

हिंद स्वराज

Hind Swaraj • हिन्द स्वराज

मोहनदास करमचंद गांधी

Mohandas Karamchand Gandhi

मोहनदास करमचंद गांधी

Digitized by the Internet Archive
in 2020 with funding from
Public.Resource.Org

<https://archive.org/details/hindswaraj00moha>

હિંદ સ્વરાજ

हिंद स्वराज • Hind Swaraj • हिन्द स्वराज

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
જી.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી • Mohandas Karamchand Gandhi • मोहनदास करमचंद गांधी

NAVAJIVAN PUBLISHING HOUSE
Ahmedabad 380 014

All rights reserved. This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition being imposed on a subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise) without the prior written permission of the publisher of the book.

This book is printed on hand-made paper manufactured at Kalam Khush, Gujarat Khadi Gramodyog Mandal, Gandhi Ashram, Ahmedabad.

There are bound to be variations in the thickness and the surface of the paper. This may have caused inconstancy in printing as compared to the mill-manufactured paper.

Rupees Two Thousand

© Navajivan Trust, 2009

First Edition, 1,000 Copies, September 2009

Reprint, 1,000 Copies, May 2010

Second Edition, 1,500 Copies, January 2016

Total: 3,500 Copies

ISBN 978-81-7229-404-5

Printed and Published by
Vivek Jitendra Desai
Navajivan Publishing House
Ahmedabad-380 014
(INDIA)

Phone: 079 2754 0635, 2754 2634

E-mail: sales@navajivantrust.org

Website: www.navajivantrust.org

અનુક્રમણિકા • Contents • અનુક્રમણિકા

[આ આવૃત્તિમાં ઉમેરવામાં આવેલી સામગ્રી (*) ચિહ્નથી દર્શાવી છે. The material that is new to this edition is marked here by an asterisk (*). इस संस्करण में जोड़ी गई सामग्री को (*) चिह्न से दर्शाया गया है.]

પ્રકાશન - તવારીખ • Chronology of Publication • પ્રકાશન - તવારીખ :: vi – vii

પ્રકાશકનું નિવેદન • Publisher's Note • પ્રકાશકીય નિવેદન (2016) :: viii – xi

" " " (2009) :: xii – xv

ગાંધીજીની પ્રસ્તાવનાઓ • Prefaces by Gandhiji • ગાંધીજી કી પ્રસ્તાવનાएं :: xvi – xl

1910	(Original English)	xvi	Gujarati / Hindi	xvii
1914*	(Original Gujarati)	xxii	English / Hindi	xxiii
1919*	(Original English)	xxvi	Gujarati / Hindi	xxvii
1921	(Original English)	xxviii	Gujarati / Hindi	xxix
1909	(Handwritten & All three languages)			xxxvi

હિંદ સ્વરાજ • Hind Swaraj • हिन्द स्वराज :: 1 – 280

અન્ય પ્રસ્તાવનાઓ • Other Prefaces • अन्य प्रस्तावनाएं :: 281 – 312

1919*	નોંધ	ચ. રાજગોપાલાચાર	281
	Note	C. Rajagopalachar	292
	ટિપ્પણ	ચ. રાજગોપાલાચાર	302
1938	ઉપોદ્ઘાત	મહાદેવ દેસાઈ	282
	Preface	Mahadev Desai	293
	ઉપોદ્ઘાત	મહાદેવ દેસાઈ	303
1939	આર્યન પાથ ને સંદેશો	મો. ક. ગાંધી	283
	A Message to <i>The Aryan Path</i>	M. K. Gandhi	294
	સંદેશ: આર્યન પાથ કો	મો. ક. ગાંધી	304
1939	નવી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના	મહાદેવ દેસાઈ	284
	Preface to the New Edition	Mahadev Desai	295
	નઈ આવૃત્તિ કી પ્રસ્તાવના	મહાદેવ દેસાઈ	305
1959*	બે બોલ	કાકા કાલેલકર	289
	Two Words	Kaka Kalelkar	299
	દો શબ્દ	કાકા કાલેલકર	310

હિંદ સ્વરાજના પ્રકરણ • Chapters of Hind Swaraj • હિંદ સ્વરાજ કે પ્રકરણ

૧. કોંગ્રેસ અને તેના કારભારીઓ	૧
૨. બંગાળના ભાગલા	૨૦
૩. અશાન્તિ અને અસંતોષ	૨૮
૪. સ્વરાજ તે શું?	૩૨
૫. ઇંગ્લંડની સ્થિતિ	૪૨
૬. સુધારાનું દર્શન	૫૬
૭. હિંદુસ્તાન કેમ ગયું?	૭૦
૮. હિંદુસ્તાનની દશા	૮૦
૯. હિંદુસ્તાનની દશા — રેલવેઓ	૯૧
૧૦. હિંદુસ્તાનની દશા — હિંદુ-મુસલમાન	૯૮
૧૧. હિંદુસ્તાનની દશા — વકીલ	૧૧૮
૧૨. હિંદુસ્તાનની દશા — દાકતર	૧૩૧
૧૩. ખરો સુધારો શું?	૧૩૮
૧૪. હિંદ કેમ છૂટે?	૧૪૮
૧૫. ઇટાલી અને હિંદ	૧૫૭
૧૬. દારૂગોળો	૧૬૮
૧૭. સત્યાગ્રહ — આત્મબળ	૧૮૨
૧૮. કેળવણી	૨૧૦
૧૯. સંચાકામ	૨૩૩
૨૦. છુટકારો	૨૪૭
*કેટલાક સંદર્ભગ્રંથો	૨૭૩
*પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના અભિપ્રાય	૨૭૪

1. The Congress and its Officials	1
2. The Partition of Bengal	20
3. Discontent and Unrest	28
4. What is Swaraj?	32
5. The Condition of England	42
6. Civilization	56
7. Why Was India Lost?	70
8. The Condition of India	80
9. The Condition Of India — Railways	91
10. The Condition of India — The Hindus and the Mahomedans	99

11. The Condition of India—Lawyers	119
12. The Condition of India —Doctors	131
13. What is True Civilization?	139
14. How Can India Become Free?	148
15. Italy and India	157
16. Brute Force	169
17. Passive Resistance	182
18. Education	210
19. Machinery	233
20. Conclusion	247

**Some Authorities* 273

**Testimonies by Eminent Men* 274

१. कांग्रेस और उसके कर्ता-धर्ता	१
२. बंग-भंग	२०
३. अशांति और असंतोष	२८
४. स्वराज्य क्या है?	३२
५. इंग्लैंडकी हालत	४२
६. सभ्यताका दर्शन	५६
७. हिन्दुस्तान कैसे गया?	७०
८. हिन्दुस्तानकी दशा	८०
९. हिन्दुस्तानकी दशा—रेलगाड़ियाँ	९१
१०. हिन्दुस्तानकी दशा— हिन्दू-मुसलमान	९९
११. हिन्दुस्तानकी दशा— वकील	११९
१२. हिन्दुस्तानकी दशा—डॉक्टर	१३१
१३. सच्ची सभ्यता कौनसी?	१३९
१४. हिन्दुस्तान कैसे आज़ाद हो?	१४८
१५. इटली और हिन्दुस्तान	१५७
१६. गोला-बारूद	१६९
१७. सत्याग्रह — आत्मबल	१८२
१८. शिक्षा	२१०
१९. मशीनें	२३३
२०. छुटकारा	२४७

**कुछ प्रमाणभूत ग्रंथ* २७३

**प्रतिष्ठित व्यक्तियों की साक्षी* २७४

- ૧૯૦૯ ૧૦ જુલાઈ-૧૩ નવેમ્બર: ટ્રાન્સવાલ ડેપુટેશન માટે ગાંધીજીનો લંડનમાં વસવાટ.
 — ૧૩-૨૨ નવેમ્બર: ઈંગ્લેન્ડથી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ફરતાં આગબોટ કિલડોનન કેસલ પર ગાંધીજીએ ગુજરાતી પુસ્તક લખ્યું.
 — ૧૧ ડિસેમ્બર: પહેલાં બાર પ્રકરણ ઇન્ડિયન ઓપિનિયનમાં પ્રગટ થયાં.
 — ૧૮ ડિસેમ્બર: બાકીનાં પ્રકરણ ઇન્ડિયન ઓપિનિયનમાં પ્રગટ થયાં.
- ૧૯૧૦ જાન્યુઆરી: પહેલી ગુજરાતી આવૃત્તિ. ફિનીક્સ (દ. આફ્રિકા): ઇન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
 — ૨૪ માર્ચ: મુંબઈ સરકારે તેના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો.
 — માર્ચ: પહેલી અંગ્રેજી આવૃત્તિ (અનુ. ગાંધીજી). ફિનીક્સ (દ. આફ્રિકા): ઇન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ. ગાંધીજીની નવી પ્રસ્તાવના સાથે. [પૃ. xvii]
- ૧૯૧૪ મે: બીજી ગુજરાતી આવૃત્તિ. ફિનીક્સ (દ. આફ્રિકા): ઇન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ. ગાંધીજીની નવી પ્રસ્તાવના [પૃ. xxii] સાથે.
- ૧૯૧૯ હિંદમાં પહેલી અંગ્રેજી આવૃત્તિ. મદ્રાસ: ગણેશ એન્ડ કંપની. ગાંધીજીની નવી પ્રસ્તાવના [પૃ. xxvii] અને ચ. રાજગોપાલાચારની નોંધ [પૃ. ૨૮૧] સાથે.
- ૧૯૨૧ આવૃત્તિ ૪. મદ્રાસ: ગણેશ એન્ડ કંપની. યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગાંધીજીના 'હિન્દ સ્વરાજ ઓર ઇન્ડિયન હોમરૂલ' લેખ [પૃ. xxix] સાથે.
- ૧૯૨૨ હિંદમાં પહેલી ગુજરાતી આવૃત્તિ. નવજીવન.
- ૧૯૨૩ સપ્ટેમ્બર: ગાંધીજીની મૂળ હસ્તપ્રત ઉપરથી હસ્તાક્ષર-આવૃત્તિ. નવજીવન.
- ૧૯૨૪ સરમન ઓન ધ સી નામે અમેરિકન આવૃત્તિ (સંપા. હરિદાસ ટી. મજુમદાર). શિકાગો: યુનિવર્સલ પબ્લિશિંગ કંપની.
- ૧૯૩૮ નવજીવનની પહેલી અંગ્રેજી આવૃત્તિ. મહાદેવભાઈ દેસાઈની પ્રસ્તાવના [પૃ. ૨૮૨] સાથે.
 — સપ્ટેમ્બર: આર્યન પાથ સામયિક (મુંબઈ)નો 'હિંદ સ્વરાજ વિશેષાંક' પ્રકાશિત થયો.
- ૧૯૩૯ સંવર્ધિત અંગ્રેજી આવૃત્તિ. નવજીવન. ગાંધીજીએ આર્યન પાથને મોકલેલા સંદેશ [પૃ. ૨૮૩] અને મહાદેવભાઈએ આર્યન પાથના 'હિંદ સ્વરાજ વિશેષાંક' સંદર્ભે હરિજનમાં લખેલા લેખ [પૃ. ૨૮૪] સાથે.
- ૧૯૫૯ હિંદી આવૃત્તિ (અનુ. અમૃતલાલ ઠાકોરદાસ નાણાવટી). નવજીવન. કાકા કાલેલકરની પ્રસ્તાવના [પૃ. ૨૮૯] સાથે.
- ૨૦૦૯ હિંદ સ્વરાજના શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે હસ્તાક્ષર ઉપરાંત ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી વિશિષ્ટ આવૃત્તિ. નવજીવન.

- 1909 10 July - 13 November: Gandhiji's stay in London on Transvaal Deputation.
 — 13-22 November: On his way back from London to South Africa, wrote the book in Gujarati on board the boat *Kildonan Castle*.
 — 11 December: First twelve chapters published in *Indian Opinion*.
 — 18 December: The rest of the chapters published in *Indian Opinion*.
- 1910 January: First Gujarati edition published. Phoenix (S. Africa): International Printing Press.
 — 24 March: Proscribed in India by the Government of Bombay
 — March: First English edition (Translated by Gandhiji). Phoenix (S. Africa): International Printing Press. With a new Foreword by Gandhiji [p. xvi].
- 1914 May: Second Gujarati edition. Phoenix (S. Africa): International Printing Press. With a new Preface by Gandhiji [p. xxiii].
- 1919 First Indian English edition. Madras: Ganesh & Company. With new Preface by Gandhiji [p. xxvi] and a Note by C. Rajgopalachar [p. 292].

- 1921 Fourth edition. Madras: Ganesh & Company. With Gandhiji's article 'Hind Swaraj or Indian Home Rule' [p. xxviii] published earlier in *Young India*.
- 1922 First Gujarati edition in India. Navajivan.
- 1923 **September:** Facsimile edition of the Gujarati manuscript in Gandhiji's handwriting. Navajivan.
- 1924 American edition titled *Sermon on the Sea* (Edited by H. T. Mazumdar). Chicago: Universal Publishing Co.
- 1938 First English edition by Navajivan. With a Preface by Mahadev Desai [p. 293]
- **September:** *The Aryan Path* magazine brings out a 'Hind Swaraj Special Number', Mumbai.
- 1939 Second Revised English edition. Navajivan. With Gandhiji's message to *The Aryan Path* [p. 294] and Mahadev Desai's article in *Harijan* [p. 295].
- 1959 Hindi edition (Translated by Amrutlal Thakoredas Nanavati). Navajivan. With a Preface by Kaka Kalelkar [p. 299].
- 2009 Special edition on 'Hind Swaraj' centenary. Navajivan. With facsimile of Gandhiji's handwriting along with Gujarati, English and Hindi texts put together.

- १९०९ १० जुलाई-१३ नवम्बर: ट्रांसवाल डेप्युटेशन के लिए गांधीजी का लन्दन-निवास.
- १३-२२ नवम्बर: इंग्लैंड से दक्षिण अफ्रिका लौटते जहाज़ *किलडोनन कैसल* पर गांधीजी ने गुजराती पुस्तक लिखी.
- ११ डिसेम्बर: पहले बारह प्रकरण *इन्डियन ओपिनियन* में प्रकट हुए.
- १८ डिसेम्बर: बाकी के प्रकरण *इन्डियन ओपिनियन* में प्रकट हुए.
- १९१० जनवरी: पहला गुजराती संस्करण. फिनीक्स (द. अफ्रिका): इन्टरनेशनल प्रिन्टिंग प्रेस.
- २४ मार्च: मुंबई सरकार ने प्रतिबंध लगाया.
- मार्च: पहला अंग्रेजी संस्करण (अनु. गांधीजी). फिनीक्स (द. अफ्रिका): इन्टरनेशनल प्रिन्टिंग प्रेस. गांधीजी की नई प्रस्तावना के साथ. [पृ. xvii]
- १९१४ मे: दूसरा गुजराती संस्करण. फिनीक्स (द. अफ्रिका): इन्टरनेशनल प्रिन्टिंग प्रेस. गांधीजी की नई प्रस्तावना [पृ. xxiii] के साथ.
- १९१९ हिंद में पहला अंग्रेजी संस्करण. मद्रास: गणेश ऐन्ड कंपनी. गांधीजी की नई प्रस्तावना [पृ. xxvii] और च. राजगोपालाचार की टिप्पण [पृ. ३०२] के साथ.
- १९२१ संस्करण ४. मद्रास: गणेश ऐन्ड कंपनी. *यंग इन्डिया* में प्रसिद्ध गांधीजी के 'हिन्द स्वराज और इन्डियन होमरूल' लेख [पृ. xxix] के साथ.
- १९२२ हिंद में पहला गुजराती संस्करण. नवजीवन.
- १९२३ सप्टेम्बर: गांधीजी की मूल पांडुलिपि पर से हस्ताक्षर-संस्करण. नवजीवन.
- १९२४ *सरमन ओन ध सी* नामक अमेरिकन संस्करण (संपा. हरिदास टी. मझूमदार). शिकागो: युनिवर्सल पब्लिशिंग कंपनी.
- १९३८ नवजीवन का पहला अंग्रेजी संस्करण. महादेव देसाई की प्रस्तावना [पृ. ३०३] के साथ.
- सप्टेम्बर: *आर्यन पाथ* साप्ताहिक (मुंबई) के 'हिंद स्वराज विशेषांक' का प्रकाशन.
- १९३९ संवर्धित अंग्रेजी संस्करण. नवजीवन. गांधीजी ने *आर्यन पाथ* को दिए संदेश [पृ. ३०४] और महादेवभाई ने *आर्यन पाथ* के 'हिंद स्वराज विशेषांक' के बारे में *हरिजन* में लिखे लेख [पृ. ३०५] के साथ.
- १९५९ हिंदी संस्करण (अनु. अमृतलाल ठाकोरदास नाणावटी). नवजीवन. काका कालेलकर की प्रस्तावना [पृ. ३१०] के साथ.
- २००९ हिंद स्वराज शताब्दी वर्ष के निमित्त पर हस्ताक्षर एवं गुजराती, हिन्दी और अंग्रेजी पाठ के साथ विशिष्ट संस्करण. नवजीवन.

આજથી ૧૦૬ વરસ પહેલાં, સન ૧૯૦૯માં, દક્ષિણ આફ્રિકાના ટ્રાન્સવાલ પ્રાંતના હિંદી વસાહતીઓના પ્રશ્નો લઈને બ્રિટિશ સરકાર સાથે વાટાઘાટો કરવા બે પ્રતિનિધિઓ લંડન ગયેલા. ગાંધીજી એમાંના એક હતા. લંડનમાં ચારેક મહિનાનો વસવાટ સંકેલીને કિલડોનન કેસલ નામે દરિયાઈ જહાજમાં એ દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ફરવા નીકળેલા. દસ દિવસની એ મુસાફરી દરમિયાન હજુ તો માંડ સાડત્રીસ વરસના જુવાન મોહનદાસ ગાંધીની કલમમાં જે નીતર્યું એ પછીના એમના જીવનની પ્રસ્તાવના જેવું હતું: હિંદ સ્વરાજ. દક્ષિણ આફ્રિકાની કારકિર્દી પૂરી કરીને જ્યારે ગાંધીજીને હિંદુસ્તાનને કિનારે ઊતરવાને હજુ છ વરસ બાકી હતાં ત્યારે એમની સ્વદેશની કારકિર્દીનો તેમજ સ્વાધીન હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રજીવનનો નકશો બની શકે એવાં આ નાના પુસ્તકનાં વીસ પ્રકરણ હતાં. દક્ષિણ આફ્રિકા આવ્યા પછી રસ્કિનનું અન્ટુ ધિસ લાસ્ટ એમના જીવનનું માર્ગપરિવર્તક બન્યું, તો તેના જ જાણે પરિપાકરૂપે હિંદ સ્વરાજ પ્રગટ્યું.

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ફર્યા પછી તરત એ પ્રકરણો બે હપતે ઇન્ડિયન ઓપિનિયનના અંકોમાં છપાયાં: એ સીમાચિહ્નરૂપ પુસ્તકનું પહેલું પ્રકાશન. એ પછી તરત દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદ સ્વરાજ પુસ્તિકારૂપે બહાર પડ્યું. ત્યારે આરંભાયેલી પ્રકાશનયાત્રા રસપ્રદ રહી છે તેનો ખ્યાલ આ પાનાંઓમાં અન્યત્ર આપેલી પ્રકાશન-તવારીખ પરથી આવશે. દરમિયાન હિંદ સ્વરાજની વિવિધ આવૃત્તિઓ, ગુજરાતીમાં, હિંદીમાં અને અંગ્રેજીમાં, જુદાં જુદાં સ્થળોએથી બહાર પડતી રહી. જુદી જુદી આવૃત્તિઓની ગાંધીજીની પ્રસ્તાવનાઓ પણ યથેચ્છ પ્રમાણમાં અપાતી રહી.

યુવાન મોહનદાસ ગાંધીએ કિલડોનન કેસલ સ્ટીમરના ડેક પર બેસીને કોઈ છોકછાક વિના એકધારી કલમે આ પ્રકરણો જહાજ-કંપનીનાં કાગળિયાં પર લખ્યાં હતાં. એ સચવાયેલી હસ્તપ્રત પરથી નવજીવને ૧૯૨૩માં એક વિશિષ્ટ હસ્તાક્ષર આવૃત્તિ પણ બહાર પાડી હતી. તેના પ્રકાશકના નિવેદનના કેટલાક અંશો વાંચવા ગમશે: “આ પુસ્તકમાં ખળખળાટ વહેતાં પૂર જેવા અક્ષરોથી કેટલાક ભાગના અક્ષરો જુદા પડે છે તે ગાંધીજીના ડાબા હાથના અક્ષર છે. જમણો હાથ થાકે ત્યારે તેઓ ડાબા હાથે કામ લે છે. (ઉદા. પૃ. ૭૧) ... છાપેલા લખાણ કરતાં લખનારને હાથે લખેલું લખાણ લખનારના વ્યક્તિત્વને વધારે પ્રગટ કરે છે, અને તેથી જ સૌ કોઈ તેને સંઘરે છે. ગુજરાતના અને હિંદના તારણહાર ગાંધીજીના અક્ષરમાં પ્રજા ગાંધીજીનું અક્ષર-વ્યક્તિત્વ વાંચશે અને તેથી નવું ચેતન મેળવશે એવી આશાથી જ હિંદ સ્વરાજ આ આકારમાં રજૂ થાય છે.”

૨૦૦૯માં હિંદ સ્વરાજ શતાબ્દી આવૃત્તિ નવજીવને વિશિષ્ટ રીતે બહાર પાડી: તેમાં વર્ષોથી અપ્રાપ્ય હસ્તાક્ષર આવૃત્તિ ઉપરાંત નવજીવન પ્રકાશિત મૂળ ગુજરાતી, અંગ્રેજી (અનુ. ગાંધીજી, ૧૯૧૦) અને હિંદી (અનુ. અમૃતલાલ નાણાવટી, ૧૯૫૯) આવૃત્તિઓનાં લખાણ પણ કલાત્મક રીતે એકસાથે ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. હાથકાગળ પર છપાયેલી, રુચિસંપન્ન નિર્માણવાળી એ વિશિષ્ટ આવૃત્તિ સમુચિત આવકાર પામેલી; તેનો ઉપયોગ ભેટ આપવામાં પણ થતો.

એ આવૃત્તિ અપ્રાપ્ય બની છે તેથી આ મુદ્રણ નવેસર કરતી વેળા શતાબ્દી આવૃત્તિની ડિઝાઇન લગભગ યથાવત્ રાખીને, કેટલાંક સંપાદકીય સુધારાઓ અને ઉમેરાઓ સાથે સામગ્રીની વ્યવસ્થા પણ તાર્કિક કરી છે: ગાંધીજીની બધી પ્રસ્તાવનાઓ એમના પ્રતિપાદનનું પ્રવેશદ્વાર ગણાય; હસ્તાક્ષર સિવાયની પ્રસ્તાવનાઓ પુસ્તકને અંતે હતી એ આરંભે મૂકવાનું ઉચિત ગણ્યું છે. વિવિધ આવૃત્તિઓમાં સમાવાયેલી અન્ય મહાનુભાવોની પ્રસ્તાવનાઓને પાછળ પરિશિષ્ટ તરીકે સમાવી છે. વળી, અગાઉની આવૃત્તિઓમાં ન સમાવાયેલી કેટલીક પ્રસ્તાવનાઓ, તેમજ કેટલીક અગ્રંથસ્થ સામગ્રી શોધી-વીણીને અહીં એકત્ર થયેલી જોવા મળશે. (અનુક્રમણિકામાં એ ઉમેરણ યથોચિત રીતે નિર્દેશેલ છે.) આ પ્રકારના સંપાદકીય પરિશ્રમ પછી સંસ્કાર પામેલી હિંદ સ્વરાજની આ વિશિષ્ટ આવૃત્તિ એક આનંડ અને અધિકૃત આવૃત્તિ બને છે; એ રજૂ કરતા આનંદ થાય છે.

Nearly 106 years ago, in 1909, two representatives of Indian settlers in Transvaal, South Africa, travelled to London to deliberate with the British Government about their problems. One of them was Gandhiji. After the four-month stay they sailed back to South Africa. What came out of the pen of the young Gandhi, then just 37, during the ten-day voyage on board the boat 'Kildonan Castle', was to become the preface to his own life that was to unfold. It was his classic work *Hind Swaraj*. It is to be remembered that it was six years before Gandhiji plunged into his career in India that he wrote those twenty chapters which were to become his roadmap of independent India's national life. Ruskin's *Unto This Last* altered his life while he was in South Africa. *Hind Swaraj* was destined to be a culmination of Ruskin's classic.

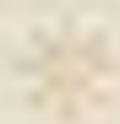
Indian Opinion, published from South Africa, carried the chapters in two instalments; that was the inaugural publication of the historic work that was published in a book-form soon thereafter. The chronology of *Hind Swaraj*'s publication, as outlined elsewhere on these pages, is interesting. Meanwhile, various editions of the book, in Gujarati and English, kept on coming out from various places. Each edition carried Gandhiji's one or more prefaces, written for different editions, all in an arbitrary manner.

Young Mohandas Gandhi's hand had run flawlessly and freely on the stationery provided by the ship. The manuscript stayed preserved for many years and Navajivan had brought out a facsimile edition in 1923. A few words from its Publisher's Note are worth reproducing: "Two clearly distinguishable handwritings that flow like rippling waters on these pages are written by both hands in turn, the left hand taking over when the right got exhausted. (eg. p. 71) ... The handwritten words reveal the writer's personality more eloquently than the printed lines, and that makes the edition to be treasured. *Hind Swaraj* comes out in the present shape in the hope that people will

derive throbs of life from it and will decipher the personality of Gandhiji the saviour of Gujarat and India.”

In 2009, Navajivan published a special edition to celebrate the centenary of the book's publication. It included the facsimile edition that was unavailable for years along with the original Gujarati text, its English translation (by Gandhiji, 1910), and a Hindi translation (by Amrutlal Nanavati, 1959)—all these aesthetically bunched together. The special edition, tastefully produced on handmade paper, was warmly welcomed, and was often preferred as a gift.

At the juncture of reissuing of that edition, it was found appropriate to carry forward the original design with some necessary editorial corrections and enhancements. The material has now been logically reorganized, thus: the prefaces that Gandhiji wrote for various editions really provide a pathway to the work; the one from the handwritten version appeared in the beginning and some were placed together with other endmatter. All of Gandhiji's prefaces are now brought together in the opening pages. Prefaces by other dignitaries have been added to the endmatter. Some prefaces omitted in the earlier editions and other relevant material collected has been incorporated here. (Appropriate indications of these new additions appear in the table of contents.) This carefully carried out editorial exercise endows this special edition of *Hind Swaraj* with a comprehensive authenticity. We are glad to present it.

आज से करीब 90६ साल पहले, सन १९०९ में, दक्षिण अफ्रिका के ट्रान्सवाल प्रान्त में बसनेवाले हिन्दुस्तानी लोगों की समस्याओं के बारे में अंग्रेज सरकार के साथ मशवरा करने के लिए दो सदस्यों का प्रतिनिधिमंडल लन्दन गया था। उन दो सदस्यों में से एक गांधीजी थे। लन्दन में चार महिनों तक रुकने के बाद किलडोनन कैसल नामक जल-जहाज़ में वे वापस लौटते थे। दस दिन के उस सफर के दरमियान गांधीजी की कलम से जो झरा वह उनके जीवन की प्रस्तावना बराबर था। शायद ही ३७ साल की उम्र के गांधीजी अभी हिन्दुस्तान के किनारे छः साल बाद उतरने वाले थे। इसके पहले उन्होंने अपने आगे के जीवन का और स्वतंत्र हिन्दुस्तान के राष्ट्रजीवन का मानो पथ-नक्शा उस छोटी सी पुस्तक में रेखांकित किया। दक्षिण अफ्रिका पहुँचने के बाद रस्किन की पुस्तक *अन्टु धिस लास्ट* गांधीजी के जीवन में मार्ग-परिवर्तक बनी थी; तो, मानो उसी पुस्तक के विकसित स्वरूप में *हिन्द स्वराज* पुस्तक आई।

गांधीजी के दक्षिण अफ्रिका से लौटने के बाद तुरन्त बीस प्रकरण *इन्डियन ओपिनियन* के दो अंकों में प्रकाशित हुए: सीमाचिह्न रूप बनानेवाली पुस्तक का वह पहला प्रकाशन। उसके तुरन्त बाद *हिन्द स्वराज* पुस्तक स्वरूप में प्रकाशित हुई। इन पन्नों पर अन्यत्र दी गई प्रकाशन-तवारीख से खयाल आता है की उसके बाद की *हिन्द स्वराज* की प्रकाशन-यात्रा दिलचस्प रही। *हिन्द स्वराज* के गुजराती और अंग्रेजी में विविध संस्करण निकलते रहे। इन संस्करणों में गांधीजी की प्रस्तावनाएं अलग अलग यथेच्छ ढंग में दी जाती रही।

युवा मोहनदास गांधी ने किलडोनन कैंसल जहाज के डेक पर बैठ कर, जहाज-कंपनी ने दिए हुए के कागज़ पर कलम चलाई, बिना रुके, बिना कोई सुधार किये यह प्रकरण लिखे। वह हस्तप्रत सुरक्षित रही थी और उसके आधार पर नवजीवन ने एक विशिष्ट हस्ताक्षर संस्करण १९२३ में प्रकाशित किया था। उस संस्करण के कुछ अंश रसप्रद हैं: “कोई झरने के बहते पानी जैसे यह पुस्तक के कुछ हस्ताक्षर अलग पड़ते हैं वह बाँये हाथ से लिखे हैं। (उदा. पृ. ७१) ... मुद्रित अक्षरों की बजाय हाथ से की लिखाई लिखने वाले का व्यक्तित्व अतिरिक्त प्रकट करती है, और उसी वजह है लोग संग्रह के लिए पसंद करते हैं। गुजरात और हिंद के तारणहार गांधीजी की लिखावट में लोग उनका अक्षर-व्यक्तित्व पढ़ पाएंगे और उस से नवचेतन प्राप्त करेंगे ऐसी उम्मीद के साथ हिन्द स्वराज यह आकार में प्रस्तुत है।”

२००९ में हिन्द स्वराज का शताब्दी संस्करण नवजीवन ने अनूठे ढंग में प्रकट किया था: बरसों से अप्राप्य हस्ताक्षर संस्करण के अलावा नवजीवन-प्रकाशित मूल गुजराती पाठ, गांधीजीने किया था वह अंग्रेजी अनुवाद (१९१०), तथा अमृतलाल नाणावटी-अनुवादित हिन्दी पाठ: यह सब सामग्री कलात्मक रीति से एकत्रित की गई थी। हाथ-कागज़ पर छपे, रुचिपूर्वक निर्मित यह विशिष्ट संस्करण का समुचित स्वागत हुआ था, और उपहार के लिए भी उसका उपयोग होता रहा।

यह संस्करण समाप्त होने के पश्चात् उसे दुबारा प्रकट करते वक्त शताब्दी आवृत्ति की डिज़ाइन लगभग यथातथ रख के, कुछ संपादकीय सुधार एवं नई सामग्री के साथ संपादकीय व्यवस्था तार्किक बनाई है: गांधीजी की सभी प्रस्तावनाएं उनके प्रतिपादन का प्रवेशद्वार है। हस्ताक्षर को छोड़ कर सभी प्रस्तावनाएं पुस्तक के अंत में थीं, उन्हें पुस्तक के आरंभ में एकत्रित करना उचित समझा है। विविध संस्करणों में समाविष्ट अन्य महानुभाव लिखित प्रस्तावनाएं पुस्तक के अंत में दी गई हैं। आदि संस्करण की कुछ प्रस्तावनाएं जो छूट गई थी, तथा कुछ अग्रंथस्थ सामग्री चुन-खोजकर यहाँ एकत्र की गई हैं। (उनका यथोचित निर्देश अनुक्रमणिका में किया गया है।) यह संपादकीय परिश्रम के बाद हिन्द स्वराज का यह विशिष्ट संस्करण अखंड और अधिकृत बनता है। इसे प्रस्तुत करने में हमें खुशी है।

આ પુસ્તક અનેક રીતે અનોખું છે. ગાંધીજીની કલમે, ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં. માતૃભાષા ગુજરાતીમાં લખાયું હોય અને જે હસ્તાક્ષરમાં છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયું હોય તેવું ગાંધીસાહિત્યનું આ એકમાત્ર પુસ્તક છે. બીજું, જેનો સંપૂર્ણ અંગ્રેજી અનુવાદ ગાંધીજીએ પોતે કર્યો હોય તેવું પણ આ એકમાત્ર પુસ્તક છે. ત્રીજું અને સૌથી અગત્યનું ગાંધીવિચારને સમજવા માટે ચાવીરૂપ એવું આ પુસ્તક સો વરસેય જીવતું છે! આવા પુસ્તકનું આ શતાબ્દીનું વર્ષ છે.

વિ.સં. ૧૯૭૯ની રૅટિયાબારસને દિવસે નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં હિંદ સ્વરાજ પ્રસિદ્ધ થયેલું. તેના પ્રકાશક હતા ગાંધીજીના પુત્ર સ્વ. શ્રી રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી. તેની સામાન્ય કાગળ પરની આવૃત્તિની કિંમત એક રૂપિયો બાર આના અને ખાદીના બાઈન્ડિંગવાળી નકલની કિંમત અઢી રૂપિયા રાખવામાં આવી હતી. આ કિંમતમાંથી નકલ દીઠ અનુક્રમે ચાર આના અને આઠ આના ટિળક સ્વરાજ્ય ફાળામાં ગ્રામસેવાના કાર્ય માટે આપવામાં આવ્યા હતા. આ રીતે ‘પુસ્તક પર ગાંધીજીના પ્રિય કાર્ય માટે એટલો કર વસૂલ કરવાનો અમને કુદરતી લોભ થઈ આવ્યો’ એવું શ્રી રામદાસભાઈએ નોંધ્યું છે.

આ એ સમયની વાત છે જ્યારે હસ્તાક્ષરમાં પુસ્તક છાપવું હોય તો તેના જસત યા તાંબાના બ્લોક બનાવી તેની પરથી પુસ્તક છાપવું પડે. એ બ્લોકની પેટી નવજીવન પાસે સચવાયેલી પડી હતી. ટાઇપની મદદથી છાપેલું પુસ્તક રાખતું હતું એટલે હસ્તાક્ષરના પુસ્તકની ન તો માગ હતી ન ખાસ જાણ. જેમણે હસ્તાક્ષરમાં છપાવેલી ચોપડી સાચવી રાખી હતી તેઓ પોતાને ભાગ્યશાળી માનતા હતા.

દરમિયાનમાં ૧૯૮૫-૮૬માં નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિઝાઇનની એક વિદ્યાર્થિની નામે સ્વાતિ સરીન પુસ્તક અંગેના ડિઝાઇન પ્રોજેક્ટની શોધમાં નવજીવન આવી. વાતચીત કરતાં મેં તેને હસ્તાક્ષરમાં હિંદ સ્વરાજની વાત કરી અને પુસ્તક બતાવ્યું. તેણે તેને પોતાના ડિઝાઇન પ્રોજેક્ટ માટે પસંદ કર્યું. હિંદ સ્વરાજ આ પુસ્તકમાં જે રીતે રજૂ થયું છે તે ડિઝાઇનનો યશ બહેન સ્વાતિ સરીન બક્ષીને છે.

હિંદ સ્વરાજના શતાબ્દી વર્ષમાં ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા હિંદ સ્વરાજ વિશે પૂછપરછ શરૂ થઈ. બહેન સ્વાતિ સરીનની ડિઝાઇન સામે આવી. તેને શોધી, થોડા ફેરફાર સાથે આ પુસ્તક માટેનાં પાનાં તૈયાર કર્યાં. હવે તે પુસ્તકાકારે છપાઈને પ્રસિદ્ધ થાય છે. હિંદ સ્વરાજના શતાબ્દી વર્ષમાં એ પ્રસંગોચિત પ્રકાશન ગણાશે.

૧૯૧૦માં હિંદ સ્વરાજ પહેલી વાર પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેનાં જે પુર્નમુદ્રણ થયાં તેની નોંધ પરિશિષ્ટ-૧માં આપી છે. હિંદ સ્વરાજ અંગે લખાયેલાં પ્રસ્તાવનાઓ તથા લેખોને પણ પરિશિષ્ટ-૨થી ૬માં આપ્યાં છે. જિજ્ઞાસુ વાચકે તે જોઈ જવા જેવાં છે. [તેમાં થયેલા ફેરફારની વિગતો આ આવૃત્તિના પ્રકાશકના નિવેદનમાં આપેલી છે.]

હિંદ સ્વરાજનું શતાબ્દી વર્ષ એ હિંદ સ્વરાજમાં વ્યક્ત થયેલાં ગાંધીજીનાં વિચારો અને દર્શનને વાગોળવાનું, તેના તર્પણનું અને યથાશક્તિ જાહેર તેમ જ અંગત જીવનમાં ઉતારવાનું વર્ષ છે. તે નિમિત્તે હસ્તાક્ષર ઉપરાંત ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીની આ વિશિષ્ટ આવૃત્તિ વાચકોના હાથમાં મૂકતાં આનંદ અને સંતોષની લાગણી થાય છે.

રેંટિયાબારસ, સંવત ૨૦૬૫

તા. ૧૬-૦૯-૨૦૦૯

This book is unique in more than one respect. This is the only book that was printed in Gandhiji's own handwriting, written in Gujarati language, his mother-tongue. Secondly, this is the only book that was written in Gujarati and then translated into English by Gandhiji himself. Thirdly, and most importantly, this small classic is the key to understand his thoughts which are still relevant, even after 100 years. This is the centenary year of the book.

Navajivan Publishing House published *Hind Swaraj* in Gandhiji's handwriting on *Rentiya* (spinning wheel), was so dear to Gandhiji that he associated it with his birthday. The publisher of the facsimile edition was, late Ramdas Mohandas Gandhi, Gandhiji's third son. The book in ordinary binding was priced at Rs. 1.75 and the Khadi-cloth-bound edition was offered at Rs. 2.50. Out of the sale proceeds of the book, Rs. 0.25 and Rs. 0.50 per copy, respectively, were donated to Tilak Swaraj Fund for *Gramseva*, i.e., village reconstruction work. As the publisher of the facsimile edition, late Ramdas Gandhi wrote in the preface of the book: "We were naturally tempted to collect such surcharge from publication of the book for the work that was dear to Gandhiji".

In those days, printing was done by using movable types and printing of hand-written pages was possible only by using copper or zinc blocks prepared from the original written impressions. A trunk containing such blocks was preserved by Navajivan Mudranalaya. Over the years, as the printed book was available, there was no demand for the book printed in Gandhiji's handwriting and availability of such book in 1923 was not even known! Those who possessed the book printed in Gandhiji's handwritings considered themselves fortunate to have a copy of it with them. That edition has become collector's item.

Around 1985-86, a student from National Institute of Design, Ahmedabad, Ms Swati Sarin came to Navajivan looking for a book design project. During discussion, I suggested that *Hind Swaraj* in Gandhiji's handwriting could be explored as a design project. She saw the book and accepted my suggestion for designing it. The credit for the design of the book in its present form goes to Ms Swati Sarin Bakshi.

In the centenary year of *Hind Swaraj*, i.e., in 2008–2009, we received several inquiries from curious readers about the availability of *Hind Swaraj* in Gandhiji's own handwriting published in 1923. This made us trace the design submitted by Ms Swati Sarin. With slight changes, we prepared 272 pages in the design concept given by her. Now, the book in the new form is ready for distribution. Its publication in the centenary year will be apt.

After its first publication the book has undergone several reprints. A note containing details about the original edition and reprints is appended as Appendix-I. Prefaces written for the subsequent reprints and writings about the book are also appended as Appendices II to VI. The reader may find it interesting to go through them. [Refer Publisher's Note of this edition about the rearrangement of the same.]

The centenary year of *Hind Swaraj* is a year when we should recollect and ponder over the views and vision expressed by Gandhiji in it. Also we should try to practice them in our individual and public life at least to the extent possible. That will be our homage and tribute to the book and the writer. We feel happy to place this facsimile edition of the book in Gandhi's handwriting with its Hindi and English translations in hands of our readers.

Rentiyabaras, VS 2065

Dt. 16-9-2009

यह ग्रंथ अनेक कारणों से विशिष्ट है। गांधीजी की कलम से, गांधीजी के हस्ताक्षरों में, मातृभाषा गुजराती में, लिखा गया हो और उनके हस्ताक्षरों में ही छपा हो, ऐसा यह एक मात्र ग्रंथ है। इसके अलावा सबसे महत्वपूर्ण बात यह है कि गांधी विचारधारा को समझने के लिए यह ग्रंथ चाबी-रूप है और आज सौ वर्ष बाद भी यह विद्यमान है। यह वर्ष इस ग्रंथ का शताब्दी वर्ष है।

विक्रम संवत् १९७९ की चरखा-द्वादशी के दिन 'नवजीवन प्रकाशन मंदिर' की ओर से गांधीजी के हस्ताक्षरों वाला यह ग्रंथ *हिन्द स्वराज* नाम से प्रकाशित हुआ था। इसके प्रकाशक थे गांधीजी के सुपुत्र स्व. श्री रामदास मोहनदास गांधी। इस ग्रंथ सामान्य कागज़ पर छपी आवृत्ति की कीमत थी एक रुपए-बारह आने और खादी के बाइण्डिंगवाली नकल की कीमत ढाई रुपए रखी गई थी। इसमें से क्रमानुसार चार आने और आठ आने 'तिलक स्वराज फंड' में ग्राम सेवा कार्य के लिए दिये गये थे। 'इस तरह, इस पुस्तक से गांधीजी के प्रिय कार्य के लिए हमें इतना कर वसूल करने का अधिकार सहज ही प्राप्त हो गया था' ऐसा रामदासभाई ने लिखा है।

यह बात उस समय की है, जब यदि हस्ताक्षरों वाली पुस्तक छापनी हो, तो पहले जसत या तांबे के ब्लोक बनाकर उस पर से पुस्तक को छापना पड़ता था। संयोग से इन ब्लोकों की पेटी नवजीवन के पास सुरक्षित थी। टाइप की पुस्तक उपलब्ध थी इसीलिए हस्ताक्षरों वाली पुस्तक की न तो मांग थी और न उसकी जानकारी ही थी। जिन्होंने हस्ताक्षरों वाली पुस्तक सहेज कर रखी थी, वे अपने को भाग्यशाली समझते थे।

इसी संदर्भ में १९८५-८६ के वर्ष में नेशनल इंस्टिट्यूट ऑफ डिज़ाइनिंग की एक विद्यार्थिनी जिसका नाम स्वाति सरीन था, अपने डिज़ाइन-प्रोजेक्ट की शोध में नवजीवन में आई। परिचर्चा में मैंने उसे हस्ताक्षरों वाले हिन्द स्वराज ग्रंथ की बात की और उसे वह प्रति बताई। उसने उसे अपने प्रोजेक्ट के लिए पसंद किया। अब यह ग्रंथ जिस रूप में छपा है, उसके डिज़ाइन का श्रेय बहन स्वाति सरीन बक्षी को है।

हिन्द स्वराज के इस शताब्दी वर्ष में गांधीजी के हस्ताक्षरों वाली प्रति की चर्चा चली, तो बहन स्वाति सरीन के डिज़ाइन वाली प्रति की याद आई। उसे ढूँढकर थोड़े फेरफार के साथ इस पुस्तक के पृष्ठों को तैयार किया। अब वही पुस्तकाकार में छप कर प्रकाशित हो रही है। हिन्द स्वराज के शताब्दी वर्ष में यह प्रकाशन प्रसंगोचित ही माना जाएगा।

सन १९१० में हिन्द स्वराज पहली बार प्रकाशित हुआ, फिर उसके जो पुनर्मुद्रण हुए; उसका उल्लेख परिशिष्ट-१ में किया है। हिन्द स्वराज की प्रस्तावनाओं और लेखों का परिचय भी परिशिष्ट-२ से लेकर ६ तक दिया गया है। जिज्ञासु पाठकों को उन्हें देख लेना चाहिए। [इस संस्करण के प्रकाशकीय निवेदन में उनकी पुनर्व्यवस्था के बारे में जानकारी दी गई है।]

हिन्द स्वराज का शताब्दी वर्ष हिन्द शताब्दी ग्रंथ में व्यक्त गांधीजी के विचारों के चिंतन, मनन, तर्पण और उन्हें यथाशक्ति सामाजिक और वैयक्तिक जीवन में उतारने का वर्ष है। इस निमित्त हस्ताक्षर उपरांत गुजराती, हिन्दी और अंग्रेजी आवृत्तियाँ पाठकों को सौंपते हुए आनंद और संतोष का अनुभव हमें हो रहा है। अस्तु।

चरखा-द्वादशी, विक्रम संवत् २०६५

ता. १६-०९-२००९

PREFACE TO THE ENGLISH TRANSLATION
[First English edition, South Africa: International Printing Press, 1910]

Johannesburg,
March 20, 1910

It is not without hesitation that the translation of *Hind Swaraj* is submitted to the public. A European friend¹, with whom I discussed the contents, wanted to see a translation of it and, during our spare moments, I hurriedly dictated and he took it down. It is not a literal translation but it is a faithful rendering of the original. Several English friends have read it, and whilst opinions were being invited as to the advisability of publishing the work, news was received that the original was seized in India. This information hastened the decision to publish the translation without a moment's delay. My fellow-workers at the International Printing Press shared my view and, by working overtime—a labour of love, —they have enabled me to place the translation before the public in an unexpectedly short time. The work is being given to the public at what is practically cost price. But, without the financial assistance of the many Indians who promised to buy copies for themselves and for distribution, it might never have seen the light of day.

I am quite aware of the many imperfections in the original. The English rendering, besides sharing these, must naturally exaggerate them, owing to my inability to convey the exact meaning of the original. Some of the friends who have read the translation have objected that the subject-matter has been dealt with in the form of a dialogue. I have no answer to offer to this objection except that the Gujarati language readily lends itself to such treatment and that it is considered the best method of treating difficult subjects. Had I written for English readers in the first instance, the subject

¹ Hermian Kallenbach, *vide* Preface. p. 293

[જોહાનિસબર્ગ,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૧૦]

કાંઈક અચકાતાં છતાં હું હિંદ સ્વરાજનો તરજુમો લોકો આગળ મૂકું છું. એક ગોરા મિત્રની^૧ સાથે હું એ વિષય પર ચર્ચા ચલાવતો હતો ત્યારે તેણે તેનો તરજુમો જોવા જણાવતાં, થોડો થોડો વખત બચાવીને મેં તે (તરજુમો) ઉતારાવ્યો. અને તેણે તે લખી લીધો. તે શબ્દે શબ્દ નથી, છતાં અસલનું ખરું સ્વરૂપ તેમાં જાળવવામાં આવ્યું છે કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રોએ તે વાંચ્યો છે, અને છપાવવા સંબંધમાં તેમનો મત પૂછવામાં આવ્યો હતો. દરમિયાન ખબર પડી કે ગુજરાતી પુસ્તક હિંદુસ્તાનમાં જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ ખબરથી તરજુમો છાપવાના ઠરાવ પર એક ક્ષણની ઢીલ કર્યા વગર આવવું પડ્યું છે. ઇન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના મારા સહકારીઓ મારા મતને મળતા થયા, અને

૧ હરમન કેલેનબૅક, જુઓ 'ઉપોદ્ધાત'. પૃ. ૨૮૨

તેમણે સેવાના પ્રેમને લીધે રાતવરત કામ કરીને અણધાર્યા ટૂંક વખતમાં પ્રગટ કરવાને મને શક્તિમાન કર્યો છે. બેઠેલ દામે તે વેચવામાં આવશે; છતાં જે હિંદીઓએ પોતા વાસ્તે અને લોકોમાં ફેલાવવા માટે કેટલીક નકલો લેવા વચન આપ્યું છે તેમની મદદ વગર આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ ન થઈ શક્યું હોત.

અસલ લેખમાંની કેટલીક અપૂર્ણતાથી હું સારી પેઠે વાકેફગાર છું. તરજુમામાં તે કાયમ રહેશે. તે ઉપરાંત અસલનો ભાવાર્થ અંગ્રેજીમાં અદલાઅદલ ન બતાવી શકાવાથી તેમાં વધારો થવા સંભવ છે. લખાણને સંવાદનું રૂપ આપવા સામે કેટલાક મિત્રો, જેમણે તરજુમો વાંચ્યો છે, તેમણે વાંધો બતાવ્યો હતો. તેમને હું એટલો જ જવાબ આપી શકું છું કે એ રૂપ આપવાનું ગુજરાતીમાં સહેલાઈથી બની શકે છે, તેમ જ કઠણ વિષયોને સરળ બનાવવાની સરસમાં સરસ રીત એ જ છે. જો એ વિષય અંગ્રેજી વાચકો સારું મેં લખ્યો હોત તો હું તેને બીજી રીતે

હિંદ સ્વરાજ की प्रस्तावना [पहला अंग्रेजी संस्करण, दक्षिण अफ्रिका: इन्टरनेशनल प्रिन्टिंग प्रेस, १९१०]

जोहानिसबर्ग,
मार्च २०, १९१०

हिन्द स्वराज्य का अंग्रेजी अनुवाद जनता के सामने पेश करते हुए मुझे कुछ संकोच हो रहा है। एक युरोपीय मित्र के^१ साथ इसकी विषय-वस्तु पर मेरी चर्चा हुई थी। उन्होंने इच्छा प्रकट की कि इसका अंग्रेजी अनुवाद किया जाये; इसलिए अपने फुरसत के समय में, मैं जल्दी-जल्दी बोलता गया और वे लिखते गये। यह कोई शब्दशः अनुवाद नहीं है। परन्तु इसमें मूल के भाव पूरे-पूरे आ गये हैं। कुछ अंग्रेज मित्रों ने इसे पढ़ लिया है और जब रायें माँगी जा रही थी कि पुस्तक को प्रकाशित करना ठीक है या नहीं, तभी समाचार मिला कि मूल पुस्तक भारत में जब्त कर ली गई है। इस समाचार के कारण तुरन्त निर्णय लेना पड़ा कि इसका अनुवाद प्रकाशित करनेमें एक क्षण की भी देर नहीं की जानी चाहिए। मेरे इंटरनेशनल प्रिंटिंग प्रेस के साथी कार्यकर्ताओं की भी यही राय रही

१ हरमन कैलेनबैक, देखिए 'उपोद्घात'. पृ. ३०३

और उन्होंने अतिरिक्त समय काम करके—केवल इस काम के प्रति प्रेम के कारण ही—मुझे, आशा से कम समय में, इस अनुवाद को जनता के सामने रखने में सहायता दी। पुस्तक जनता को लागत मूल्य पर ही दी जा रही है। बहुत-से मित्रों ने मुझे इसकी प्रतियाँ स्वयं अपने लिए और लोगों में बाँटने के लिए खरीदने का वचन दिया है। यदि उनसे यह आर्थिक सहायता न मिली होती तो शायद यह पुस्तक प्रकाशित ही न हो पाती।

मूल में जो अनेक खामियाँ हैं उनका मुझे खूब ज्ञान है। अंग्रेजी अनुवाद में भी इनका और साथ ही दूसरी बहुत-सी भूलों का जाना स्वाभाविक है। क्योंकि मैं मूल के भावों को सही-रूप में अनुवादित नहीं कर सका हूँ। जिन मित्रों ने अंग्रेजी अनुवाद पढ़ा है उनमें से कुछ ने पुस्तक के विषय का निरूपण संवाद-रूप में करने पर आपत्ति की है। मेरे पास इस आपत्ति का कोई जवाब नहीं है। सिवा इसके कि इस रूप में लिखना गुजराती में सरल होता है और उसमें कठिन विषयों को समझाने का यही सबसे अच्छा तरीका माना गया

would have been handled in a different manner. Moreover, the dialogue, as it has been given, actually took place between several friends, mostly readers of *Indian Opinion*, and myself.

Whilst the views expressed in *Hind Swaraj* are held by me, I have but endeavoured humbly to follow Tolstoy, Ruskin, Thoreau, Emerson and other writers, besides the masters of Indian philosophy. Tolstoy has been one of my teachers for a number of years. Those who want to see a corroboration of the views submitted in the following chapters will find it in the words of the above-named masters. For ready reference, some of the books are mentioned in the Appendices.

I do not know why *Hind Swaraj* has been seized in India. To me, the seizure constitutes further condemnation of the civilization represented by the British Government. There is in the book not a trace of approval of violence in any shape or form. The methods of the British Government are, undoubtedly, severely condemned. To do otherwise would be for me to be a traitor to Truth, to India, and to the Empire to which I owe allegiance. My notion of loyalty does not involve acceptance of current rule or government, irrespective of its righteousness or otherwise. Such notion is based upon the belief—not in its present justice or morality but—in a future acceptance by Government of that standard of morality in practice which it at present vaguely and hypocritically believes in, in theory. But I must frankly confess that I am not so much concerned about the stability of the Empire as I am about that of the ancient civilization of India which, in my opinion, represents the best that the world has ever seen. The British Government in India constitutes a struggle between the Modern Civilization, which is the Kingdom of Satan, and the Ancient Civilization,

ઘડત. વળી જે સંવાદ આપવામાં આવ્યો છે તે કેટલાક મિત્રો, જેમાંના ઘણાંબરા ઇન્ડિયન ઓપિનિયનના વાંચનારા છે, તેમની અને મારી વચ્ચે ખરેખર ચાલ્યો હતો.

હિંદ સ્વરાજમાં દર્શાવ્યા છે તે વિચારો હું પોતે ધરાવું છું. પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે મેં તેમાં હિંદના મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ ઉપરાંત ટોલ્સ્ટોય, રસ્કિન, થોરો, એમર્સન અને બીજા લેખકોને મારી સમજ પ્રમાણે અનુસરવા જ કોશિશ કરી છે. કેટલાંક વર્ષો થયાં ટોલ્સ્ટોય મારા શિક્ષક તરીકે નીવડેલ છે. આ તરજુમામાં જણાવેલા વિચારોનું જેને પ્રતિપાદન જોઈતું હોય તેમના માટે ઉપર જણાવેલા મહાન નરોનાં કેટલાંક પુસ્તકની યાદી પુરવણીમાં આપી છે.

હિંદ સ્વરાજ હિંદુસ્તાનમાં શા માટે જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે તે હું જાણતો નથી. મારે હિસાબે તો તે કામથી બ્રિટિશ રાજથી દર્શાવાતા સુધારાનું વધુ ખંડન થાય છે. તેમાં બળાત્કારને છાંટાભાર ઉત્તેજન નથી. બેશક બ્રિટિશ સરકારની પદ્ધતિને સખત રીતે વખોડી છે.

હૈ। अगर मैंने मूलतः अंग्रेजी पढ़नेवालों को ध्यान में रखकर लिखा होता तो विषय का प्रतिपादन बिल्कुल दूसरे प्रकार से किया गया होता। इसके अलावा जिस रूप में संवाद दिया गया है उसी रूप में कितने ही मित्रों से, जो ज्यादातर इंडियन ओपिनियन के पाठक हैं, मेरी प्रत्यक्ष बातचीत भी हुई है।

हिन्द स्वराज्य में प्रकट किये गये विचार मेरे विचार हैं और मैंने भारतीय दर्शनशास्त्र के आचार्यों के साथ-साथ टोल्स्टोय, रस्किन, थोरो, इमर्सन और अन्य लेखकों का भी नम्रतापूर्वक अनुसरण करने का यत्न किया है। वर्षों से टोल्स्टोय मेरे गुरुओं में से एक रहे हैं। जो लोग आगे के अध्यायों में प्रस्तुत विचारों का अनुमोदन ढूँढना चाहे उन्हें स्वयं इन विचारकों के शब्दों में अनुमोदन इनका मिल जायेगा। पाठकों की सहूलियत के लिए कुछ पुस्तकों के नाम परिशिष्टमें दे दिये गये हैं।

मुझे पता नहीं कि हिन्द स्वराज्य पुस्तक भारत में जब्त क्यों कर ली गई? मेरी दृष्टि में तो यह जब्ती ब्रिटिश सरकार जिस सभ्यता का प्रतिनिधित्व करती है उसके निन्ध होनेका अतिरिक्त प्रमाण

પણ તેમ ન કરું તો સત્યનો, હિંદનો અને બ્રિટિશ રાજ કે જેને હું વફાદાર છું તેનો હું દ્રોહી બનું. વફાદારીના મારા ખ્યાલમાં ચાલુ રાજનીતિ અથવા સરકારને નીતિ-અનીતિના વિચાર વગર કબૂલ રાખવાનો સમાવેશ નથી. મારો તે ખ્યાલ સરકારની હાલની નીતિ અથવા ન્યાયવૃત્તિ પર અવલંબતો નથી, પણ હાલ સરકાર જે નીતિ અને ન્યાયવૃત્તિનો આડંબર કરે છે, અને આભાસ પાડે છે, તે નીતિ અને ન્યાયવૃત્તિને સરકાર ભવિષ્યમાં અમલમાં મૂકશે એવી માન્યતા પર અવલંબે છે. પણ મારે ખુલ્લા દિલે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સુધારાની મને જેટલી ફિકર છે તેટલી બ્રિટિશ રાજનું શું થશે તેની નથી. કેમ કે મારા મત પ્રમાણે દુનિયાને હિંદી સુધારો અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય છે. હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ એ આધુનિક સુધારાની અને પ્રાચીન સુધારાની વચ્ચેનું યુદ્ધ સૂચવે છે. આધુનિક સુધારો તે શેતાનનું રાજ છે. પ્રાચીન સુધારો તે ખુદાનું રાજ છે. પહેલો રાક્ષસી છે, બીજો દેવતાઈ છે. એક યુદ્ધ સૂચવે છે, બીજો પ્રેમ સૂચવે છે. મારા દેશી ભાઈઓ કહે છે કે આધુનિક સુધારાની બદીનું

है। इस पुस्तक में हिंसाका तनिक-सा भी समर्थन कहीं किसी रूपमें नहीं है। हाँ, उसमें ब्रिटिश सरकारके तौर-तरीकों की जरूर कड़ी निन्दा की गई है। अगर मैं यह न करता तो मैं सत्य का, भारत का और जिस साम्राज्य के प्रति वफादार हूँ उसका द्रोही बनता। वफादारी की मेरी कल्पना में वर्तमान शासन अथवा सरकार को, उसकी न्यायशीलता या उसके अन्याय की ओर से आँखें मूँदकर चुपचाप स्वीकार कर लेना नहीं आता। न्याय और नीति के नाम पर वह आज जो कर रही है उसे मैं नहीं मानता। बल्कि मेरी वफादारी की यह कल्पना इस आशा और विश्वास पर आधारित है कि नीति के जिस मानदण्डको सरकार आज अस्पष्ट और पाखण्डपूर्ण ढंग पर सिद्धान्त-रूप में स्वीकार करती है उसे वह भविष्यमें कभी व्यवहार में भी स्वीकार करेगी। परन्तु मुझे साफ तौर से मान लेना चाहिए कि मुझे ब्रिटिश साम्राज्य के स्थायित्व से इतना सरोकार नहीं है जितना भारत की प्राचीन सभ्यता के स्थायित्व से है; क्योंकि मेरी मान्यता है कि वह संसार की सर्वोत्तम सभ्यता है। भारत में अंग्रेजी राज्य आज आधुनिक और प्राचीन सभ्यता के बीच के संघर्ष का प्रतीक है। इनमें से एक शैतान का राज्य है और दूसरा ईश्वर का। एक युद्ध

which is the Kingdom of God. The one is the God of War, the other is the God of Love. My countrymen impute the evils of modern civilisation to the English people and, therefore, believe that the English people are bad, and not the civilisation they represent. My countrymen, therefore, believe that they should adopt modern civilisation and modern methods of violence to drive out the English. *Hind Swaraj* has been written in order to show that they are following a suicidal policy, and that, if they would but revert to their own glorious civilisation, either the English would adopt the latter and become Indianised or find their occupation in India gone.

It was at first intended to publish the translation as a part of *Indian Opinion*, but the seizure of the original rendered such a course inadvisable. *Indian Opinion* represents the Transvaal Passive Resistance struggle and ventilates the grievances of British Indians in South Africa generally. It was, therefore, thought desirable not to publish through a representative organ views which are held by me personally and which may even be considered dangerous or disloyal. I am naturally anxious not to compromise a great struggle by any action of mine which has no connection with it. Had I not known that there was a danger of methods of violence becoming popular, even in South Africa, had I not been called upon by hundreds of my countrymen, and not a few English friends, to express my opinion on the Nationalist movement in India, I would even have refrained, for the sake of the struggle, from reducing my views to writing. But, occupying the position I do, it would have been cowardice on my part to postpone publication under the circumstances just referred to.

Indian Opinion, 2-4-1910

M. K. Gandhi

[Original English]

કારણ અંગ્રેજ લોકો છે, અને તેથી તેઓ માને છે કે ખરાબ અંગ્રેજ લોકો છે, નહીં કે તેમનો સુધારો. આ તેમની માન્યતા આપઘાતક છે, અને જો તેઓ માત્ર પોતાના પ્રતાપી સુધારા તરફ વળે તો અંગ્રેજો તે ગ્રહણ કરી હિંદીવાન બની જાય, અને નહીં તો નવરા બની ચાલ્યા જાય, એ બતાવવા હિંદ સ્વરાજ લખવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ તે તરજુમો ઇન્ડિયન ઓપિનિયનમાં છાપવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ અસલ (ગુજરાતી) જપ્ત થવાથી તેમ કરવાનું ઠીક લાગ્યું નહીં. ઇન્ડિયન ઓપિનિયન તે સત્યાગ્રહની લડતનું વાજિંત્ર છે, અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીની હાડમારીઓનો પોકાર ફેલાવે છે. તેથી જે વિચારો મારા અંગત છે, અને ભયંકર અથવા બેવફા પણ કદાચ ગણવામાં આવે તે વિચારોને લોકોના

વાજિંત્ર દ્વારા પ્રગટ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહીં. લડત સાથે બિલકુલ સંબંધ નથી એવા મારા કામને લડત સાથે સામેલ ન કરવા હું કુદરતી રીતે આતુર છું. બળાત્કારની રીતો દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ લોકપ્રિય થવાનો ભય મેં ન જોયો હોત, અને હિંદની નેશનાલિસ્ટ હિલચાલ પર મારા વિચારો જણાવવાને મારા સૅંકડો દેશી ભાઈઓ, અને કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રોએ માંગણી ન કરી હોત તો લડતની ખાતર, મારા વિચારો લખી કાઢવાનું હું મોકૂફ પણ રાખત, પણ ઉપરની બીના જોતાં આ વિચારો પ્રગટ કરવાનું મુલતવી રાખવું એ મારી સ્થિતિને લઈને મારા માટે હિચકારાપણું ગણાય.

ઇન્ડિયન ઓપિનિયન, ૨-૪-૧૯૧૦

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ ગુજરાતી]

કા દેવતા હૈ और दूसरा प्रेम का। मेरे देशवासी आधुनिक सभ्यता की बुराइयों के लिए अंग्रेज जाति को दोषी ठहराते हैं। इसलिए वे समझते हैं कि अंग्रेज लोग बुरे हैं, न कि वह सभ्यता जिसका वे प्रतिनिधित्व करते हैं। इसलिए वे यह मानते हैं कि अंग्रेजों को देश से निकालने के लिए उन्हें आधुनिक सभ्यता और हिंसा के आधुनिक तरीके अपनाने चाहिए। हिन्द स्वराज्य यह दिखाने के लिए लिखा गया है कि यह आत्मघातकारी नीति पर चलना होगा। उसका उद्देश्य यह दिखाना भी है कि अगर वे अपनी गौरवमयी सभ्यता का ही पुनः अनुसरण करेंगे तो अंग्रेज या तो उसको स्वीकार कर लेंगे और भारतीय बन जायेंगे या भारतसे उनका अधिकार ही उठ जायेगा। पहले इस अनुवाद को इंडियन ओपिनियन में छापने का विचार था। परन्तु मूल पुस्तक के जब्त हो जाने के कारण ऐसा करना उचित नहीं जान पड़ा। इंडियन ओपिनियन ट्रान्सवाल के सत्याग्रह-संग्राम का प्रतिनिधित्व करता है। इसके अलावा उसमें आम तौर पर दक्षिण आफ्रिका के भारतीयों की शिकायतें भी प्रकाशित की जाती हैं।

इसलिए यह वांछनीय समझा गया कि इस तरह के प्रातिनिधिक पत्रमें मेरे व्यक्तिगत विचार प्रकाशित न किये जायें। ये विचार खतरनाक या राजद्रोहात्मक भी माने जा सकते हैं। स्वभावतः मेरी चिन्ता तो यह है कि मेरे किसी ऐसे कार्य से जिस का उससे कोई सम्बन्ध न हो, इस महान संघर्ष को हानि न पहुँचे। अगर मुझे यह मालूम न हो गया होता कि दक्षिण आफ्रिका में भी हिंसात्मक साधनों के लोकप्रिय होने का खतरा है और मेरे सैकड़ों देशभाइयों ने ओर कई अंग्रेज मित्रों ने भी मुझसे यह आग्रह न किया होता कि मैं भारत के राष्ट्रीय आन्दोलन के सम्बन्ध में अपने विचार प्रकट करूँ तो मैं संघर्ष की खातिर अपने विचारों को लेखबद्ध न करता। लेकिन आज मेरा जो स्थान है उसे देखते हुए, उपर्युक्त परिस्थितियों में इस पुस्तक के प्रकाशन को टालना मेरे लिए कायरता होती।

इंडियन ओपिनियन, २-४-१९१०

मो. क. गांधी

[अंग्रेजी से]

હિંદ સ્વરાજ

[બીજી ગુજરાતી આવૃત્તિ, દક્ષિણ આફ્રિકા: ઇન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ૧૯૧૪]

હિંદ સ્વરાજ મેં ૧૯૦૯ની સાલમાં વિલાયતથી આવતાં સ્ટીમર ઉપર લખ્યું. તે મુંબઈ ઇલાકામાં જન્મ થવાથી તેનો તરજુમો મેં દસમી સાલમાં બહાર પાડ્યો. તેમાં જણાવેલા વિચારો પ્રગટ થવાને લગભગ પાંચ વરસ થયાં. તે દરમિયાન તે માંહેના વિચારો વિશે મારી સાથે ઘણા માણસોએ ચર્ચા કરી. ઇંગ્રેજો તેમ જ હિંદી ગૃહસ્થોએ પત્રવહેવાર ચલાવ્યો. ઘણાએ મતભેદ જણાવ્યા. છતાં મેં જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે પરિણામે વધારે મજબૂત થયા છે. મને જો વખત હોય તો હું તે જ વિચારો દાખલાદલીલ સાથે વધારે લંબાવી શકું. તેમાં ફેરફાર કરવાનું મને ભાસતું જ નથી.

હિંદ સ્વરાજની બીજી આવૃત્તિની માગણી ઘણાઓ તરફથી થઈ છે તેથી ફિનિક્સમાં નિવાસ કરી રહેલા જનોએ અને નિશાળિયાઓએ માત્ર ઉત્સાહમાં અને પ્રેમભાવમાં જ્યારે ત્યારે વખત કાઢી બીજી આવૃત્તિ છાપી છે.

એક જ વાત ઉપર ટીકા કરવાનું મને મન થાય છે. મારે કાને એવા ભાણકારા પડ્યા છે કે જો કે હિંદ સ્વરાજનું શિક્ષણ કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં શરીરબળ વાપરવા તરફ નથી અને સદાય આત્મબળથી ધારેલું પાર પાડવા તરફ છે. તોપણ તે શિક્ષણનું પરિણામ ઇંગ્રેજો તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાનું અને તેઓની સાથે દારૂગોળાથી લડી અથવા તેઓને બીજી રીતે મારી હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાના વિચાર ઉત્પન્ન કરવાનું આવેલું છે. આ જાણી હું દુઃખી થયો છું. હિંદ સ્વરાજ લખવાનો એ હેતુ જરાયે ન હતો અને જેઓએ ઉપર પ્રમાણે વિચાર તે લખાણમાંથી ઘટાવી કાઢ્યા છે તેઓ તે લખાણ બિલકુલ નથી સમજ્યા એમ જ મારે કહેવું જોઈએ. હું પોતે ઇંગ્રેજો અથવા તો કોઈ પણ પ્રજા

I wrote *Hind Swaraj* in 1909 on board the ship during the return voyage from England. Copies of the book having been confiscated in the Bombay Presidency, I published a translation in 1910. It is now five years since the ideas in it were expressed in public. And during this period, many persons have had discussions with me on those ideas. Englishmen and Indians, both have written to me about them, several expressing dissent. At the end of it all, however, I find that the convictions I stated in the book have grown stronger. If only I had the time, I could set forth the same ideas more elaborately, with additional arguments and illustrations. I see no reason at all for revising them.

Numerous requests having been received for a second edition of *Hind Swaraj*, the inmates of Phoenix and

the pupils there have found time to print it as a labour of love.

I should like to comment on one thing only. I have gathered an impression that, though *Hind Swaraj* does not advocate the use of physical force at any time and in any circumstances, and advocates always the use of soul-force to gain the desired end, the result of its teaching has been to create hatred for the British and to suggest that they should be expelled through armed fighting or use of violence otherwise. I was unhappy to know this. Such was by no means my object in writing *Hind Swaraj*, and I can only say that those who have drawn from it the foregoing conclusion have totally failed to understand the book. I, for one, bear no ill-will against the British or against any people or individuals. All living creatures

हिंद स्वराज [दूसरा गुजराती संस्करण, दक्षिण आफ्रिका: इन्टरनेशनल प्रिन्टिंग प्रेस, १९१४]

हिंद स्वराज्य मैंने १९०९ में इंग्लैंड से [दक्षिण आफ्रिका] वापिस आते हुए जहाज पर लिखी थी। किताब बम्बई प्रेसीडेंसी में जब्त कर ली गई थी इसलिए सन् १९१० में मैंने उसका [अंग्रेजी] अनुवाद प्रकाशित किया। पुस्तक में व्यक्त विचारों को प्रकाशित हुए इस प्रकार पाँच वर्ष हो चुके हैं। इस बीच, उनके सम्बन्ध में अनेक व्यक्तियों ने मेरे साथ चर्चा की है। कई अंग्रेजों और भारतीयों ने पत्र-व्यवहार भी किया है। बहुतों ने उससे अपना मतभेद प्रकट किया। किन्तु अंत में हुआ यही है कि पुस्तक में मैंने जो विचार व्यक्त किए थे, वे और ज्यादा मजबूत हो गए हैं। यदि समय की सुविधा हो तो मैं उन विचारों को युक्तियाँ और उदाहरण देकर और विस्तार दे सकता हूँ; लेकिन उनमें फेरफार करने का मुझे कोई कारण नहीं दिखता।

हिंद स्वराज्य की दूसरी आवृत्ति की माँग कई लोगों की ओर से आई है, अतः फीनिक्स के निवासियों और विद्यार्थियों ने अपने

उत्साह और प्रेम के कारण जब-तब समय निकालकर यह दूसरा संस्करण छपा है।

यहाँ मैं सिर्फ एक बात का उल्लेख करना चाहूँगा। मेरे कान में यह बात आई है कि यद्यपि हिंद स्वराज्य लगातार यही सीख देता है कि हमें किसी भी स्थिति में, किसी भी समय शरीरबल का आश्रय नहीं लेना चाहिए और अपना साध्य सदा आत्मबल से ही प्राप्त करना चाहिए; लेकिन सीख जो भी रही हो, परिणाम की दृष्टि से उससे अंग्रेजों के प्रति तिरस्कार का भाव और उनके साथ हथियारों से लड़कर या और किसी तरह मारकर उन्हें भारत से निकाल देने का विचार पैदा हुआ है। यह सुनकर मुझे दुःख हुआ। हिंद स्वराज्य लिखने में यह हेतु बिल्कुल नहीं था। और मुझे कहना पड़ेगा कि उसमें से जिन लोगों ने यह निष्कर्ष निकाला है वे उसे बिल्कुल नहीं समझे हैं। मैं स्वयं अंग्रेजों के या अन्य किसी भी राष्ट्र की जनता या व्यक्तियों के प्रति तिरस्कार की दृष्टि से नहीं देखता।

કે માનવી તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતો નથી. જીવમાત્ર, જેમ મહાસાગરમાં રહેલાં બધાં બિંદુ એક જ છે તેમ, એક જ છે. જીવસાગરમાં રહેલા આપણે બધા જીવો એક જ અને બહુ જ ઘાડ સંબંધ રાખનાર છીએ એમ માનું છું. જે બિંદુ નોખું થાય તે સુંકાઈ જાય છે તેમ જે જીવ પોતાને બીજા કરતાં નોખો માને છે તે બિંદુની માફક નાશ પામે છે. હું તો યુરોપના આજકાલના સુધારાનો કટ્ટો દુશ્મન છું. તે વિચાર હિંદ સ્વરાજમાં ખીલવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને બતાવ્યું છે કે હિંદની કઠણ દશાને સારુ ઈંગ્રેજો દોષિત નથી પણ આપણે જેઓએ આધુનિક સુધારો કબૂલ કર્યો છે તેઓ છે. જ્યારે આપણે તે સુધારો છોડી પ્રાચીન સુધારો જેમાં ખરી ધર્મનીતિનો સમાસ થઈ જાય છે તે પાછો ગ્રહણ કરીએ તો હિંદ આજે જ મુક્તિ પામી શકે છે. દુન્યવી પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થઈ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ લેવી એ હિંદ સ્વરાજ સમજવાની ચાવી છે. આ પ્રવૃત્તિમાં કોઈ પણ કાળે કાળા કે ગોરા કોઈ પણ મનુષ્યની કોઈ પણ પ્રકારે હિંસા કરવાનો સમાવેશ થાય જ નહીં.

ઇન્ડિયન ઓપિનિયન, ૨૯-૪-૧૯૧૪

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ ગુજરાતી]

are of the same substance as all drops of water in the ocean are the same in substance. I believe that all of us, individual souls, living in this ocean of spirit, are the same with one another with the closest bond among ourselves. A drop that separates soon dries up and any soul that believes itself separate from others is likewise destroyed. For myself, I am an uncompromising enemy of the present-day civilization of Europe. I tried to elaborate my view in *Hind Swaraj* and show that it is not the British that are responsible for the misfortunes of India but we who

have succumbed to modern civilization. India can be free this very moment if we turn our back on this modern civilization and go back to our ancient way of life, which embodied the right ethical principles. The key to an understanding of *Hind Swaraj* lies in the idea that worldly pursuits should give way to ethical living. This way of life has no room for violence in any form against any human being, black or white.

Indian Opinion, 29-4-1914

M. K. Gandhi

[From Gujarati]

जैसे किसी महासागर की जल-राशि की सारी बूँदें एक ही अंग हैं उसी प्रकार सब प्राणी एक ही हैं। मेरा विश्वास है कि प्राणिसागर में रहनेवाले हम सब प्राणी एक ही हैं और एक-दूसरे से हमारे सम्बन्ध अत्यंत प्रगाढ़ है। जो बिंदु समुद्र से अलग हो जाता है वह सूख जाता है, उसी प्रकार जो जीव अपने को दूसरों से भिन्न मानता है वह नष्ट हो जाता है। मैं तो यूरोप की आधुनिक सभ्यता का शत्रु हूँ और *हिंद स्वराज्य* में मैंने अपने इसी विचार को निरूपित किया है। और यह बताया है कि भारत की दुर्दशा के लिए अंग्रेज नहीं बल्कि हम लोग ही दोषी हैं, जिन्होंने ने आधुनिक सभ्यता स्वीकार

कर ली है। इस सभ्यता को छोड़कर हम सच्ची धर्म-नीति से युक्त अपनी प्राचीन सभ्यता पुनः अपना लें तो भारत आज ही मुक्त हो सकता है। *हिंद स्वराज्य* को समझने की कुंजी इस बात में है कि हमें दुन्यवी प्रवृत्ति से निवृत्त होकर धार्मिक जीवन ग्रहण करना चाहिए। ऐसे जीवन में काले या गोरे किसी भी मनुष्य के प्रति हिंसक व्यवहार के लिए कोई स्थान नहीं हो सकता।

इंडियन ओपिनियन, २९-४-१९१४

मो. क. गांधी

[गुजराती से]

FOREWORD

[First Indian English edition, Madras: Ganesh & Co., 1919]

Bombay,
May 28, 1919

I have re-read this booklet more than once. The value at the present moment lies in re-printing it as it is. But if I had to revise it, there is only one word I would alter in accordance with a promise made to an English friend. She took exception to my use of the word “prostitute” in speaking of the Parliament. Her fine taste recoiled from the indelicacy of the expression. I remind the reader that the booklet purports to be a free translation of original which is in Gujarati.

After years of endeavour to put into practice the views expressed in the following pages, I feel that the way shown therein is the only true way to swaraj. Satyagraha—the law of love—is the law of life. Departure from it leads to disintegration. A firm adherence to it leads to regeneration.

M. K. Gandhi

[Original English]

મુંબઈ,
મે ૨૮, ૧૯૧૯

આ નાનકડું પુસ્તક હું એક કરતાં વધારે વાર ફરી ફરીને વાંચી ચૂક્યો છું. આ વખતે આ પુસ્તક એમ ને એમ પ્રકાશિત કરવું આવશ્યક સમજું છું, પણ જો આમાં મારે કંઈ પણ સુધારવા જેવું હોય તો એક શબ્દ હું સુધારવા ઇચ્છું છું. એક અંગ્રેજ મહિલા મિત્રને તે બદલવાનું મેં વચન આપ્યું છે. મેં પાર્લમેન્ટને વેશ્યા કહી છે તે એ બહેનને નાપસંદ છે. તેમનું કોમળ દિલ આ શબ્દના ગ્રામ્ય ભાવથી દુખાયું હતું. વાચકનેય હું યાદ આપું કે આ પુસ્તિકા મૂળ ગુજરાતી પુસ્તિકાનો મુક્ત અનુવાદ છે.

આ પુસ્તકનાં પાનાંમાં દર્શાવેલા વિચારોને આચરણમાં ઉતારવા મેં અનેક વર્ષો સુધી પ્રયાસ કર્યા છે. તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે એકલો એમાં સૂચવવામાં આવેલો માર્ગ જ સ્વરાજ્ય માટેનો સાચો માર્ગ છે. સત્યાગ્રહ એટલે પ્રેમનો ધર્મ અને એ જ જીવનનો ધર્મ છે. એમાંથી ચલિત થવાથી વિનાશ આવે છે અને એને વળગી રહેવાથી નવજીવન પ્રાપ્ત થાય છે.

મો. ક. ગાંધી

[અંગ્રેજી પરથી]

બમ્બઈ,
મઈ ૨૮, ૧૯૧૯

મેં આ પુસ્તિકાં કો એકાધિક બાર પઢ ગયા હૂં. આ સમય આકા જ્યોંકા-ત્યોં છાપ દિયા જાના હી ઠીક હૈ. પરંતુ યદિ મેં આસમેં સંશોધન કરના હી ઇચ્છું તો આસમેં એક હી શબ્દ બદલના ઇચ્છુંગા ક્યોંકિ મેં આ બાત કા વચન અપને એક અંગ્રેજ મિત્ર કો દે ચુકા હૂં. આંહોં ને સંસદ કે સમ્બન્ધ મેં મેરે દ્વારા પ્રયુક્ત “વેશ્યા” શબ્દ પર આપત્તિ કી થી. યહ શબ્દ આંહેં સુરુચિપૂર્ણ નહીં જાન પડા. પાઠકોં કો મેં ફિર યાદ દિલા દૂં કિ પ્રસ્તુત પુસ્તિકા મૂલ ગુજરાતી પુસ્તિકા કા રૂપાંતર હૈ.

જો વિચાર આ પૃષ્ઠોં મેં વ્યક્ત કિયે ગયે હૈં આંકો અનેક વર્ષોં તક આચરણ મેં ઉતારને કા પ્રયત્ન કરતે રહકર જાન પડતા હૈ કિ આસમેં દિખાયા ગયા માર્ગ હી સ્વરાજ્ય કા સચ્ચા માર્ગ હૈ. સત્યાગ્રહ અર્થાત્ પ્રેમ-ધર્મ હી જીવન કા ધર્મ હૈ. આસે ચ્યુત હોના વિનાશ કી ઓર તથા આ પર આરુઢ રહના નવજીવન કી ઓર લે જાતા હૈ.

મો. ક. ગાંધી

[અંગ્રેજી સે]

**HIND SWARAJ or THE INDIAN HOME-RULE
REPLY TO CRITICS**

[Fourth edition, Madras: Ganesh & Co., 1921.

Titled 'A Word of Explanation' in Navajivan's 1938 edition.]

It is certainly my good fortune that this booklet of mine is receiving wide attention. The original is in Gujarati. It had a chequered career. It was first published in the columns of the *Indian Opinion* of South Africa. It was written in 1908¹ during my return voyage from London to South Africa in answer to the Indian school of violence and its prototype in South Africa. I came in contact with every known Indian anarchist in London. Their bravery impressed me, but I feel that their zeal was misguided. I felt that violence was no remedy for India's ills, and that her civilization required the use of a different and higher weapon for self-protection. The satyagraha of South Africa was still an infant hardly two years old. But it had developed sufficiently to permit me to write of it with some degree of confidence. It was so much appreciated that it was published as a booklet. It attracted some attention in India. The Bombay Government prohibited its circulation². I replied by publishing its translation. I thought that it was due to my English friends that they should know its contents. In my opinion it is a book which can be put into the hands of a child. It teaches the gospel of love in the place of that of hate. It replaces violence with self-sacrifice. It pits soul-force against brute force. It has gone through several editions and I commend it to those who would care to read it. I withdraw nothing except one word of it, and that in deference to a lady friend. I have given the reason for the alteration in the preface to the Indian edition.

¹ An error for '1909'

² In March 1910

મારા આ નાનકડા પુસ્તક તરફ વિશાળ જનસંખ્યાનું ધ્યાન ખેંચાઈ રહ્યું છે એ ખરેખર મારું સદ્ભાગ્ય છે. તે મૂળ ગુજરાતીમાં લખાયેલું છે. તેની કારકિર્દી વિવિધ છે [તેના પ્રકાશનની તવારીખે ઘણાં ચડાવ-ઉતાર જોયાં છે]. તે પહેલવહેલું દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીકળતા સાપ્તાહિક ઇન્ડિયન ઓપિનિયનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું. ૧૯૦૮^૧માં લંડનથી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા ફરતાં આગબોટ પર, હિંદીઓના હિંસાવાદી સંપ્રદાયને અને દક્ષિણ આફ્રિકામાંના તેને મળતા વિચાર ધરાવનાર વર્ગને જવાબરૂપે, તે લખાયું હતું. લંડનમાં વસેલા એકેએક જાણીતા અરાજકતાવાદી હિંદીના પ્રસંગમાં હું આવ્યો હતો. એમના શૂરાતનની છાપ મારા મન પર પડેલી, પણ મને લાગ્યું કે એમની ધગશે અવળી દિશા પકડી છે. મને લાગ્યું કે હિંસા એ હિંદુસ્તાનનાં દુઃખોનો ઇલાજ નથી, અને તેની સંસ્કૃતિ જોતાં તેણે આત્મરક્ષાને સારુ ભિન્ન અને ઉચ્ચતર પ્રકારનું કોઈ શસ્ત્ર વાપરવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકાનો

૧ ૧૯૦૮ જોઈએ

સત્યાગ્રહ તે વખતે હજુ માંડ બે વરસનું બાળક હતો. પણ તેનો વિકાસ એટલો થઈ ચૂક્યો હતો કે મેં એને વિશે અમુક અંશે આત્મવિશ્વાસથી લખવાની હામ ભીડી હતી. મારી એ લેખમાળા વાચકવર્ગને એટલી બધી ગમી કે તે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. તેના તરફ હિંદુસ્તાનમાં કંઈક ધ્યાન ખેંચાયું. મુંબઈ સરકારે એના પ્રચારની મનાઈ કરી^૨. તેનો જવાબ મેં એનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરીને વાળ્યો. મને થયું કે, મારા અંગ્રેજ મિત્રોને એ પુસ્તકના લખાણથી વાકેફ કરવા એ મારી તેમના પ્રત્યેની ફરજ છે.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ચોપડી એવી છે જે બાળકના હાથમાં પણ મૂકી શકાય. તે દ્વેષધર્મની જગાએ પ્રેમધર્મ શીખવે છે; હિંસાને સ્થાને આપભોગને મૂકે છે; પશુબળની સામે ટક્કર ઝીલવા આત્મબળને ખડું કરે છે. તેની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે,

૨ માર્ચ ૧૯૧૦માં

હિંદ સ્વરાજ્ય કે બારે મેં [ચૌથા સંસ્કરણ, મદ્રાસ: ગણેશ એન્ડ કંપની, ૧૯૨૧]

મેરી इस छोटीसी किताब की ओर विशाल जनसंख्या का ध्यान खिंच रहा है, यह सचमुच ही मेरा सौभाग्य है। यह मूल तो गुजराती में लिखी गई है। इसका जीवन-क्रम अजीब है। यह पहले-पहल दक्षिण अफ्रीका में छपनेवाले साप्ताहिक इण्डियन ओपीनियन में प्रगट हुई थी। १९०८^१ में लन्दन से दक्षिण अफ्रीका लौटते हुए जहाज पर हिन्दुस्तानियों के हिंसावादी पंथ को और उसी विचारधारा वाले दक्षिण अफ्रीका के एक वर्ग को दिये गये जवाब के रूप में यह लिखी गई थी। लन्दन में रहने वाले हरएक नामी अराजकतावादी हिन्दुस्तानी के संपर्क में मैं आया था। उनकी शूरवीरता का असर मेरे मन पर पड़ा था, लेकिन मुझे लगा कि उनके जोश ने उलटी राह पकड़ ली है। मुझे लगा कि हिंसा हिन्दुस्तान के दुखों का इलाज नहीं है, और उसकी संस्कृति को देखते हुए उसे आत्मरक्षा के लिए कोई अलग और ऊंचे प्रकार का शस्त्र काम में लाना चाहिये। दक्षिण अफ्रीका का सत्याग्रह उस वक्त मुश्किल से दो साल का बच्चा

१ १९०९ में

था।-लेकिन उसका विकास इतना हो चुका था कि उसके बारे में कुछ हद तक आत्मविश्वास से लिखने की मैंने हिम्मत की थी। मेरी वह लेखमाला पाठक-वर्ग को इतनी पसन्द आयी कि वह किताब के रूप में प्रकाशित की गई। हिन्दुस्तान में उसकी ओर लोगों का कुछ ध्यान गया। बम्बई सरकारने उसके प्रचारकी मनाही कर दी।^२ उसका जवाब मैंने किताब का अंग्रेजी अनुवाद प्रकाशित कर के दिया। मुझे लगा कि अपने अंग्रेज मित्रों को इस किताब के विचारों से वाकिफ करना उनके प्रति मेरा फर्ज है।

मेरी राय में यह किताब ऐसी है कि यह बालक के हाथ में भी दी जा सकती है। यह द्वेषधर्म की जगह प्रेमधर्म सिखाती है; हिंसा की जगह आत्म-बलिदान को रखती है; पशुबल से टक्कर लेने के लिए आत्मबल को खड़ा करती है। इसकी અનેક આવૃત્તિયાં હો ચુકી છે; ઓર જિन्हેં इसे પઢને કી પરવાહ છે અનેક આવૃત્તિયાં હો

૨ માર્ચ ૧૯૧૦ મેં

The booklet is a severe condemnation of 'modern civilization'. It was written in 1908³. My conviction is deeper today than ever. I feel that if India would discard 'modern civilization', she can only gain by doing so.

But I would warn the reader against thinking that I am today aiming at the Swaraj described therein. I know that India is not ripe for it. It may seem an impertinence to say so. But such is my conviction. I am individually working for the self-rule pictured therein. But today my corporate activity is undoubtedly devoted to the attainment of parliamentary Swaraj in accordance with the wishes of the people of India. I am not aiming at destroying railways or hospitals, though I would certainly welcome their natural destruction. Neither railways nor hospitals are a test of a high and pure civilization. At best they are a necessary evil. Neither adds one inch to the moral stature of a nation. Nor am I aiming at a permanent destruction of law courts, much as I regard it as a 'consummation devoutly to be wished'. Still less am I trying to destroy all machinery and mills. It requires a higher simplicity and renunciation than the people are today prepared for.

The only part of the programme which is now being carried out in its entirety is that of non-violence. But I regret to have to confess that even that is not being carried out in the spirit of the book. If it were, India would establish Swaraj in a day. If India adopted the doctrine of love as an

3 An error for '1909'

અને જેમને તે વાંચવાની દરકાર હોય તેમને તે ખસૂસ વાંચવાની હું ભલામણ કરું છું. એમાંથી મેં ફક્ત એક જ શબ્દ—ને તે એક મહિલા મિત્રની ઇચ્છાને માન આપીને—રદ કરેલો છે; તે સિવાય કશો ફેરફાર કર્યો નથી.

આ પુસ્તકમાં ‘આધુનિક સુધારા’ની સખત ઝાટકણી છે. તે ૧૯૦૮^૩માં લખાયું હતું. મારી જે પ્રતીતિ એમાં પ્રગટ કરી છે તે આજે અગાઉના કરતાં વધારે દઢ થયેલી છે. મને લાગે છે કે જો હિંદુસ્તાન ‘આધુનિક સુધારા’નો ત્યાગ કરશે તો તેમ કરવાથી તેને લાભ જ થવાનો છે.

પણ હું વાચકને એક ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. તે એમ ન માની બેસે કે આ પુસ્તકમાં જે સ્વરાજનો ચિતાર આપ્યો છે તેવા સ્વરાજની સ્થાપના માટે હું આજે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હું જાણું છું કે હિંદુસ્તાન હજુ એને માટે તૈયાર નથી. એમ કહેવામાં કદાચ ઉદ્વેગનો ભાસ થાય. પણ મારી એવી પાકી ખાતરી છે.

૩ ૧૯૦૮ જોઈએ

એમાં જે સ્વરાજનું ચિત્ર આલેખેલું છે તેવું સ્વરાજ મેળવવાને હું વ્યક્તિગત રીતે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું ખરો. પણ આજે મારી સામુદાયિક પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય હિંદુસ્તાનની પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણેનું પાર્લિમેન્ટરી ઢબનું સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનું છે એ વિશે કશી શંકા નથી. હું રેલવે કે ઇસ્પિતાલનો નાશ કરવાનું ધ્યેય નથી સેવતો, જોકે તેમનો કુદરતી રીતે નાશ થાય તો હું તેને અવશ્ય વધાવી લઉં. રેલવે અથવા ઇસ્પિતાલો બેમાંથી એકે ઊંચી ને વિશુદ્ધ સંસ્કૃતિની સૂચક નથી. બહુ બહુ તો એમ કહી શકાય કે એ અનિષ્ટ તો છે પણ અપરિહાર્ય છે. બેમાંથી એકે રાષ્ટ્રની નૈતિક ઊંચાઈમાં એક તસુનો પણ ઉમેરો કરતી નથી. તે જ પ્રમાણે હું અદાલતોના કાયમના નાશનું ધ્યેય નથી સેવતો, જોકે એવું પરિણામ આવે તો મને બહુ ગમે ખરું. યંત્રો અને મિલોના નાશને માટે તો હું એથીયે ઓછો પ્રયાસ કરું છું. એને માટે, લોકોની આજે જે તૈયારી છે એના કરતાં ઘણાં વધારે સાદાઈ અને ત્યાગની જરૂર રહે છે.

આ પુસ્તકમાં આલેખેલા કાર્યક્રમના એક જ અંશનો અત્યારે

મેં જરૂર સિફારિશ કરુંગા। इसमें से मैंने सिर्फ एक ही शब्द—और वह एक महिला मित्र की इच्छा को मान कर—रद किया है; इसके सिवा और कोई फेरबदल मैंने इसमें नहीं किया है।

इस किताब में ‘आधुनिक सभ्यता’ की सख्त टीका की गई है। यह १९०८^३ में लिखी गई थी। इसमें मेरी जो मान्यता प्रगट की गई है, वह आज पहले से ज्यादा मजबूत बनी है। मुझे लगता है कि अगर हिन्दुस्तान ‘आधुनिक सभ्यता’ का त्याग करेगा, तो उससे उसे लाभ ही होगा।

लेकिन मैं पाठकों को एक चेतावनी देना चाहता हूँ। वे ऐसा न मान लें कि इस किताब में जिस स्वराज्य की तसवीर मैंने खड़ी की है, वैसा स्वराज्य कायम करने के लिए आज मेरी कोशिशें चल रही हैं। मैं जानता हूँ कि अभी हिन्दुस्तान उसके लिए तैयार नहीं है। ऐसा कहने में शायद ढिठाई का भास हो, लेकिन मुझे तो पक्का विश्वास है कि इसमें जिस स्वराज्य की तसवीर मैंने खींची है, वैसा स्वराज्य पाने की मेरी निजी कोशिश ज़रूर चल रही है। लेकिन

३ १९०९ में

इसमें कोई शक नहीं कि आज मेरी सामूहिक प्रवृत्ति का ध्येय तो हिन्दुस्तान की प्रजा की इच्छा के मुताबिक पार्लियामेन्टरी ढंग का स्वराज्य पाना है। रेलों या अस्पतालों का नाश करने का ध्येय मेरे मन में नहीं है, अगरचे उनका कुदरती नाश हो तो मैं ज़रूर उसका स्वागत करूंगा। रेल या अस्पताल दोनों में से एक भी ऊंची और बिल्कुल शुद्ध संस्कृति की सूचक (चिह्न) नहीं है। ज्यादा से ज्यादा इतना ही कह सकते हैं कि यह एक ऐसी बुराई है, जो टाली नहीं जा सकती। दोनों में से एक भी हमारे राष्ट्र की नैतिक ऊंचाई में एक इंच की भी बढ़ती नहीं करती। उसी तरह मैं अदालतों के स्थायी नाश का ध्येय मन में नहीं रखता, हालांकि ऐसा नतीजा आये तो मुझे अवश्य बहुत अच्छा लगेगा। यंत्रों और मिलों के नाश के लिए तो मैं उससे भी कम कोशिश करता हूँ। उसके लिए लोगों की आज जो तैयारी है उससे कहीं ज्यादा सादगी और त्याग की ज़रूरत रहती है।

इस पुस्तक में बताये हुए कार्यक्रम के एक ही हिस्से का आज अमल हो रहा है; वह है अहिंसा। लेकिन मैं अफ़सोस के साथ कबूल

active part of her religion and introduced it in her politics, Swaraj would descend upon India from heaven. But I am painfully aware that that event is far off as yet.

I offer these comments because I observe that much is being quoted from the booklet to discredit the present movement. I have even seen writings suggesting that I am playing a deep game, that I am using the present turmoil to foist my fads on India, and am making religious experiments at India's expense. I can only answer that *satyagraha* is made of sterner stuff. There is nothing reserved and nothing secret in it. A portion of the whole theory of life described in *Hind Swaraj* is undoubtedly being carried into practice. There is no danger attendant upon the whole of it being practised. But it is not right to scare away people by reproducing from my writings passages that are irrelevant to the issue before the country.

Young India, 26-1-1921

[Original English]

અમલ થઈ રહ્યો છે, ને તે અહિંસાનો. પણ મને કબૂલ કરતાં ખેદ થાય છે કે એનો અમલ પણ આ પુસ્તકમાં વર્ણવી છે એવી ભાવનાપૂર્વક નથી થતો. થતો હોય તો હિંદુસ્તાન એક દિવસમાં જ સ્વરાજ મેળવીને બેસી જાય. હિંદુસ્તાન જો પ્રેમના સિદ્ધાંતને તેના ધર્મના એક સક્રિય અંશરૂપે સ્વીકારે અને તેને પોતાના રાજકારણમાં દાખલ કરે, તો હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવે. પણ મને સખેદ ભાન છે કે એ ઘટના હજુ ઘણી દૂર છે.

આ વાક્યો હું લખું છું તેનું કારણ એ છે કે અત્યારની હિલચાલને નિંદવા માટે આ પુસ્તકમાંથી ઘણા ઉતારા ટંકાતા મારા જોવામાં આવ્યા છે. મેં એવી મતલબનાં લખાણો પણ જોયાં છે કે હું ઊંડી બાજી ખેલી રહ્યો છું, અત્યારની ઊથલપાથલનો લાભ લઈને

મારા ચિત્રવિચિત્ર ખ્યાલો હિંદને માથે લાદવા મથી રહ્યો છું. અને હિંદુસ્તાનને ભોગે ધાર્મિક અખતરાઓ કરી રહ્યો છું. આનો જવાબ મારી પાસે એટલો જ છે કે સત્યાગ્રહ એવી કારીપોચી તકલાદી વસ્તુ નથી. એમાં કશી મનચોરી નથી, કશી ગુપ્તતા નથી. હિંદ સ્વરાજમાં વર્ણવેલા આખા જીવનસિદ્ધાંતના એક અંશને આચારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે એમાં કશી શંકા નથી. એ સમગ્ર સિદ્ધાંતનો અમલ કરવામાં કશું જોખમ છે એમ નથી; પણ આજે દેશની સામે જે પ્રશ્ન છે તેની સાથે જેને કશી લેવાદેવા નથી એવા ફકરા મારાં લખાણોમાંથી ટાંકીને લોકોને ભડકાવવા એમાં તો ન્યાય નથી જ.

તંત્રીલેખ, યંગ ઇન્ડિયા, ૨૬-૧-૧૯૨૧

[અંગ્રેજી પરથી]

કરુંગા કિ उसका अमल भी इस पुस्तकमें दिखाई हुई भावना से नहीं हो रहा है। अगर हो तो हिन्दुस्तान एक ही रोज में स्वराज्य पा जाय। हिन्दुस्तान अगर प्रेम के सिद्धान्त को अपने धर्म के एक सक्रिय अंश के रूप में स्वीकार करे और उसे अपनी राजनीति में शामिल करे, तो स्वराज्य स्वर्ग से हिन्दुस्तान की धरती पर उतरेगा। लेकिन मुझे दुख के साथ इस बात का भान है कि ऐसा होना बहुत दूर की बात है।

ये वाक्य मैं इसलिए लिख रहा हूँ कि आज के आन्दोलन को बदनाम करने के लिए इस पुस्तक में से बहुत सी बातों का हवाला दिया जाता मैंने देखा है। मैंने इस मतलब के लेख भी देखे हैं कि मैं कोई गहरी चाल चल रहा हूँ, आज की उथल-पुथल से लाभ उठा कर अपने अजीब खयाल भारत के सिर लादने की कोशिश कर

रहा हूँ और हिन्दुस्तान को नुकसान पहुँचा कर अपने धार्मिक प्रयोग कर रहा हूँ। इसका मेरे पास यही जवाब है कि सत्याग्रह ऐसी कोई कच्ची खोखली चीज नहीं है। उसमें कुछ भी दुराव-छिपाव नहीं है, उसमें कुछ भी गुप्तता नहीं है। हिन्द स्वराज्य में बताये हुए संपूर्ण जीवन-सिद्धान्त के एक भाग को आचरण में लाने की कोशिश हो रही है, इसमें कोई शक नहीं। ऐसा नहीं कि उस समूचे सिद्धान्त का अमल करने में जोखिम है; लेकिन आज देश के सामने जो प्रश्न है उसके साथ जिन हिस्सों का कोई सम्बन्ध नहीं है ऐसे हिस्से मेरे लेखों में से दे कर लोगों को भड़काने में न्याय हरगिज नहीं है।

अग्रलेख, યંગ ઇન્ડિયા, ૨૬-૧-૧૯૨૧

[અંગ્રેજી સે]

लंडन १९०९ • London, 1909 • लंदन १९०९

हिंद स्वराज

मोहनदास करमचंद गांधी

हिंद स्वराज

मोहनदास करमचंद गांधी

Hind Swaraj

Mohandas Karamchand Gandhi

हिन्द स्वराज

मोहनदास करमचंद गांधी

હિંદ સ્વરાજ

-પ્રસ્તાવના-

આ વિષય ઉપર મેં
બીસ પ્રકરણ લખ્યાં છે,
તે વાંચનાર આગળ
મૂકવાની હિંમત કરું છું.
જ્યારે મારાથી નથી રહેવાયું
ત્યારે જ મેં લખ્યું છે. બહુ
વાંચ્યું, બહુ વિચાર્યું. વળી
વિલાયતમાં ટ્રાન્સવાલ
ડેપ્યુટેશન સારું ચાર માસ
રહ્યો તે મુદ્દતમાં મારાથી
બન્યા તેટલા હિંદીની સાથે
વિચાર કર્યા, બન્યા તેટલા
અંગ્રેજોને પણ મળ્યો. જે
મારા વિચાર છેવટના લાગ્યા
તે વાંચનારની પાસે મૂકવા
એ મારી ફરજ સમજ્યો.

પ્રસ્તાવના

આ વિષય ઉપર મેં
બીસ પ્રકરણ લખ્યાં છે,
તે વાંચનાર આગળ
મૂકવાની હિંમત કરું છું.

જ્યારે મારાથી નથી રહેવાયું
ત્યારે જ મેં લખ્યું છે. બહુ
વાંચ્યું, બહુ વિચાર્યું. વળી
વિલાયતમાં ટ્રાન્સવાલ
ડેપ્યુટેશન સારું ચાર માસ
રહ્યો તે મુદ્દતમાં મારાથી
બન્યા તેટલા હિંદીની સાથે
વિચાર કર્યા, બન્યા તેટલા
અંગ્રેજોને પણ મળ્યો. જે
મારા વિચાર છેવટના લાગ્યા
તે વાંચનારની પાસે મૂકવા
એ મારી ફરજ સમજ્યો.

PREFACE

I have written some chapters on the subject of Indian Home Rule which I venture to place before the readers of *Indian Opinion*. I have written because I could not restrain myself. I have read much, I have pondered much, during the stay, for four months in London, of the Transvaal Indian deputation. I discussed things with as many of my countrymen as I could. I met, too, as many Englishmen as it was possible for me to meet. I consider it my duty now to place before the readers of *Indian Opinion* the conclusions, which appear to me to be final.

પ્રસ્તાવના

આ વિષય ઉપર મેં
બીસ પ્રકરણ લખ્યાં છે,
તે વાંચનાર આગળ
મૂકવાની હિંમત કરું છું.

જ્યારે મારાથી નથી રહેવાયું
ત્યારે જ મેં લખ્યું છે. બહુ
વાંચ્યું, બહુ વિચાર્યું. વળી
વિલાયતમાં ટ્રાન્સવાલ
ડેપ્યુટેશન સારું ચાર માસ
રહ્યો તે મુદ્દતમાં મારાથી
બન્યા તેટલા હિંદીની સાથે
વિચાર કર્યા, બન્યા તેટલા
અંગ્રેજોને પણ મળ્યો. જે
મારા વિચાર છેવટના લાગ્યા
તે વાંચનારની પાસે મૂકવા
એ મારી ફરજ સમજ્યો.

ઈન્ડિયન ઓપિનિયનના
 ગુજરાતી ઘરાક આઠસેને
 આશરે છે. ઘરાક દીઠ દસ
 જણ ઓછામાં ઓછા તે
 છાપું રસપૂર્વક વાંચે છે
 એમ મેં અનુભવ્યું છે. જેઓ
 ગુજરાતી નથી જાણતા
 તેઓ બીજા પાસે વંચાવે
 છે. આવા ભાઈઓએ
 મારી પાસે હિંદની દશા
 વિશે બહુ સવાલ કર્યા છે.
 એવા જ સવાલ મારી પાસે
 વિલાયતમાં થયા. તેથી મને
 લાગ્યું કે જે વિચારો મેં
 આમ ખાનગીમાં બતાવ્યા
 તે મારે જાહેરમાં મૂકવા
 એ દોષિત નહીં ગણાય.
 જે વિચારો બતાવ્યા તે
 મારા છે, ને મારા નથી.
 તે મારા છે, કેમ કે તે
 પ્રમાણે વર્તન કરવાની

The Gujarati subscribers of *Indian Opinion* number about 800. I am aware that, for every subscriber, there are at least ten persons who read the paper with zest. Those who cannot read Gujarati have the paper read out to them. Such persons have often questioned me about the condition of India. Similar questions were addressed to me in London. I felt, therefore, that it might not be improper for me to ventilate publicly the views expressed by me in private.

These views are mine, and yet not mine. They are mine because I hope to act according to them.

ઇન્ડિયન ઓપીનિયન કે
 ગુજરાતી ગ્રાહક આઠ સૌ
 કે કરીબ હૈં. હર ગ્રાહક
 કે પીછે કમ સે કમ દસ
 આદમી દિલચસ્પી સે યહ
 અખબાર પઢતે હૈં, એસા
 મૈંને મહસૂસ કિયા હૈ.

જો ગુજરાતી નહીં જાનતે,
 વે દૂસરો સે પઢવાતે હૈં.
 ઇન ભાઈયોં ને હિન્દુસ્તાન
 કી હાલત કે બારે મેં
 મુઝસે વહુત સવાલ કિયે
 હૈં. એસે હી સવાલ મુઝસે
 વિલાયત મેં કિયે ગયે થે.
 ઇસલિએં મુઝે લગા કિ જો
 વિચાર મૈંને યોં ખાનગી મેં
 બતાયે, ઉન્હેં સબકે સામને
 રખના ગલત નહીં હોગા.

મારી ઉમેદ છે તે મારા
આત્મામાં ઘડાઈ ગયા જેવા
છે. મારા નથી, કેમ કે તે મેં
જ વિચાર્યા છે એમ નથી;
તે કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યા
પછી બંધાયેલા છે. મનમાં
જે ઊંડું ઊંડું જોતો હતો
તેને પુસ્તકોએ ટેકો આપ્યો.
જે વિચારો વાંચનાર પાસે
રજૂ કરું છું તે હિંદુસ્તાનમાં
સુધારાની ધૂનમાં નહીં
આવેલા એવા ઘણા હિંદી
ધરાવે છે, એ તો કંઈ
સાબિત કરવા જેવું રહેતું
નથી. પણ તે જ વિચારો
યુરોપના હજારો માણસો
ધરાવે છે એ હું વાંચનારના
મનમાં મારા પુરાવાથી જ
ઠસાવવા માગું છું. જેને

મારી ઉમેદ છે; તે મારા
આત્મામાં ઘડાઈ ગયા જેવા
છે. મારા નથી, કેમ કે તે મેં
જ વિચાર્યા છે એમ નથી;
તે કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યા
પછી બંધાયેલા છે. મનમાં
જે ઊંડું ઊંડું જોતો હતો
તેને પુસ્તકોએ ટેકો આપ્યો.

જે વિચારો વાંચનાર પાસે
રજૂ કરું છું તે હિંદુસ્તાનમાં
સુધારાની ધૂનમાં નહીં
આવેલા એવા ઘણા હિંદી
ધરાવે છે, એ તો કંઈ
સાબિત કરવા જેવું રહેતું
નથી. પણ તે જ વિચારો
યુરોપના હજારો માણસો
ધરાવે છે એ હું વાંચનારના
મનમાં મારા પુરાવાથી જ
ઠસાવવા માગું છું. જેને

They are almost a part of my being. But, yet, they are not mine, because I lay no claim to originality. They have been formed after reading several books. That which I dimly felt received support from these books.

The views I venture to place before the reader are, needless to say, held by many Indians not touched by what is known as civilization, but I ask the reader to believe me when I tell him that they are also held by thousands of Europeans. Those who

મેં ઉમ્મીદ રાખતા હું; વે
મેરી આત્મા મેં ગઢે-જડે હુણ
જેસે હૈં. વે મેરે નહીં હૈં,
ક્યોંકિ સિર્ફ મૈંને હી ઉન્હેં
સોચા હો સો બાત નહીં.
કુછ કિતાબેં પઢને કે બાદ
વે બને હૈં. દિલ મેં ખીતર
હી ખીતર મૈં જો મહસૂસ
કરતા થા, ઉસકા ઇન
કિતાબોંને સમર્થન કિયા।

યહ સાબિત કરને કી
જરૂરત નહીં કિ જો વિચાર
મેં પાઠકોં કે સામને રાખતા
હું, વે હિન્દુસ્તાન મેં જિન
પર (પશ્ચિમી) સભ્યતા કી
ધુન સવાર નહીં હુઈ હૈં એસે
બહુતેરે હિન્દુસ્તાનિયોં કે હૈં.
લેકિન યહી વિચાર યૂરોપ
કે હજારોં લોગોં કે હૈં,
યહ મૈં અપને પાઠકોં કે
મન મેં અપને સબૂતોં સે હી
જંચાના ચાહતા હું। જિસે

તે શોધ કરવી હોય, જેને
 તેવો અવકાશ હોય, તે
 માણસ તે પુસ્તકો જોઈ
 શકશે. જ્યારે મને અવકાશ
 મળશે ત્યારે તે પુસ્તકોમાંથી
 કંઈ કંઈ વાંચનાર આગળ
 રજૂ કરવાની ઉમેદ છે.
 ઇન્ડિયન ઓપિનિયનના
 વાંચનાર અથવા બીજાના
 મનમાં મારું લખાણ
 વાંચીને જે વિચારો આવે
 તે તેઓ જણાવશે તો
 આભારી થઈશ.
 ઉદ્દેશમાત્ર દેશની સેવા
 કરવાનો, ને સત્ય
 શોધવાનો, ને તે પ્રમાણે
 વર્તવાનો છે. એટલે મારા
 વિચાર ખોટા નીવડે તો
 તેને પકડી રાખવાનો મને
 આગ્રહ નથી. જો તે

wish to dive deep, and have time, may read certain
 books themselves. If time permits me, I hope to
 translate portions of such books for the benefit of
 the readers of *Indian Opinion*.

If the readers of *Indian Opinion* and others who may
 see the following chapters will pass their criticism
 on to me, I shall feel obliged to them.

The only motive is to serve my country, to find out
 the Truth, and to follow it. If, therefore, my views
 are proved to be wrong, I shall have no hesitation
 in rejecting them.

इसकी खोज करनी हो,
 जिसे ऐसी फुरसत हो, वह
 आदमी वे किताबें देख
 सकता है। अपनी फुरसतसे
 उन किताबों में से कुछ
 न कुछ पाठकों के सामने
 रखनेकी मेरी उम्मीद है।

इण्डियन ओपीनियन के
 पाठकों या औरोंके मन
 में मेरे लेख पढ़ कर जो
 विचार आयें, उन्हें अगर
 वे मुझे बतायेंगे तो मैं
 उनका आभारी रहूँगा।

उद्देश्य सिर्फ देशकी सेवा
 करने का और सत्य की
 खोज करने का और उसके
 मुताबिक बरतने का है।
 इसलिए अगर मेरे विचार
 गलत साबित हों, तो
 उन्हें पकड़ रखने का मेरा
 आग्रह नहीं है। अगर वे

૬૫

સાચા નીવડે તો તે
પ્રમાણે બીજાઓ કરે એમ
દેશના હિતાર્થે સાધારણ
રીતે લાગણી રહેશે.

૨૨-૧૧-૧૯૦૯
કિલડોનન કેસલ -

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

સાચા નીવડે તો તે
પ્રમાણે બીજાઓ કરે એમ
દેશના હિતાર્થે સાધારણ
રીતે લાગણી રહેશે.

સરળતાની ખાતર લખાણને
વાચક અને અધિપતિ
વચ્ચે સંવાદ હોય એવા
રૂપમાં આપ્યું છે.

૨૨-૧૧-૧૯૦૯
કિલડોનન કેસલ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

If they are proved to be right, I would naturally wish, for the sake of the motherland, that others should adopt them.

To make it easy reading, the chapters are written in the form of a dialogue between the reader and the editor.

22-11-1909
Kildonan Castle

Mohandas Karamchand Gandhi

સચ સાબિત હોં તો દૂસરે
લોગ બીં ઉનકે મુતાબિક
બરતેં, એસી દેશ કે ભલે
કે લિએ સાધારણ તૌર
પર મેરી ભાવના રહેગી।

સુમીતે કે લિએ લેખોં
કો પાઠક ઔર સંપાદક
કે બીચ કે સંવાદ કા
રૂપ દિયા ગયા હૈ।

૨૨-૧૧-૧૯૦૯
કિલડોનન કેસલ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

૧ - હિંદુ સ્વરાજ્ય -

વાંચક વાંચ - હિંદુસ્તાનમાં
સ્વરાજ્યનો પવન ચાલી રહ્યો છે.
સહુ હિંદી છૂટા થવાની ઝંખના કરતા
જોવામાં આવે છે. દક્ષિણ
આફ્રિકામાં પણ તેવી જ
જાતનો જુસ્સો ચાલી રહ્યો
છે. હિંદીને હકો મેળવવાની
ભારે હાથ થઈ જોવામાં
આવે છે. આ બાબત
તમારા વિચાર જણાવશો?

અધિપતિ: તમે સવાલ ઠીક
પૂછ્યો છે, પણ જવાબ
દેવો એ સહેલી વાત નથી.
છાપાનું કામ લોકોની
લાગણી જાણવી અને તેને
પ્રગટ કરવી એ એક છે;
બીજું કામ લોકોમાં અમુક
લાગણીઓ જરૂરની હોય તે
પેદા કરવી એ છે; ને ત્રીજું
કામ લોકોમાં એબ હોય તો
તે ગમે તેટલી મુસીબતો

THE CONGRESS AND ITS OFFICIALS

Reader: Just at present there is a Home Rule wave passing over India. All our countrymen appear to be pining for National Independence. A similar spirit pervades them even in South Africa. Indians seem to be eager to acquire rights. Will you explain your views in this matter?

Editor: You have put the question well, but the answer is not easy. One of the objects of a newspaper is to understand popular feeling and to give expression to it; another is to arouse among the people certain desirable sentiments; and the third is

૧.
કોંગ્રેસ અને તેના
કારભારીઓ

પાઠક: આજકલ હિંદુસ્તાનમાં
સ્વરાજ્યની હવા ચલ રહી
હૈ. સબ હિંદુસ્તાની આજાદ
હોનેકે લિએ તરસ રહે
હૈ. દક્ષિણ અફ્રિકામાં ભી
વહી જોશ દિખાઈ દે રહા
હૈ. હિંદુસ્તાનિયોમાં અપને
હક પાનેકી બડી હિમ્મત
આઈ હુઈ માલૂમ હોતી
હૈ. ઇસ બારેમાં કયા આપ
અપને ક્વયાલ બતાયેંગે?

સંપાદક: આપને સવાલ ઠીક
પૂછા હૈ. લેકિન ઇસકા જવાબ
દેના આસાન બાત નહીં હૈ.
અખબારકા એક કામ તો હૈ
લોગોંકી ભાવનાયેં જાનના ઓર
ઉન્હેં જાહિર કરના; દૂસરા
કામ હૈ લોગોંમાં અમુક જરૂરી
ભાવનાયેં પેદા કરના; ઓર
તીસરા કામ હૈ લોગોંમાં દોષ
હોં તો ચાહે જિતની મુસીબતેં

હિંદી ગણકારતા નથી અને
તેને તો પંચ રાજ્ય
નો ભાવવાનું રજા પાર
તેઓ ગણે છે.

~~અ. જુનિયરને પરી ગણે છે
પાપાનું કામ ભાગીદારી દુકાનવા
નું પણ જે તમે તો આપે
શામને મારે શરૂવાતમાં~~

અ. જુવાની માતો આનો
વિચાર બરોબર નથી.
હિંદી દાદા દાદાભાઈએ
આનો તો માર નડરી રતનો
જુવાની મા આને માતો
કરે છે તે પણ નડરી રાડનો
મા. હુમ ને મળા હોતકામાં જે
જે માત મા માત પણ ને
માત જે ને ને હરે મા મા
માત પણ ને આડ મા જે
તે કે મા મા મા મા ૨૨૨
મા મા મા વેડરબરને મા મા મા

હિંદી ગણકારતા નથી,
અને તેને તો અંગ્રેજી
રાજ્ય નિભાવવાનું
હથિયાર તેઓ ગણે છે.

અધિપતિ: જુવાનિયાનો
આવો વિચાર બરોબર નથી.
હિંદના દાદા દાદાભાઈએ
જમીન તૈયાર ન કરી હોત
તો જુવાનિયા આજે વાતો
કરે છે તે પણ ન કરી
શકત. મિ. હુમે જે લખાણો
લખ્યાં છે, જે ચાબખા
આપણને માર્યા છે, ને જે
જુસ્સાથી આપણને જગાડ્યા
છે તે કેમ ભુલાય? સર
વિલિયમ વેડરબર્ને પોતાનાં

seems to ignore the Congress. It is considered to be
an instrument for perpetuating British Rule.

Editor: That opinion is not justified. Had not the
Grand Old Man of India prepared the soil, our young
men could not have even spoken about Home Rule.
How can we forget what Mr. Hume has written, how
he has lashed us into action, and with what effort
he has awakened us, in order to achieve the objects
of the Congress? Sir William Wedderburn has

પરવાહ હી નહીં કરતે। વે
તો ઉસે અંગ્રેજોંકા રાજ્ય
નિભાનેકા સાધન માનતે હૈં।

સંપાદક: નૌજવાનોંકા
ऐसा खयाल ठीक नहीं
है। हिन्दके दादा दादाभाई
नौरोजीने जमीन तैयार नहीं
की होती, तो नौजवान
आज जो बातें कर रहे हैं
वह भी नहीं कर पाते। मि.
ह्यूमने जो लेख लिखे, जो
फटकारें हमें सुनाई, जिस
जोशसे हमें जगाया, उसे कैसे
भुलाया जाय? सर विलियम
वेडरबर्नने कांग्रेसका मकसद
हासिल करनेके लिए अपना

કોંગ્રેસના હેતુ પાર પાડવા
 આપેલાં. તેમણે અંગ્રેજી
 રાજ્યને વિશે જે લખાણો
 લખ્યાં છે તે આજે પણ
 વાંચવાલાયક છે. પ્રોફેસર
 ગોખલેએ પ્રજાને તૈયાર
 કરવા ખાતર પોતાનાં ૨૦
 વરસ ભિખારી સ્થિતિમાં
 રહી આપ્યાં છે. હાલ પણ
 તેઓ સાહેબ ગરીબાઈથી
 રહે છે. કોંગ્રેસ મારફતે
 સ્વરાજનું બીજ રોપનાર
 મરહૂમ જસ્ટિસ બદરુદ્દીન
 પણ હતા. આ પ્રમાણે
 બંગાળ, મદ્રાસ, પંજાબ
 વગેરેમાં કોંગ્રેસના અને
 હિંદના હિતચિંતક હિંદી
 તેમ જ ગોરા થઈ ગયા
 છે એ યાદ રાખવાનું છે.

તન, મન અને ધન
 કોંગ્રેસના હેતુ પાર પાડવા
 આપેલાં. તેમણે અંગ્રેજી
 રાજ્યને વિશે જે લખાણો
 લખ્યાં છે તે આજે પણ
 વાંચવાલાયક છે. પ્રોફેસર
 ગોખલેએ પ્રજાને તૈયાર
 કરવા ખાતર પોતાનાં ૨૦
 વરસ ભિખારી સ્થિતિમાં
 રહી આપ્યાં છે. હાલ પણ
 તેઓ સાહેબ ગરીબાઈથી
 રહે છે. કોંગ્રેસ મારફતે
 સ્વરાજનું બીજ રોપનાર
 મરહૂમ જસ્ટિસ બદરુદ્દીન
 પણ હતા. આ પ્રમાણે
 બંગાળ, મદ્રાસ, પંજાબ
 વગેરેમાં કોંગ્રેસના અને
 હિંદના હિતચિંતક હિંદી
 તેમ જ ગોરા થઈ ગયા
 છે એ યાદ રાખવાનું છે.

given his body, mind and money to the same
 cause. His writings are worthy of perusal to this
 day. Professor Gokhale in order to prepare the
 nation, embraced poverty and gave twenty years of
 his life. Even now, he is living in poverty. The late
 Justice Budruddin Tyebji was also one of those who,
 through the Congress, sowed the seed of Home Rule.
 Similarly, in Bengal, Madras, the Punjab and other
 places, there have been lovers of India and members
 of the Congress, both Indian and English.

તન, મન ઓર ધન સવ દે
 દિયા થા। ઉન્હોને અંગ્રેજી
 રાજ્યકે બારેમેં જો લેખ
 લિખે હૈં, વે આજ ભી
 પઢને લાયક હૈં। પ્રોફેસર
 ગોખલેને જનતાકો તૈયાર
 કરનેકે લિખે, ભિખારીકે
 જૈસી હાલતમેં રહકર, અપને
 વીસ સાલ દિયે હૈં। આજ
 ભી વે ગરીબીમેં રહતે હૈં।
 મરહૂમ જસ્ટિસ બદરુદ્દીનને ભી
 કોંગ્રેસકે જરિયે સ્વરાજ્યકા
 વીજ બોયા થા। યોં. બંગાલ,
 મદ્રાસ, પંજાબ વગૈરામેં
 કોંગ્રેસકા ઓર હિંદકા ભલા
 ચાહનેવાલે કઈ હિન્દુસ્તાની
 ઓર અંગ્રેજ લોગ હો ગયે હૈં,
 યહ યાદ રખના ચાહિયે।

વાં જાતો, જાતો, તમે
તો જુ પાલી ગયા. મારો
સવાલ કંઈ છે ને તમે
જવાબ કંઈ આપો છો.
હું સ્વરાજની વાત કરું છું
તમે તો પરરાજ્યની
વાત કરો છો. મારે ઈંગ્લેન્ડ
નું નામ ન જાપે, ને તમે તો
ઈંગ્લેન્ડનાં નામ આપવા
લાગ્યા. આ પ્રમાણે તો
આપણું ગાડું પાટે ચડે
તેમ જોતો નથી. મને તો
સ્વરાજની જ વાતો કરો તો
ગમે; બીજી ડાહી વાતોથી
સંતોષ વળવાનો નથી.

અ. તમે અધીરા થયા છો.
મારાથી અધીરાપણું
નહીં જાય. તમે જરા
જરા ખામોશ પકડશો તો
તમને જે જોઈએ છે તે જ
મળશે. 'ઉતાવળે આંખ'

વાચક: થોભો, થોભો. તમે
બહુ આગળ ચાલી ગયા.
મારો સવાલ કંઈ છે, ને તમે
જવાબ કંઈ આપો છો. હું
સ્વરાજની વાત કરું છું ને
તમે તો પરરાજ્યની વાત
કરો છો. મારે અંગ્રેજનું
નામ ન જાપે, ને તમે તો
અંગ્રેજોનાં નામ આપવા
લાગ્યા. આ પ્રમાણે તો
આપણું ગાડું પાટે ચડે
તેમ જોતો નથી. મને તો
સ્વરાજની જ વાતો કરો તો
ગમે; બીજી ડાહી વાતોથી
સંતોષ વળવાનો નથી.

અધિપતિ: તમે અધીરા થયા
છો. મારાથી અધીરાપણું
નહીં ચલાવી લેવાય. તમે
જરા ખામોશ પકડશો તો
તમને જે જોઈએ છે તે જ
મળશે. 'ઉતાવળે આંખ'

Reader: Stay, stay; you are going too far, you are straying away from my question. I have asked you about Home- or Self- Rule; you are discussing foreign rule. I do not desire to hear English names, and you are giving me such names. In these circumstances, I do not think we can ever meet. I shall be pleased if you will confine yourself to Home Rule. All other talk will not satisfy me.

Editor: You are impatient. I cannot afford to be likewise. If you will bear with me for a while, I think you will find that you will obtain what you want.

પાઠક: ઠહરિયે, ઠહરિયે।
આપ તો બહુ આગે બઢ
ગયે। મેરા સવાલ કુછ હૈં ઓર
આપ જવાબ કુછ ઓર દે રહે
હૈં। મૈં સ્વરાજ્યકી બાત કરતા
હૂં ઓર આપ પરરાજ્યકી બાત
કરતે હૈં। મુઝે અંગ્રેજોંકા
નામ તક નહીંં ચાહિયે ઓર
આપ તો અંગ્રેજોંકા નામ દેને
લગે। ઇસ તરહ તો હમારી
ગાડી રાહ પર આયે, ઈસા નહીંં
દીખતા। મુઝે તો સ્વરાજ્યકી
હીંં બાતેં અછી લગતી હૈંં।
દૂસરી મીઠી સયાની વાતોંસે
મુઝે સંતોષ નહીંં હોગા।

સંપાદક: આપ અધીર હો ગયે
હૈંં। મૈં અધીરપન વરદાશ્ત નહીંં
કર સકતા। આપ જરા સબ્ર
કરેંગે તો આપકો જો ચાહિયે
વહી મિલેગા। 'ઉતાવલીસે આંખ

ન પાકે' એ કહેવત
યાદ રાખજો. તમે મને
રોક્યો અને તમને હિંદના
ઉપકારીની વાત સાંભળવી
નથી ગમતી તે બતાવે છે
કે હજુ તમારે સારુ તો
સ્વરાજ છેટે છે. તમારા
જેવા ઘણા હિંદી હોય
તો આપણે આઘા જઈ
પાછા પડીએ. આ વાત
જરા વિચારવા જેવી છે.

બાં. એમ ગોળ ગોળ
વાત કરીને તમે મારો સવાલ
છે તે ઉડાવી દેવા માગો
છો એમ મને તો લાગે છે.
તમે હિંદુસ્તાનના ઉપકારી
જેને ગણો તેને હું ન ગણું;
પછી મારે કોના ઉપકારની
વાત સાંભળવી રહી?

વાચક: એમ ગોળ ગોળ
વાત કરીને તમે મારો સવાલ
છે તે ઉડાવી દેવા માગો
છો એમ મને તો લાગે છે.
તમે હિંદુસ્તાનના ઉપકારી
જેને ગણો તેને હું ન ગણું;
પછી મારે કોના ઉપકારની
વાત સાંભળવી રહી?

વાચક: એમ ગોળ ગોળ
વાત કરીને તમે મારો સવાલ
છે તે ઉડાવી દેવા માગો
છો એમ મને તો લાગે છે.
તમે હિંદુસ્તાનના ઉપકારી
જેને ગણો તેને હું ન ગણું;
પછી મારે કોના ઉપકારની
વાત સાંભળવી રહી?

Remember the old proverb that the tree does not grow in one day. The fact that you have checked me and that you do not want to hear about the well-wishers of India shows that, for you at any rate, Home Rule is yet far away. If we had many like you, we would never make any advance. This thought is worthy of your attention.

Reader: It seems to me that you simply want to put me off by talking round and round. Those whom you consider to be well-wishers of India are not such in my estimation. Why, then, should I listen to your

નહીં પકતે, દાલ નહીં ચુરતી'
— यह कहावत याद रखिये।
आपने मुझे रोका और
आपको हिन्द पर उपकार
करनेवालोंकी बात भी सुननी
अच्छी नहीं लगती, यह
बताता है कि अभी आपके
लिए स्वराज्य दूर है। आपके
जैसे बहुतसे हिन्दुस्तानी हों,
तो हम (स्वराज्यसे) दूर हट
कर पिछड़ जायेंगे। वह बात
जरा सोचने लायक है।

पाठक: मुझे तो लगता
है कि ये गोल-मोल बातें
बनाकर आप मेरे सवालका
जवाब उड़ा देना चाहते
हैं। आप जिन्हें हिन्दुस्तान
पर उपकार करनेवाले
मानते हैं, उन्हें मैं ऐसा नहीं
मानता; फिर मुझे किसके
उपकारकी बात सुननी है?

હિંદના દાદા તમે જેને કહો
છો તેણે શો ઉપકાર કર્યો?
એ તો કહે છે કે અંગ્રેજ
રાજ્યકર્તા ન્યાય આપશે ને
તેની સાથે મળીને રહેવું.

અ. મારે તમને વિનય
પૂર્વક કહેવું જોઈએ એ
પુરુષને વિશે તમારે
બેઆદબીથી બોલવું એ
આપણને શરમાવા જેવું
છે. તેમના કામ તરફ
નજર કરો. તેમણે પોતાની
જિંદગી હિંદને અર્પણ કરી
છે. તેમની પાસે આપણે
શીખ્યા. હિંદનું લોહી અંગ્રેજો
ચૂસી ગયા એ શીખવનાર
માનવતા દાદાભાઈ છે.
આજે તેમને અંગ્રેજોની
ઉપર વિશ્વાસ છે તેથી શું
થયું? આપણે જુવાનીના

હિંદના દાદા તમે જેને કહો
છો તેણે શો ઉપકાર કર્યો?
એ તો કહે છે કે અંગ્રેજ
રાજ્યકર્તા ન્યાય આપશે ને
તેની સાથે મળીને રહેવું.

અધિપતિ: મારે તમને
વિનયપૂર્વક કહેવું જોઈએ
કે એ પુરુષને વિશે તમારે
બેઆદબીથી બોલવું એ
આપણને શરમાવા જેવું
છે. તેમના કામ તરફ
નજર કરો. તેમણે પોતાની
જિંદગી હિંદને અર્પણ કરી
છે. તેમની પાસે આપણે
શીખ્યા. હિંદનું લોહી અંગ્રેજો
ચૂસી ગયા એ શીખવનાર
માનવતા દાદાભાઈ છે.
આજે તેમને અંગ્રેજોની
ઉપર વિશ્વાસ છે તેથી શું
થયું? આપણે જુવાનીના

discourse on such people? What has he whom you consider to be the Father of the Nation done for it? He says that the English Governors will do justice and that we should co-operate with them.

Editor: I must tell you, with all gentleness, that it must be a matter of shame for us that you should speak about that great man in terms of disrespect. Just look at his work. He has dedicated his life to the service of India. We have learned what we know from him. It was the respected Dadabhai who taught us that the English had sucked our life-blood. What does it matter that, today, his trust is still in the English nation? Is Dadabhai less to be honoured because, in the exuberance of youth,

આપ जिन्हें हिन्दके दादा कहते हैं, उन्होंने क्या उपकार किया? वे तो कहते हैं कि अंग्रेज राजकर्ता न्याय करेंगे और उनसे हमें हिलमिल कर रहना चाहिये।

સંપાદક: મુझे सविनय आपसे कहना चाहिये कि उस पुरुषके बारेमें आपका बेअदबीसे यों बोलना हमारे लिए शर्मकी बात है। उनके कामोंकी ओर देखिये। उन्होंने अपना जीवन हिन्दको अर्पण कर दिया है। उनसे यह सबक हमने सीखा। हिन्दका खून अंग्रेजोंने चूस लिया है, यह सिखानेवाले माननीय दादाभाई हैं। आज उन्हें अंग्रेजों पर भरोसा है उससे क्या? हम जवानीके

માં આપણે માં આપણે
 પગલું આપણે નારીને
 તે તેથી શું દાદાભાઈ
 આપણે પૂજ્ય છે તેથી
 શું આપણે વધારે
 જાણી જાણી? જે પગથિયેથી
 આપણે ચડ્યા છીએ તે
 પગથિયાને પાટુ ન મારવી
 એ ડહાપણ છે; જો તે
 પગથિયું કાઢી નાખીએ
 તો આખી સીડી પડી
 જાય એ યાદ રાખવાનું
 છે. આપણે બચપણમાંથી
 જુવાનીમાં આવીએ છીએ
 ત્યારે બચપણનો તિરસ્કાર
 નથી કરતા, પણ તે
 દહાડા પ્યારથી સંભારીએ
 છીએ. ઘણાં વરસ સુધી
 અભ્યાસ કરી મને કોઈ

આવેશમાં એક પગલું
 આગળ ભરીએ તો તેથી
 શું દાદાભાઈ ઓછા પૂજ્ય
 છે? તેથી શું આપણે વધારે
 જ્ઞાની થયા? જે પગથિયેથી
 આપણે ચડ્યા છીએ તે
 પગથિયાને પાટુ ન મારવી
 એ ડહાપણ છે; જો તે
 પગથિયું કાઢી નાખીએ
 તો આખી સીડી પડી
 જાય એ યાદ રાખવાનું
 છે. આપણે બચપણમાંથી
 જુવાનીમાં આવીએ છીએ
 ત્યારે બચપણનો તિરસ્કાર
 નથી કરતા, પણ તે
 દહાડા પ્યારથી સંભારીએ
 છીએ. ઘણાં વરસ સુધી
 અભ્યાસ કરી મને કોઈ

we are prepared to go a step further? Are we, on that account, wiser than he? It is a mark of wisdom not to kick away the very step from which we have risen higher. The removal of a step from a staircase brings down the whole of it. When, out of infancy, we grow into youth, we do not despise infancy, but, on the contrary, we recall with affection the days of our childhood. If, after many years of study, a teacher were to teach me something, and if I

જોશમાં એક કદમ આગે રખતે
 હૈં, ઇસસે ક્યા દાદાભાઈ કમ
 પૂજ્ય હો જાતે હૈં? ઇસે ક્યા
 હમ જ્યાદા જ્ઞાની હો ગયે?
 જિસ સીડીસે હમ ઉપર ચઢે
 ઉસકો લાત ન મારનેમ્ હી
 બુદ્ધિમાની હૈં. અગર વહ
 સીડી નિકાલ દેં તો સારી
 નિસૈનો ગિર જાય, યહ હમેં
 યાદ રખના ચાહિયે. હમ
 બચપનસે જવાનીમ્ આતે હૈં
 તબ બચપનસે નફરત નહીં
 કરતે, બલ્કિ ઉન દિનોકો
 પ્યારસે યાદ કરતે હૈં. બરસોં
 તક અગર મુઝે કોઈ

શીખવે ને તે ઉપરથી હું
જરા વધારે જાણી લઉં તો
કંઈ મારા શિક્ષક કરતાં હું
વધારે જ્ઞાની નહીં ગણાઉં;
મારા શિક્ષકને તો મારે માન
આપવું જ પડશે. તેમ જ
હિંદના દાદાને સારુ સમજવું
ઘટે છે. તેમની પછાડી
હિંદી પ્રજા છે એમ તો
આપણે કહેવું જ પડશે.

વાચક: આ તમે ઠીક કહ્યું.
દાદાભાઈ સાહેબને માન
આપવું એ તો સમજી
શકાય તેવું છે. તેમનાં અને
તેવા પુરુષોનાં કામ વિના
આપણે આજનો જુસ્સો
ન ભોગવત એ બરોબર
જણાય છે. પણ તેવું

were to build a little more on the foundation laid
by that teacher, I would not, on that account, be
considered wiser than the teacher. He would always
command my respect. Such is the case with the
Grand Old Man of India. We must admit that he
is the author of nationalism.

Reader: You have spoken well. I can now understand
that we must look upon Mr. Dadabhai with respect.
Without him and men like him, we should probably
not have the spirit that fires us. How can the same

પઢાતા હૈં ઓર ઉસસે મેરી
જાનકારી જરા વઢ જાતી હૈ,
તો ઇસસે મૈં અપને શિક્ષક
સે જ્યાદા જ્ઞાની નહીં માના
જાઁઁગા; અપને શિક્ષકકો તો
મુઝે માન દેના હી પડેગા। ઇસી
તરહ હિન્દકે દાદાકે બારેમં
સમજના ચાહિયે। ઉનકે પીછે
(સારી) હિન્દુસ્તાની જનતા હૈ,
યહ તો હમૈં કહના હી પડેગા।

પાઠક: યહ આપને ઠીક
કહા। દાદાભાઈ નૌરોજીકી
ઇજ્જત કરના ચાહિયે, યહ તો
સમજ સકતે હૈં। ઉન્હોંને ઓર
ઉનકે જૈસે દૂસરે પુરુષોને જો
કામ કિયે હૈં, ઉનકે બગૈર
હમ આજકા જોશ મહસૂસ
નહીં કર પાતે, યહ બાત ઠીક
લગતી હૈ। લેકિન યહી બાત

કોંગ્રેસ અને તેના કારભારીઓ • The Congress and its Officials • कांग्रेस और उसके कर्ता-धर्ता

પ્રાદેશીય ગામો તેજુ કેમ
ગાણાવડા તે તો ઇંગ્લેન્ડના
બડા ભાઈબંધ થઈ બેઠા
છે; તે તો કહે છે કે
ઇંગ્લેન્ડની પાસે આપણે
ઘણું શીખવાનું છે. તેઓની
રાજનીતિથી વાકેફ થઈએ
પછી સ્વરાજની વાત કરાય.
તેઓ સાહેબનાં ભાષણોથી
મને કંટાળો આવ્યો છે.

અ. તમને કંટાળો આવ્યો
છે અને તમારી ઉતાવળ
પ્રકૃતિ જાણીએ છો. પણ
તે જુવાનીમાં પાળાઈ
માળાઈની દડી પ્રકૃતિય
કંટાળો તે તમારે પાળાઈ
સાથે ન દોડે માંદગી
શીખતે તમારે પાળાઈ
માળાઈ ન તેજુ કેમ
કહે છે અને આપણે

પ્રોફેસર ગોખલેનું કેમ
ગણાય? તે તો અંગ્રેજના
બડા ભાઈબંધ થઈ બેઠા
છે; તે તો કહે છે કે
અંગ્રેજોની પાસે આપણે
ઘણું શીખવાનું છે. તેઓની
રાજનીતિથી વાકેફ થઈએ
પછી સ્વરાજની વાત કરાય.
તેઓ સાહેબનાં ભાષણોથી
મને કંટાળો આવ્યો છે.

અધિપતિ: તમને કંટાળો
આવ્યો છે તે તમારી
ઉતાવળી પ્રકૃતિ બતાવે
છે. પણ જે જુવાનિયા
પોતાનાં માબાપની ઠંડી
પ્રકૃતિથી કંટાળે ને તેઓ
પોતાની સાથે ન દોડે
તો ગુસ્સે થાય, તેઓ
પોતાનાં માબાપનો અનાદર
કરે છે એમ આપણે

be said of Professor Gokhale? He has constituted himself a great friend of the English; he says that we have to learn a great deal from them, that we have to learn their political wisdom, before we can talk of Home Rule. I am tired of reading his speeches.

Editor: If you are tired, it only betrays your impatience. We believe that those, who are discontented with the slowness of their parents and are angry because the parents would not run with their children, are considered disrespectful to their parents.

પ્રોફેસર ગોખલે સાહબકે
બારેમેં હમ કૈસે માન સકતે
હેં? વે તો અંગ્રેજોંકે બડે
ભાઈબંદ બન કર બેઠે હેં; વે
તો કહતે હેં કિ અંગ્રજોંસે
હેમેં બહુત કુછ સીખના હૈ।
અંગ્રેજોંકી રાજનીતિસે હમ
વાકિફ હો જાયેં, તમ્હી
સ્વરાજ્યકી વાતચીત કી
જાય। ઉન સાહબકે ભાષણોંસે
તો મેં ઉબ ગયા હૂં।

સંપાદક: આપ ઊબ ગયે હેં,
યહ દિખાતા હૈ કિ આપકા
મિજાજ ઉતાવલા હૈ। લેકિન
જો નૌજવાન અપને માં-બાપકે
ઠંડે મિજાજસે ઊબ જાતે
હેં ઓર વે (માં-બાપ) અગર
અપને સાથ ન દોડે તો ગુસ્સા
હોતે હેં, વે અપને માં-બાપકા
અનાદર કરતે હેં એસા હમ

ਮਾਨਸਾ ਭੀ ਮੇ. ਨੇਮ
 ਪਾਏ ਸਿਰੇ ਗਾਇਨੇ
 ਸਾਨ ਨਾਮੁ ਭੀ ਪਾਏ ਸਿਰੇ
 ਗਾਇਨੇ ਸਾਮਲੀ ਸਾਮੇ
 ਨਹਿ ਏਏ ਨੇਮ ਭੁਧੁਧੁ
 ਸੁਖਾਨਾ ਮੋਗਾਨਾ ਧੁਧੁਧੁ
 ਖਲ ਨੇਮਾ ਧੁਧੁਧੁਧੁ
 ਨਿਰੇ ਭੁਧੁਧੁ ਭੁਧੁਧੁ
 ੨੫. ੨੨. ੧੫. ੧੧. ੧੧
 ਮਾਨਸਾ ਭੀ ਮਾਨਸਾ
 ਏਕ ਨਾਮ ਨਾਮੇ ਸਾਮਲੀ
 ੧੩. ੧੧. ੧੧. ੧੧. ੧੧
 ਸੁਖਾਨਾ ਭੀ ਪਾਏ ਸਿਰੇ
 ਮਾਨਸਾ ਭੀ ਪਾਏ ਸਿਰੇ
 ੦ ਭੁਧੁਧੁ ਭੁਧੁਧੁ ਸਿਰੇ. ਧੁਧੁ
 ਮੁਖਾ ਪਾਏ ਸਿਰੇ ਗਾਇਨੇ
 ਨੇਮਾ ਪਾਨਾ ਮੋਗਾ
 ਭੁਧੁਧੁ ਭੁਧੁਧੁ ਭੁਧੁਧੁ
 ਨਾਮੇ ਨੇਮਾ ਪਾਨਾ
 ਭੁਧੁਧੁ ਭੁਧੁਧੁ ਨਾਮਾ
 ਮਾਨਸਾ ਭੀ ਪਾਏ ਸਿਰੇ
 ਗਾਇਨੇ ਨੇਮਾ ਭੁਧੁਧੁ

માનીએ છીએ, તેમ જ
પ્રોફેસર ગોખલેનું સમજવાનું
છે. પ્રોફેસર ગોખલે આપણી
સાથે નહીં દોડે તેથી શું
થયું? સ્વરાજ ભોગવવા
ઈચ્છતી પ્રજા પોતાના
વડીલોનો તિરસ્કાર કરી
શકતી નથી. આપણામાંથી
માન આપવાની ટેવ જાય
ત્યારે આપણે નકામા થઈ
પડવાના. સ્વરાજ એ પીઠ
માણસો ભોગવી શકે છે,
નહીં કે ઉચ્છૃંખલ માણસો.
વળી જુઓ, પ્રોફેસર
ગોખલેએ જે વેળા પોતાની
ભોગ હિંદી કેળવણી
ખાતર આપ્યો ત્યારે એવા
કેટલા હિંદી હતા? હું તો
ખાસ માનું છું કે પ્રોફેસર
ગોખલે જે કંઈ કરે છે તે

Professor Gokhale occupies the place of a parent. What does it matter if he cannot run with us? A nation that is desirous of securing Home Rule cannot afford to despise its ancestors. We shall become useless, if we lack respect for our elders. Only men with mature thoughts are capable of ruling themselves and not the hasty-tempered. Moreover, how many Indians were there like Professor Gokhale, when he gave himself to Indian education? I verily believe that whatever Professor Gokhale does, he does with pure motives

समझते हैं। प्रोफेसर गोखलेके बारेमें भी ऐसा ही समझना चाहिये। क्या हुआ अगर प्रोफेसर गोखले हमारे साथ नहीं दौड़ते हैं? स्वराज्य भुगतनेकी इच्छा रखनेवाली प्रजा अपने बुजुर्गोंका तिरस्कार नहीं कर सकती। अगर दूसरेकी इज्जत करनेकी आदत हम खो बैठें, तो हम निकम्मे हो जायेंगे। जो प्रौढ़ और तजरबेकार हैं, वे ही स्वराज्य भुगत सकते हैं, न कि बे-लगाम लोग। और देखिये कि जब प्रोफेसर गोखलेने हिन्दुस्तानकी शिक्षा के लिए त्याग किया तब ऐसे कितने हिन्दुस्तानी थे? मैं तो खास तौर पर मानता हूँ कि प्रोफेसर गोखले जो कुछ भी करते हैं वह

શુદ્ધ ભાવથી ને હિંદુસ્તાનનું
હિત માનીને કરે છે. જો
હિંદને સારુ પોતાનો જાન
આપવો પડે તો આપી
દે એવી તેમનામાં હિંદની
ભક્તિ છે. તે જે કહે
છે તે કોઈની ખુશામત
કરવાને સારુ નહીં, પણ
ખરું માનીને. એટલે તેમના
પ્રત્યે આપણા મનમાં
પૂજ્યભાવ હોવો જોઈએ.

માં ત્યારે શું તેઓ સારે
ને કરે છે તે પ્રમાણે
આપણે પણ + રૂપે. રૂપે
અર્થે. રૂપે? રૂપે તો નથી.
આપણે રૂપે જોઈએ
જોઈએ ત્યારે મારાની મોતને
તે. ત્યારે પ્રમાણે સાધવા
તે. ત્યારે સારે રૂપે
પોતાને માટે તે સારું

શુદ્ધ ભાવથી ને હિંદુસ્તાનનું
હિત માનીને કરે છે. જો
હિંદને સારુ પોતાનો જાન
આપવો પડે તો આપી
દે એવી તેમનામાં હિંદની
ભક્તિ છે. તે જે કહે
છે તે કોઈની ખુશામત
કરવાને સારુ નહીં, પણ
ખરું માનીને. એટલે તેમના
પ્રત્યે આપણા મનમાં
પૂજ્યભાવ હોવો જોઈએ.

વાચક: ત્યારે શું તેઓ
સાહેબ જે કહે છે તે પ્રમાણે
આપણે પણ કરવું?

અધિપતિ: હું એવું કશું
કહેતો નથી. આપણે

શુદ્ધ બુદ્ધિથી જુદો
વિચાર ધરાવીએ તો તે
વિચાર પ્રમાણે ચાલવાની
પ્રોફેસર સાહેબ પોતે
જ આપણને સલાહ

and with a view of serving India. His devotion to the Motherland is so great that he would give his life for it, if necessary. Whatever he says is said not to flatter anyone but because he believes it to be true. We are bound, therefore, to entertain the highest regard for him.

Reader: Are we, then, to follow him in every respect?

Editor: I never said any such thing. If we conscientiously differed from him, the learned Professor himself would advise us to follow the dictates of our conscience rather than him.

શુદ્ધ ભાવસે ઓર હિન્દુસ્તાનકા
હિત માનકર કરતે હૈં.

હિન્દકે લિએ અગર અપની
જાન બી દેની પડે તો વે
દે દેંગે, એસી હિન્દકે લિએ
અનકી ભક્તિ હૈ. વે જો
કુછ કહતે હૈં વહ કિસીકી
ખુશામદ કરનેકે લિએ નહીં,
બલ્કિ સહી માનકર કહતે
હૈં. ઇસલિએ હમારે મનમેં અનકે
લિએ પૂજ્ય ભાવ હોના ચાહિયે.

પાઠક: તો ક્યા વે સાહબ
જો કહતે હૈં અસકે મુતાબિક
હમેં બી કરના ચાહિયે?

સંપાદક: મૈં એસા કુછ
નહીં કહતા. અગર હમ
શુદ્ધ બુદ્ધિસે અલગ રાય
રખતે હૈં, તો અસ રાયકે
મુતાબિક ચલનેકી સલાહ
ખુદ પ્રોફેસર સાહબ હમેં

આપણે આપણું મુખ્ય
કામ તો એ છે કે આપણે
તેમના કામને વખોડવું
નહીં; તે આપણા કરતાં
મહાન છે એમ માનવું,
તેમના પ્રમાણમાં આપણે
હિંદને સારુ કંઈ જ નથી
કર્યું એવી ખાતરી રાખવી,
તેમને વિશે કેટલાંક છાપાં
તોછડું લખે છે તે વખોડી
કાઢવું, ને પ્રોફેસર ગોખલે
જેવાને આપણે સ્વરાજના
સ્તંભ ગણવા. તેમના વિચાર
ખોટા ને આપણા ખરા જ
છે, તથા આપણા વિચાર
પ્રમાણે ન વર્તે તે દેશના
દુશ્મન છે, એમ ગણી
લેવું એ ખરાબ વૃત્તિ છે.

શાં. મને હવે તમે કહેા છો

આપણે આપણું મુખ્ય
કામ તો એ છે કે આપણે
તેમના કામને વખોડવું
નહીં; તે આપણા કરતાં
મહાન છે એમ માનવું,
તેમના પ્રમાણમાં આપણે
હિંદને સારુ કંઈ જ નથી
કર્યું એવી ખાતરી રાખવી,
તેમને વિશે કેટલાંક છાપાં
તોછડું લખે છે તે વખોડી
કાઢવું, ને પ્રોફેસર ગોખલે
જેવાને આપણે સ્વરાજના
સ્તંભ ગણવા. તેમના વિચાર
ખોટા ને આપણા ખરા જ
છે, તથા આપણા વિચાર
પ્રમાણે ન વર્તે તે દેશના
દુશ્મન છે, એમ ગણી
લેવું એ ખરાબ વૃત્તિ છે.

વાચક: મને હવે
તમે કહો છો

Our chief purpose is not to decry his work, but to believe that he is infinitely greater than we are, and to feel assured that compared with his work for India, ours is infinitesimal. Several newspapers write disrespectfully of him. It is our duty to protest against such writings. We should consider men like Professor Gokhale to be the pillars of Home Rule. It is a bad habit to say that another man's thoughts are bad and ours only are good and that those holding different views from ours are the enemies of the country.

Reader: I now begin to understand somewhat your

દેંગે। हमारा मुख्य काम तो यह है कि हम उनके कामोंकी निन्दा न करें; हमसे वे महान हैं ऐसा मानें और यकीन रखें कि उनके मुकाबिलेमें हमने हिन्दके लिए कुछ भी नहीं किया है। उनके बारेमें कुछ अखबार जो अशिष्टतापूर्वक लिखते हैं उसकी हमें निन्दा करनी चिहये और प्रोफेसर गोखले जैसांको हमें स्वराज्यके स्तंभ मानना चाहिये। उनके खयाल गलत और हमारे ही सही हैं, या हमारे खयालोंके मुताबिक न बरतनेवाले देशके दुश्मन हैं, ऐसा मान लेना बुरी भावना है।

पाठक: आप जो
कुछ कहते हैं

તે કંઈક સમજાય છે.
છતાં મારે એ બાબત
વિચાર કરવો પડશે. પણ
મિ. હ્યુમ, સર વિલિયમ
વેડરબર્ન વગેરેનું જે તમે
કહ્યું એ તો હદ વળી.

સર. એ તો મનુષ્યનાં પાપો
હિંદીને વિષે જે તમે
જાણો તે વિષે બાબતો
જો સર તમારું જે એમ
માન બરાબર એમ
કે તો માની શકા નહીં.
પણ જે એમને હિંદુસ્તાનને
સ્વારાજ્ય તમે તેમજ જે
જો તે પ્રજામાં સ્વાર્થ
વધારે પડતો જે એ
માન બરાબર જે પણ
તેમ દરેક જે એમને
બરાબર જે એમ સાબિત
શકું નથી. એ સારું
હક — ન્યાય — માગો

તે કંઈક સમજાય છે.
છતાં મારે એ બાબત
વિચાર કરવો પડશે. પણ
મિ. હ્યુમ, સર વિલિયમ
વેડરબર્ન વગેરેનું જે તમે
કહ્યું એ તો હદ વળી.

અધિપતિ: જે નિયમ હિંદીને
વિશે છે તે જ અંગ્રેજને વિશે
જાણવાનો છે. અંગ્રેજમાત્ર
બરાબર એમ તો હું માની શક
નહીં. ઘણા અંગ્રેજો
હિંદુસ્તાનને સ્વારાજ્ય મળે
એવું ઇચ્છે છે. તે પ્રજામાં
સ્વાર્થ વધારે પડતો છે એ
વાત બરાબર છે, પણ તેથી
દરેક અંગ્રેજ બરાબર છે એમ
સાબિત થતું નથી. જેઓ
હક — ન્યાય — માગે છે

meaning. I shall have to think the matter over. But what you say about Mr. Hume and Sir William Wedderburn is beyond my comprehension.

Editor: The same rule holds good for the English as for the Indians. I can never subscribe to the statement that all Englishmen are bad. Many Englishmen desire Home Rule for India. That the English people are somewhat more selfish than others is true, but that does not prove that every Englishman is bad. We who seek justice will have to

વહ અબ મેરી સમજામેં કુછ
આતા હૈ। ફિર બી મુઝે ઉસકે
બારેમેં સોચના હોગા। પર મિ.
હ્યુમ, સર વિલિયમ વેડરબર્ન
વગેરાકે બારેમેં આપને જો
કહા ઉસમેં તો હદ હો ગઈ।

સંપાદક: જો નિયમ
હિન્દુસ્તાનિયોંકે બારેમેં હૈ,
વહી અંગ્રેજોંકે બારેમેં સમજના
ચાહિયે। સારેકે સારે અંગ્રેજ
બુરે હૈ, એસા તો મૈં નહીં
માનૂંગા। બહુતસે અંગ્રેજ ચાહતે
હૈં કિ હિન્દુસ્તાનકો સ્વારાજ્ય
મિલે। ઉસ પ્રજામેં સ્વાર્થ
જ્યાદા હૈ યહ ઠીક હૈ, લેકિન
ઉસસે હરએક અંગ્રેજ બુરા હૈ
એસા સાબિત નહીં હોતા। જો
હક — ન્યાય — ચાહતે હૈં,

તેમણે બધાની તરફ
ન્યાય કરવો પડશે.
સર વીલિયમ તે હિંદુસ્તાન
કે ઉરે ઘસવા ના રત્ન
ઓળે આપણને સહુ
બસ છે. આપણા બધા
તેમ તમને મોકલો
આપણે ન્યાયની વૃત્તિ
કામ ન પડે તો હિંદુસ્તાન
છુટકારો વરદાન મોકલો
તમને આપણને મોકલો
કે પંચાયત માલગો છે
કરશે તેમ સ્વરાજ્ય
છે. આપણે પણ તેમને
પણ ન્યાય કરશે તો
સ્વરાજ્યનો વરદાન
મદદ મોકલશે.

આ બધું આપણને મોકલો
સાધુ સાધુ આપણને
પંચાયત પંચાયત
મદદ મોકલશે સ્વરાજ્ય

તેમણે બધાની તરફ
ન્યાય કરવો પડશે. સર
વિલિયમ એ હિંદુસ્તાનનું
બૂરું ઇચ્છનાર નથી એટલું
આપણે સારું બસ છે.
આગળ વધીશું તેમ તેમ
જોશો કે આપણે ન્યાયની
વૃત્તિથી કામ લઈશું તો
હિંદુસ્તાનનો છુટકારો
વહેલો થશે. તમે એમ પણ
જોશો કે અંગ્રેજમાત્રનો દ્વેષ
કરીશું તેથી સ્વરાજ્ય છેટું
જશે; પણ જો તેઓને પણ
ન્યાય કરીશું તો સ્વરાજ્યમાં
તેઓની મદદ મળશે.

વાચક: આ બધું મને
હાલ તો ટાલવું જણાય
છે. અંગ્રેજની મદદ
મળે ને સ્વરાજ્ય

do justice to others. Sir William does not wish ill to India—that should be enough for us. As we proceed, you will see that, if we act justly, India will be sooner free. You will see, too, that if we shun every Englishman as an enemy, Home Rule will be delayed. But if we are just to them, we shall receive their support in our progress towards the goal.

Reader: All this seems to me at present to be simply nonsensical. English support and the obtaining of

उन्हें सबके साथ न्याय करना होगा। सर विलियम हिन्दुस्तानका बुरा चाहनेवाले नहीं हैं, इतना हमारे लिए काफी है। ज्यों ज्यों हम आगे बढ़ेंगे त्यों त्यों आप देखेंगे कि अगर हम न्यायकी भावनासे काम लेंगे, तो हिन्दुस्तानका छुटकारा जल्दी होगा। आप यह भी देखेंगे कि अगर हम तमाम अंग्रेजोंसे द्वेष करेंगे, तो उससे स्वराज्य दूर ही जानेवाला है; लेकिन अगर उनके साथ भी न्याय करेंगे, तो स्वराज्यके लिए हमें उनकी मदद मिलेगी।

पाठक: अभी तो ये सब मुझे फिजूलकी बड़ी बड़ी बातें लगती हैं। अंग्रेजोंकी मदद मिले और उससे स्वराज्य

12. 5. 1871

મળે એ તો તમે વિરોધી
વાત કરી. સ્વરાજને અને
અંગ્રેજને શો સંબંધ? છતાં
એ સવાલનો ફડકો મારે
હમણાં ન જોઈએ. તેમાં
વખત ગાળવો એ નકામું
છે. સ્વરાજ કેમ મળે એ
જ્યારે તમે બતાવશો ત્યારે,
હું વખતે તમારા વિચાર
સમજી શકું તો ભલે.
હાલ તો તમે અંગ્રેજની
મદદની વાત કરી મને
વહેમમાં નાખી દીધો છે, ને
તમારા વિચારની સામે મને
ભરમાવ્યો છે. એટલે એ
વાત ન લંબાવો તો સારું.
અધિપતિ: હું અંગ્રેજની

Home Rule are two contradictory things. How can the English people tolerate Home Rule for us? But I do not want you to decide this question for me just yet. To spend time over it is useless. When you have shown how we can have Home Rule, perhaps I shall understand your views. You have prejudiced me against you by discoursing on English help. I would, therefore, beseech you not to continue this subject.

Editor: I have no desire to do so. That you are

मिल जाय, ये तो आपने दो उलटी बातें कहीं। लेकिन इस सवालका हल अभी मुझे नहीं चाहिये। उसमें समय बिताना बेकार है। स्वराज्य कैसे मिलेगा, यह जब आप बतायेंगे तब शायद आपके विचार मैं समझ सकूँ तो समझ सकूँ। फिलहाल तो अंग्रेजोंकी मददकी आपकी बातने मुझे शंकामें डाल दिया है और आपके विचारोंके खिलाफ मुझे भरमा दिया है। इसलिए यह बात आप आगे न बढ़ायें तो अच्छा हो।

संपादक: मैं अंग्रेजोंकी

વાત લંબાવવા નથી માગતો. તમે વહેમમાં પડ્યા તેની ફિકર નહીં. મારે જે ભારે પડતું કહેવાનું હોય તે આગળથી જ જણાવી દઉં તે ઠીક ગણાય. તમારા વહેમને સબૂરી પકડી દૂર કરવો એ મારી ફરજ છે.

વાં. તમારું જા. વાક્ય મને પસંદ પડ્યું છે. તે મને એ ઠીક માગે તે જાતે માની દિમત આવી છે. હજુ મારી એક શંકા રહી ગઈ છે. કોંગ્રેસની શરૂઆતથી સ્વરાજનો પાયો, તે કેમ? અધિપતિ: જુઓ; કોંગ્રેસે જુદા જુદા ભાગમાં

આ. જુઓ કોંગ્રેસે
જુદા જુદા ભાગમાં

વાત લંબાવવા નથી માગતો. તમે વહેમમાં પડ્યા તેની ફિકર નહીં. મારે જે ભારે પડતું કહેવાનું હોય તે આગળથી જ જણાવી દઉં તે ઠીક ગણાય. તમારા વહેમને સબૂરી પકડી દૂર કરવો એ મારી ફરજ છે.

વાચક: તમારું આ વાક્ય મને પસંદ પડ્યું છે. તેથી મને જે ઠીક લાગે તે બોલવાની હિંમત આવી છે. હજુ મારી એક શંકા રહી ગઈ છે. કોંગ્રેસની શરૂઆતથી સ્વરાજનો પાયો, તે કેમ? અધિપતિ: જુઓ; કોંગ્રેસે જુદા જુદા ભાગમાં

prejudiced against me is not a matter for much anxiety. It is well that I should say unpleasant things at the commencement. It is my duty patiently to try to remove your prejudice.

Reader: I like that last statement. It emboldens me to say what I like. One thing still puzzles me. I do not understand how the Congress laid the foundation of Home Rule.

Editor: Let us see. The Congress brought together

બાતકો બઢાના નહીં ચાહતા। આપ શંકામં પડ ગયે, ઇસકી કોઈ ફિકર નહીં। મુઝે જો મહત્ત્વકી બાત કહની હૈ, ઉસે પહેલેસે હી બતા દેના ઠીક હોગા। આપકી શંકાકો ધીરજસે દૂર કરના મેરા ફર્જ હૈ।

પાઠક: આપકી યહ બાત મુઝે પસન્દ આયી। ઇસસે મુઝે જો ઠીક લગે વહ બાત કહનેકી મુઝમં હિમ્મત આઈ હૈ। અમી મેરી એક શંકા રહ ગઈ હૈ। કોંગ્રેસકે આરમ્ભસે સ્વરાજ્યકી નીંવ પડી, યહ કૈસે કહા જા સકતા હૈ?

સંપાદક: દેખિયે, કોંગ્રેસને અલગ અલગ જગહોં પર

હિંદીઓને એકઠા કરી
 તેઓને 'એક પ્રજા છીએ'
 એવો જુસ્સો આપ્યો.
 કોંગ્રેસની ઉપર સરકારની
 કરડી નજર રહેતી હતી.
 કોંગ્રેસે હમેશાં મહેસૂલ
 સંબંધી હક પ્રજાને હોવો
 જોઈએ એવી માગણી કરી
 છે. જેવું કેનેડામાં સ્વરાજ છે
 તેવું કોંગ્રેસે હમેશાં ઇચ્છ્યું
 છે. તેવું મળે કે ન મળે, તેવું
 જોઈએ કે ન જોઈએ, તેના
 કરતાં બીજું વધારે સરસ છે
 કે નહીં, એ સવાલ જુદો છે.
 મારે બતાવવાનું તો એટલું
 જ કે કોંગ્રેસે સ્વરાજનો
 રસ હિંદને ચખાડ્યો. બીજા
 તેનું માન લેવાને માગે તે

Indians from different parts of India, and enthused
 us with the idea of nationality. The Government
 used to look upon it with disfavour. The Congress
 has always insisted that the Nation should control
 revenue and expenditure. It has always desired self-
 government after the Canadian model. Whether
 we can get it or not, whether we desire it or not,
 and whether there is not something more desirable,
 are different questions. All I have to show is that
 the Congress gave us a foretaste of Home Rule.

હિન્દુસ્તાનિયોંકો ઇકઢા કરકે
 ઉનમેં 'હમ એક-રાષ્ટ્ર હૈં' એસા
 જોશ પૈદા કિયા। કાંગ્રેસ
 પર સરકારકી કડી નજર
 રહતી થી। મહસૂલકા હક
 પ્રજાકો હોના ચાહિયે, એસી
 માંગ કાંગ્રેસને હમેશા કી
 હૈ। જૈસા સ્વરાજ્ય કેનેડામેં
 હૈ વૈસા સ્વરાજ્ય કાંગ્રેસને
 હમેશા ચાહા હૈ। વૈસા સ્વરાજ્ય
 મિલેગા યા નહીં મિલેગા, વૈસા
 સ્વરાજ્ય હમેં ચાહિયે યા નહીં
 ચાહિયે, ઉસસે બઢકર દૂસરા
 કોઈ સ્વરાજ્ય હૈ યા નહીં,
 યહ સવાલ અલગ હૈ। મુઝે
 દિખાના તો ઇતના હી હૈ કિ
 કાંગ્રેસને હિન્દકો સ્વરાજ્યકા
 રસ ચખાયા। ઇસકા જસ
 કોઈ ઓર લેના ચાહે તો વહ

અઠીક ગણાય, અને તેમ
 આપણે માનીએ તો આપણે
 નગણા કહેવાઈએ; એટલું
 જ નહીં પણ તેથી આપણો
 જે હેતુ છે તે પાર પાડવામાં
 મુશ્કેલીઓ આવે છે.
 કોંગ્રેસને નોખી ગણવાથી
 ને સ્વરાજની વિરોધી
 ગણવાથી આપણે તેનો
 ઉપયોગ નથી કરી શકતા.

To deprive it of the honour is not proper, and for us to do so would not only be ungrateful, but retard the fulfilment of our object. To treat the Congress as an institution inimical to our growth as a nation would disable us from using that body.

ઠીક ન હોગા, ઓર હમ ભી
 એસા માનેં તો બેકદર ઠહેરેંગે।
 इतना ही नहीं, बल्कि जो
 मकसद हम हासिल करना
 चाहते हैं उसमें मुसीबतें पैदा
 होंगी। कांग्रेसको अलग
 समझने और स्वराज्यके
 खिलाफ माननेसे हम उसका
 उपयोग नहीं कर सकते।

હિંદ સ્વરાજ
૫૩૬૮૨૦

બંગાળના ભાગલા.

ધા. તમે કેમ કહો તે પ્રમાણે
વિચારનાં કૌંગ્રેસથી
સ્વરાજનો પાયો રોપાયો એ
ટીક જણાય છે. છતાં તે
ખરી જાગૃતિ ન કહેવાય,
એમ તો તમારે કબૂલ
કરવું જોઈએ. ખરી જાગૃતિ
ક્યારે ને કેમ થઈ?

અ. રહેણીં જાતન જાતના
સાધનું તમ. જાતનું
ખાતનું કામ જાતનું
ખાતીનીનીયં કહેજાને
ખોતે નાજુદ થાય છે
જાતે અડ અમીતજીવ
જાતે માં સાધજાતે
ખંડોગરે ને વે બેરાજ
જા. જોતે તમ જાતે

૨.

બંગાળના ભાગલા

વાચક: તમે કહો છો તે
પ્રમાણે વિચારતાં કૌંગ્રેસથી
સ્વરાજનો પાયો રોપાયો એ
ટીક જણાય છે. છતાં તે
ખરી જાગૃતિ ન કહેવાય,
એમ તો તમારે કબૂલ
કરવું જોઈએ. ખરી જાગૃતિ
ક્યારે ને કેમ થઈ?

અધિપતિ: હમેશાં બીજ
જોવામાં આવતું નથી.
બીજ પોતાનું કામ માટીની
નીચે કરે છે ને પોતે
નાબૂદ થાય છે ત્યારે ઝડ
જમીન ઉપર જોવામાં આવે
છે. તેમ કૌંગ્રેસને વિશે
સમજજો. જેને તમે ખરી

THE PARTITION OF BENGAL

Reader: Considering the matter as you put it, it seems proper to say that the foundation of Home Rule was laid by the Congress. But you will admit that this cannot be considered a real awakening. When and how did the real awakening take place?

Editor: The seed is never seen. It works underneath the ground, is itself destroyed, and the tree which rises above the ground is alone seen. Such is the case with the Congress. Yet, what you call the real

૨.

બંગ-ભંગ

પાઠક: આપ કહતે हैं
उस तरह विचार करने पर
यह ठीक लगता है कि
कांग्रेसने स्वराज्यकी नींव
डाली। लेकिन यह तो आप
मानेंगे कि वह सही जागृति
नहीं थी। सही जागृति
कब और कैसे हुई?

સંપાદક: बीज हमेशा हमें
दिखाई नहीं देता। वह
अपना काम ज़मीनके नीचे
करता है और जब खुद मिट
जाता है तब पेड़ ज़मीनके
ऊपर देखनेमें आता है।
कांग्रेसके बारेमें ऐसा ही
समझिये। जिसे आप सही

જાગૃતિ ગણો છો તે તો
 બંગાળના ભાગલાથી
 થઈ. તેને સારુ આપણે લોર્ડ
 કર્ઝનનો આભાર માનવો
 પડશે. બંગાળના ભાગલા
 વખતે બંગાળીઓએ કર્ઝન
 સાહેબને બહુ વીનવ્યા
 પણ તેઓ સાહેબ પોતાની
 સત્તાના અભિમાનથી
 બેદરકાર રહ્યા. તેમણે
 માની લીધું કે હિંદીઓ
 માત્ર બકવાદ કરશે; બાકી
 તેઓનાથી કંઈ જ થવાનું
 નથી. તેમણે અપમાનભરેલી
 ભાષા વાપરી ને મરડી
 મચડીને બંગાળના વિભાગ
 કર્યા. તે દહાડેથી અંગ્રેજ
 રાજ્યના વિભાગ થયા
 એમ ગણી શકાય છે.
 બંગાળના ભાગલાથી જે
 ધક્કો અંગ્રેજ સત્તાને

awakening took place after the Partition of Bengal. For this we have to be thankful to Lord Curzon. At the time of the Partition, the people of Bengal reasoned with Lord Curzon, but in the pride of power he disregarded all their prayers. He took it for granted that Indians could only prattle, that they could never take any effective steps. He used insulting language, and in the teeth of all opposition partitioned Bengal. That day may be considered to be the day of the partition of the British Empire. The shock the British power received through the Partition has never been equalled by any other

જાગૃતિ માનતે હૈં વહ તો
 બંગ-ભંગસે હુઈ, जिसके
 लिए हम लॉर्ड कर्जनके
 आभारी हैं। बंग-भंगके वक्त
 बंगालियोंने कर्जन साहबसे
 बहुत प्रार्थना की, लेकिन वे
 साहब अपनी सत्ताके मदमें
 लापरवाह रहे। उन्होंने मान
 लिया कि हिन्दुस्तानी लोग
 सिर्फ बकवास ही करेंगे,
 उनसे कुछ भी नहीं होगा।
 उन्होंने अपमानभरी भाषाका
 प्रयोग किया और ज़बरदस्ती
 बंगालके टुकड़े किये। हम
 यह मान सकते हैं कि उस
 दिनसे अंग्रेजी राज्यके भी
 टुकड़े हुए। बंग-भंगसे जो
 धक्का अंग्रेजी हुकूमतको

જાગૃતિ ગણો છો તે તો
 બંગાળના ભાગલાથી થઈ.
 તેને સારુ આપણે લોર્ડ
 કર્ઝનનો આભાર માનવો
 પડશે. બંગાળના ભાગલા
 વખતે બંગાળીઓએ કર્ઝન
 સાહેબને બહુ વીનવ્યા
 પણ તેઓ સાહેબ પોતાની
 સત્તાના અભિમાનથી
 બેદરકાર રહ્યા. તેમણે
 માની લીધું કે હિંદીઓ
 માત્ર બકવાદ કરશે; બાકી
 તેઓનાથી કંઈ જ થવાનું
 નથી. તેમણે અપમાનભરેલી
 ભાષા વાપરી ને મરડી
 મચડીને બંગાળના વિભાગ
 કર્યા. તે દહાડેથી અંગ્રેજ
 રાજ્યના વિભાગ થયા
 એમ ગણી શકાય છે.
 બંગાળના ભાગલાથી જે
 ધક્કો અંગ્રેજ સત્તાને

પહોંચ્યો છે તે ધક્કો બીજા
 કોઈ પણ કાર્યથી નથી
 પહોંચ્યો. આનો અર્થ એમ
 નથી કે, બીજા ગેરઇન્સાફી
 થયા છે તે કંઈ ભાગલાથી
 ઊતરતા હતા. નિમકવેરો
 એ કંઈ ઓછો ગેરઇન્સાફી
 નથી. એવું બીજું તો આપણે
 આગળ ઉપર ઘણું જોઈશું.
 પણ બંગાળના ભાગલાની
 સામે થવાને પ્રજા તૈયાર
 હતી. પ્રજાની લાગણી તે
 વખતે તીવ્ર હતી. તે વેળા
 બંગાળમાં ઘણા આગેવાનો
 પોતાનું બધું જતું કરવા
 તૈયાર હતા. પોતાની સત્તાનું
 તેમને ભાન હતું તેથી
 એકદમ ભડકો થયો.

act. This does not mean that the other injustices done to India are less glaring than that done by the Partition. The salt-tax is not a small injustice. We shall see many such things later on. But the people were ready to resist the Partition. At that time feeling ran high. Many leading Bengalis were ready to lose their all. They knew their power; hence the conflagration. It is

લગા, વૈસા ઓર કિસી કામસે નહીં લગા। इसका मतलब यह नहीं कि जो दूसरे गैर-इन्साफ़ हुए, वे बंग-भंगसे कुछ कम थे। नमक-महसूल कुछ कम गैर-इन्साफ़ नहीं है। ऐसा और तो आगे हम बहुत देखेंगे। लेकिन बंगालके टुकड़े करनेका विरोध करनेके लिए प्रजा तैयार थी। उस वक्त प्रजाकी भावना बहुत तेज़ थी। उस समय बंगालके बहुतेरे नेता अपना सब कुछ न्यौछावर करनेको तैयार थे। अपनी सत्ता, अपनी ताकतको वे जानते थे। इसलिए तुरन्त आग भड़क उठी।

તે હવે ઓલવવાય તેવી
નથી, ઓલવવાની જરૂર
પણ નથી. ભાગલા તૂટશે,
બંગાળા પાછું જોડાશે, પણ
અંગ્રેજી વહાણની જે તડ
પડી છે તે તો રહેવાની
જ. તે દહાડે દહાડે મોટી
થશે. જાગેલું હિંદ પાછું
સૂઈ જાય એ બનવા જેવું
નથી. ભાગલા રદ કરવા એ
સ્વરાજની માગણી બરોબર
છે. બંગાળાના આગેવાન
આ વાત બરાબર સમજે
છે. અંગ્રેજી સત્તાવાળા
પણ એ વાત સમજે છે.
તેથી જ ભાગલા ગયા
નથી. જેમ દિવસ જાય
છે તેમ પ્રજા ઘડાય છે.
પ્રજા કંઈ એક દહાડામાં
થતી નથી; તેને વરસો

now well-nigh unquenchable; it is not necessary to quench it either. The Partition will go, Bengal will be reunited, but the rift in the English barquè will remain; it must daily widen. India awakened is not likely to fall asleep. The demand for the abrogation of the Partition is tantamount to a demand for Home Rule. Leaders in Bengal know this. British officials realize it. That is why the Partition still remains. As time passes, the Nation is being forged. Nations are not formed in a day; the formation

अब वह बुझनेवाली नहीं है, उसे बुझानेकी ज़रूरत भी नहीं है। ये टुकड़े कायम नहीं रहेंगे, बंगाल फिर एक हो जायगा। लेकिन अंग्रेजी जहाजमें जो दरार पड़ी है, वह तो हमेशा रहेगी ही। वह दिन-ब-दिन चौड़ी होती जायगी। जागा हुआ हिन्द फिर सो जाय, वह नामुमकिन है। बंग-भंगको रद करनेकी मांग स्वराज्यकी मांगके बराबर है। बंगालके नेता यह बात खूब जानते हैं। अंग्रेजी हुकूमत भी यह बात समझती है। इसीलिए टुकड़े रद नहीं हुए। ज्यों ज्यों दिन बीतते जाते हैं, त्यों त्यों प्रजा तैयार होती जाती है। प्रजा एक दिनमें नहीं बनती; उसे बननेमें कई बरस

ભવે મેં.

લાં ભાગલાનાં પરીણામો
તમે શું જોયાં?

અ. આજ લગી આપણે
ધારતા આપણે જોયે કે
બાદશાહની પાસે
અરજ કરવી ને અરજ કરતાં
દાદ ન મળે તો અરજ
કર્યું એકે અરજ તો
કર્યાં કરી ભાગલા
પડ્યા પછી ભોડો મેં
જોયું કે અરજની પાછળ
બળ ભવે મેં ભોડો મેં
રહ્યો રહ્યો ભવે મેં
આ નવાં જુસ્સાને લે
ભાગલાનું મુખ પરીણામ
ગણાવે તે જુસ્સાને
ધારતાનાં ભાગલામાં
જોવામાં આવ્યો ભાગલા
કડક થવા લાગ્યાં.

જોઈએ છે.

વાચક: ભાગલાનાં
પરિણામો તમે શું જોયાં?

અધિપતિ: આજ લગી
આપણે ધારતા આવ્યા
છીએ કે બાદશાહની પાસે
અરજ કરવી ને અરજ
કરતાં દાદ ન મળે તો
સહન કરવું; જોકે અરજ
તો કર્યાં જ કરવી. ભાગલા
પડ્યા પછી લોકોએ
જોયું કે અરજની પાછળ
બળ જોઈએ, લોકોમાં
સહનશક્તિ જોઈએ. આ
નવો જુસ્સો તે ભાગલાનું
મુખ્ય પરિણામ ગણાય. તે
જુસ્સો છાપાનાં લખાણોમાં
જોવામાં આવ્યો. લખાણો
કડક થવા લાગ્યાં. જે

requires years.

Reader: What, in your opinion, are the results of the Partition?

Editor: Hitherto we have considered that for redress of grievances we must approach the throne, and if we get no redress we must sit still, except that we may still petition. After the Partition, people saw that petitions must be backed up by force, and that they must be capable of suffering. This new spirit must be considered to be the chief result of the Partition. That

લગ જાતે હૈં.

પાઠક: બંગ-ભંગકે નતીજે
આપને ક્યા દેખે?

સંપાદક: આજ તક હમ
માનતે આયે હૈં કિ બાદશાહસે
અર્જ કરના चाहिये और वैसा
करने पर भी दाद न मिले तो
दुःख सहन करना चाहिये;
अलबत्ता, अर्ज तो करते ही
रहना चाहिये। बंगालके टुकड़े
होनेके बाद लोगोंने देखा कि
हमारी अर्ज के पीछे कुछ
ताकत चाहिये, लोगोंमें कष्ट
सहन करनेकी शक्ति चाहिये।
यह नया जोश टुकड़े होनेका
अहम नतीजा माना जायगा।
यह जोश अखबारोंके
लेखोंमें दिखाई दिया। लेख
कड़े होने लगे। जो

વાત લોકો બીકમાં કે છાની
 કરતા, તે જાહેરમાં થવા-
 લખાવા લાગી. સ્વદેશી
 હિલચાલ ચાલી. અંગ્રેજને
 જોઈને નાનામોટા નાસતા
 તે હવે બીતા બંધ થયા;
 મારામારીથી પણ ન ડર્યા;
 જેલ જવું તેમાં હરકત ન
 ગણી; અને હિંદનાં પુત્રરત્ન
 હાલ દેશનિકાલ થઈ વિરાજે
 છે. આવી સામગ્રી તે
 અરજના કરતાં જુદી જાતની
 છે. આમ લોકોમાં કોલાહલ
 થઈ રહ્યો છે. બંગાળાનો
 પવન ઉત્તરમાં પંજાબ લગી
 અને મદ્રાસ ઇલાકામાં
 કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી
 પહોંચી વળ્યો છે.

વાત લોકો બીકમાં કે છાની
 કરતા, તે જાહેરમાં થવા-
 લખાવા લાગી. સ્વદેશી
 હિલચાલ ચાલી. અંગ્રેજને
 જોઈને નાનામોટા નાસતા
 તે હવે બીતા બંધ થયા;
 મારામારીથી પણ ન ડર્યા;
 જેલ જવું તેમાં હરકત ન
 ગણી; અને હિંદનાં પુત્રરત્ન
 હાલ દેશનિકાલ થઈ વિરાજે
 છે. આવી સામગ્રી તે
 અરજના કરતાં જુદી જાતની
 છે. આમ લોકોમાં કોલાહલ
 થઈ રહ્યો છે. બંગાળાનો
 પવન ઉત્તરમાં પંજાબ લગી
 અને મદ્રાસ ઇલાકામાં
 કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી
 પહોંચી વળ્યો છે.

spirit was seen in the outspoken writings in the Press. That which the people said tremblingly and in secret began to be said and to be written publicly. The Swadeshi movement was inaugurated. People, young and old, used to run away at the sight of an English face; it now no longer awes them. They do not fear even a row, or being imprisoned. Some of the best sons of India are at present in banishment. This is something different from mere petitioning. Thus are the people moved. The spirit generated in Bengal has spread in the north to the Punjab, and in the south to Cape Comorin.

बात लोग डरते हुए या
 चोरी-चुपके करते थे, वह
 खुल्लमखुल्ला होने लगी
 — लिखी जाने लगी।
 स्वदेशीका आन्दोलन चला।
 अंग्रेजोंको देखकर छोटे-बड़े
 सब भागते थे, पर अब नहीं
 डरते; मार-पीटसे भी नहीं
 डरते; जेल जानेमें भी उन्हें
 कोई हर्ज नहीं मालूम होता;
 और हिन्दके पुत्ररत्न आज
 देशनिकाला भुगतते हुए
 (विदेशोंमें) विराजमान हैं।
 यह चीज उस अर्जसे अलग
 है। यों लोगोंमें खलबली मच
 रही है। बंगालकी हवा उत्तरमें
 पंजाब तक और (दक्षिणमें)
 मद्रास इलाकेमें कन्याकुमारी
 तक पहुँच गई है।

[illegible]

to their preconceptions. This much is certain — that there has arisen an enmity between the two. The one distrusts the other and imputes motives. At the time of the Surat Congress there was almost a fight. I think that this division is not a good thing for the country, but I think also that such divisions will not last long. It all depends upon the leaders how long they will last.

मुताबिक इन दो शब्दोंका अर्थ करते हैं। यह सच है कि ये जो दल हुए हैं, उनके बीच ज़हर भी पैदा हुआ है। एक दल दूसरेका भरोसा नहीं करता, दोनों एक-दूसरेको ताना मारते हैं। सुरत कांग्रेसके समय करीब करीब मार-पीट भी हो गई। ये जो दो दल हुए हैं वह देशके लिए अच्छी निशानी नहीं है, ऐसा मुझे तो लगता है। लेकिन मैं यह भी मानता हूँ कि ऐसे दल लम्बे अरसे तक टिकेंगे नहीं। इस तरह कब तक ये दल रहेंगे, यह तो नेताओं पर आधार रखता है।

૨૮
હિંદ સ્વરાજ
૫૩૨૯ ૩૦૩-

અંશાંતિ અને અસંતોષ.

વા. ત્યારે તમારું બંગાળ
અને તમને જાગૃતિનું કારણ
માન્યું. તેથી જાણીએ
અશાંતિ તે કોણે કરાવે
કે અસંતોષ?

અ. માણસ ઉંઘમાંથી
ઉઠે છે ત્યારે આપણે મરડે
માન્યું. તેથી જાણીએ અશાંતિ
રોજ છે. પૂરું ભાન આવતાં વખત
લાગે તો અસંતોષ થાય છે.
તેમજ જાગૃતિ થઈ જાય તો
માણસ અસંતોષ થાય છે.
જાગૃતિ થઈ જાય તો
અસંતોષ થાય છે.
જાગૃતિ થઈ જાય તો
અસંતોષ થાય છે.
જાગૃતિ થઈ જાય તો
અસંતોષ થાય છે.

૩.

અશાંતિ અને અસંતોષ.

વાચક: ત્યારે બંગાળ એ
તમે જાગૃતિનું કારણ માન્યું.
તેથી ફેલાયેલી અશાંતિ તે
ઠીક ગણાય કે અઠીક?

અધિપતિ: માણસ ઉંઘમાંથી
ઉઠે છે ત્યારે આપણે
મરડે છે, આમતેમ ફરે છે
ને અશાંત હોય છે. તેને
પૂરું ભાન આવતાં વખત
લાગે છે. તેમ જ જોકે
બંગાળથી જાગૃતિ થઈ છે
તોપણ બેભાની નથી ગઈ.
હજુ આપણે મરડવાની
સ્થિતિમાં આપણે છીએ.
હજુ સ્થિતિ અશાંતિની છે.
જેમ ઉંઘ અને જાગૃતિની.

• ૩ •

DISCONTENT AND UNREST

Reader: Then you consider the Partition to be a cause of the awakening? Do you welcome the unrest which has resulted from it?

Editor: When a man rises from sleep, he twists his limbs and is restless. It takes some time before he is entirely awakened. Similarly, although the Partition has caused an awakening, the comatose condition has not yet disappeared. We are still twisting our limbs and are still restless, and just as the state between sleep and awakening

૩.

અશાંતિ અને અસંતોષ

પાઠક: તો આપને બંગ-ભંગનો
જાગૃતિકા કારણ માના.
અસંતોષ ફેલી હુઈ અશાંતિકો
ઠીક સમજા જાય યા નહીં?

સંપાદક: હનસાન નીંદમેં સે
ઉઠતા હૈ તો અંગઝાઈ લેતા
હૈ, ઇધર-ઉધર ધૂમતા હૈ ઓર
અશાંત રહતા હૈ. અસંતોષ પૂરા
ભાન આનેમેં કુછ વક્ત લગતા
હૈ. અસંતોષ અગરવે બંગ-
ભંગસે જાગૃતિ આઈ હૈ, ફિર
ભી વેહોશી નહીં ગઈ હૈ. અમી
હમ અંગઝાઈ લેનેકી હાલતમેં
હૈ. અમી અશાંતિકી હાલત
હૈ. જૈસે નીંદ ઓર જાગકે

તી વચ્ચેની અવસ્થા
 જરૂરી જોઈએ ને તેથી
 તે ઠીક છે એમ કહેવાય,
 તેમ બંગાળમાં ને તેથી
 હિંદુસ્તાનમાં અશાન્તિ એ
 પણ ઠીક કહેવાય. અશાન્તિ
 છે એમ આપણે જાણીએ
 છીએ તેથી શાન્તિનો
 વખત આવવા સંભવ
 છે. ઊંઘમાંથી ઊઠતાં
 સદાય આજસ મરડવાની
 સ્થિતિમાં આપણે નથી
 રહેતા, પણ વહેલામોડા
 આપણી શક્તિ પ્રમાણે
 પૂરા જાગીએ છીએ. તેમ
 આ અશાન્તિમાંથી આપણે
 જરૂર છૂટીશું. અશાન્તિ
 કોઈને ગમતી વસ્તુ નથી.
 વાચક: અશાન્તિનું
 બીજું રૂપ શું ગણાય?

બં. અશાન્તિનું બીજું
 રૂપ હિંદુ ગણાય.

must be considered to be necessary, so may the present unrest in India be considered a necessary and, therefore, a proper state. The knowledge that there is unrest will, it is highly probable, enable us to outgrow it. Rising from sleep, we do not continue in a comatose state, but according to our ability, sooner or later, we are completely restored to our senses. So shall we be free from the present unrest which no one likes.

Reader: What is the other form of unrest?

बीचकी हालत जरूरी मानी जानी चाहिये और इसलिए वह ठीक कही जायगी, वैसे बंगालमें और उस कारणसे हिन्दुस्तानमें जो अशान्ति फैली है वह भी ठीक है। अशान्ति है यह हम जानते हैं, इसलिए शान्तिका समय आनेकी शक्यता है। नींदसे उठनेके बाद हमेशा अंगड़ाई लेनेकी हालतमें हम नहीं रहते, लेकिन देर-सबेर अपनी शक्तिके मुताबिक पूरे जागते ही हैं। इसी तरह इस अशान्तिमें से हम जरूर छूटेंगे। अशान्ति किसीको नहीं भाती।

पाठक: अशान्तिका दूसरा रूप क्या है?

૨૧. અશાન્તિ એ બહુ
 નાનાં અસંતોષ છે
 તેને હાલ આપણે 'અનરેસ્ટ'
 કહીએ છીએ. કોંગ્રેસકાળમાં
 તે 'ડિસ્કન્ટેન્ટ' કહેવાતો.
 મિ. હ્યુમ હમેશાં કહેતા
 કે હિંદુસ્તાનમાં અસંતોષ
 ફેલાવાની જરૂર છે. તે
 અસંતોષ બહુ ઉપયોગી
 વસ્તુ છે. જ્યાં સુધી માણસ
 પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાં રાજી
 રહે ત્યાં સુધી તેને તેમાંથી
 નીકળવાનું સમજાવવું એ
 મુશ્કેલીની વાત છે. તેથી
 દરેક સુધારાની પૂર્વે અસંતોષ
 હોવો જ જોઈએ. ચાલુ
 ચીજનો અજાગમો પેદા થાય
 ત્યારે જ તેને નાખી દેવાનું
 મન થાય. તેવો અસંતોષ
 આપણે મહાન હિંદીઓનાં
 અસંતોષ તરીકે જાણીએ.

અધિપતિ: અશાન્તિ એ
 બહુ જોતાં અસંતોષ છે.
 તેને હાલ આપણે 'અનરેસ્ટ'
 કહીએ છીએ. કોંગ્રેસકાળમાં
 તે 'ડિસ્કન્ટેન્ટ' કહેવાતો.
 મિ. હ્યુમ હમેશાં કહેતા
 કે હિંદુસ્તાનમાં અસંતોષ
 ફેલાવાની જરૂર છે. તે
 અસંતોષ બહુ ઉપયોગી
 વસ્તુ છે. જ્યાં સુધી માણસ
 પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાં રાજી
 રહે ત્યાં સુધી તેને તેમાંથી
 નીકળવાનું સમજાવવું એ
 મુશ્કેલીની વાત છે. તેથી
 દરેક સુધારાની પૂર્વે અસંતોષ
 હોવો જ જોઈએ. ચાલુ
 ચીજનો અજાગમો પેદા થાય
 ત્યારે જ તેને નાખી દેવાનું
 મન થાય. તેવો અસંતોષ
 આપણે મહાન હિંદીઓનાં

Editor: Unrest is, in reality, discontent. The latter is only now described as unrest. During the Congress period it was labelled discontent. Mr. Hume always said that the spread of discontent in India was necessary. This discontent is a very useful thing. As long as a man is contented with his present lot, so long is it difficult to persuade him to come out of it. Therefore it is that every reform must be preceded by discontent. We throw away things we have, only when we cease to like them. Such discontent has been

સંપાદક: અશાન્તિ અસલમાં
 અસંતોષ છે. उसे आजकल
 हम 'अनरेस्ट' कहते हैं।
 कांग्रेसके जमानेमें वह
 'डिस्कन्टेन्ट' कहलाता था।
 मि. ह्यूम हमेशा कहते थे
 कि हिन्दुस्तानमें असंतोष
 फैलानेकी ज़रूरत है। यह
 असंतोष बहुत उपयोगी चीज
 है। जब तक आदमी अपनी
 चालू हालतमें खुश रहता है,
 तब तक उसमें से निकलनेके
 लिए उसे समझाना मुश्किल
 है। इसलिए हरएक सुधारके
 पहले असंतोष होना ही
 चाहिये। चालू चीजसे ऊब
 जाने पर ही उसे फेंक देनेको
 मन करता है। ऐसा असंतोष
 हममें महान हिन्दुस्तानियोंकी

તેમ જ અંગ્રેજોનાં પુસ્તકો
વાંચીને પામ્યા છીએ. તે
અસંતોષથી અશાન્તિ થઈ,
ને એ અશાન્તિમાં કંઈ મૂઆ,
કંઈ આજડ્યા, કંઈ જેલ
ગયા, કંઈ દેશનિકાલ થયા.
હજુ તેમ થશે, થવું જોઈએ.
એ બધાં ચિહ્ન સારાં
ગણી શકાય છે. પણ તેનું
પણિમ મારું આવી શકે છે.

produced among us after reading the great works of Indians and Englishmen. Discontent has led to unrest, and the latter has brought about many deaths, many imprisonments, many banishments. Such a state of things will still continue. It must be so. All these may be considered good signs but they may also lead to bad results.

और अंग्रेजोंकी पुस्तकें
पढ़कर पैदा हुआ है। उस
असंतोषसे अशान्ति पैदा हुई;
और उस अशान्तिमें कई लोग
मरे, कई बरबाद हुए, कई
जेल गये, कईको देशनिकाला
हुआ। आगे भी ऐसा होगा;
और होना चाहिये। ये सब
लक्षण अच्छे माने जा सकते
हैं। लेकिन इनका नतीजा
बुरा भी आ सकता है।

૩૨
હિંદ સ્વારાજ્ય
પ્રકાશન યંત્ર

સ્વારાજ્ય તે શું ?

જાં. ડોંગરે હિંદુસ્તાનને, એક
પ્રજા કરવા શું કર્યું, બંગભંગ
થઈ, અશાન્તિ અને
અસંતોષ કેમ ફેલાયાં એ
જાણ્યું. હવે સ્વારાજ વિશે
તમારા વિચાર શા છે તે
જાણવા માગું છું. મને
ધાર્સ્તી છે કે વખતે આપણી
સમજમાં ફેરફાર હોય.

સા. ફેરફાર હોવા સંભવ છે.
સ્વારાજ્યને સારું તમે અને
સારું અધીર બની રહ્યા છો.
પણ તેજ તે બાબત આપણે
સચિત્તે વિચાર ઉપર આવે.
આપણા પંડિતોને મ્હ
કહાડી મૂકવા એ વિચાર

૪.

સ્વારાજ તે શું?

વાચક: કોંગ્રેસે હિંદુસ્તાનને
એક પ્રજા કરવા શું કર્યું,
બંગભંગથી કેમ જાગૃતિ
થઈ, અશાન્તિ અને
અસંતોષ કેમ ફેલાયાં એ
જાણ્યું. હવે સ્વારાજ વિશે
તમારા વિચાર શા છે તે
જાણવા માગું છું. મને
ધાર્સ્તી છે કે વખતે આપણી
સમજમાં ફેરફાર હોય.

અધિપતિ: ફેરફાર હોવા
સંભવ છે. સ્વારાજને સારું
તમે અને સહુ અધીર
બની રહ્યા છો, પણ
તે શું એ બાબત આપણે
ચોક્કસ વિચાર ઉપર
આવ્યા નથી. અંગ્રેજોને
કાઢી મૂકવા એ વિચાર

• 4 •

WHAT IS SWARAJ?

Reader: I have now learnt what the Congress has done to make India one nation, how the Partition has caused an awakening, and how discontent and unrest have spread through the land. I would now like to know your views on Swaraj. I fear that our interpretation is not the same as yours.

Editor: It is quite possible that we do not attach the same meaning to the term. You and I and all Indians are impatient to obtain Swaraj, but we are certainly not decided as to what it is. To drive the English out of India is a thought heard

૪.

સ્વારાજ્ય क्या है?

પાઠક: કોંગ્રેસને હિંદુસ્તાનનો
એક-રાષ્ટ્ર બનાવવાનાં કામ
કર્યા, બંગ-ભંગસે જાગૃતિ
કેસે હુઈ, અશાન્તિ ઓર
અસંતોષ કેસે ફેલે, યહ સબ
જાના. અબ મેં યહ જાનના
ચાહતા હૂં કિ સ્વારાજ્યકે
બારેમેં આપકે ક્યા ખ્યાલ
હેં. મુझे डर है कि शायद
हमारी समझमें फ़रक हो।

સંપાદક: ફરક હોના મુમકિન
હે. સ્વારાજ્યકે લિએ આપ-
હમ સબ અધીર બન રહે હેં,
લેકિન વહ ક્યા હેં ઇસ બારેમેં
હમ ઠીક રાય પર નહીં પહુંચે
હેં. અંગ્રેજોંકો નિકાલ બાહર
કરના ચાહિયે, યહ વિચાર

મણિ બરાને મહોટે
સંભળાય જ પણ જ લો
દુખી હોય એનો જ
પિયાર એ બરાને રૂપો
સોય એવું લાગતું નથી.
તમને જ એકે રાવા
પુણું છું. ૩૬૧ ને રૂં
આપણે માગીએ છીએ
નોંધ બધું પંચેન આપેનો
પણ પંચેન ને ૩૬૧ મૂકવાની
જરૂર તમે ગણો છો ખરા?

બાં. હું તો તેઓની
પાસે એક જ ચીજ માગું.
મહેરબાની કરીને તમ
અમારા હિંદુસ્તાનમાંથી
એક માગણી તેઓ કરતા
સામે ને પણ તેઓ રિફુઝ
નાં કરી દેવાની જાણ
કરી. ૩૬૧ ને મૂક
અર્થ ના અર્થ કરી
કરી બેસાડે તો મને હસત

ઘણાબરાને મોટેથી સંભળાય
છે, પણ તે શા કારણથી
એનો કંઈ વિચાર બરોબર
કર્યો હોય એવું લાગતું
નથી. તમને જ હું એક
સવાલ પૂછું છું. કદાચ જેટલું
આપણે માગીએ છીએ તેટલું
બધું અંગ્રેજ આપે તો પછી
અંગ્રેજને કાઢી મૂકવાની
જરૂર તમે ગણો છો ખરા?

વાચક: હું તો તેઓની
પાસે એક જ ચીજ
માગું. મહેરબાની કરીને
તમે અમારા મુલકમાંથી
જાઓ. આ માગણી તેઓ
કબૂલ રાખે ને પછી
તેઓ હિંદુસ્તાનમાંથી
ગયા છતાં રહ્યા એમ
અર્થનો અનર્થ કોઈ કરી
બેસાડે તો મને હરકત

from many mouths, but it does not seem that many have properly considered why it should be so. I must ask you a question. Do you think that it is necessary to drive away the English, if we get all we want?

Reader: I should ask of them only one thing, that is: "Please leave our country." If, after they have complied with this request, their withdrawal from India means that they are still in India, I should have

બહુતોંકે મુંહસે સુના જાતા હૈ;
લેકિન ઉન્હેં ક્યોં નિકાલના
ચાહિયે, इसका कोई ठीक
खयाल किया गया हो
ऐसा नहीं लगता। आपसे
ही एक सवाल मैं पूछता
हूँ। मान लीजिये कि हम
माँगते हैं उतना सब अंग्रेज
हमें दे दें, तो फिर उन्हें
(यहाँसे) निकाल देनेकी
ज़रूरत आप समझते हैं?

पाठक: मैं तो उनसे एक
ही चीज माँगूंगा। वह है:
मेहरबानी करके आप हमारे
मुल्कसे चले जायें। यह
माँग वे कबूल करें और
हिन्दुस्तानमें चले जायें, तब
भी अगर कोई ऐसा अर्थका
अनर्थ करें कि वे यहीं रहते
हैं, तो मुझे उसकी परवाह

નથી. તો પછી એમ માનીશું
કે ગુજરાતી ભાષામાં
'ગયા' એ શબ્દનો અર્થ
કોઈ 'રહ્યા' એમ કરે છે.

અધિપતિ: વારુ, આપણે
ધારી લઈએ કે માગણી
મુજબ અંગ્રેજો ગયા.
પછી શું કરશો?

વાચક: એ સવાલનો જવાબ
અત્યારથી અપાય જ નહીં.
જેવી રીતે તેઓ જાય તેની
ઉપર પાછળની સ્થિતિનો
આધાર રહેશે. તમે કહો છો
તેમ ધારીએ કે તેઓ ગયા,
તો મને લાગે છે કે તેઓએ
બાંધેલું બંધારણ આપણે
રાખીએ અને રાજકારભાર
ચલાવીએ. તેઓ એમ જ

no objection. Then we would understand that, in their language, the word "gone" is equivalent to "remained".

Editor: Well then, let us suppose that the English have retired. What will you do then?

Reader: That question cannot be answered at this stage. The state after withdrawal will depend largely upon the manner of it. If, as you assume, they retire, it seems to me we shall still keep their constitution and shall carry on the Government. If they simply retire

નહીં હોગી। તब फिर हम
ऐसा मानेंगे कि हमारी
भाषामें कुछ लोग 'जाना'
का अर्थ 'रहना' करते हैं।

સંપાદક: अच्छा, हम मान लें
कि हमारी माँगके मुताबिक
अंग्रेज चले गये। उसके
बाद आप क्या करेंगे?

પાઠક: इस सवालका
जवाब अभीसे दिया ही नहीं
जा सकता। वे किस तरह
जाते हैं, उस पर बादकी
हालतका आधार रहेगा।
मान लें कि आप कहते हैं
उस तरह वे चले गये, तो
मुझे लगता है कि उनका
बनाया हुआ विधान हम चालू
रखेंगे और राजका कारोबार
चलायेंगे। कहनेसे ही वे

સાલ્મા જાય તો આપણી
પાસે લશ્કર વગેરે તૈયાર
હશે એટલે આપણને
રાજકારભાર ચલાવતાં
અડચણ નહીં આવે.

અ. તમે તમે એમ કહો
જું તો નહીં કહો. છતાં
જું તે બાબત હમણાં
વધારે નથી ચર્ચવા
માગતો. માટે તો તમારા
સવાલના જવાબ સાંપડવો
રહ્યો છે. તેજી તમારે
કેવળાં જવાબ પૂછીને
સાંપડે તો તે સાચી રીતે
તોળવા સારું પુછું કે
જવાબો પુછું છું. આપણે
વંચીએ નહીં. સારું કહીએ
માગીએ છીએ?

વા. કેમ કે તમારો જવાબ
કેવળાં જવાબો પૂછીને

ચાલ્યા જાય તો આપણી
પાસે લશ્કર વગેરે તૈયાર
જ હશે, એટલે આપણને
રાજકારભાર ચલાવતાં
અડચણ નહીં આવે.

અધિપતિ: તમે ભલે એમ
કહો; હું તો નહીં કહું.
છતાં હું તે બાબત હમણાં
વધારે નથી ચર્ચવા માગતો.
મારે તો તમારા સવાલનો
જવાબ આપવો રહ્યો છે.
તે હું તમને જ કેટલાય
સવાલ પૂછીને સારી રીતે
આપી શકું છું. તેટલા જ
સારુ કંઈક સવાલો પૂછું છું.
આપણે અંગ્રેજને શા સારુ
કાઢવા માગીએ છીએ?

વાચક: કેમ કે તેઓના
રાજકારભારથી દેશ કંગાળ

for the asking we should have an army, etc., ready at hand. We should, therefore, have no difficulty in carrying on the Government.

Editor: You may think so; I do not. But I will not discuss the matter just now. I have to answer your question, and that I can do well by asking you several questions. Why do you want to drive away the English?

Reader: Because India has become impoverished by their Government.

ચલે જાયે તો હમારે પાસ
લશ્કર તૈયાર હી હોગા,
ઇસલિએ હમેં રાજકાજ ચલાનેમેં
કોઈ મુશ્કિલ નહીં આવેગી।

સંપાદક: આપ ભલે હી એસા
માને, લેકિન મેં નહીં માનૂંગા।
ફિર હી મેં ઇસ બાત પર
જ્યાદા બહસ નહીં કરના
ચાહતા। મુઝે તો આપકે
સવાલકા જવાબ દેના હૈ।
વહ જવાબ મેં આપસે હી
કુછ સવાલ કરકે અછી
તરહ દે સકતા હૂં। ઇસલિએ
કુછ સવાલ આપસે કરતા
હૂં। હમ અંગ્રેજોંકો ક્યોં
નિકાલના ચાહતે હૈં?

પાઠક: ઇસલિએ કિ ઉનકે
રાજ-કારોબારસે દેશ કંગાલ

જામણે તરો દર વરસે
દર માંથી પૈસા લઈ
જામણે તરો પોતાની
માફકીના માણસને
મોટા રોકા આપે છે.
જામણે મામા બુલામણી
રાખે છે આપણી તરફ
ઉપના વધ વધતો જાય
જામણી કદી દરકાર
નથી કરતા.

અ. નો તરો પૈસા
જામણે નહીં જામણે
જામણે આપણને
મોટા રોકા આપે છે
કેવું સારું તરો જાય.
રોકા આપણે માણસ
માણસો કરી?

જા. એ સવાલ નહીં
છે. વાઘ પોતાનું રૂપ
ફેરવે તો તેની ભાઈબંધીમાં

થતો જાય છે. તેઓ દર
વરસે દેશમાંથી પૈસા લઈ
જાય છે. તેઓ પોતાની જ
ચામડીના માણસને મોટા
હોદ્દા આપે છે. આપણને
માત્ર ગુલામીમાં રાખે છે,
આપણી તરફ ઉદ્વેગથી
વર્તે છે ને આપણી કશી
દરકાર નથી કરતા.

અધિપતિ: જો તેઓ
પૈસા બહાર ન લઈ જાય,
નમ્ર બને અને આપણને
મોટા હોદ્દા આપે તો કંઈ
તેઓના રહેવાથી અડચણ
તમે માનો છો ખરા?

વાચક: એ સવાલ જ
નકામો છે. વાઘ પોતાનું રૂપ
ફેરવે તો તેની ભાઈબંધીમાં

They take away our money from year to year. The most important posts are reserved for themselves. We are kept in a state of slavery. They behave insolently towards us and disregard our feelings.

Editor: If they do not take our money away, become gentle, and give us responsible posts, would you still consider their presence to be harmful?

Reader: That question is useless. It is similar to the question whether there is any harm in associating

હોતા જા રહ્યા છે. વે હર
સાલ દેશસે ધન લે જાતે
હैं। વે અપની હી ચમડીકે
લોગોંકો બડે ઓહદે દેતે હैं,
હમેં સિર્ફ ગુલામીમેં રખતે
હैं, હમારે સાથ વેઅદબીકા
બરતાવ કરતે હैं ઓર હમારી
જરા બી પરવા નહીં કરતે।

સંપાદક: અગર વે ધન
બાહર ન લે જાયે, નમ્ર
બન જાયે ઓર હમેં બડે
ઓહદે દે, તો ઉનકે રહનેમેં
આપકો કુછ હર્જ હૈ?

પાઠક: યહ સવાલ હી બેકાર
હૈ। વાઘ અપના રૂપ પલટ
દે તો ઉસકી ભાઈબંધી

મા જીવન ખરું એવી
 માનવરિવાજન
 પૂર્ણતાને માનીવળા
 ઉપાસવાને માનવ.
 નો વાધ પોતાનો સ્વભાવ
 રિવાજનો ધર્મનો પોતાનો
 ખાદ્ય તો હોય. ને ખાદ્ય
 વ્યુત્પન્ન તો જરૂરજોઈ
 માનવું તે માનવરિવાજ
 રીત નવ રહેવાય.

મા. જોડાને એ રીત
 સત્તા મળી જોઈ
 નોડાને એ રીત મળતી
 મળી જોઈ તો આપણને
 નરે તો?

મા. એ પણ નડાનો
 સવાલ જો માનવી પાસે
 તોડાને એ મ દારૂગાદો
 દારૂ તોડે તેમ માનવ ખરું.
 પણ આપણે તે નડાનો

નુકસાન ખરું? એવી જાતનો
 સવાલ તમે પૂછ્યો છે તે
 ખાલી વખત ગુમાવવાને
 ખાતર. જો વાધ પોતાનો
 સ્વભાવ ફેરવે તો અંગ્રેજો
 પોતાની આદત છોડે. જે
 બનવા જેવું નથી તે બનશે
 એમ માનવું તે માણસની
 રીત ન જ કહેવાય.

અધિપતિ: કેનેડાને જે
 રાજસત્તા મળી છે,
 બોઅર લોકોને જે
 રાજસત્તા મળી છે, તેવી
 જ આપણને મળે તો?

વાચક: એ પણ નકામો
 સવાલ છે. આપણી પાસે
 તેઓની જેમ દારૂગોળો
 હોય ત્યારે એમ થાય ખરું.
 પણ જ્યારે તે લોકોના

with a tiger if he changes his nature. Such a question is sheer waste of time. When a tiger changes his nature, Englishmen will change theirs. This is not possible, and to believe it to be possible is contrary to human experience.

Editor: Supposing we get Self-Government similar to what the Canadians and the South Africans have, will it be good enough?

Reader: That question also is useless. We may get it when we have the same powers; we shall then hoist

સે કોઈ નુકસાન હૈ? એસા
 સવાલ આપને પૂછા, યહ
 સિર્ફ વક્ત વરબાદ કરનેકે
 ખાતિર હી. અગર વાધ અપના
 સ્વભાવ બદલ સકે, તો અંગ્રેજ
 લોગ અપની આદત છોડ
 સકતે હૈં. જો કબી હોનેવાલા
 નહીં હૈ વહ હોગા, એસા માનના
 મનુષ્યકી રીત હી નહીં હૈ.

સંપાદક: કેનેડાકો જો
 રાજસત્તા મિલી હૈ, બોઅર
 લોગોંકો જો રાજસત્તા મિલી
 હૈ, વૈસી હી હમેં મિલે તો?

પાઠક: યહ ભી બેકાર
 સવાલ હૈ. હમારે પાસ
 ઉનકી તરહ ગોલાવારુદ હો
 તબ વૈસા જરૂર હો સકતા
 હૈ. લેકિન ઉન લોગોંકે

જેટલી સત્તા આપણને
 આપશે ત્યારે તો આપણે
 તમારો જોડો રાખીશું.
 તેમ જોડો રાખીશું. ત્યારે
 તો આપણે આપણને
 આપણે રાખીશું. તે જોડો
 આપણને તમારું હિંદુસ્તાન.
 આપણને આપણે રાખીશું.
 આપણે રાખીશું. આપણે
 તમારું રાખીશું. આપણે
 રાખીશું. આપણે રાખીશું.
 રાખીશું. આપણે રાખીશું.

અ. આ તો તમારો
 જોડો રાખીશું. આપણે
 રાખીશું. આપણે
 આપણને રાખીશું.
 તમારું રાખીશું.
 તમારું રાખીશું.
 તમારું રાખીશું.
 તમારું રાખીશું.
 તમારું રાખીશું.
 તમારું રાખીશું.

જેટલી સત્તા આપણને
 આપશે ત્યારે તો આપણે
 આપણો જ વાવટો રાખીશું.
 જેવું જાપાન તેવું હિંદુસ્તાન.
 આપણને આપણો કાફલો,
 આપણું લશ્કર, આપણી
 જાહોજલાલી. અને ત્યારે
 જ હિંદુસ્તાન આખી
 દુનિયામાં ગાજી રહેશે.

અધિપતિ: આ તો તમે
 ભલો ચિતાર ચીતર્યો,
 આનો અર્થ તો એ થયો
 કે આપણને અંગ્રેજી
 રાજ્ય જોઈશે, પણ
 અંગ્રેજો નહીં જોઈએ.
 તમે વાઘનો સ્વભાવ
 માગો છો, પણ વાઘને

our own flag. As is Japan, so must India be. We must own our navy, our army, and we must have our own splendour, and then will India's voice ring through the world.

Editor: You have drawn the picture well. In effect it means this: that we want English rule without the Englishman. You want the tiger's nature, but

જિતની સત્તા જબ અંગ્રેજ
 હમેં દેંગે તબ હમ અપના હી
 ઝંડા રખેંગે। જૈસા જાપાન
 વૈસા હિન્દુસ્તાન। અપના જંગી
 બેઝા, અપની ફોજ ઓર
 અપની જાહોજલાલી હોગી।
 ઓર તમી હિન્દુસ્તાનકા સારી
 દુનિયામેં બોલબાલા હોગા।

સંપાદક: યહ તો આપને
 અચ્છી તસવીર ચીંચી।
 હિસ્કા અર્થ યહ હુઆ કિ
 હમેં અંગ્રેજી રાજ્ય તો ચાહિયે,
 પર અંગ્રેજ (શાસક) નહીં
 ચાહિયે। આપ વાઘકા સ્વભાવ
 તો ચાહતે હૈં, લેકિન વાઘ

માગતા નથી. એટલે કે,
તમે હિંદુસ્તાનને અંગ્રેજ
બનાવવા માંગો છો. અને
જ્યારે હિંદુસ્તાન અંગ્રેજ
થશે ત્યારે તે હિંદુસ્તાન
નહીં કહેવાય પણ ખરેખરું
ઇંગ્લિસ્તાન કહેવાશે. આ
સ્વરાજ મારા વિચારનું નથી.

વાચક: મેં તો મને સૂઝે છે
તેવું સ્વરાજ બતાવ્યું. જો
આપણે કેળવણી લઈએ
છીએ તે કંઈ કામની
હોય, સ્પેન્સર, મિલ વગેરે
મહાન લેખકોનાં લખાણો
વાંચીએ છીએ તે કંઈ
કામનાં હોય, અંગ્રેજની
પાર્લિમેન્ટ તે પાર્લિમેન્ટોની
માતા હોય તો પછી બેશક
મને તો લાગે છે કે

not the tiger; that is to say, you would make India English. And when it becomes English, it will be called not Hindustan but *Englistan*. This is not the Swaraj that I want.

Reader: I have placed before you my idea of Swaraj as I think it should be. If the education we have received be of any use, if the works of Spencer, Mill and others be of any importance, and if the English Parliament be the Mother of Parliaments, I certainly think that

નહીં चाहते। मतलब यह हुआ कि आप हिन्दुस्तानको अंग्रेज बनाना चाहते हैं। और हिन्दुस्तान जब अंग्रेज बन जायगा तब वह हिन्दुस्तान नहीं कहा जायगा, लेकिन सच्चा इंग्लिस्तान कहा जायगा। यह मेरी कल्पनाका स्वराज्य नहीं है।

पाठक: मैंने तो जैसा मुझे सूझता है वैसा स्वराज्य बतलाया। हम जो शिक्षा पाते हैं वह अगर कुछ काम की हो, स्पेन्सर, मिल वगैरा महान लेखकोंके जो लेख हम पढ़ते हैं वे कुछ कामके हों, अंग्रेजोंकी पार्लियामेन्ट पार्लियामेन्टोंकी माता हो, तो फिर बेशक मुझे तो लगता है कि

આપણે તે લોકોની નકલ
કરવી જોઈએ; તે એટલે
લગી કે જેમ તેઓ પોતાના
મુલકમાં બીજાને પેસવા
નથી દેતા તેમ આપણે
પણ ન પેસવા દઈએ.
બાકી પોતાના જ મુલકમાં
જે તેઓએ કર્યું છે તેવું
તો હજી બીજા જગ્યાએ
જોવામાં નથી આવતું.
એટલે આપણે તે તો દાખલ
કરવું જ ઘટે. પણ હવે
તમારા વિચાર જણાવો.

અ. રજુ વાલ જી. મારા
વિચાર એની મને
આ સમજાવવા લાગ્યા.
રહેલો સ્વારાજ્ય સમજું
તમને જોઈ રહ્યો તમારો
તોરણ મને તો હરિદાસ
મારો જી. આ લેને તમારો

આપણે તે લોકોની નકલ
કરવી જોઈએ; તે એટલે
લગી કે જેમ તેઓ પોતાના
મુલકમાં બીજાને પેસવા
નથી દેતા તેમ આપણે
પણ ન પેસવા દઈએ.
બાકી પોતાના જ મુલકમાં
જે તેઓએ કર્યું છે તેવું
તો હજી બીજા જગ્યાએ
જોવામાં નથી આવતું.
એટલે આપણે તે તો દાખલ
કરવું જ ઘટે. પણ હવે
તમારા વિચાર જણાવો.

અધિપતિ: હજી વાર છે.
મારા વિચાર એની મેળે
આ ચર્ચામાં જણાઈ રહેશે.
સ્વારાજ સમજવું તમને
જેટલું સહેલ લાગે છે તેટલું
જ મને તો મુશ્કેલ લાગે
છે. એટલે હમણાં તો

we should copy the English people, and this to such an extent that, just as they do not allow others to obtain a footing in their country, so we should not allow them or others to obtain it in ours. What they have done in their own country has not been done in any other country. It is, therefore, proper for us to import their institutions. But now I want to know your views.

Editor: There is need for patience. My views will develop of themselves in the course of this discourse. It is as difficult for me to understand the true nature of Swaraj as it seems to you to be easy.

हमें उनकी नकल करनी चाहिये; वह यहाँ तक कि जैसे वे अपने मुल्कमें दूसरोंको घुसने नहीं देते वैसे हम भी दूसरोंको न घुसने दें। यों तो उन्होंने अपने देशमें जो किया है, वैसा और जगह अभी देखनेमें नहीं आता। इसलिए उसे तो हमें अपने देशमें अपनाना ही चाहिये। लेकिन अब आप अपने विचार बतलाइये।

संपादक: अभी देर है। मेरे विचार अपने आप इस चर्चामें आपको मालूम हो जायेंगे। स्वराज्यको समझना आपको जितना आसान लगता है उतना ही मुझे मुश्किल लगता है। इसलिए फिलहाल

હું તમને સમજાવવા પ્રયત્ન
કરીશ કે જેને તમે સ્વરાજ
કહો છો તે તો ખરું
જોતાં સ્વરાજ નથી.
૧૫-

હું તમને એટલું જ
સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશ
કે જેને તમે સ્વરાજ
કહો છો તે તો ખરું
જોતાં સ્વરાજ નથી.

I shall therefore, for the time being, content myself
with endeavouring to show that what you call Swaraj
is not truly Swaraj.

મેં आपको इतना ही
समझानेकी कोशिश करूँगा
कि जिसे आप स्वराज्य
कहते हैं वह सचमुच
स्वराज्य नहीं है।

૪૨
 હિંદ સ્વરાજ
 ૫૩૨૭ ૫૪

ઈંગ્લેન્ડની સ્થિતિ-

વા. ત્યારે તમારા કહેવા
 ઉપરથી હું એ અનુમાન કરું
 છું કે ઈંગ્લેન્ડ જેવું રાજ્ય
 ભોગવે છે તે બરોબર નથી
 ને આપણને તે ન ઘટે.

અ. આ અનુમાન તમ
 બરાબર કર્યું જ. ઈંગ્લેન્ડમાં
 ને સ્થિતિ હાલ જેને
 બરે બરે દયામણી છે
 જેનો હાલવણી પાસે.
 માત્ર છૂટે તમા સ્થિતિ
 હિંદુસ્તાનની કદાચ નથી.
 જેને તમે પાલનાતેલી
 માતા કહો છો તે માતા
 પાલનાતેલીને વાંચણ
 જે અને જમાલે કા.

૫.

ઈંગ્લેન્ડની સ્થિતિ

વાચક: ત્યારે તમારા કહેવા
 ઉપરથી હું એ અનુમાન કરું
 છું કે ઈંગ્લેન્ડ જેવું રાજ્ય
 ભોગવે છે તે બરોબર નથી
 ને આપણને તે ન ઘટે.

અધિપતિ: આ અનુમાન
 તમે બરોબર કર્યું છે.
 ઈંગ્લેન્ડમાં જે સ્થિતિ હાલ
 છે તે બરેબર દયામણી
 છે, અને હું તો ઈશ્વરની
 પાસે માગું છું કે તેવી
 સ્થિતિ હિંદુસ્તાનની
 કદી ન થજો. જેને તમે
 પાર્લમેન્ટની માતા કહો છો
 તે પાર્લમેન્ટ તો વાંચણી
 છે અને વેશ્યા છે. આ

૬

ઈંગ્લેન્ડની હાલત

પાઠક: આપ જો કહો છો
 તે પરસે તો મેં યહી અંદાજ
 લગાતા હૂં કિ ઈંગ્લેન્ડમેં જો
 રાજ્ય ચલતા હૈ વહ ઠીક નહીં
 હૈ ઓર હમારે લાયક નહીં હૈ.

સંપાદક: આપકા યહ ક્વાલ
 સહી હૈ. ઈંગ્લેન્ડમેં આજ જો
 હાલત હૈં વહ સચમુચ દયનીય
 — તરસ ખાને લાયક હૈ.
 મેં તો ભગવાનસે યહી માંગતા
 હૂં કિ હિન્દુસ્તાનકી એસી
 હાલત કમી ન હો. જિસે
 આપ પાર્લિયામેન્ટોંકી માતા
 કહો છો, વહ પાર્લિયામેન્ટ
 તો વાંચણી ઓર વેશ્યા હૈ. યે

THE CONDITION OF ENGLAND

Reader: Then from your statement I deduce that the Government of England is not desirable and not worth copying by us.

Editor: Your deduction is justified. The condition of England at present is pitiable. I pray to God that India may never be in that plight. That which you consider to be the Mother of Parliaments is like a sterile woman and a prostitute. Both

જાને શબ્દો આકરા છે, છતાં
બરોબર લાગુ પડે છે. મેં
વાંઝણી કહી, કેમ કે હજુ
સુધી પાર્લમેન્ટે પોતાની મેળે
એક પણ સારું કામ કર્યું
નથી. જો તેની ઉપર જોર
કરનાર કોઈ ન હોય તો તે
કંઈ જ ન કરે એવી તેની
સ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે છે.
અને તે વેશ્યા છે, કેમ કે
તેને જે પ્રધાનમંડળ રાખે
તે પ્રધાનમંડળની પાસે તે
રહે છે. આજે તેનો ધણી
એસ્કવીથ, તો કાલે બાલફર,
અને પરમ દિવસે ત્રીજો.

વા. ચાતો નમકું વાંઝણી
બાલફર. જો. વાંઝણી
મિત્ર શબ્દ હજુ નથી
લાગુ પડ્યો નથી. પાર્લમેન્ટ

બંને શબ્દો આકરા છે, છતાં
બરોબર લાગુ પડે છે. મેં
વાંઝણી કહી, કેમ કે હજુ
સુધી પાર્લમેન્ટે પોતાની મેળે
એક પણ સારું કામ કર્યું
નથી. જો તેની ઉપર જોર
કરનાર કોઈ ન હોય તો તે
કંઈ જ ન કરે એવી તેની
સ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે છે.
અને તે વેશ્યા છે, કેમ કે
તેને જે પ્રધાનમંડળ રાખે
તે પ્રધાનમંડળની પાસે તે
રહે છે. આજે તેનો ધણી
એસ્કવીથ, તો કાલે બાલફર,
અને પરમ દિવસે ત્રીજો.

વાચક: આ તો તમે કંઈક
વ્યંગમાં બોલ્યા છો. વાંઝણી
શબ્દ હજુ તમે લાગુ
પાડ્યો નથી. પાર્લમેન્ટ

these are harsh terms, but exactly fit the case. That Parliament has not yet, of its own accord, done a single good thing. Hence I have compared it to a sterile woman. The natural condition of that Parliament is such that, without outside pressure, it can do nothing. It is like a prostitute because it is under the control of ministers who change from time to time. Today it is under Mr. Asquith, tomorrow it may be under Mr. Balfour.

Reader: You have said this sarcastically. The term “sterile woman” is not applicable. The Parliament,

દોનોં શબ્દ बहुत कड़े हैं,
तो भी उसे अच्छी तरह
लागू होते हैं। मैंने उसे बांझ
कहा, क्योंकि अब तक उस
पार्लियामेन्टने अपने आप एक
भी अच्छा काम नहीं किया।
अगर उस पर जोर — दबाव
डालनेवाला कोई न हो तो
वह कुछ भी न करे, ऐसी
उसकी कुदरती हालत है।
और वह वेश्या है क्योंकि
जो मंत्री-मंडल उसे रखे उसके
पास वह रहती है। आज
उसका मालिक एस्क्विथ
है, तो कल बालफर होगा
और परसों कोई तीसरा।

पाठक: आपके बोलनेमें
कुछ व्यंग्य है। बांझ शब्दको
अब तक आपने लागू
नहीं किया। पार्लियामेन्ट

મોડીની બનેલી છે એટલે
બેશક મોડીના દાબ નીચે જ
કામ કરે. તે જ તેની ગુણ
છે, તેની ઉપરનો અંકુશ છે

સંપાદક. આ વાત મહા
ભૂલભરેલી છે. ભૂલભરે
સરસમાં સરસ મેમ્બરો
ચૂંટીને મોકલે છે. મેમ્બરો
વગર પગારે જાય છે,
એટલે લોકકલ્યાણને સારુ
જવા જોઈએ. લોકો પોતે
કેળવાયેલા ગણાય છે એટલે
ભૂલ ન કરે એમ આપણે
માનવું જોઈએ. આવી
પાર્લિમેન્ટને અરજી ન થટે,
તેની ઉપર દાબ ન થટે. તે

લોકોની બનેલી છે, એટલે
બેશક લોકોના દાબ નીચે જ
કામ કરે. તે જ તેની ગુણ
છે, તેની ઉપરનો અંકુશ છે.

અધિપતિ: આ વાત મહા
ભૂલભરેલી છે. જો પાર્લિમેન્ટ
વાંઝણી ન હોય તો આમ
થવું જોઈએ: લોકો તેમાં
સરસમાં સરસ મેમ્બરો
ચૂંટીને મોકલે છે. મેમ્બરો
વગર પગારે જાય છે,
એટલે લોકકલ્યાણને સારુ
જવા જોઈએ. લોકો પોતે
કેળવાયેલા ગણાય છે એટલે
ભૂલ ન કરે એમ આપણે
માનવું જોઈએ. આવી
પાર્લિમેન્ટને અરજી ન થટે,
તેની ઉપર દાબ ન થટે. તે

being elected by the people, must work under public pressure. This is its quality.

Editor: You are mistaken. Let us examine it a little more closely. The best men are supposed to be elected by the people. The members serve without pay and therefore, it must be assumed, only for the public weal. The electors are considered to be educated and therefore we should assume that they would not generally make mistakes in their choice. Such a Parliament should not need the spur of petitions or any other pressure.

લોગોંકી બની છે, इसलिए
बेशक लोगोंके दबावसे ही वह
काम करेगी। वही उसका गुण
है, उसके ऊपरका अंकुश है।

સંપાદક: यह बड़ी गलत
बात है। अगर पार्लियामेन्ट
बांझ न हो तो इस तरह होना
चाहिये — लोग उसमें अच्छेसे
अच्छे मेम्बर चुनकर भेजते
हैं। मेम्बर तनख्वाह नहीं
लेते, इसलिए उन्हें लोगोंकी
भलाईके लिए (पार्लियामेन्टमें)
जाना चाहिये। लोग खुद
सुशिक्षित-संस्कारी माने
जाते हैं, इसलिए उनसे भूल
नहीं होती ऐसा हमें मानना
चाहिये। ऐसी पार्लियामेन्टको
अर्जीकी ज़रूरत नहीं होनी
चाहिये, न दबावकी। उस

[illegible]

Its work should be so smooth that its effects would be more apparent day by day. But, as a matter of fact, it is generally acknowledged that the members are hypocritical and selfish. Each thinks of his own little interest. It is fear that is the guiding motive. What is done today may be undone tomorrow. It is not possible to recall a single instance in which finality can be predicted for its work. When the greatest questions are debated,

इंग्लैंड की स्थिति • The Condition of England • इंग्लैंड की हालत

રોમ ત્યારે તેના મેમ્બરો
 નાંબા થઈને પડે છે
 અથવા બેઠા ઝોલાં ખાય
 છે. તે પાર્લિમેન્ટમાં મેમ્બરો
 એવા બરાડા પાડે છે કે
 સાંભળનારા કાયર થઈ જાય
 છે. તેના એક મહાન લેખકે
 તેને 'દુનિયાની વાતૂડી' એવું
 નામ આપ્યું છે. મેમ્બરો
 જે પક્ષના હોય તે પક્ષ
 તરફ પોતાનો મત વગર
 વિચારે આપે છે, આપવા
 બંધાયેલા છે. તેમાં કોઈ
 અપવાદરૂપે નીકળી આવે
 તો તે મેમ્બરના ભોગ
 સમજવા. જેટલો વખત અને
 પૈસા પાર્લિમેન્ટ ગાળે છે
 તેટલો વખત અને પૈસા

હોય ત્યારે તેના મેમ્બરો
 લાંબા થઈને પડે છે
 અથવા બેઠા ઝોલાં ખાય
 છે. તે પાર્લિમેન્ટમાં મેમ્બરો
 એવા બરાડા પાડે છે કે
 સાંભળનારા કાયર થઈ જાય
 છે. તેના એક મહાન લેખકે
 તેને 'દુનિયાની વાતૂડી' એવું
 નામ આપ્યું છે. મેમ્બરો
 જે પક્ષના હોય તે પક્ષ
 તરફ પોતાનો મત વગર
 વિચારે આપે છે, આપવા
 બંધાયેલા છે. તેમાં કોઈ
 અપવાદરૂપે નીકળી આવે
 તો તે મેમ્બરના ભોગ
 સમજવા. જેટલો વખત અને
 પૈસા પાર્લિમેન્ટ ગાળે છે
 તેટલો વખત અને પૈસા

its members have been seen to stretch themselves
 and to doze. Sometimes the members talk away until
 the listeners are disgusted. Carlyle has called it the
 "talking shop of the world". Members vote for their
 party without a thought. Their so-called discipline
 binds them to it. If any member, by way of exception,
 gives an independent vote, he is considered a renegade.
 If the money and the time wasted by Parliament were

હૈ, તબ उसके मेम्बर पैर
 फैलाकर लेटते हैं या बैठे
 बैठे झपकियाँ लेते हैं। उस
 पार्लियामेन्टमें मेम्बर इतने
 जोरोंसे चिल्लाते हैं कि
 सुननेवाले हैरानपरेशान हो
 जाते हैं। उसके एक महान
 लेखकने उसे 'दुनियाकी
 बातूनी' जैसा नाम दिया है।
 मेम्बर जिस पक्ष के हों उस
 पक्षके लिए अपना मत वे
 बगैर सोचे-विचारे देते हैं,
 देनेको बंधे हुए हैं। अगर
 कोई मेम्बर इसमें अपवादरूप
 निकल आये, तो उसकी
 कमबख्ती ही समझिये।
 जितना समय और पैसा
 पार्लियामेन्ट खर्च करती है
 उतना समय और पैसा

જો થોડા સારા માણસોને
 મળે તો પ્રજાનો ઉદ્ધાર
 થઈ જાય. આ પાર્લમેન્ટ
 તો માત્ર પ્રજાનું રમકડું છે,
 ને તે રમકડું પ્રજાને બહુ
 ખર્ચમાં નાખે છે. આ
 વિચારો મારા અંગત છે
 એમ તમે ન જાણશો. મોટા
 અને વિચારવાન અંગ્રેજો
 તેવો વિચાર કરે છે. એક
 મેમ્બરે તો એમ જ કહ્યું કે
 પાર્લમેન્ટ ધર્મિષ્ઠ માણસને
 લાયક નથી રહી. બીજા
 મેમ્બરે કહ્યું કે પાર્લમેન્ટ
 તો 'બેબી' (બચ્ચું) છે.
 બચ્ચાંને કોઈ દહાડો તમે
 સદાય બચ્ચાં રહેલ જોયેલાં?
 આજ સાતસો વર્ષ પછી

entrusted to a few good men, the English nation would be occupying today a much higher platform. Parliament is simply a costly toy of the nation. These views are by no means peculiar to me. Some great English thinkers have expressed them. One of the members of that Parliament recently said that a true Christian could not become a member of it. Another said that it was a baby. And if it has remained a baby after an existence of seven hundred years,

अगर अच्छे लोगोंको मिले तो प्रजाका उद्धार हो जाय। ब्रिटिश पार्लियामेन्ट महज़ प्रजाका खिलौना है और वह खिलौना प्रजाको भारी खर्चमें डालता है। ये विचार मेरे खुदके हैं ऐसा आप न मानें। बड़े और विचारशील अंग्रेज ऐसा विचार रखते हैं। एक मेम्बरने तो यहाँ तक कहा है कि पार्लियामेन्ट धर्मिष्ठ आदमीके लायक नहीं रही। दूसरे मेम्बरने तां यहाँ तक कहा है कि पार्लियामेन्ट एक 'बच्चा' (बेबी) है। बच्चोंको कभी आपने हमेशा बच्चे ही रहते देखा है? आज सात सौ बरसके बाद भी

જો પાર્લિમેન્ટ બચ્યું હોય
તો ક્યારે મોટી થશે?
શરો?

જાં. તમે મને વિચારમાં
નાખ્યો. આ બધું મારે
એકદમ માની લેવું એમ
તો તમે નહીં જ કહો.
તદન જુદા વિચાર તમે
મારા મનમાં પેદા કરો
છો. તેને મારે પચાવવા
જોઈશે. ઠીક છે; હવે 'વેશ્યા'
શબ્દનું વિવેચન કરો.

અ. તમારા જ એકદમ
મારા વિચાર ન
મારા એવા જ બરોબર
જાં. તમે તે જ સમયે
તમારું માંડ્યું પાછું
તેમાંથી શો તો તમને
ડુંડ પડ્યા પાછા.

જો પાર્લિમેન્ટ બચ્યું હોય
તો ક્યારે મોટી થશે?

વાચક: તમે મને વિચારમાં
નાખ્યો. આ બધું મારે
એકદમ માની લેવું એમ
તો તમે નહીં જ કહો.
તદન જુદા વિચાર તમે
મારા મનમાં પેદા કરો
છો. તેને મારે પચાવવા
જોઈશે. ઠીક છે; હવે 'વેશ્યા'
શબ્દનું વિવેચન કરો.

અધિપતિ: તમારાથી મારા
વિચાર એકદમ ન મનાય
એ વાત બરોબર છે. તે
વિશે તમારે જે વાંચવું ઘટે
છે તે વાંચશો તો તમને
કંઈક ખ્યાલ આવશે.

when will it outgrow its babyhood?

Reader: You have set me thinking; you do not expect me to accept at once all you say. You give me entirely novel views. I shall have to digest them. Will you now explain the epithet "prostitute"?

Editor: That you cannot accept my views at once is only right. If you will read the literature on this subject, you will have some idea of it.

અગર પાર્લિમેન્ટ વચ્ચાં હી
હો, તો વહ બડી કબ હોગી?

પાઠક: આપને મુझे सोचमें
डाल दिया। यह सब मुझे
तुरन्त मान लेना चाहिये,
ऐसा तो आप नहीं कहेंगे।
आप बिल्कुल निराले विचार
मेरे मनमें पैदा कर रहे
हैं। मुझे उन्हें हजम करना
होगा। अच्छा, अब 'बेश्या'
शब्दका विवेचन कीजिये।

સંપાદક: મેરે વિચારોંકો આપ
તુરન્ત નહીં માન સકતે, યહ
બાત ટીક હૈ। ઉસકે બારેમં
આપકો જો સાહિત્ય પઢના
ચાહિયે વહ આપ પઢેંગે, તો
આપકો કુછ ઘ્યાલ આયેગા।

આ. પણ હામેંદ ને વેશ્યા
 નું નામ આપ્યું જ રહે
 પણ બરોબર છે. તેનો
 કોઈ ધણી નથી. તેનો
 ધણી રહેતો નથી
 હોય ન શકે. પણ મારો
 કોઈ વાતો મોલો
 તમામ નથી. વધારે
 તેનો ધણી કોઈ બને
 ને મને મુખ્ય પ્રધાન
 તમારે પણ તેની સાથે
 એક સરખી નથી રહેતી.
 જેવા બરોબર વેશ્યાના
 કોઈ જે તેના પણ કામ
 ના સદાચર છે. મુખ્ય
 પ્રધાનને પણ કામો
 દાકા માંડી ન શકે. તે
 તેની સત્તાના તરેખાં
 છતાં પણ રહેતો તેનો
 મને કેમ જોતો મને તેનો
 મગની રહેતો. પણ હામેંદ
 કેમ બેઠું કરે તે વિચાર

પાર્લિમેન્ટને વેશ્યાનું નામ
 આપ્યું છે એ પણ બરોબર
 છે. તેને કોઈ ધણી નથી.
 તેનો ધણી એક હોઈ ન
 શકે. પણ મારો કહેવાનો
 ભાવાર્થ એટલો જ
 નથી. જ્યારે તેનો ધણી
 કોઈ બને છે—જેમ કે
 મુખ્યપ્રધાન—ત્યારે પણ
 તેની ચાલ એકસરખી
 નથી રહેતી. જેવા બેહાલ
 વેશ્યાના હોય છે તેવા જ
 પાર્લિમેન્ટના સદાય રહે છે.
 મુખ્યપ્રધાનને પાર્લિમેન્ટની
 દાઝ થોડી જ રહે છે.
 તે તેની સત્તાના તોરમાં
 ગુલતાન રહે છે. તેનો
 પક્ષ કેમ જીતે એ જ તેને
 લગતી રહે છે. પાર્લિમેન્ટ
 કેમ ખરું કરે તે વિચાર

Parliament is without a real master. Under the Prime Minister, its movement is not steady but it is buffeted about like a prostitute. The Prime Minister is more concerned about his power than about the welfare of Parliament. His energy is concentrated upon securing the success of his party. His care is not always that Parliament shall do right.

પાર્લિયામેન્ટનો મેને વેસવા
 કહા, વહ મી ઠીક છે. ઉસકા
 કોઈ માલિક નહીં છે. ઉસકા
 કોઈ એક માલિક નહીં હો
 સકતા. લેકિન મેરે કહેનેકા
 મતલબ ઇતના હી નહીં છે.
 જબ કોઈ ઉસકા માલિક
 બનતા છે — જૈસે પ્રધાનમંત્રી
 — તબ મી ઉસકી ચાલ એક
 સરીખી નહીં રહતી. જૈસે વુરે
 હાલ વેસવાકે હોતે હૈં, વૈસે હી
 સદા પાર્લિયામેન્ટકે હોતે હૈં.
 પ્રધાનમંત્રીકો પાર્લિયામેન્ટકી
 થોડી હી પરવાહ રહતી છે.
 વહ તો અપની સત્તાકે મદમેં
 મસ્ત રહતા છે. અપના દલ
 કૈસે જીતે ઇસીકી લગન
 ઉસે રહતી છે. પાર્લિયામેન્ટ
 સહી કામ કૈસે કરે, ઇસકા

તેને થોડો જ રહે છે.
પોતાના પક્ષને જોર આપવા
પાર્લિમેન્ટની પાસે કંઈ
કામો મુખ્યપ્રધાન કરાવે
છે એવા દાખલા જોઈએ
તેટલા મળી આવે છે. આ
બધું વિચારવાલાયક છે.

વાચક: ત્યારે તમે તો,
જેઓને આજ લગી
આપણે દેશાભિમાની અને
પ્રામાણિક માણસો ગણતા
આવ્યા છીએ, તેમની ઉપર
પણ હુમલો કરો છો.

અધિપતિ: હા, એ ખરું છે.
મારે કંઈ મુખ્યપ્રધાનોનો
દ્વેષ નથી. પણ અનુભવે
મેં જોયું કે તેઓ ખરા
દેશાભિમાની ન ગણાય.
તેઓ જાહેરમાં જેને

Prime Ministers are known to have made Parliament do things merely for party advantage. All this is worth thinking over.

Reader: Then you are really attacking the very men whom we have hitherto considered to be patriotic and honest?

Editor: Yes, that is true; I can have nothing against Prime Ministers, but what I have seen leads me to think that they cannot be considered really patriotic.

વહ बहुत कम विचार करता है। अपने दलको बलवान बनानेके लिए प्रधानमंत्री पार्लियामेन्टसे कैसे कैसे काम करवाता है, इसकी मिसालें जितनी चाहिये उतनी मिल सकती हैं। यह सब सोचने लायक है।

पाठक: तब तो आज तक जिन्हें हम देशाभिमानी और ईमानदार समझते आये हैं, उन पर भी आप टूट पड़ते हैं।

संपादक: हाँ, यह सच है। मुझे प्रधानमंत्रियोंसे द्वेष नहीं है। लेकिन तजरबेसे मैंने देखा है कि वे सच्चे देशाभिमानी नहीं कहे जा सकते। जिसे हम

હાંચ કહીએ છીએ તે
 લેતાદેતા નથી તેથી
 પ્રામાણિક ભલે ગણાય. પણ
 તેઓની પાસે વગ પહોંચી
 શકે છે. તેઓ બીજાની
 પાસેથી કામ લેવાને સારુ
 ઇલકાબો વગેરેની લાંચ
 પુષ્કળ આપે છે. શુદ્ધ
 ભાવ ને શુદ્ધ પ્રામાણિકપણું
 તેઓમાં નથી એમ હું
 હિંમતથી કહી શકું છું.

જા. સ. ન. ત. મ. ૧૯૧૧
 મિત્રાદિ રૂ. ત્રીસે તો
 રૂ. ૫૦૦૦ નોડો ને
 જા. મ. ૫ રૂ. ને
 રૂ. ૧૦૦૦ કરે છે તેને તો
 મળે છે કેટલો મોટો
 નેમરોડો. રૂ. ૧૦૦૦૦નો
 પુરોજીવો આપે.

લાંચ કહીએ છીએ તે
 લેતાદેતા નથી તેથી
 પ્રામાણિક ભલે ગણાય. પણ
 તેઓની પાસે વગ પહોંચી
 શકે છે. તેઓ બીજાની
 પાસેથી કામ લેવાને સારુ
 ઇલકાબો વગેરેની લાંચ
 પુષ્કળ આપે છે. શુદ્ધ
 ભાવ ને શુદ્ધ પ્રામાણિકપણું
 તેઓમાં નથી એમ હું
 હિંમતથી કહી શકું છું.

વાચક: આમ તમારા વિચાર
 છે ત્યારે તો હવે અંગ્રેજ
 લોકો કે જેને નામે પાર્લિમેન્ટ
 રાજ્ય કરે છે તેને વિશે પણ
 કંઈક કહો, એટલે તેઓના
 સ્વરાજનો પૂરો ખ્યાલ આવે.

If they are to be considered honest because they do not take what are generally known as bribes, let them be so considered, but they are open to subtler influences. In order to gain their ends, they certainly bribe people with honours. I do not hesitate to say that they have neither real honesty nor a living conscience.

Reader: As you express these views about Parliament, I would like to hear you on the English people, so that I may have your view of their Government.

ઘૂસ કહતે हैं वह घूस वे खुल्लमखुल्ला नहीं लेते-देते, इसलिए भले ही वे ईमानदार कहे जायें। लेकिन उनके पास वसीला काम कर सकता है। वे दूसरोंसे काम निकालनेके लिए उपाधि वगैराकी घूस बहुत देते हैं। मैं हिम्मतके साथ कह सकता हूँ कि उनमें शुद्ध भावना और सच्ची ईमानदारी नहीं होती।

पाठक: जब आपके ऐसे खयाल हैं तो जिन अंग्रेजोंके नामसे पार्लियामेन्ट राज करती है उनके बारेमें अब कुछ कहिये, ताकि उनके स्वराज्यका पूरा खयाल मुझे आ जाये।

૨૫. અંગ્રેજો જેઓ
 'વોટર' છે (ચૂંટણી કરે
 છે) તેઓનું ધર્મપુસ્તક
 (બાઇબલ) વર્તમાનપત્ર થઈ
 પડ્યું છે. તેઓ તે પત્રમાંથી
 પોતાના વિચારો બાંધે છે.
 પત્રો અપ્રામાણિક છે; એક
 જ વાતને બે રૂપ આપે
 છે. એક પક્ષવાળા તે જ
 વાતને મોટી કરી બતાવે છે,
 બીજા પક્ષવાળા તે જ વાત
 છોટી કરી નાખે છે. એક
 છાપાવાળો એક આગેવાન
 અંગ્રેજને પ્રામાણિક ગણશે,
 બીજો છાપાવાળો તેને
 અપ્રામાણિક ગણશે. આવાં
 જે દેશમાં છાપાં છે તે
 દેશના માણસોના કેવા
 બેહાલ હોવા જોઈએ?

અધિપતિ: અંગ્રેજો જેઓ
 'વોટર' છે (ચૂંટણી કરે
 છે) તેઓનું ધર્મપુસ્તક
 (બાઇબલ) વર્તમાનપત્ર થઈ
 પડ્યું છે. તેઓ તે પત્રમાંથી
 પોતાના વિચારો બાંધે છે.
 પત્રો અપ્રામાણિક છે; એક
 જ વાતને બે રૂપ આપે
 છે. એક પક્ષવાળા તે જ
 વાતને મોટી કરી બતાવે છે,
 બીજા પક્ષવાળા તે જ વાત
 છોટી કરી નાખે છે. એક
 છાપાવાળો એક આગેવાન
 અંગ્રેજને પ્રામાણિક ગણશે,
 બીજો છાપાવાળો તેને
 અપ્રામાણિક ગણશે. આવાં
 જે દેશમાં છાપાં છે તે
 દેશના માણસોના કેવા
 બેહાલ હોવા જોઈએ?

Editor: To the English voters their newspaper is their Bible. They take their cue from their newspapers which are often dishonest. The same fact is differently interpreted by different newspapers, according to the party in whose interests they are edited. One newspaper would consider a great Englishman to be a paragon of honesty, another would consider him dishonest. What must be the condition of the people whose newspapers are of this type?

સંપાદક: જો અંગ્રેજ 'વોટર'
 हैं (चुनाव करते हैं), उनकी
 धर्म-पुस्तक (बाइबल) तो
 है अखबार। वे अखबारोंसे
 अपने विचार बनाते हैं।
 अखबार अप्रामाणिक
 होते हैं, एक ही बातको
 दो शकलें देते हैं। एक
 दलवाले उसी बातको बड़ी
 बनाकर दिखलाते हैं, तो
 दूसरे दलवाले उसीको
 छोटी कर डालते हैं। एक
 अखबारवाला किसी अंग्रेज
 नेताको प्रामाणिक मानेगा,
 तो दूसरा अखबारवाला
 उसको अप्रामाणिक मानेगा।
 जिस देशमें ऐसे अखबार
 हैं उस देशके आदमियोंकी
 कैसी दुर्दशा होगी?

વાં. તે તમે જ બતાવો.

અ. તે તરફ ઘડી ઘડીમાં
વિચાર બદલાવે છે. એન
વાચનકોમાં કહેણી છે
કે સાત સાત વરસે
રંગ બદલાય છે ઘડી
માં. આવી તરતની
માફક તે માટે આમ
તેમ રૂપકિત છે. કોણ
સરખો જોઈ શકે નહીં
તે. કોઈ માણસ
જે. જે. જે. જે. જે. જે. જે.
વાતો માટે કહે છે કે
આમના તરતની માફક
વિચારે આમના
માફક માણસ માણસ
તેમ બતાવવામાં
જોઈ નહીં. તેમાં
માણસોની પાસેનાં
તેની રૂપ. તેઓના
મોઝે વસ્તુ છે જરી. તે

વાચક: તે તમે જ બતાવો.

અધિપતિ: તે લોકો ઘડી
ઘડીમાં વિચારો બદલાવે
છે. એમ તો એ લોકોમાં
કહેણી છે કે સાત સાત
વરસે રંગ બદલાય છે.
ઘડિયાળના લોલકની માફક
તે લોકો આમતેમ ફર્યા
કરે છે; ઠેકાણાસર બેસી
શક્તિ નથી. કોઈ માણસ
જરા છટકાર હોય ને વાતો
ભારે કરી દે અથવા તેઓને
મિજલસ વગેરે આપે તો
નગારચીની માફક તેની
ઢોલકી વગાડવા બેસી જાય
છે. તેવા માણસોની પાર્લિમેન્ટ
તેવી જ હોય. તેઓનામાં
એક વસ્તુ છે ખરી. તે

Reader: You shall describe it.

Editor: These people change their views frequently. It is said that they change them every seven years. These views swing like the pendulum of a clock and are never steadfast. The people would follow a powerful orator or a man who gives them parties, receptions, etc. As are the people, so is their Parliament. They have certainly one quality very strongly developed.

પાઠક: યહ તો આપ
હીં બતાવે.

સંપાદક: એન લોગોંકે વિચાર
ઘડી-ઘડીમાં બદલતે હૈં. એન
લોગોંકે યહ કહાવત હૈં કિ
સાત સાત વરસમાં રંગ બદલતા
હૈં. ઘડીકે લોલકકી તરહ
વે ઇધર-ઉધર ઘૂમા કરતે
હૈં. જમકર વે વૈઠ હીં નહીં
સકતે. કોઈ દૌર-દમામવાલા
આદમી હો ઓર ઉસને
અગર વડી વડી વાતેં કર
દીં યા દાવતેં દે દીં, તોં વે
નવકારચીકી તરહ ઉસીકે
ઢોલ પીટને લગ જાતેં હૈં.
એસે લોગોંકી પાર્લિયામેન્ટ
ભીં એસી હીં હોતી હૈં. એનમાં
એક વાત જરૂર હૈં. વહ

અને પાતાના અમાનને
 માટે. પાતાના દેશને
 આવી રીતે મ. ને નો
 કરી તેની ભાવના
 કરે તો તેને આંધણો
 મીઠા કરી મૂકશે. પણ
 તેમ કહે તે પ્રજા માં
 બધા ઉપર આવી ગયા
 અથવા તે પ્રજાની નકલ
 કરી એ ન કરી શકાય
 નહિ. નહિ દુસ્તાન
 ઉપર પ્રજાની નકલ
 કરે તો દિલ્હીમાં
 માં નહિ મારવા
 અને મારવાનો ખાસ
 યોગ્ય છે.

વા. આ ન પંચ
 પ્રજા મારવા તેના
 કારણ માટે છે!

અ. તે માં પંચને નહિ

એ કે પોતાના દેશને
 જવા નહીં દે; ને જો કોઈ
 તેની ઉપર નજર કરે તો
 તેને આંધળો ભીત કરી
 મૂકશે. પણ તેથી કંઈ તે
 પ્રજામાં બધા ગુણ આવી
 ગયા, અથવા તે પ્રજાની
 નકલ કરવી, એમ કહી
 શકાય નહીં. જો હિંદુસ્તાન
 અંગ્રેજ પ્રજાની નકલ કરે
 તો હિંદુસ્તાન પામલા
 થઈ જાય એવો મારો
 તો ખાસ વિચાર છે.

વાચક: અંગ્રેજ પ્રજા
 આવી થઈ ગઈ છે તેનાં
 શાં કારણો માનો છો?
 અધિપતિ: તેમાં અંગ્રેજોનો

They will never allow their country to be lost. If any person were to cast an evil eye on it, they would pluck out his eyes. But that does not mean that the nation possesses every other virtue or that it should be imitated. If India copies England, it is my firm conviction that she will be ruined.

Reader: To what do you ascribe this state of England?

Editor: It is not due to any peculiar fault of the

યહ કિ વે અપને દેશકો
 ઓયેંગે નહીં. અંગર કિસીને
 ઉસ પર બુરી નજર ડાલી,
 તો વે ઉસકી મિટ્ટી પલીદ
 કર દેંગે. લેકિન ઇસસે ઉસ
 પ્રજામેં સવ ગુણ આ ગયે,
 યા ઉસ પ્રજાકી નકલ કી
 જાય, એસા નહીં કહ સકતે।
 અંગર હિન્દુસ્તાન અંગ્રેજ
 પ્રજાકી નકલ કરે તો
 હિન્દુસ્તાન પામાલ હો જાય,
 એસા મેરા પક્કા ખ્યાલ હૈ।

પાઠક: અંગ્રેજ પ્રજા એસી
 હો ગઈ હૈ, ઇસકે આપ
 કયા કારણ માનતે હૈં?

સંપાદક: ઇસમેં
 અંગ્રેજોંકા કોઈ

ખાસ દોષ નથી. પણ
 તેઓના બલકે યુરોપના
 આજકાલના સુધારાનો
 દોષ છે. તે સુધારો
 યુરોપના સુધારો
 યુરોપની પ્રજા પાદ
 ના પાદ સારી છે.

ખાસ દોષ નથી, પણ
 તેઓના—બલકે યુરોપના—
 આજકાલના સુધારાનો દોષ
 છે. તે સુધારો કુધારો છે
 અને તેથી યુરોપની પ્રજા
 પાદમાલ થતી ચાલી છે.

English people, but the condition is due to modern civilization. It is a civilization only in name. Under it the nations of Europe are becoming degraded and ruined day by day.

ખાસ કસૂર નહીં છે, પર
 उनकी — बल्कि यूरोपकी —
 आजकलकी सभ्यताका कसूर
 है। वह सभ्यता नुकसान-देह
 है और उससे यूरोपकी प्रजा
 पामाल होती जा रही है।

૫૬
 હિંદ સ્વારાજ
 ૫૬૨૭૧ ૬૬
 સુધારાનું દર્શન

વા. હવે તો તમારે સુધારાની વાત પણ કરવી પડશે તમારે હિસાબે તો સુધારો તે કુધારો થયો.

અ. મારે હિસાબે નહિ પણ હંમેશા લેખકોને હિસાબે સુધારો તે કુધારો છે. તે વિશે બહુ પુસ્તક લખાયાં છે. તેઓમાં સુધારાની સામે થવાનાં મંડળો પણ સ્થપાતાં જાય છે. એક માણસે સુધારો તેનું કારણો અને તેની દવા એ નામ પુસ્તક લખ્યું છે. તે જુના તેણે સુધારો એ એક પ્રકારનો રોગ છે એમ બતાવી આપ્યું છે.

વાં. આ બધું આપણે કેમ નથી શકતા?

અ. એ તો દોષાઈ આવે એવું

૬.
 સુધારાનું દર્શન

વાચક: હવે તો તમારે સુધારાની વાત પણ કરવી પડશે. તમારે હિસાબે તો સુધારો તે કુધારો થયો.

અધિપતિ: મારે હિસાબે જ નહીં, પણ અંગ્રેજ લેખકોને હિસાબે સુધારો તે કુધારો છે; તે વિશે બહુ પુસ્તકો લખાયાં છે. તેઓમાં સુધારાની સામે થવાનાં મંડળો પણ સ્થપાતાં જાય છે. એક માણસે 'સુધારો, તેનાં કારણો અને તેની દવા' એ નામે પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં તેણે સુધારો એ એક પ્રકારનો રોગ છે એમ બતાવી આપ્યું છે.

વાચક: આ બધું આપણે કેમ નથી જાણી શકતા?

અધિપતિ: એ તો દેખાઈ આવે એવું

6. CIVILIZATION

Reader: Now you will have to explain what you mean by civilization.

Editor: It is not a question of what I mean. Several English writers refuse to call that civilization which passes under that name. Many books have been written upon that subject. Societies have been formed to cure the nation of the evils of civilization. A great English writer has written a work called *Civilization: Its Cause and Cure*. Therein he has called it a disease.

Reader: Why do we not know this generally?

Editor: The answer is very simple. We rarely find

૬
 સમ્યતાકા દર્શન

પાઠક: અવ તો આપકો સમ્યતા કી બી.વાત કરની હોગી. આપકે હિસાબસે તો યહ સમ્યતા બિગાડ કરનેવાલી હૈ.

સંપાદક: મેરે હિસાબસે હી નહીં, બલ્કિ અંગ્રેજ લેખકોંકે હિસાબસે બી યહ સમ્યતા બિગાડ કરનેવાલી હૈ. ઉસકે બારેમેં વહુત કિતાબેં લિખી ગઈ હૈં. વહોંં ઇસ સમ્યતાકે ખિલાફ મંડલ બી કાયમ હો રહે હૈં. એક લેખકને 'સમ્યતા, ઉસકે કારણ ઓર ઉસકી દવા' નામકી કિતાબ લિખી હૈ. ઉસમેં ઉસને યહ સાબિત કિયા હૈ કિ યહ સમ્યતા એક તરહકા રોગ હૈ.

પાઠક: યહ સબ હમ ક્યોં નહીં જાનતે?

સંપાદક: ઇસકા કારણ તો સાફ હૈ.

કારણ છે. કોઈ પણ માણસ પોતાની
વિકૃત વાત કરે એમ ભાગ્યે જ બને છે.
સુધારામાં મોહાઈ પડેલા માણસ
તેની સામે નહિં લખે પણ તેને ટેકો મળે
એવી વાતો અને દલીલો રૂપે
ગઠાડશે. આ તેઓ નહીં જોઈ કરે છે
એમ પણ નથી. તેઓ જે લખે છે તે પોતે
માને છે. નિદ્રાવશ થયેલો માણસ પોતાની
સ્વપ્ન આવે છે તે ખરું જ માને છે. ત્યારે
તેની ની ઉંઘ ઉડે ત્યારે જ તેને પોતાની
ભૂલ માલુમ પડે છે. આવી દશા સુધારા
વશ માણસની છે. આપણે જે કંઈ વાંચીએ
છીએ તે સુધારાના હિમાયતી નાં લખાણ
હોય છે. તેમાં બહુ દુર્લાભ અને ભૂલ
માણસો પડ્યા છે. તેઓનાં લખાણથી
આપણે અંજાઈ જઈએ છીએ. આમ એક
પછી એક માણસ ફસાતા જાય છે.

પા. આ વાત તમે બરોબર કરો છો. હવે
તમે જે વાંચ્યું વિચાર્યું છે તેનો ખ્યાલ
આપો.

people arguing against themselves. Those who are intoxicated by modern civilization are not likely to write against it. Their care will be to find out facts and arguments in support of it, and this they do unconsciously, believing it to be true. A man whilst he is dreaming, believes in his dream; he is undeceived only when he is awakened from his sleep. A man labouring under the bane of civilization is like a dreaming man. What we usually read are the works of defenders of modern civilization, which undoubtedly claims among its votaries very brilliant and even some very good men. Their writings hypnotize us. And so, one by one, we are drawn into the vortex.

Reader: This seems to be very plausible. Now will you tell me something of what you have read and thought of this civilization?

કોઈ भी आदमी अपने खिलाफ जानेवाली बात करे ऐसा शायद ही होता है। आजकी सभ्यताके मोहमें फँसे हुए लोग उसके खिलाफ नहीं लिखेंगे, उलटे उसको सहारा मिले ऐसी ही बातें और दलीलें ढूँढ निकालेंगे। यह वे जान-बूझकर करते हैं ऐसा भी नहीं है। वे जो लिखते हैं उसे खुद सच मानते हैं। नींदमें आदमी जो सपना देखता है, उसे वह सही मानता है। जब उसकी नींद खुलती है तभी उसे अपनी गलती मालूम होती है। ऐसी ही दशा सभ्यताके मोहमें फँसे हुए आदमीकी होती है। हम जो बातें पढ़ते हैं वे सभ्यताकी हिमायत करनेवालोंकी लिखी बातें होती हैं। उनमें बहुत होशियार और भले आदमी हैं। उनके लेखोंसे हम चौंधिया जाते हैं। यों एकके बाद दूसरा आदमी उसमें फँसता जाता है।

पाठक: यह बात आपने ठीक कही। अब आपने जो कुछ पढ़ा और सोचा है, उसका खयाल मुझे दीजिये।

આ પ્રમાણે સુધારો
 એ નામ કઈ સ્થિતિને
 આપવામાં આવે છે તે
 વિચારીએ. આ સુધારાની
 ખરી ઓળખ તો એ
 છે કે માણસો બહિરની
 શોધોમાં ને શરીરસુખમાં
 સાર્થક અને પુરુષાર્થ
 માને છે. તેના દાખલા
 લઈએ. સો વરસ પહેલાં
 જેવાં ઘરમાં યુરોપના લોકો
 રહેતા હતા તેના કરતાં
 હાલ વધારે સરસ ઘરમાં
 રહે છે; આ સુધારાની
 નિશાની ગણાય છે. આમાં
 શરીરસુખની વાત રહેલી
 છે. તે અગાઉ માણસો
 ચામડાનાં વસ્ત્ર પહેરતા ને
 ભાલા વાપરતા હતા તેઓ
 મોટા લેંઘા પહેરે છે ને

અધિપતિ: પ્રથમ તો સુધારો
 એ નામ કઈ સ્થિતિને
 આપવામાં આવે છે તે
 વિચારીએ. આ સુધારાની
 ખરી ઓળખ તો એ
 છે કે માણસો બહિરની
 શોધોમાં ને શરીરસુખમાં
 સાર્થક અને પુરુષાર્થ
 માને છે. તેના દાખલા
 લઈએ. સો વરસ પહેલાં
 જેવાં ઘરમાં યુરોપના લોકો
 રહેતા હતા તેના કરતાં
 હાલ વધારે સરસ ઘરમાં
 રહે છે; આ સુધારાની
 નિશાની ગણાય છે. આમાં
 શરીરસુખની વાત રહેલી
 છે. તે અગાઉ માણસો
 ચામડાનાં વસ્ત્ર પહેરતા ને
 ભાલા વાપરતા હતા તેઓ
 મોટા લેંઘા પહેરે છે ને

Editor: Let us first consider what state of things
 is described by the word "civilization". Its true
 test lies in the fact that people living in it make
 bodily welfare the object of life. We will take some
 examples. The people of Europe today live in better-
 built houses than they did a hundred years ago.
 This is considered an emblem of civilization, and
 this is also a matter to promote bodily happiness.
 Formerly, they wore skins, and used spears as
 their weapons. Now, they wear long trousers,

સંપાદક: પહેલે તો હમ
 યહ સોચેં કિ સમ્યતા કિસ
 હાલતકા નામ હૈ। ઇસ
 સમ્યતાકી સહી પહચાન
 તો યહ હૈ કિ લોગ વાહરી
 (દુનિયા) કી ઓજોમેં ઓર
 શરીરકે સુખમેં ધન્યતા —
 સાર્થકતા ઓર પુરુષાર્થ
 માનતે હૈં। ઇસકી કુછ
 મિસાલેં લેં। સૌ સાલ પહેલે
 યુરોપકે લોગ જૈસે ઘરોમેં
 રહતે થે ઉનસે જ્યાદા અછે
 ઘરોમેં આજ વે રહતે હૈં; યહ
 સમ્યતાકી નિશાની માની
 જાતી હૈ। ઇસમેં શરીરકે
 સુખકી વાત હૈ। ઇસકે
 પહેલે લોગ ચમડેકે કપડે
 પહનતે થે ઓર ભાલોંકા
 ઇસ્તેમાલ કરતે થે। અબ વે
 લંબે પતલૂન પહનતે હૈં ઓર

શરીર શણગારને
 સારું તરહવાર કપડાં
 બનાવે છે તથા
 ભાલાને બદલે એક પછી
 એક પાંચ ઘા કરી શકે
 એવી ચક્કરવાળી બંદૂકડી
 વાપરે છે તે સુધારાની
 નિશાની છે. કોઈ મુલકના
 માણસ જોડા વગેરે ન પહેરતા
 હોય તે જ્યારે યુરોપનાં
 કપડાં પહેરતાં શીખે છે ત્યારે
 જંગલી દશામાંથી સુધરેલી
 દશામાં આવ્યા ગણાય છે. અગાઉ
 યુરોપમાં માણસો સાધારણ
 હળથી પોતાના જોગી જમીન
 જાતમહેનતથી ખેડતા, તેને
 બદલે હાલ વરાળયંત્રોથી
 હળ ચલાવી એક માણસ

શરીરશણગારને સારું
 તરહવાર કપડાં બનાવે
 છે, તથા ભાલાને બદલે
 એક પછી એક પાંચ ઘા
 કરી શકે એવી ચક્કરવાળી
 બંદૂકડી વાપરે છે; તે
 સુધારાની નિશાની છે. કોઈ
 મુલકના માણસ જોડા વગેરે
 ન પહેરતા હોય તે જ્યારે
 યુરોપનાં કપડાં પહેરતાં
 શીખે છે ત્યારે જંગલી
 દશામાંથી સુધરેલી દશામાં
 આવ્યા ગણાય છે. અગાઉ
 યુરોપમાં માણસો સાધારણ
 હળથી પોતાના જોગી જમીન
 જાતમહેનતથી ખેડતા, તેને
 બદલે હાલ વરાળયંત્રોથી
 હળ ચલાવી એક માણસ

and, for embellishing their bodies, they wear a variety of clothing, and, instead of spears, they carry with them revolvers containing five or more chambers. If people of a certain country, who have hitherto not been in the habit of wearing much clothing, boots, etc., adopt European clothing, they are supposed to have become civilized out of savagery. Formerly, in Europe, people ploughed their lands mainly by manual labour. Now, one man can plough a

શરીરકો સજાનેકે લિખ
 તરહ-તરહકે કપડે બનવાતે
 હેં; ઔર ભાલેકે વદલે એકકે
 વાદ એક પાંચ ગોલિયાં
 છોડ સકે એસી ચક્કરવાલી
 વન્દૂક ઇસ્તેમાલ કરતે હેં।
 યહ સભ્યતાકી નિશાની હે।
 કિસી મુલકકે લોગ, જો જૂતે
 વગેરા નહીં પહનતે હોં, જબ
 યૂરોપકે કપડે પહનના સીખતે
 હેં, તો જંગલી હાલતમેં સે
 સભ્ય હાલતમેં આયે હુએ માને
 જાતે હેં। પહેલે યૂરોપમેં લોગ
 મામૂલી હલકી મદદસે અપને
 લિખ જાત-મેહનત કરકે
 જમીન જોતતે થે। ઉસકી
 જગહ આજ ભાપકે યંત્રોસે
 હલ ચલાકર એક આદમી

[illegible]

ઘણી જમીન ખેડી શકે છે ને ખૂબ પૈસો એકઠો કરી શકે છે; તે સુધારાની નિશાની ગણાય છે. અગાઉ માણસો કોઈક જ પુસ્તકો લખતાં તે અમૂલ્ય ગણાતાં, આજે જેને જેવું ફાવે તેવું લખે છે ને છાપે છે તથા લોકોનાં મન ભ્રમાવે છે; આ સુધારાની નિશાની છે. અગાઉ માણસો ગાડાવાટે દહાડાની બાર ગાઉની મજલ કરતા. હાલ રેલગાડીથી ચારસો ગાઉની મજલ કરી શકે છે; આ તો સુધારાની ટોચ ગણાઈ છે. હજુ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ એવું ધારવામાં આવે છે

vast tract by means of steam engines and can thus amass great wealth. This is called a sign of civilization. Formerly, only a few men wrote valuable books. Now, anybody writes and prints anything he likes and poisons people's minds. Formerly, men travelled in wagons. Now, they fly through the air in trains at the rate of four hundred and more miles per day. This is considered the height of civilization. It has been stated that, as men progress,

बहुत सारी ज़मीन जोत
सकता है और बहुत-सा
पैसा जमा कर सकता है।
यह सभ्यताकी निशानी मानी
जाती है। पहले लोग कुछ
ही किताबें लिखते थे और
वे अनमोल मानी जाती थीं।
आज हर कोई चाहे जो
लिखता है और छपवाता है
और लोगोंके मनको भरमाता
है। यह सभ्यताकी निशानी
है। पहले लोग बैलगाड़ीसे
रोज बारह कोसकी मंज़िल
तय करते थे। आज
रेलगाड़ीसे चार सौ कोसकी
मंज़िल मारते हैं। यह तो
सभ्यताकी चोटी मानी गई
है। यह सभ्यता जैसे जैसे
आगे बढ़ती जाती है वैसे
वैसे यह सोचा जाता है

કે માણસો હવાઈ વહાણથી
 ઉડાઈ રહી રહેશે ને મોડા
 કલાકમાં દુનિયાના ગમે
 તે ભાગમાં જઈ પહોંચશે.
 માણસોને હાથપગ નહીં
 વાપરવા પડે. એક બટન
 ચાંપશે ત્યારે તેને પહેરવાનો
 પોશાક આવી મળશે, બીજું
 બટન ચાંપશે ત્યારે તેનાં
 છાપાં આવશે, ત્રીજું બટન
 ચાંપશે ત્યારે તેની ગાડી
 તૈયાર થઈ જશે, નિત્ય
 નવાં ભોજન મળશે, હાથ
 અથવા પગનો ખપ જ નહીં
 પડે, બધું સંચાલી જ કામ
 લેવાશે. અગાઉ માણસો
 જ્યારે લડવા માગતા ત્યારે
 એકબીજાનું શરીરબળ

they shall be able to travel in airships and reach
 any part of the world in a few hours. Men will
 not need the use of their hands and feet. They will
 press a button, and they will have their clothing
 by their side. They will press another button,
 and they will have their newspaper. A third, and
 a motor-car will be in waiting for them. They
 will have a variety of delicately dished up food.
 Everything will be done by machinery. Formerly,
 when people wanted to fight with one another,
 they measured between them their bodily strength;

કિ લોગ હવાઈ જહાજસે
 સફર કરેંગે ઓર થોડે હી
 ઘંટોંમેં દુનિયાકે કિસી મી
 ભાગ મેં જા પહુંચેંગે। લોગોંકો
 હાથ-પૈર હિલાનેકી જરૂરત
 નહીં રહેગી। એક બટન દબાયા
 કિ આદમીકે સામને પહનનેકી
 પોશાક હાજિર હો જાયેગી,
 દૂસરા બટન દબાયા કિ ઉસે
 અખબાર મિલ જાયેંગે, તોસરા
 દબાયા કિ ઉસકે લિએ
 ગાડી તૈયાર હો જાયેગી; હર
 હમેશા નવે ભોજન મિલેંગે,
 હાથ-પૈરકા કામ હી નહીં
 પડેગા, સારા કામ કલ સે
 હી કિયા જાયગા। પહેલે
 જબ લોગ લડના ચાહતે થે
 તો એક-દૂસરેકા શરીર-બલ

૬૨

અજમાવતા. હવે તો તોપના
એક ગોળાથી હજારો જાન
લઈ શકે છે. આ સુધારાની
નિશાની છે. અગાઉ લોકો
ખુલ્લી હવામાં પોતાને
ઠીક પડે તેટલું સ્વતંત્રપણે
કામ કરતા. હવે હજારો
મજૂરો પોતાના ગુજરાનને
ખાતર એકઠા મળી મોટાં
કારખાનાં કે ખાણોમાં
કામ કરે છે. તેઓની દશા
જાનવર કરતાં હલકી થઈ
પડી છે. તેઓને સીસા
વગેરેનાં કારખાનાંઓમાં
જાનની ખુવારી કરી કામ
કરવું પડે છે. આનો ભોગ
પૈસાદાર માણસોને મળે છે.
અગાઉ માણસોને મારીને

now it is possible to take away thousands of lives by one man working behind a gun from a hill. This is civilization. Formerly, men worked in the open air only as much as they liked. Now thousands of workmen meet together and for the sake of maintenance work in factories or mines. Their condition is worse than that of beasts. They are obliged to work, at the risk of their lives, at most dangerous occupations, for the sake of millionaires. Formerly, men were made slaves under physical compulsion.

આજમાતે થે। આજ તો તોપકે એક ગોળેસે હજારોં જાને લી જા સકતી હૈં।
યહ સમ્યંતાકી નિશાની હૈ।
પહેલે લોગ ખુલી હવામેં અપનેકો ઠીક લગે ઉતના કામ સ્વતન્ત્રતાસે કરતે થે।
અબ હજારોં આદમી અપને ગુજારેકે લિઅ ઇકઢ્ઢા હોકર વડે કારખાનોમેં યા ખાનોમેં કામ કરતે હૈં।
અનકી હાલત જાનવરસે મીં બદતર હો ગઈ હૈ।
અન્હેં સીસે વગૈરાકે કારખાનોમેં જાનકો જોખિમમેં ઢાલકર કામ કરના પડતા હૈ।
ઇસકા લાભ પૈસેદાર લોગોંકો મિલતા હૈ।
પહેલે લોગોંકો માર-પીટ કર

[illegible]

ગુલામ કરતા; હાલ
માણસોને પૈસાની અને
ભોગની લાલચ આપીને
ગુલામ બનાવે છે. અગાઉ
લોકોમાં દરદ ન હતું તેવાં
દરદ પેદા થયાં છે, ને
તેની સાથે હાકતરો શોધ
કરવા લાગ્યા છે કે તે
દરદો કેમ મળાડવાં. આમ
કરતાં ઇસ્ખિતાલો વધી
છે; તે સુધારાની નિશાની
ગણાય છે. અગાઉ કાગળો
લખતા ત્યારે ખસૂસ
ખેપિયા જતા અને બહુ
ખરો તેવું બની શકતું.
આજ મારે કોઈને ગાળ
ભાંડવાનો કાગળ લખવો
પોય તો એક દોઢિયે હું
ગાળ કાઢી શકું છું; કોઈને

Now they are enslaved by temptation of money and of the luxuries that money can buy. There are now diseases of which people never dreamt before, and an army of doctors is engaged in finding out their cures, and so hospitals have increased. This is a test of civilization. Formerly, special messengers were required and much expense was incurred in order to send letters; today, anyone can abuse his fellow by means of a letter for one penny.

गुलाम बनाया जाता था; आज लोगोंको पैसेका और भोग का लालच देकर गुलाम बनाया जाता है। पहले जैसे रोग नहीं थे वैसे रोग आज लोगोंमें पैदा हो गये हैं और उसके साथ डॉक्टर खोज करन लगें हैं कि ये रोग कैसे मिटाये जायें। ऐसा करनेसे अस्पताल बढ़े हैं। यह सभ्यताकी निशानी मानी जाती है। पहले लोग पत्र लिखते थे तब खास कासिद उसे ले जाता था और उसके लिए काफी खर्च लगता था। आज मुझे किसीको मालियाँ देने के लिए पत्र लिखना हो, तो एक पैसेमें मैं मालियाँ दे सकता हूँ, किसीको

મારે શાબાશી આપવી
હોય તો તે પણ હું તેટલી
જ કિંમતે પહોંચાડી શકું
છું; આ સુધારાની નિશાની
છે. અગાઉ માણસો બેથી
ત્રણ વખત ખાતા ને તે
પણ હાથે પકાવેલી રોટી ને
થોડી તરકારી હોય તો તે.
હવે બબ્બે કલાકે ખાવાનું
જોઈએ, અને તે એટલે
ઘરજોડે કે ખાવામાંથી લોકો
નવરા જ નથી થતા. હવે
કેટલું કહું? આ બધું તમે
ગમે તે પુસ્તકમાં જોઈ શકો
છો. સુધારાની આ બધી
ખરી નિશાની છે. અને જો
કોઈ પણ માણસ તેથી જુદી
વાત સમજાવે તો તે ભોળો
છે એમ ચોક્કસ માનજો.

True, at the same cost, one can send one's thanks also. Formerly, people had two or three meals consisting of home-made bread and vegetables; now, they require something to eat every two hours so that they have hardly leisure for anything else. What more need I say? All this you can ascertain from several authoritative books. These are all true tests of civilization. And if anyone speaks to the contrary, know that he is ignorant.

મુझे मुबारकबाद देना हो तो भी मैं उसी दाममें पत्र भेज सकता हूँ। यह सभ्यताकी निशानी है। पहले लोग दो या तीन बार खाते थे और वह भी खुद हाथसे पकाई हुई रोटी और थोड़ी तरकारी। अब तो हर दो घंटे पर खाना चाहिये, और वह यहाँ तक कि लोगोंको खानेसे फुरसत ही नहीं मिलती। और कितना कहूँ? यह सब आप किसी भी पुस्तकमें पढ़ सकते हैं। ये सब सभ्यताकी सच्ची निशानियाँ मानी जाती हैं। और अगर कोई भी इससे भिन्न बात समझाये, तो वह भोला है ऐसा निश्चय ही मानिये।

સુધારો તો હું જણાવી ગયો
હું તે જ ગણાય છે. તેમાં
નીતિની કે ધર્મની વાત છે
જ નહીં. સુધારાના હિમાયતી
ચોખ્ખી વાત કરે છે કે
તેઓનું કામ લોકોને ધર્મ
શીખવવાનું નથી. ધર્મ તે તો
ઢોંગ છે એમ કેટલાક માને
છે. કેટલાક વળી ધર્મનો
ડોળ કરે છે, નીતિની વાર્તા
પણ કરે છે; છતાં હું તમને
વીસ વરસના અનુભવ પછી
કહું છું કે નીતિને નામે
અનીતિ શીખવવામાં આવે
છે. નીતિ ઉપલી વાતોમાં
ન હોઈ શકે એ બાળક
પણ સમજી શકે એવું છે.
શરીરનું સુખ કેમ મળે એ
જ સુધારો શોધે છે; એ જ

This civilization takes note neither of morality nor of religion. Its votaries calmly state that their business is not to teach religion. Some even consider it to be a superstitious growth. Others put on the cloak of religion, and prate about morality. But, after twenty years' experience, I have come to the conclusion that immorality is often taught in the name of morality. Even a child can understand that in all I have described above there can be no inducement to morality. Civilization seeks to increase

सभ्यता तो मैंने जो बतायी
वही मानी जाती है। उसमें
नीति या धर्मकी बात ही
नहीं है। सभ्यताके हिमायती
साफ कहते हैं कि उनका
काम लोगोंको धर्म सिखानेका
नहीं है। धर्म तो ढोंग है,
ऐसा कुछ लोग मानते हैं।
और कुछ लोग धर्मका दम्भ
करते हैं, नीतिकी बातें भी
करते हैं। फिर भी मैं आपसे
बीस बरसके अनुभव के बाद
कहता हूँ कि नीतिके नामसे
अनीति सिखलाई जाती है।
ऊपरकी बातोंमें नीति हो ही
नहीं सकती, यह कोई बच्चा
भी समझ सकता है। शरीरका
सुख कैसे मिले, यही आजकी
सभ्यता ढूँढ़ती है; और यही

તે આપવા મહેનત કરે
 નથી મળી શકતું.
 આ સુધારો તે અધર્મ છે
 અને તે યુરોપમાં એટલે
 દરજ્જે ફેલાયો છે કે ત્યાંના
 માણસો અર્ધગાંડા જેવા
 જોવામાં આવે છે. તેઓનામાં
 ખરું કૌવત નથી; પોતાનું
 જોર નશો કરી ટકાવી
 રાખે છે. એકાન્તે તે લોકો
 બેસી શકતા નથી. સ્ત્રીઓ
 ઘરની રાણી હોવી જોઈએ
 તેમને શેરીઓમાં ભટકવું
 પડે છે, અથવા તો તેઓને
 મજૂરીએ જવું પડે છે.
 ઇંગ્લંડમાં જ ચાલીસ લાખ

bodily comforts, and it fails miserably even in doing so.

This civilization is irreligion, and it has taken such a hold on the people in Europe that those who are in it appear to be half mad. They lack real physical strength or courage. They keep up their energy by intoxication. They can hardly be happy in solitude. Women, who should be the queens of households, wander in the streets or they slave away in factories. For the sake of a pittance, half a million women in England alone are labouring under trying circumstances in factories

દેનેકી વહ કોશિશ
 કરતી હૈ। પરંતુ વહ સુખ
 મી નહીં મિલ પાતા।

यह सभ्यता तो अधर्म है और यह यूरोपमें इतने दरजे तक फैल गयी है कि वहाँके लोग आधे पागल जैसे देखनेमें आते हैं। उनमें सच्ची कूबत नहीं है; वे नशा करके अपनी ताकत कायम रखते हैं। एकान्तमें वे बैठ ही नहीं सकते। जो स्त्रियाँ घरकी रानियाँ होनी चाहिये, उन्हें गलियोंमें भटकना पड़ता है, या कोई मजदूरी करनी पड़ती है। इंग्लैंडमें ही चालीस लाख

રંક અબળાઓ પેટને અર્થે
 ગધામજૂરી કરે છે, અને
 હાલ તેને લીધે સફેજેટની
 હિલચાલ ચાલી રહી છે.
 આ સુધારો એવો છે કે,
 જો આપણે ધીરજ રાખી
 બેસીશું તો સુધારાની
 હડકેટમાં આવેલા માણસો
 પોતે સળગાવેલા અગ્નિમાં
 બળી મરશે. પેગમ્બર
 મહમ્મદના શિક્ષણ પ્રમાણે
 આ શયતાની રાજ્ય ગણાય.
 હિંદુ ધર્મ અને હડકેટનો
 કળિકાળ કહે છે. હું તમને
 આ સુધારાનો આબેહૂબ
 ચિતાર નથી આપી
 શકતો. મારી શક્તિની
 બહારની એ વાત છે.

or similar institutions. This awful fact is one of the causes of the daily growing suffragette movement.

This civilization is such that one has only to be patient and it will be self-destructed. According to the teaching of Mahommed this would be considered a Satanic Civilization. Hinduism calls it the Black Age. I cannot give you an adequate conception of it.

ગરીબ ઔરતોંકો પેટકે
 લિએ સખ્ત મજદૂરી કરની
 પડતી હૈ, ઔર આજકલ
 ઇસકે કારણ 'સ ફ્રેજેટ' કા
 આન્દોલન ચલ રહા હૈ।

યહ સમ્યતા એસી હૈ કિ અગર
 હમ ધીરજ ધર કર બૈઠે રહેંગે,
 તો સમ્યતાકી ચપેટમેં આયે
 હુએ લોગ ખુદકી જલાયી
 હુઈ આગમેં જલ મરેંગે।
 પૈગમ્બર મોહમ્મદ સાહબકી
 સીખકે મુતાબિક યહ શૈતાની
 સમ્યતા હૈ। હિન્દૂ ધર્મ ઇસે
 નિરા 'કલજુગ' કહતા હૈ। મૈં
 આપકે સામને ઇસ સમ્યતાકા
 હૂબહૂ ચિત્ર નહીં ઝીંચ સકતા।
 યહ મેરી શક્તિકે બાહર હૈ।

પણ તમે સમજશો કે આ
 સુધારાથી અંગ્રેજ પ્રજામાં
 સડો ઘર કરી ગયો છે.
 તે સુધારો નાશકારક અને
 નાશવંત છે. તેનાથી દૂર
 રહેવું ઘટે છે અને તેથી જ
 અંગ્રેજ પાર્લમેન્ટ ને બીજી
 પાર્લમેન્ટો નકામી થઈ
 પડી છે. તે પાર્લમેન્ટ તે
 પ્રજાની ગુલામીની નિશાની
 છે એ ખચીત વાત છે.
 વાંચો વિચારો તો તમને
 પણ તેમ જ લાગશે. તેમાં
 અંગ્રેજનો વાંક તમે નહીં
 કાઢો. તેમની ઉપર તો
 દયા ખાવા જેવું છે. તેઓ
 બાહોશ માણસ છે, એટલે
 એ જાળમાંથી નીકળી

It is eating into the vitals of the English nation. It must be shunned. Parliaments are really emblems of slavery. If you will sufficiently think over this, you will entertain the same opinion and cease to blame the English. They rather deserve our sympathy. They are a shrewd nation and I therefore believe that

લેકિન આપ સમજ સર્કેંગે કિ
 ઇસ સમ્યતાકે કારણ અંગ્રેજ
 પ્રજામે સડને ઘર કર લિયા
 હૈ। યહ સમ્યતા દૂસરોંકા નાશ
 કરનેવાલી ઓર ખુદ નાશવાન
 હૈ। ઇસસે દૂર રહના ચાહિયે
 ઓર ઇસીલિએ બ્રિટિશ ઓર
 દૂસરી પાર્લિયામેન્ટેં બેકાર હો
 ગઈ હૈં। બ્રિટિશ પાર્લિયામેન્ટ
 અંગ્રેજ પ્રજાકી ગુલામીકી
 નિશાની હૈ, યહ પક્કી બાત
 હૈ। આપ પઢેંગે ઓર સોચેંગે
 તો આપકો ભી એસા હી
 લેગેગા। ઇસમેં આપ અંગ્રેજોંકા
 દોષ ન નિકાલેં। ઉન પર
 તો હમેં દયા આની ચાહિયે।
 વે કાવિલ પ્રજા હૈં ઇસલિએ
 કિસી દિન ઉસ જાલસે નિકલ

[illegible]

આવશે એમ મારું માનવું
છે. તેઓ સાહસિક છે ને
મહેનતુ છે. તેઓના વિચાર
મૂળે અનીતિભરેલા નથી,
એટલે તેમને વિશે મારા
મનમાં ઉત્તમ વિચાર જ છે.
તેઓનું હાડ ખરાબ નથી. ને
સુધારો એ તેઓને અસાધ્ય
રોગ નથી, પણ હાલ તેઓ
તે રોગમાં ઘેરાયા છે એ
તો ભૂલવાનું જ નથી.

they will cast off the evil. They are enterprising and industrious, and their mode of thought is not inherently immoral. Neither are they bad at heart. I therefore respect them. Civilization is not an incurable disease, but it should never be forgotten that the English people are at present afflicted by it.

जायेंगे ऐसा मैं मानता हूँ।
वे साहसी और मेहनती हैं।
मूलमें उनके विचार अनोखे
नहीं हैं, इसलिए उनके बारेमें
मेरे मनमें उत्तम खयाल ही
है। उनका दिल बुरा नहीं
है। यह सभ्यता उनके लिए
कोई अमिट रोग नहीं है।
लेकिन अभी वे उस रोगमें
फँसे हुए हैं, यह तो हमें
भूलना ही नहीं चाहिये।

૭૦
 હિંદુ સ્વારાજ્ય
 ૫૩૨૮૧૨૫

હિંદુસ્તાન કેમ ગયું?

ભા. તમારું હિંદુસ્તાન
 વિશે તો બહુ બોલ્યાં મને
 વિચારમાં નાખી દીધો. હવે
 મારે યુરોપની પ્રજા પાસેથી
 શું લેવું ને શું ન લેવું એ
 સંકટ આવી પડ્યું. પણ
 મને એક સવાલ તો તરત
 ઊભી આવે છે. સુધારો એ
 કુધારો છે, એ રોગ છે, તો
 અંગ્રેજ આવા સુધારામાં
 પડેલા તે હિંદ કેમ લઈ
 શક્યા? તેમાં કેમ રહી શકે?
 અધિપતિ: તમારા આ
 સવાલનો જવાબ હવે કંઈક
 સહેલથી આપી શકાશે

WHY WAS INDIA LOST?

Reader: You have said much about civilization — enough to make me ponder over it. I do not now know what I should adopt and what I should avoid from the nations of Europe, but one question comes to my lips immediately. If civilization is a disease and if it has attacked England, why has she been able to take India, and why is she able to retain it?

Editor: Your question is not very difficult to answer,

૭
 હિન્દુસ્તાન કેસે ગયા?

પાઠક: આપને સભ્યતાકે
 બારેમેં બહુત કુછ કહા; ઔર
 મુઝે વિચારમેં ડાલ દિયા। અબ
 તો મેં ઇસ સંકટમેં આ પડા હૂં
 કિ યૂરોપકી પ્રજાસે મેં ક્યા
 લૂં ઔર ક્યા ન લૂં। લેકિન
 એક સવાલ મેરે મનમેં તુરન્ત
 ઉઠતા હૈ: અગર આજકી
 સભ્યતા વિગાડ કરનેવાલી
 હૈ, એક રોગ હૈ, તો એસી
 સભ્યતામેં ફેસે હુએ અંગ્રેજ
 હિન્દુસ્તાનકો કેસે લે સકે?
 ઇસમેં વે કેસે રહ સકતે હૈં?

સંપાદક: આપકે ઇસ
 સવાલકા જવાબ કુછ
 આસાનીસે દિયા જા સકેગા

અને હવે આપણે સ્વરાજનો
વિચાર પણ થોડી વારમાં
કરી શકીશું. તમારા એ
સવાલનો જવાબ મારે
હજુ આપવાનો છે એ
કંઈ ભૂલ્યો નથી. પણ
તમારા છેલ્લા સવાલ ઉપર
આપણે આવીએ. હિંદુસ્તાન
અંગ્રેજ લીધું એમ નથી,
પણ આપણે તેને લીધું છે.
હિંદુસ્તાનમાં તેઓ પોતાના
બળે નથી ટકી શક્યા પણ
આપણે તેઓને રાખ્યા છે.
તે કેમ, એ જોઈએ. તમને
યાદ આપું છું કે આપણા
દેશમાં તેઓ અસલમાં
વેપાર અર્થે આવ્યા. તમારી કંપની
બહાદુરને પાછા કરો. તેને બહાદુર કોણે
બનાવી? તેઓ બિચારા રાજ્ય કરવાનો
ઇરાદો પણ નહોતો. રાખતા કંપનીના
માણસોને મદદ કોણે કરી? તેઓનું
રૂપું જોઈને કોણ મોહાઈ જતા? તેઓનો
માલ કોણ વેચી આપતું? ઇતિહાસ
પુરાવો આપે છે કે આપણે જ તે
બધું કરતા. પૈસો જલદી મેળવવાના

અને હવે આપણે સ્વરાજનો
વિચાર પણ થોડી વારમાં
કરી શકીશું. તમારા એ
સવાલનો જવાબ મારે
હજુ આપવાનો છે એ
કંઈ ભૂલ્યો નથી. પણ
તમારા છેલ્લા સવાલ ઉપર
આપણે આવીએ. હિંદુસ્તાન
અંગ્રેજ લીધું એમ નથી,
પણ આપણે તેને લીધું છે.
હિંદુસ્તાનમાં તેઓ પોતાના
બળે નથી ટકી શક્યા પણ
આપણે તેઓને રાખ્યા છે.
તે કેમ, એ જોઈએ. તમને
યાદ આપું છું કે આપણા
દેશમાં તેઓ અસલમાં
વેપાર અર્થે આવ્યા. તમારી
કંપની બહાદુરને પાછા
કરો. તેને બહાદુર કોણે
બનાવી? તેઓ બિચારા
રાજ્ય કરવાનો ઇરાદો પણ
નહોતો રાખતા. કંપનીના
માણસોને મદદ કોણે કરી?
તેઓનું રૂપું જોઈને કોણ
મોહાઈ જતા? તેઓનો
માલ કોણ વેચી આપતું?
ઇતિહાસ પુરાવો આપે છે કે
આપણે જ તે બધું કરતા.
પૈસો જલદી મેળવવાના

and we shall presently be able to examine the true nature of Swaraj; for I am aware that I have still to answer that question. I will, however, take up your previous question. The English have not taken India; we have given it to them. They are not in India because of their strength, but because we keep them. Let us now see whether these propositions can be sustained. They came to our country originally for purposes of trade. Recall the Company Bahadur. Who made it Bahadur? They had not the slightest intention at the time of establishing a kingdom. Who assisted the Company's officers? Who was tempted at the sight of their silver? Who bought their goods? History testifies that we did all this. In order to become rich all at once

और अब थोड़ी देरमें हम
स्वराज्यके बारेमें भी विचार
कर सकेंगे। आपका इस
सवालका जवाब अभी देना
बाकी है, यह मैं भूलता नहीं
हूँ। लेकिन आपके आखिरी
सवाल पर हम आये।
हिन्दुस्तान अंग्रेजोंने लिया सो
यात नहीं है, बल्कि हमने उन्हें
दिया है। हिन्दुस्तानमें वे अपने
बलसे नहीं टिके हैं, बल्कि
हमने उन्हें टिका रखा है।
वह कैसे सो देखें। आपको
मैं याद दिलाता हूँ कि हमारे
देशमें वे दरअसल व्यापारके
लिए आये थे। आप अपनी
कंपनी बहादुरको याद
कीजिये। उसे बहादुर किसने
बनाया? वे बेचारे तो राज
करनेका इरादा भी नहीं रखते
थे। कंपनीके लोगोंकी मदद
किसने की? उनकी चाँदीको
देखकर कौन मोहमें पड़
जाता था? उनका माल कौन
बेचता था? इतिहास सबूत
देता है कि यह सब हम ही
करते थे। जल्दी पैसा पानेके

હેતુથી આપણે તેઓને વધાવી લેતા.
આપણે તેઓને મદદ કરતા. મને ભાંગ
પીવાની આદત હોય અને ભાંગ વેચનારી
મને ભાંગ વેચે તેમાં મારે વેચનારનો
વાંક કાઢવો કે મારો પોતાનો? વેચનારનો
વાંક કાઢવાથી મારું વ્યસન કંઈ જવાનું
છે તે વેચનારને હાંકી કાઢે તો શું
ભીજે મને ભાંગ નહિ વેચે. હિંદુસ્તાનના
ખરા સેવકે બરોબર શોધ કરી મૂળ
તપાસવું પડશે. મને બહુ ખાવાથી
અપચો થયો હશે તો હું પાણીનો
દોષ કાઢી આપણો દૂર નહીં કરી
શકું. તબીબ તો એ કે જે
દરદનું મૂળ શોધે. તમે
હિંદી રોગીના તબીબ થવા
માગો છો તો તમારે દરદનું મૂળ
શોધવું પડશે.

પા. તમે ખરું બોલો છો. હવે તમારે
દસ મને સમજાવવાની દલીલ કરવાની
જરૂર નહિ પડે. હું તમારા વિચાર
મુજબ અધીરો બન્યો છું. આપણે
હવે અત્યંત રસીક ભાંગ ઉપર આવ્યા

હેતુથી આપણે તેઓને
વધાવી લેતા. આપણે
તેઓને મદદ કરતા. મને
ભાંગ પીવાની આદત
હોય અને ભાંગ વેચનારો
મને ભાંગ વેચે તેમાં મારે
વેચનારનો વાંક કાઢવો કે
મારો પોતાનો? વેચનારનો
વાંક કાઢવાથી મારું વ્યસન
કંઈ જવાનું છે? તે વેચનારને
હાંકી કાઢીશું તો શું બીજા
મને ભાંગ નહીં વેચે?
હિંદુસ્તાનના ખરા સેવકે
બરોબર શોધ કરી મૂળ
તપાસવું પડશે. મને બહુ
ખાવાથી અપચો થયો હશે
તો હું પાણીનો દોષ કાઢી
અપચો દૂર નહીં કરી
શકું. તબીબ તો એ કે જે
દરદનું મૂળ શોધે. તમે
હિંદી રોગીના તબીબ થવા
માગો છો તો તમારે દરદનું
મૂળ શોધવું જ પડશે.

વાચક: તમે ખરું બોલો છો.
હવે તમારે મને સમજાવવાને
દલીલ કરવાની જરૂર નહીં
રહે. હું તમારા વિચાર
જાણવા અધીરો બન્યો
છું. આપણે હવે અત્યંત
રસીક ભાંગ ઉપર આવ્યા

we welcomed the Company's officers with open arms. We assisted them. If I am in the habit of drinking *bhang* and a seller thereof sells it to me, am I to blame him or myself? By blaming the seller, shall I be able to avoid the habit? And, if a particular retailer is driven away, will not another take his place? A true servant of India will have to go to the root of the matter. If an excess of food has caused me indigestion, I shall certainly not avoid it by blaming water. He is a true physician who probes the cause of disease, and if you pose as a physician for the disease of India, you will have to find out its true cause.

Reader: You are right. Now I think you will not have to argue much with me to drive your conclusions home. I am impatient to know your further views. We are now on a most interesting topic.

મતલબસે હમ ઉનકા સ્વાગત કરતે થે। હમ ઉનકી મદદ કરતે થે। મુझे भाँग पीनेकी आदत हो और भाँग बेचनेवाला मुझे भाँग बेचे, तो कसूर बेचनेवालेका निकालना चाहिये या अपना खुदका? बेचनेवालेका कसूर निकालनेसे मेरा व्यसन थोड़े ही मिटनेवाला है? एक बेचनेवालेको भगा देंगे तो क्या दूसरे मुझे भाँग नहीं बेचेंगे? हिन्दुस्तानके सच्चे सेवकको अच्छी तरह खोज करके इसकी जड़ तक पहुँचना होगा। ज्यादा खानेसे अगर मुझे अजीर्ण हुआ हो, तो मैं पानीका दोष निकाल कर अजीर्ण दूर नहीं कर सकूँगा। सच्चा डॉक्टर तो वह है जो रोगकी जड़ खोजे। आप अगर हिन्दुस्तानके रोगके डॉक्टर होना चाहते हैं, तो आपको रोगकी जड़ खोजनी ही पड़ेगी।

पाठक: आप सच कहते हैं। अब मुझे समझानेके लिए आपको दलील करनेकी ज़रूरत नहीं रहेगी। मैं आपके विचार जाननेके लिए अधीर बन गया हूँ। अब हम बहुत ही दिलचस्प विषय पर आ गये

છીએ એટલે મને તમારા વિચારો જ
બતાવો. મને તેમાં શંકા આવશે ત્યારે
હું તમને અટકાવીશ.

સર. બહુ સારું. પણ મને પાસિતિ છે
કે આગળ ચાલીશું ત્યારે વળી આપણને
મતભેદ તો થશે. છતાં તમે જ અટકાવ
શો ત્યારે જ દલીલમાં ઉતરીશ. આપણે
જોયું કે અંગ્રેજો વેપારીને આપણે
ઉત્તેજન આપ્યું ત્યારે તેઓ પેગપેસારો
કરી શક્યા. તેમ જ આજ
સાલ પણ રાજાઓ
માંડોમાંડે હાથ લગાવે
જાયે તો કંપની બહાદુરની
મદદ માગી. કંપની
બહાદુર નેમનામાં ને
લડાઈના કામમાં કુશલ
રહી. તેમાં તેને નીતિ
અનીતિની નડતર નહીં.
વેપાર વધારવો ને પૈસા
કમાવવા માટે તેનો ધંધો
હતો. તેમાં જ્યારે આપણે

છીએ એટલે મને તમારા
વિચારો જ બતાવો. મને
તેમાં શંકા આવશે ત્યારે
હું તમને અટકાવીશ.

અધિપતિ: બહુ સારું.
પણ મને ધાસ્તી છે કે
આગળ ચાલીશું ત્યારે વળી
આપણને મતભેદ તો થશે
જ. છતાં તમે અટકાવશો
ત્યારે જ દલીલમાં
ઉતરીશ. આપણે જોયું કે
અંગ્રેજો વેપારીને આપણે
ઉત્તેજન આપ્યું ત્યારે તેઓ
પગપેસારો કરી શક્યા. તેમ
જ જ્યારે આપણા રાજાઓ
માંડોમાંડે લડ્યા ત્યારે
તેઓએ કંપની બહાદુરની
મદદ માગી. કંપની બહાદુર
વેપારમાં ને લડાઈના કામમાં
કુશલ હતી. તેમાં તેને
નીતિ-અનીતિની નડતર ન
હતી. વેપાર વધારવો ને
પૈસા કમાવા એ તેનો ધંધો
હતો. તેમાં જ્યારે આપણે

I shall, therefore, endeavour to follow your thought,
and stop you when I am in doubt.

Editor: I am afraid that, in spite of your enthusiasm,
as we proceed further, we shall have differences of
opinion. Nevertheless, I shall argue only when you
stop me. We have already seen that the English
merchants were able to get a footing in India because
we encouraged them. When our Princes fought
among themselves, they sought the assistance of
Company Bahadur. That corporation was versed
alike in commerce and war. It was unhampered by
questions of morality. Its object was to increase its
commerce and to make money.

હैं, इसलिए मुझे आप अपने
ही विचार बतायें। जब
उनके बारेमें शंका पैदा होगी
तब मैं आपको रोकूँगा।

संपादक: बहुत अच्छा। पर
मुझे डर है कि आगे चलने
पर हमारे बीच फिरसे मतभेद
ज़रूर होगा। फिर भी जब
आप मुझे रोकेंगे तभी मैं
दलीलमें उतरूँगा। हमने देखा
कि अंग्रेज व्यापारियोंको
हमने बढ़ावा दिया तभी वे
हिन्दुस्तानमें अपने पैर फैला
सके। वैसे ही जब हमारे
राजा लोग आपसमें झगड़े
तब उन्होंने कंपनी बहादुरसे
मदद माँगी। कंपनी बहादुर
व्यापार और लड़ाईके काममें
कुशल थी। उसमें उसे
नीति-अनीतिकी अड़चन नहीं
थी। व्यापार बढ़ाना और
पैसा कमाना, यही उसका
धंधा था। उसमें जब हमने

મદદ આપી ત્યારે તેણે મદદ
લીધી ને પોતાની કોઠીઓ
વધારી. કોઠીઓનો બચાવ
કરવા તેણે લશ્કર રાખ્યું. તે
લશ્કરનો આપણે ઉપયોગ
કર્ચો, ને હવે તેની ઉપર
દોષ રાખીએ તે નકામું છે.
આ વખતે હિંદુ-મુસલમાન
વચ્ચે વેર પણ ચાલતું
હતું. તેમાં કંપનીને લાગ
મળ્યો. આમ બધી રીતે
કંપનીનો કાબૂ હિંદુસ્તાનમાં
જામે તેવું આપણે તેને
સારું કર્યું. એટલે આપણે
હિંદુસ્તાન અંગ્રેજને આપ્યું
એમ કહેવું એ હિંદુસ્તાન
ગયું એમ કહેવા કરતાં
વધારે સાચું છે.

મદદ આપી ત્યારે તેણે મદદ
લીધી ને પોતાની કોઠીઓ
વધારી. કોઠીઓનો બચાવ
કરવા તેણે લશ્કર રાખ્યું. તે
લશ્કરનો આપણે ઉપયોગ
કર્ચો, ને હવે તેની ઉપર
દોષ રાખીએ તે નકામું છે.
આ વખતે હિંદુ-મુસલમાન
વચ્ચે વેર પણ ચાલતું
હતું. તેમાં કંપનીને લાગ
મળ્યો. આમ બધી રીતે
કંપનીનો કાબૂ હિંદુસ્તાનમાં
જામે તેવું આપણે તેને
સારું કર્યું. એટલે આપણે
હિંદુસ્તાન અંગ્રેજને આપ્યું
એમ કહેવું એ હિંદુસ્તાન
ગયું એમ કહેવા કરતાં
વધારે સાચું છે.

વાચક: હવે અંગ્રેજો
હિંદુસ્તાન

ના. એવું હિંદુસ્તાનને
અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન

It accepted our assistance, and increased the number of its warehouses. To protect the latter it employed an army which was utilized by us also. Is it not then useless to blame the English for what we did at that time? The Hindus and the Mahomedans were at daggers drawn. This, too, gave the Company its opportunity and thus we created the circumstances that gave the Company its control over India. Hence it is truer to say that we gave India to the English than that India was lost.

Reader: Will you now tell me how they are able to

મદદ લી તબ ઉસને હમારી
મદદ લી ઓર અપની કોઠિયાં
બઢાઈ. કોઠિયોંકા વચાવ
કરનેકે લિએ ઉસને લશ્કર
રખા. ઉસ લશ્કરકા હમને
ઉપયોગ કિયા, ઇસલિએ અબ
ઉસે દોષ દેના બેકાર હૈ.
ઉસ વક્ત હિન્દૂ-મુસલમાનોંકે
બીચ વૈર થા. કંપનીકો
ઉસસે મીકા મિલા. ઇસ
તારહ હમને કંપનીકે લિએ
એસે સંજોગ પૈદા કિયે,
જિસસે હિન્દુસ્તાન પર
ઉસકા અધિકાર હો જાય.
ઇસલિએ હિન્દુસ્તાન ગયા એસા
કહનેકે બજાય જ્યાદા સચ
યહ કહના હોગા કિ હમને
હિન્દુસ્તાન અંગ્રજોંકો દિયા.

પાઠક: અબ અંગ્રેજ
હિન્દુસ્તાનકો

તે દેશ વેપારને સારું
 રાખે જોયું નહીં
 તેઓનાં લશ્કર ને કાફલા
 માત્ર વેપારની રક્ષા કરવાને
 અર્થે છે. જ્યારે ટ્રાન્સવાલમાં
 વેપાર નહોતો ત્યારે મિ.
 ગ્લેડસ્ટનને તરત સૂઝી
 આવ્યું કે ટ્રાન્સવાલને
 અંગ્રેજોએ નહીં રાખવું
 જોઈએ. જ્યારે ટ્રાન્સવાલમાં
 વેપાર જોયો ત્યારે તેની
 સાથે લડાઈ કરી અને મિ.
 ચેમ્બરલેને શોધી કાઢ્યું કે
 ટ્રાન્સવાલની ઉપર અંગ્રેજીની
 હકૂમત છે. મરહૂમ
 પ્રેસિડેન્ટ ક્રૂગરને કોઈએ
 સવાલ પૂછ્યો: 'ચાંદમાં
 સોનું છે કે નહીં?' તેણે

they have for the sake of their commerce. Their army and their navy are intended to protect it. When the Transvaal offered no such attractions, the late Mr. Gladstone discovered that it was not right for the English to hold it. When it became a paying proposition, resistance led to war. Mr. Chamberlain soon discovered that England enjoyed a suzerainty over the Transvaal. It is related that someone asked the late President Kruger whether there was gold in

उसे व्यापारके लिए रखते हैं, यह जानने लायक है। उनकी फौजें और जंगी बेड़े सिर्फ व्यापारकी रक्षा के लिए हैं। जब ट्रान्सवालमें व्यापारका लालच नहीं था तब मि. ग्लेडस्टनको तुरन्त सूझ गया कि ट्रान्सवाल अंग्रेजोंको नहीं रखना चाहिये। जब ट्रान्सवालमें व्यापारका आकर्षण देखा तब उससे लड़ाई की गई और मि. चेम्बरलेनने यह ढूँढ निकाला कि ट्रान्सवाल पर अंग्रेजोंकी हुकूमत है। मरहूम प्रेसिडेन्ट कूगरसे किसीने सवाल किया: 'चाँदमें सोना है या नहीं?' उसने

જવાબ આપ્યો કે, 'ચાંદમાં
સોનું હોવાનો સંભવ
નથી, કેમ કે જો હોત તો
અંગ્રેજો તેને પોતાના રાજ્ય
સાથે જોડી દેત.' તેઓનો
પરમેશ્વર પૈસો છે, એ
ધ્યાનમાં રાખવાથી બધા
ખુલાસા થઈ શકશે.

ત્યારે અંગ્રેજોને આપણે
હિંદુસ્તાનમાં રાખીએ
છીએ તે માત્ર આપણી
ગરજે. આપણને તેઓનો
વેપાર પસંદ આવે છે.
તેઓ કાવાદાવા કરી
આપણને રીઝવે છે ને
રીઝવીને આપણી પાસેથી
કામ લે છે. તેમાં આપણે
તેઓનો દોષ કાઢવો એ
તેઓની સત્તા નિભાવવા
જેવું છે. આમાં વળી

the moon. He replied that it was highly unlikely because, if there were, the English would have annexed it. Many problems can be solved by remembering that money is their God. Then it follows that we keep the English in India for our base self-interest. We like their commerce; they please us by their subtle methods and get what they want from us. To blame them for this is to perpetuate their power.

જવાબ દિયા: 'ચાંદમેં સોના
હોનેકી સંભાવના નહીં હૈ,
ક્યોંકિ સોના હોતા તો અંગ્રેજ
અપને રાજકે સાથ ઉસે જોડ
દેતે।' પૈસા ઉનકા खुदा
है, यह ध्यानमें रखनेसे सब
बातें साफ हो जायेगीं।

તબ અંગ્રેજોંકો હમ હિન્દુસ્તામેં
સિર્ફ અપની ગરજસે રખતે
હેં। હમેં ઉનકા વ્યાપાર પસંદ
આતા હૈ। વે ચાલબાજી
કરકે હમેં રિઝાતે હેં ઓર
રિઝાકર હમસે કામ લેતે હેં।
ઇસમેં ઉનકા દોષ નિકાલના
ઉનકી સત્તાકો નિભાને
જૈસા હૈ। ઇસકે અલાવા,

હિંદુસ્તાન કેમ ગયું? • Why Was India Lost? • हिन्दुस्तान कैसे गया?

આ પ્રસંગે તમને હું યાદ
આપું છું કે જાપાનમાં
અંગ્રેજી વાવટો ઊડે છે
એમ તમે માનજો. જાપાનની
સાથે અંગ્રેજે કરાર કર્યો
છે તે તેના વેપારને
સારું અને જાપાનમાં

જો તમે ઉપરની વાત
બરાબર માનો તો આપણે
સાબિત કર્યું કે અંગ્રેજો
વેપારને અર્થે આવ્યા,
વેપારને અર્થે રહે છે, ને
તેઓને રાજવામાં આપણે
જ મદદગાર છીએ. તેઓનાં
હથિયાર તે તદ્દન નકામાં છે.

આ બરાબર તમને
યાદ આપું છું કે જાપાનમાં
અંગ્રેજી વાવટો ઊડે છે
એમ તમે માનજો. જાપાનની
સાથે અંગ્રેજે કરાર કર્યો
છે તે તેના વેપારને
સારું અને જાપાનમાં

આપણે માંહોમાંહે તકરારો
કરી તેઓને વધારે
ઉત્તેજન આપીએ છીએ.

જો તમે ઉપરની વાત
બરાબર માનો તો આપણે
સાબિત કર્યું કે અંગ્રેજો
વેપારને અર્થે આવ્યા,
વેપારને અર્થે રહે છે, ને
તેઓને રાજવામાં આપણે
જ મદદગાર છીએ. તેઓનાં
હથિયાર તે તદ્દન નકામાં છે.

આ પ્રસંગે તમને હું યાદ
આપું છું કે જાપાનમાં
અંગ્રેજી વાવટો ઊડે છે
એમ તમે માનજો. જાપાનની
સાથે અંગ્રેજે કરાર કર્યો
છે તે તેના વેપારને
સારું અને જાપાનમાં

We further strengthen their hold by quarrelling amongst ourselves. If you accept the above statements, it is proved that the English entered India for the purposes of trade. They remain in it for the same purpose and we help them to do so. Their arms and ammunition are perfectly useless. In this connection I remind you that it is the British flag which is waving in Japan and not the Japanese. The English have a treaty with Japan for the sake of their commerce, and you will see that

હમ આપસમેં झगड़कर उन्हें
ज्यादा बढ़ावा देते हैं।

अगर आप ऊपरकी बातको
ठीक समझते हैं, तो हमने यह
साबित कर दिया कि अंग्रेज
व्यापारके लिए यहाँ आये,
व्यापारके लिए यहाँ रहते
हैं और उनके रहनेमें हम ही
मददगार हैं। उनके हथियार
तो बिल्कुल बेकार हैं।

इस मौके पर मैं आपको
याद दिलाता हूँ कि जापानमें
अंग्रेजी झंडा लहराता है
ऐसा आप मानिये। जापानके
साथ अंग्रेजोंने जो करार
किया है वह अपने व्यापारके
लिए किया है। और आप
देखेंगे कि जापानमें

તમે જોશો કે અંગ્રેજો
 પોતાનો વેપાર ખૂબ
 જમાવશે. અંગ્રેજ પોતાના
 માલને સારુ દુનિયાને
 પોતાની બજાર બનાવવા
 માગે છે. આમ નહીં
 કરી શકે એ બરોબર
 છે. તેમાં કંઈ તેઓનો
 વાંક નહીં ગણાય. તેઓ
 પોતાની મહેનતમાં
 કયાશ રાખવાના નથી.

if they can manage it their commerce will greatly
 expand in that country. They wish to convert the
 whole world into a vast market for their goods. That
 they cannot do so is true, but the blame will not be
 theirs. They will leave no stone unturned to reach
 the goal.

અંગ્રેજ લોગ અપના વ્યાપાર
 खूब जमायेंगे। अंग्रेज अपने
 मालके लिए सारी दुनियाको
 अपना बाज़ार बनाना चाहते
 हैं। यह सच है कि ऐसा वे
 नहीं कर सकेंगे। इसमें उनका
 कोई कसूर नहीं माना जा
 सकता। अपनी कोशिशमें
 वे कोई कसर नहीं रखेंगे।

૮૦
 હિંદુસ્તાનની
 યજ્ઞસ્થાન ૮૭

હિંદુસ્તાનની દશા

વાં. હિંદુસ્તાન કેમ ઇંગ્લેન્ડ
 ના હાથમાં છે એ સમજ
 રાહમાં જા. હવે હિંદુસ્તાનની
 દશા તે જે સમજાવત
 તમારા વિચાર ના હવા
 માગું છું.

અ. હિંદુસ્તાનની સત્તા
 રાંકડી દશા છે તે તમને
 કહેવા મારી આંખમાં
 ખાણી આવે છે ને મારું
 ગળું સુકાય છે તે હું તમને
 પૂરી રીતે સમજાવી શકીશ
 કે નહીં તે વિશે મને શક
 છે. મારો ખાસ અભિપ્રાય
 છે કે હિંદુસ્તાન અંગ્રેજીથી
 નહીં, પણ આજકાલના

૮.
 હિંદુસ્તાનની દશા

વાચક: હિંદુસ્તાન કેમ
 અંગ્રેજના હાથમાં છે
 એ સમજી શકાય છે.
 હવે હિંદુસ્તાનની દશા
 વિશે તમારા વિચાર
 જાણવા માગું છું.

અધિપતિ: હિંદુસ્તાનની
 અત્યારે રાંકડી દશા છે. તે
 તમને કહેતાં મારી આંખમાં
 ખાણી આવે છે ને મારું
 ગળું સુકાય છે. તે હું તમને
 પૂરી રીતે સમજાવી શકીશ
 કે નહીં તે વિશે મને શક
 છે. મારો ખાસ અભિપ્રાય
 છે કે હિંદુસ્તાન અંગ્રેજીથી
 નહીં, પણ આજકાલના

૮
 હિન્દુસ્તાનની દશા

પાઠક: હિન્દુસ્તાન અંગ્રેજોંકે
 હાથમેં ક્યોં હૈ, યહ સમજા
 જા સકતા હૈ. અબ મૈં
 હિન્દુસ્તાનની હાલતકે
 બારેમેં આપકે વિચાર
 જાનના ચાહતા હૂં.

સંપાદક: આજ હિન્દુસ્તાનની
 રંક દશા હૈ. યહ આપસે
 કહતે હુએ મેરી આંખોમેં પાની
 ભર આતા હૈ ઓર ગલા
 સૂંખ જાતા હૈ. યહ બાત મૈં
 આપકો પૂરી તરહ સમજા
 સકૂંગા યા નહીં, ઇસ બારેમેં
 મુજે શક હૈ. મેરી પક્કી રાય
 હૈ, કિ હિન્દુસ્તાન અંગ્રેજોંસે
 નહીં, બલ્કિ આજકાલની

• 8 •
 THE CONDITION OF INDIA

Reader: I now understand why the English hold India. I should like to know your views about the condition of our country.

Editor: It is a sad condition. In thinking of it my eyes water and my throat gets parched. I have grave doubts whether I shall be able sufficiently to explain what is in my heart. It is my deliberate opinion that India is being ground down, not under the English heel, but

હિંદુસ્તાનની આવી કેટલીક બાબતો
જો તેની ઝડપમાં તે
આવી ગયું છે. આને
તેમના બચવાનો
દુરુ ઉપાય છે ખરો. પણ
દિવસે દિવસે વખત
નવાનિયમ છે.

મને તો ધર્મ વહાલો છે
ખોલે કપડાં પાન દુખાવો
એવું છે. હિંદુસ્તાન ધર્મ
ના બધાં ધર્મ ધર્મ આપે છે.
ધર્મના અર્થમાં એવું છે.
કે હિંદુસ્તાન કે સ્લામ
અથવા સિંહ મોન વખત
કરતાં. પણ એ બધા
ધર્મમાં ને ધર્મ રહ્યા
તે નવાનિયમ આપે છે.
જો હિંદુસ્તાન વિમુક્ત થવા
વડે પડે છે.

વાં. તે કેમ?

સુધારા નીચે કચરાયેલું છે;
તેની ઝડપમાં તે આવી ગયું
છે. તેમાંથી બચવાનો હજી
ઉપાય છે ખરો, પણ દિવસે
દિવસે વખત જતો જાય છે.
મને તો ધર્મ વહાલો છે,
એટલે પ્રથમ દુઃખ તો એ
છે કે હિંદુસ્તાન ધર્મભ્રષ્ટ
થતું ચાલ્યું છે, ધર્મનો અર્થ
હું અહીં હિંદુ કે મુસલમાન
કે જરથોસ્તી એમ નથી
કરતો; પણ એ બધા ધર્મમાં
જે ધર્મ રહ્યો છે તે જતો
રહે છે; આપણે ઈશ્વરથી
વિમુખ થતા જઈએ છીએ.

વાચક: તે કેમ?

under that of modern civilization. It is groaning under the monster's terrible weight. There is yet time to escape it, but every day makes it more and more difficult. Religion is dear to me and my first complaint is that India is becoming irreligious. Here I am not thinking of the Hindu or the Mahomedan or the Zoroastrian religion but of that religion which underlies all religions. We are turning away from God.

Reader: How so?

સમ્યક્તા સે કુચલા જા રહા
હે, ઉસકી ચપેટમેં વહ ફાંસ
ગયા હૈ। ઉસમેં સે બચનેકા
અભી બી ઉપાય હૈ, લેકિન
દિન-બ-દિન સમય બીતતા જા
રહા હૈ। મુઝે તો ધર્મ પ્યારા
હૈ; ઇસલિએ પહલા દુખ મુઝે
યહ હૈ કિ હિન્દુસ્તાન ધર્મભ્રષ્ટ
હોતા જા રહા હૈ। ધર્મકા
અર્થ મેં યહાં હિન્દૂ, મુસ્લિમ યા
જરથોસ્તી ધર્મ નહીં કરતા।
લેકિન ઇન સબ ધર્મોંકે અન્દર
જો 'ધર્મ' હૈ વહ હિન્દુસ્તાનસે
જા રહા હૈ; હમ ઈશ્વરસે
વિમુખ હોતે જા રહે હૈં।

પાઠક: સો કૈસે?

૨૨. હિંદુસ્તાન ઉપર
રહ્યું તો મન છે કે
આપણે આપણું જીવ
અને ગોરાઓ મહેનતુ તથા
ત્યાગી ઉત્સાહી છો આ
આપણે માની લીધું છે
તે ~~તેમાં આપણે આપણે~~
તેમાં આપણે આપણે
સ્થિતિ બદલાવવા
માગીએ છીએ.

હિંદુ ઉપર અને પાસા
પરો સિવાય બધા ધર્મ
જીવનમાં આપણે
કુદરતી બલતારીએ
નહીએ આપણે મંદ
રહ્યું ને ધાર્મિક વસ્તુઓ
વિશે ઉત્સાહી રહ્યું.
આપણે આપણું દુન્યવી
મોહનની દૃષ્ટિ બાંધી
ને ધાર્મિક લોભને
મોકળો રાખ્યો. આપણો
ઉત્સાહ તેમાં જ રાખ્યો.

અધિપતિ: હિંદુસ્તાન
ઉપર એવું તહોમત છે
કે, આપણે આજસુ છીએ
અને ગોરાઓ મહેનતુ તથા
ઉત્સાહી છે. આ આપણે
માની લીધું છે. ને તેથી
આપણે આપણી સ્થિતિ
બદલાવવા માગીએ છીએ.

હિંદુ, મુસલમાન, પારસી,
ખ્રિસ્તી બધા ધર્મ શીખવે
છે કે, આપણે દુન્યવી
વસ્તુઓ વિશે મંદ રહેવું
ને ધાર્મિક વસ્તુઓ વિશે
ઉત્સાહી રહેવું; આપણે
આપણા દુન્યવી લોભની હદ
બાંધવી ને ધાર્મિક લોભને
મોકળો રાખવો. આપણો
ઉત્સાહ તેમાં જ રાખવો.

Editor: There is a charge laid against us that we are a lazy people and that Europeans are industrious and enterprising. We have accepted the charge and we therefore wish to change our condition. Hinduism, Islam, Zoroastrianism, Christianity and all other religions teach that we should remain passive about worldly pursuits and active about godly pursuits, that we should set a limit to our worldly ambition and that our religious ambition should be illimitable. Our activity should be directed into the latter channel.

સંપાદક: હિન્દુસ્તાન પર यह तोहमत है कि हम आलसी हैं और गोरे लोग मेहनती और उत्साही हैं। इसे हमने मान लिया है। इसलिए हम अपनी हालतको बदलना चाहते हैं।

हिन्दू, मुस्लिम, ज़रथोस्ती, ईसाई सब धर्म सिखाते हैं कि हमें दुनियावी बातोंके बारेमें मंद और धार्मिक बातोंके बारेमें उत्साही रहना चाहिये। हमें अपने दुनियावी लोभकी हद बाँधनी चाहिये और धार्मिक लोभको खुला छोड़ देना चाहिये। हमारा उत्साह धार्मिक लोभमें ही रहना चाहिये।

વા. આ તો તમે પાખંડી
થવાનું શિક્ષણ આપતા
લાગો છો. આવી વાતો
કરી ધુતારાઓ ધૂતી ગયા
છે ને હજુ ધૂતે છે.

અ. તમ ધર્મ ઉપર
ખોટો આરોપ મૂકો છો.
પાખંડ તો બધા ધર્મમાં
રહ્યો છે. જ્યાં સૂર્ય હોય
ત્યાં અંધારું રહેલું જ છે.
પડછાયો દરેક વસ્તુ વિશે
છે. ધર્મધુતારા એ દુન્યવી
ધુતારા કરતાં સારા છે
એમ તમે જોશો. સુધારામાં
જે પાખંડ હું તમને
બતાવી ગયો તે પાખંડ
ધર્મમાં જોયું જ નથી.

વા. એમ કેમ કહેવાય?

વાચક: આ તો તમે પાખંડી
થવાનું શિક્ષણ આપતા
લાગો છો. આવી વાતો
કરી ધુતારાઓ ધૂતી ગયા
છે ને હજુ ધૂતે છે.

અધિપતિ: તમે ધર્મ ઉપર
ખોટો આરોપ મૂકો છો.
પાખંડ તો બધા ધર્મમાં
રહ્યો છે. જ્યાં સૂર્ય હોય
ત્યાં અંધારું રહેલું જ છે.
પડછાયો દરેક વસ્તુ વિશે
છે. ધર્મધુતારા એ દુન્યવી
ધુતારા કરતાં સારા છે
એમ તમે જોશો. સુધારામાં
જે પાખંડ હું તમને
બતાવી ગયો તે પાખંડ
ધર્મમાં જોયું જ નથી.

વાચક: એમ કેમ કહેવાય?

Reader: You seem to be encouraging religious charlatanism. Many a cheat has, by talking in a similar strain, led the people astray.

Editor: You are bringing an unlawful charge against religion. Humbug there undoubtedly is about all religions. Where there is light, there is also shadow. I am prepared to maintain that humbugs in worldly matters are far worse than the humbugs in religion. The humbug of civilization that I am endeavouring to show to you is not to be found in religion.

Reader: How can you say that? In the name of

પાઠક: इससे तो मालूम होता है कि आप पाखंडी बननेकी तालीम देते हैं। धर्मके बारेमें ऐसी बातें करके ठग लोग दुनियाको ठगते आये हैं और आज भी ठग रहे हैं।

સંપાદક: आप धर्म पर गलत आरोप लगाते हैं। पाखंड तो सब धर्ममें है। जहाँ सूरज है वहाँ अंधेरा रहता ही है। परछाई हरएक चीजके साथ जूड़ी रहती है। धार्मिक ठगोंको आप दुनियावी ठगोंसे अच्छे पायेंगे। सभ्यतामें जो पाखंड मैं आपको बता चुका हूँ, वैसा पाखंड धर्ममें मैंने कभी नहीं देखा।

પાઠક: यह कैसे कहा जा सकता है?

માણસો રહ્યાં છે ત્યાં તેવું
જ ચાલ્યા કરશે. પણ તેની
અસર સદાયને સારુ બૂરી
રહેતી નથી. સુધારાની
હોળીમાં જો માણસો બળી
મૂઆં છે તેની તો હદ જ
નથી. તેની ખૂબી તો એ છે
કે, માણસો સારું માનીને
એમાં ઝંપલાવે છે. તેઓ
નથી રહેતા દીનના કે નથી
રહેતા દુનિયાના. તેઓ
ખરી વસ્તુને તદ્દન ભૂલી
જાય છે. સુધારો તે ઉંદરની
જેમ ફૂંકીને ફોલી ખાય છે.
તેની અસર જ્યારે આપણે
જાણીશું ત્યારે અગાઉના
વહેમો તે આપણને

and credulous people. But there is no end to the victims destroyed in the fire of civilization. Its deadly effect is that people come under its scorching flames believing it to be all good. They become utterly irreligious and, in reality, derive little advantage from the world. Civilization is like a mouse gnawing while it is soothing us. When its full effect is realized, we shall see that religious superstition is

લોગ હૈં વહાંં એસા હી ચલતા રહેગા। લેકિન ઉસકા અસર હમેશાકે લિંએ બુરા નહીં રહતા। સમ્યતાકી હોલીમેં જો લોગ જલ મરે હૈં, ઉનકી તો કોઈ હદ હી નહીં હૈ। ઉસકી ખૂબી યહ હૈ કિ લોગ ઉસે અછા માનકર ઉસમેં કૂદ પડતે હૈં। ફિર વે ન તો રહતે દીનકે ઓર ન રહતે દુનિયાકે। વે સચ વાતકો બિલકુલ ભૂલ જાતે હૈં। સમ્યતા ચૂહેકી તરહ ફૂંકકર કાટતી હૈ। ઉસકા અસર જબ હમ જાનેંગે તબ પુરાને વહમ મુકાબલેમેં હમેં

માણસો રહ્યાં છે ત્યાં તેવું
જ ચાલ્યા કરશે. પણ તેની
અસર સદાયને સારુ બૂરી
રહેતી નથી. સુધારાની
હોળીમાં જો માણસો બળી
મૂઆં છે તેની તો હદ જ
નથી. તેની ખૂબી તો એ છે
કે, માણસો સારું માનીને
એમાં ઝંપલાવે છે. તેઓ
નથી રહેતા દીનના કે નથી
રહેતા દુનિયાના. તેઓ
ખરી વસ્તુને તદ્દન ભૂલી
જાય છે. સુધારો તે ઉંદરની
જેમ ફૂંકીને ફોલી ખાય છે.
તેની અસર જ્યારે આપણે
જાણીશું ત્યારે અગાઉના
વહેમો તે આપણને

પ્રમાણમાં મીઠા લાગશે.
હું એમ નથી કહેતો કે
આપણે તે વહેમોને કાયમ
રાખવા. નહીં, તેની સામે
તો લડીશું જ; પણ તે લડત
કંઈ ધર્મ ભૂલી જવાથી નથી
લેવાવાની, પણ ખરી રીતે
ધર્મ સંપાદન કરીને લેવાશે.

વાચક: ત્યારે તમે તો એમ
પણ કહેશો કે, અંગ્રેજે
હિંદુસ્તાનમાં શાંતિનું સુખ
આપ્યું છે તે નકામું છે.

અધિપતિ: તમે શાંતિ
જુઓ તો ભલે. હું તો
શાંતિસુખ જોતો નથી.

વાચક: ત્યારે ઠગ, પીંઢારા,
ભીલ વગેરે જે ત્રાસ

harmless compared to that of modern civilization. I am not pleading for a continuance of religious superstitions. We shall certainly fight them tooth and nail, but we can never do so by disregarding religion. We can only do so by appreciating and conserving the latter.

Reader: Then you will contend that the Pax Britannica is a useless encumbrance?

Editor: You may see peace if you like; I see none.

Reader: You make light of the terror that the Thugs,

મીઠે લગેંગે। મેરા કહના યહ
નહીં કિ હમેં ઉન વહમોંકો
કાયમ રખના ચાહિયે। નહીં,
ઉનકે ખિલાફ તો હમ લડેંગે
હી; લેકિન વહ લડાઈ ધર્મકો
ભૂલ કર નહીં લડી જાયેગી,
બલ્કિ સહી તૌર પર ધર્મકો
સમજકર ઔર ઉસકી રક્ષા
કરકે લડી જાયેગી।

પાઠક: તબ તો આપ યહ
ભી કહેંગે કિ અંગ્રેજોંને
હિન્દુસ્તાનમેં શાન્તિકા જો સુખ
હમેં દિયા હૈ વહ વેકાર હૈ।

સંપાદક: આપ ભલે શાંતિ
દેખતે હોં, પર મેં તો
શાન્તિકા સુખ નહીં દેખતા।

પાઠક: તબ તો ઠગ, પિંઢારી,
ભીલ વગેરા દેશમેં જો ત્રાસ

ઉપજાવતા હતા તે
તમારે હિસાબે તો કંઈ
હરકત જેવું નહોતું!

હા. તમ જરા વિચારો
જોશો તો માલૂમ પડશે કે,
તેઓનો ત્રાસ માત્ર નજીવો
હતો. જો તેઓનો ત્રાસ
ખરો જ હોત તો પ્રજા
જડમૂળથી ક્યારની નાશ
પામી હોત. વળી હાલની
શાંતિ તો માત્ર નામની જ
છે. હું એમ કહેવા માગું
છું કે, આપણે તે શાંતિથી
નામદ, બાયલા અને ભીરુ
બની ગયા છીએ. ભીલ-
પિંડારાનો સ્વભાવ અંગ્રેજે
ફેરવ્યો છે એમ માની લેવાનું
નથી. આપણને તેવી

the Pindaris and the Bhils were to the country.

Editor: If you give the matter some thought, you will see that the terror was by no means such a mighty thing. If it had been a very substantial thing, the other people would have died away before the English advent. Moreover, the present peace is only nominal, for by it we have become emasculated and cowardly. We are not to assume that the English have changed the nature of the Pindaris and the Bhils. It is, therefore,

ગુજારતે થે उसमें आपके
खयालसे कोई बुराई नहीं थी?

સંપાદક: આપ જરા સોચેંગે
તો માલૂમ હોગા કિ ઉનકા
ત્રાસ બહુત કમ થા। અગર
સચમુચ ઉનકા ત્રાસ ભયંકર
હોતા, તો પ્રજાકા જડમૂલસે
કમ્બીકા નાશ હો જાતા।

और, हालकी शान्ति तो
नामकी ही है। मैं यह कहना
चाहता हूँ कि इस शान्तिसे
हम नामद, नपुंसक और
डरपोक बन गये हैं। भीलों
और पिंडारियोंका स्वभाव
अंग्रेजोंने बदल दिया है, ऐसा
हम न मान लें। हम पर ऐसा

જાતની પીડા હોય તે
સહન કરવા જેવું છે. પણ
બીજા માણસ તે પીડા
માંથી છૂટા પાડવાને બચાવે
તે તદ્દન હિંદી હોય તે
અત્યંત પાતળ વાડું છે.
જો પછે મળ્યા બનીએ
તેના કરતાં ભીલનાં
તીરકામઠાથી મરવું, એ
મને વધારે પસંદ છે. તે
સ્થિતિમાં જે હિંદુસ્તાન
હતું તે હિંદુસ્તાન જુદા જ
જુસ્સાનું હતું. મેં કોલેએ
હિંદીને નામદ ગણેલા તે
તેની અધમ અજ્ઞાન દશા
સૂચવે છે. હિંદી બાયલા કદી
હતા જ નહીં. જાણજો કે જે
દેશમાં પહાડી લોકો વસે
છે, જેમાં વાઘવરુ વસે છે,
તે દેશમાં રહેનારા માણસો

જાતની પીડા હોય તે
સહન કરવા જેવું છે. પણ
બીજા માણસ તે પીડામાંથી
આપણને બચાવે તે તદ્દન
હીણપત્ત ઉપજાવનારું છે.
આપણે અબળા બનીએ
તેના કરતાં ભીલનાં
તીરકામઠાથી મરવું, એ
મને વધારે પસંદ છે. તે
સ્થિતિમાં જે હિંદુસ્તાન
હતું તે હિંદુસ્તાન જુદા જ
જુસ્સાનું હતું. મેં કોલેએ
હિંદીને નામદ ગણેલા તે
તેની અધમ અજ્ઞાન દશા
સૂચવે છે. હિંદી બાયલા કદી
હતા જ નહીં. જાણજો કે જે
દેશમાં પહાડી લોકો વસે
છે, જેમાં વાઘવરુ વસે છે,
તે દેશમાં રહેનારા માણસો

better to suffer the Pindari peril than that someone else should protect us from it and thus render us effeminate. I should prefer to be killed by the arrow of a Bhil than to seek unmanly protection. India without such protection was an India full of valour. Macaulay betrayed gross ignorance when he libelled Indians as being practically cowards. They never merited the charge. Cowards living in a country inhabited by hardy mountaineers and infested by wolves and tigers

જુલ્મ હોતા હો તો હમેં उसे
बरदाश्त करना चाहिये।
लेकिन दूसरे लोग हमें उस
जुल्मसे बचावें, यह तो
हमारे लिए बिल्कुल कलंक
जैसा है। हम कमजोर और
डरपोक बनें, इससे तो
भीलोंके तीर-कमानसे मरना
मुझे ज्यादा पसंद है। उस
हालतमें जो हिन्दुस्तान था,
उसका जोश कुछ दूसरा ही
था। मैकोलेने हिन्दुस्तानियोंको
नामर्द माना, वह उसकी अधम
अज्ञान दशाको बताता है।
हिन्दुस्तानी नामर्द कभी नहीं
थे। यह जान लीजिये कि
जिस देशमें पहाड़ी लोग वसते
हैं, जहाँ बाघ-भेड़िये रहते
हैं, उस देशके रहनेवाले

જો ખરેખર બીકણ હોય તો
 તેઓનો નાશ જ થાય. તમે
 કોઈ દિવસ ખેતરોમાં ગયા
 છો? તમને હું ખાતરીપૂર્વક
 કહું છું કે, ખેતરોમાં
 આપણા ખેડૂતો નિર્ભય
 થઈને આજ પણ સૂએ છે;
 ત્યારે ત્યાં અંગ્રેજ અને તમે
 સૂવાની આનાકાની કરશો.
 બળ તે નિર્ભયતામાં રહ્યું
 છે; શરીરમાં માંસના લોચા
 બહુ હોવામાં બળ નથી,
 એ તમે થોડો જ ખ્યાલ
 કરશો તો જાણી લેશો. વળી
 તમે જે સ્વરાજ ઇચ્છનારા
 છો તેમને હું ચેતવું છું કે,
 ભીલ, પીંઢરા, આસામી

જો ખરેખર બીકણ હોય તો
 તેઓનો નાશ જ થાય. તમે
 કોઈ દિવસ ખેતરોમાં ગયા
 છો? તમને હું ખાતરીપૂર્વક
 કહું છું કે, ખેતરોમાં
 આપણા ખેડૂતો નિર્ભય
 થઈને આજ પણ સૂએ છે;
 ત્યારે ત્યાં અંગ્રેજ અને તમે
 સૂવાની આનાકાની કરશો.
 બળ તે નિર્ભયતામાં રહ્યું
 છે; શરીરમાં માંસના લોચા
 બહુ હોવામાં બળ નથી,
 એ તમે થોડો જ ખ્યાલ
 કરશો તો જાણી લેશો. વળી
 તમે જે સ્વરાજ ઇચ્છનારા
 છો તેમને હું ચેતવું છું કે,
 ભીલ, પીંઢરા, આસામી

must surely find an early grave. Have you ever visited
 our fields? I assure you that our agriculturists sleep
 fearlessly on their farms even today; but the English
 and you and I would hesitate to sleep where they
 sleep. Strength lies in absence of fear, not in the
 quantity of flesh and muscle we may have on our
 bodies. Moreover, I must remind you who desire

अगर सचमुच डरपोक हों तो
 उनका नाश ही हो जाये।
 आप कभी खेतोंमें गये हैं? मैं
 आपसे यकीनन् कहता हूँ कि
 खेतोंमें हमारे किसान आज भी
 निर्भय होकर सोते हैं, जब कि
 अंग्रेज और आप वहाँ सोनेके
 लिए आनाकानी करेंगे। बल
 तो निर्भयतामें है; बदन पर
 मांसके लोढ़े होनेमें बल नहीं
 है। आप थोड़ा भी सोचेंगे तो
 इस बातको समझ जायेंगे।
 और आपको, जो स्वराज्य
 चाहनेवाले हैं, मैं सावधान
 करता हूँ कि भील, पिंडारी

૯૯

અને ઠગ તે આપણા જ
દેશી ભાઈ છે. તેને જીતવા
તે તમારું અને મારું કામ
છે. તમારા જ ભાઈનો
તમને જ્યાં સુધી ભય
રહેશે, ત્યાં સુધી તમે કદી
ઠેકાણાસર પહોંચવાના નથી.
~~મારું કામ તે~~

અને ઠગ તે આપણા જ
દેશી ભાઈ છે. તેને જીતવા
તે તમારું અને મારું કામ
છે. તમારા જ ભાઈનો
તમને જ્યાં સુધી ભય
રહેશે, ત્યાં સુધી તમે કદી
ઠેકાણાસર પહોંચવાના નથી.

Home Rule that, after all, the Bhils, the Pindaris, and the Thugs are our own countrymen. To conquer them is your and my work. So long as we fear our own brethren, we are unfit to reach the goal.

और ठग ये सब हमारे ही
देशी भाई हैं। उन्हें जीतना
मेरा और आपका काम
है। जब तक आपके ही
भाईका डर आपको रहेगा,
तब तक आप कभी मकसद
हासिल नहीं कर सकेंगे।

૯૨
રિંદુસ્તાનની દશા
રેલગાડિયાં ૯૫

રિંદુસ્તાનની દશા
~~નિવેશન નિવેશન~~
નિવેશન નિવેશન

વાં. રિંદુસ્તાનની દશા તે
નો નો મારો મારો
વેળા મારો નો મારો
મારો મારો નો
ફોટો મારો નો
મારો મારો નો
મારો મારો નો

મારો મારો નો
મારો મારો નો
મારો મારો નો
મારો મારો નો
મારો મારો નો
મારો મારો નો
મારો મારો નો

૯.
રિંદુસ્તાનની દશા —
રેલવેઓ

વાચક: રિંદુસ્તાનની શાંતિનો
જે મારો મોહ હતો તે તમે
લઈ લીધો. હવે તો મારી
પાસે તમે કંઈ રહેવા દીધું
હોય એમ યાદ આવતું નથી.

અધિપતિ: હજુ તો તમને
માત્ર ધર્મની દશાનો મેં
ખ્યાલ આપ્યો છે. પણ
રિંદુસ્તાન કેમ રાંક છે, એ
વિશે તમને મારા વિચારો
હું જણાવીશ ત્યારે વખતે
તમને મારી ઉપર જ

THE CONDITION OF INDIA—RAILWAYS

Reader: You have deprived me of the consolation I
used to have regarding peace in India.

Editor: I have merely given you my opinion on the
religious aspect, but when I give you my views as to
the poverty of India, you will perhaps begin to dislike

૯
રિંદુસ્તાનની દશા —
રેલગાડિયાં

પાઠક: રિંદુસ્તાનની
શાંતિકે બારેમેં મેરા જો
મોહ થા વહ આપને લે
લિયા। અબ તો યાદ નહીં
આતા કિ આપને મેરે પાસ
કુછ ભી રહને દિયા હો।

સંપાદક: અબ તક તો
મેંને આપકો સિર્ફ ધર્મની
દશાકા હી ક્ખ્યાલ કરાયા
હે। લેકિન રિંદુસ્તાન રાંક
ક્યોં હે, ઇસ બારેમેં મેં અપને
વિચાર આપકો બતાકુંગા
તવ તો શાયદ આપ મુઝસે

૧૨

તે સુધી પહોંચે તે
જે સુધી આજ સુધી
તમે-અમે લાભકારક
માન્યું છે તે મને તો
ગેરલાભકારક જણાય છે.

વાચક: એવું વળી શું છે?

અધિપતિ: હિંદુસ્તાનને રેલવે
વકીલોને ને ડોક્ટરોને
કંગાલ બનાવ્યા છે તે
દશા એવી છે કે, જો આપણે
વેળાસર નહીં જાગીએ તો
યોમેરથી ઘેરાઈ જઈશું.

વાચક: આપણો સંઘ
દારકા જશે કે નહીં એ
વિશે મને ધાસ્તી છે.
તમે તો બધું જે સરસ
જોવામાં આવ્યું છે, મનાયું
છે, તેની ઉપર જ હુમલો
શરૂ કર્યો! હવે શું રહ્યું?

તિરસ્કાર છૂટશે, કેમ
કે જે કંઈ આજ સુધી
તમે-અમે લાભકારક
માન્યું છે તે મને તો
ગેરલાભકારક જણાય છે.

વાચક: એવું વળી શું છે?

અધિપતિ: હિંદુસ્તાનને
રેલવેએ, વકીલોએ
ને દાક્ટરોએ કંગાલ
બનાવ્યું છે. તે દશા
એવી છે કે, જો આપણે
વેળાસર નહીં જાગીએ તો
યોમેરથી ઘેરાઈ જઈશું.

વાચક: આપણો સંઘ
દારકા જશે કે નહીં એ
વિશે મને ધાસ્તી છે.
તમે તો બધું જે સરસ
જોવામાં આવ્યું છે, મનાયું
છે, તેની ઉપર જ હુમલો
શરૂ કર્યો! હવે શું રહ્યું?

me because what you and I have hitherto considered
beneficial for India no longer appears to me to be so.

Reader: What may that be?

Editor: Railways, lawyers and doctors have
impoverished the country so much so that, if we
do not wake up in time, we shall be ruined.

Reader: I do now, indeed, fear that we are not likely
to agree at all. You are attacking the very institutions
which we have hitherto considered to be good.

નફરત હી કરેંગે; ક્યોંકિ
આજ તક હમને ઓર આપને
જિન વીજોંકો લાભકારી માના
હે, વે મુઝે તો નુકસાનદેહ
હી માલૂમ હોતી હૈં.

પાઠક: વે ક્યા હૈં ?

સંપાદક: હિન્દુસ્તાનકો રેલોંને,
વકીલોંને ઓર ડોક્ટરોંને
કંગાલ બના દિયા હૈ. યહ
એક એસી હાલત હૈ કિ
અગર હમ સમય પર નહીં
ચેતેંગે, તો ચારોં ઓરસે ઘિર
કર બરબાદ હો જાયેંગે.

પાઠક: મુઝે ડર હૈ કિ
હમારે વિચાર કમી મિલેંગે
યા નહીં! આપને તો જો
કુછ અછા દેખનેમેં આયા
હૈ ઓર અછા માના ગયા હૈ,
ઉસી પર ધાવા બોલ દિયા
હૈ! અબ બાકી ક્યા રહા?

એ તમારે ધીરજ રાખવી પડશે. મુઠ્ઠાનો
તે કોવો કુધારો એ તો મુસીબતે માલુમ પડે
તેમ છે. તબીબો તમને કહેશે કે ઘાસણીના
દરદવાળો મોતના દરવાજા લગી પહોંચવાની
આશ રાખ્યા કરે છે. ઘાસણીનો રોગ ઉપરથી
દેખાય એવી ઈજા કરતો નથી. વળી તે રોગ
માણસને ખોટી લાલી આપે છે. તેથી
રોગી વિશ્વાસે તણાયા કરે છે. એવે રૂબે
છે એમના મુઠ્ઠાનાં સમજવું. તે અદૃશ્ય
રોગ છે. તેનાથી ચેતજો.

સં. ઠીક છે ત્યારે હવે રેલવે પુરાણ સંભળાવો.

એ તમને હોતી આવશે કે રેલવે ન હોય તો
અંગ્રેજોનો કાબૂ હિંદુસ્તાન ઉપર છે તેમનો
ન જ રહે. રેલવેથી મરકી ફેલાઈ છે. ને રેલ
ન હોય તો માણસો પોતાના એક ન આવેથી
બીજા ન આવે નથી. તેથી એવી રોગો આપણ
દેશમાં નહીં જઈ શકે. સહેજે સેગ્રેગેશન
સૂતક આપણે રેલવે પહેલો પાળતા. રેલવેથી
દુકાળ વધ્યા છે. કેમકે રેલવેની સગવડતાથી
લોકો પોતાનો દાણો વેચી કાઢે છે. આ

અધિપતિ: તમારે ધીરજ
રાખવી પડશે. મુઠ્ઠાનો
કેવો કુધારો એ તો મુસીબતે
માલુમ પડે તેમ છે. તબીબો
તમને કહેશે કે, ઘાસણીના
દરદવાળો મોતના દરવાજા
લગી પહોંચવાની આશ
રાખ્યા કરે છે. ઘાસણીનો
રોગ ઉપરથી દેખાય એવી
ઈજા કરતો નથી. વળી
તે રોગ માણસને ખોટી
લાલી આપે છે. તેથી રોગી
વિશ્વાસે તણાયા કરે છે
અને એવે રૂબે છે. તેમ જ
મુઠ્ઠાનાં સમજવું. તે અદૃશ્ય
રોગ છે. તેનાથી ચેતજો.

વાચક: ઠીક છે. ત્યારે હવે
રેલવેપુરાણ સંભળાવો.

અધિપતિ: તમને ઊગી
આવશે કે રેલવે ન હોય તો
અંગ્રેજોનો કાબૂ હિંદુસ્તાન
ઉપર છે તેટલો તો ન જ
રહે. રેલવેથી મરકી ફેલાઈ
છે. જો રેલ ન હોય તો
થોડાં જ માણસો એક
જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ
જશે; અને તેથી એવી રોગો
આખા દેશમાં નહીં જઈ
શકે. સહેજે 'સેગ્રેગેશન'—
સૂતક—આપણે પહેલાં
પાળતા. રેલવેથી દુકાળ
વધ્યા છે, કેમ કે રેલવેની
સગવડથી લોકો પોતાનો
દાણો વેચી કાઢે છે. જ્યાં

Editor: It is necessary to exercise patience. The true inwardness of the evils of civilization you will understand with difficulty. Doctors assure us that a consumptive clings to life even when he is about to die. Consumption does not produce apparent hurt — it even produces a seductive colour about a patient's face so as to induce the belief that all is well. Civilization is such a disease and we have to be very wary.

Reader: Very well, then. I shall hear you on the railways.

Editor: It must be manifest to you that, but for the railways, the English could not have such a hold on India as they have. The railways, too, have spread the bubonic plague. Without them, the masses could not move from place to place. They are the carriers of plague germs. Formerly we had natural segregation. Railways have also increased the frequency of famines because, owing to facility of means of locomotion, people sell out their grain and it is sent to

સંપાદક: આપનો ધીરજ
રખના હોગા. સમ્યક્તા
નુકસાન કરતેવાલી કેસે દ,
યહ તો મુશ્કિલસે માલૂમ હો
સકતા હૈ. ડૉક્ટર આપનો
બતલાયેંગે કિ ક્ષયકા મરીજ
મૌતકે દિન તક મી જીનેકી
આશ રખતા હૈ. ક્ષયકા રોગ
બાહર દિખાઈ દેનેવાલી હાનિ
નહીં પહુંચાતા ઓર વહ રોગ
આદમીકો ઝૂટી લાલી દેતા
હૈ. ઇસસે બીમાર વિશ્વાસમેં
બહતા રહતા હૈ ઓર આખિર
ઝૂબ જાતા હૈ. સમ્યક્તાકા
મી એસા હી સમજિયે.
વહ એક અદૃશ્ય રોગ હૈ.
ઉસસે ચેત કર રહિયે.

પાઠક: અચ્છા, તો અબ
આપ રેલ-પુરાણ સુનાઈયે.

સંપાદક: આપકે દિલમેં યહ
વાત તુરન્ત ઉઠેગી કિ અગર
રેલ ન હો તો અંગ્રેજોંકા
કાબૂ હિન્દુસ્તાન પર જિતના
હૈ ઉતના તો નહીં હી રહેગા.
રેલસે મહામારી ફેલી હૈ.
અગર રેલગાડી ન હો તો
કુછ હી લોગ એક જગહસે
દૂસરી જગહ જાયેંગે ઓર ઇસ
કારણ સંક્રામક રોગ સાર
દેશમેં નહીં પહુંચ પાયેંગે.
પહેલે હમ કુદરતી તૌર પર
હી 'સેગ્રેગેશન' — સૂતક —
પાલતે થે. રેલસે અકાલ
વહે હૈ, ક્યોંકિ રેલગાડીકી
સુવિધાકે કારણ લોગ અપના
અનાજ બેચ ડાલતે હૈ. જહાં

મોંઘાલી હોય ત્યાં અનાજ તજ ઈ જાય છે, લોકો બેદરકાર બને છે અને તેથી દુકાળનું દુઃખ વધે છે. રેલવેથી દુષ્ટતા વધે છે. ખરાબ માણસો પોતાનો ખરાબો ઝપટાથી ફેલાવી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં જે પવિત્ર સ્થાન હતાં તે અપવિત્ર થયાં છે. અગાઉ લોકો બહુ મુસીબતે તેવી જગ્યાએ જતા. તેવા લોકો ખરેખર ભાવથી ઈશ્વર ભજવા જતા, હવે તો ધુતારાની ટોળી માત્ર ધૂતવા જાય છે.

વાચક: આ તો એકતરફી વાત તમે કરી. જેમ ખરાબ માણસો જઈ શકે તેમ સારા પણ જઈ શકે છે. તેઓ કેમ રેલવેનો પૂરો લાભ નથી લેતા?

અધિપતિ: સારું હોય એ તો ગોકળગાયની જેમ ચાલે છે. તેને તો રેલવેની સાથે ન જ બને. સારું કરનારને સ્વાર્થ હોય નહીં. તે ઉતાવળ નહીં કરે. તે જાણે છે કે માણસની ઉપર સારાની છાપ પાડતાં જમાનો જોઈશે. નકારું જ ફૂટી શકે છે. ઘર બાંધવું મુશ્કેલ છે, પાડવું એ સહેલું છે.

મોંઘાલી હોય ત્યાં અનાજ તજ ઈ જાય છે. લોકો બેદરકાર બને છે. તેથી દુકાળનું દુઃખ વધે છે. રેલવેથી દુષ્ટતા વધે છે. ખરાબ માણસો પોતાનો ખરાબો ઝપટાથી ફેલાવી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં જે પવિત્ર સ્થાન હતાં તે અપવિત્ર થયાં છે. અગાઉ લોકો બહુ મુસીબતે તેવી જગ્યાએ જતા. તેવા લોકો ખરેખર ભાવથી ઈશ્વર ભજવા જતા. હવે તો ધુતારાની ટોળી માત્ર ધૂતવા જાય છે.

વાં. ચાલો એકતરફી વાત તમે કરી. જેમ ખરાબ માણસો જઈ શકે તેમ સારા પણ જઈ શકે છે. તેઓ કેમ રેલવેનો પૂરો લાભ નથી લેતા?

અ. સારું એવો ગોકળગાયની જેમ ચાલે છે. તેને તો રેલવેની સાથે ન જ બને. સારું કરનારને સ્વાર્થ હોય નહીં. તે ઉતાવળ નહીં કરે. તે જાણે છે કે માણસની ઉપર સારાની છાપ પાડતાં જમાનો જોઈશે. નકારું જ ફૂટી શકે છે. ઘર બાંધવું મુશ્કેલ છે, પાડવું એ સહેલું છે.

the dearest markets. People become careless and so the pressure of famine increases. Railways accentuate the evil nature of man. Bad men fulfil their evil designs with greater rapidity. The holy places of India have become unholy. Formerly, people went to these places with very great difficulty. Generally, therefore, only the real devotees visited such places. Nowadays rogues visit them in order to practise their roguery.

Reader: You have given a one-sided account. Good men can visit these places as well as bad men. Why do they not take the fullest advantage of the railways?

Editor: Good travels at a snail's pace—it can, therefore, have little to do with the railways. Those who want to do good are not selfish, they are not in a hurry, they know that to impregnate people with good requires a long time. But evil has wings. To build a house takes time. Its destruction takes none.

મહંગાઈ હો વહાં અનાજ ખિંચ જાતા હૈ, લોગ લાપરવાહ બનતે હૈં ઓર ઉસસે અકાલકા દુખ બઢતા હૈ. રેલસે દુષ્ટતા બઢતી હૈ. બુરે લોગ અપની બુરાઈ તેજીસે ફેલા સકતે હૈં. હિન્દુસ્તાનમં જો પવિત્ર સ્થાન થે, વે અપવિત્ર બન ગયે હૈં. પહેલે લોગ બડી મુસીબતસે વહાં જાતે થે. એસે લોગ વહાં સચ્ચી ભાવનાસે ઈશ્વરકો ભજને જાતે થે; અબ તો ઠગોંકી ટોલી સિફ ઠગનેકે લિએ વહાં જાતી હૈ.

પાઠક: યહ તો આપને ઇકતરફા વાત કહી. જૈસે યરાબ લોગ વહાં જા સકતે હૈં વૈસે અચ્છે ભી તો જા સકતે હૈં. વે ક્યોં રેલગાડીકા પૂરા લાભ નહીં લેતે?

સંપાદક: જો અચ્છા હોતા હૈ વહ વીરબહૂટીકો તરહ ધીરે ચલતા હૈ. ઉસકી રેલસે નહીં બનતી. અચ્છા કરનેવાલેકે મનમં સ્વાર્થ નહીં રહતા. વહ જલ્દી નહીં કરેગા. વહ જાનતા હૈ કિ આદમી પર અચ્છી વાતકા અસર ડાલનેમં બહુત સમય લગતા હૈ. બુરી વાત હી તેજીસે બઢ સકતી હૈ. ઘર બનાના મુશ્કિલ હૈ, તોડના સહલ હૈ.

એટલે હમેશાં રેલવે એ દુષ્ટતાનો ફેલાવો જ કરશે એમ ચોક્કસ સમજવા જેવું છે. તેથી દુકાળનો ફેલાવો થાય કે નહીં તે વિશે કોઈ શાસ્ત્રકાર મારા મનમાં ઘડીભર વહેમ પેસાડી શકશે, પણ રેલવેથી દુષ્ટતા વધે છે તે તો મનમાં કોતરાઈ ગયું છે તે જનાર નથી.

ચાં પણ રેલવેનો મોટામાં મોટો લાભ ખોલ બધા ગેરફાયદાને ભુલાવી દે છે. રેલવે છે તો આજે હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રજાનો જુસ્સો જોવામાં આવે છે. એટલે હું તો કહું છું કે રેલવે ભલે આવી.

અ. આ તમારી ભૂલ જ છે. તમને ઈંગ્લેન્ડ શીખવ્યું છે કે તમે એક પ્રજા ન હતા. તમે સૈંકડો વર્ષ સુધી નહોતા. આ વાત તદ્દન પાયા વગરની છે. ત્યારે ઈંગ્લેન્ડે હિંદુસ્તાનમાં ન હતા ત્યારે આપણે એક પ્રજા હતા. આપણા વિચારો એક હતા. આપણી રહેણી એક હતી. ત્યારે તો તેઓએ એક રાજ્ય સ્થાપ્યું. ભેદ તો પછી તેમણે જ પાડ્યા.

એટલે હમેશાં રેલવે એ દુષ્ટતાનો ફેલાવો જ કરશે એમ ચોક્કસ સમજવા જેવું છે. તેથી દુકાળનો ફેલાવો થાય કે નહીં તે વિશે કોઈ શાસ્ત્રકાર મારા મનમાં ઘડીભર વહેમ પેસાડી શકશે, પણ રેલવેથી દુષ્ટતા વધે છે તે તો મનમાં કોતરાઈ ગયું છે તે જનાર નથી.

વાચક: પણ રેલવેનો મોટામાં મોટો લાભ બીજા ગેરફાયદાને ભુલાવી દે છે. રેલવે છે તો આજે હિંદુસ્તાનમાં એક-પ્રજાનો જુસ્સો જોવામાં આવે છે. એટલે હું તો કહું છું કે રેલવે ભલે આવી.

અધિપતિ: આ તમારી ભૂલ જ છે. તમને અંગ્રેજો શીખવ્યું છે કે તમે એક-પ્રજા ન હતા, ને થતાં સૈંકડો વર્ષો જશે. આ વાત તદ્દન પાયા વગરની છે. જ્યારે અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં ન હતા ત્યારે આપણે એક-પ્રજા હતા, આપણા વિચારો એક હતા, આપણી રહેણી એક હતી ત્યારે તો તેઓએ એક રાજ્ય સ્થાપ્યું. ભેદ તો પછી તેમણે જ પાડ્યા.

So the railways can become a distributing agency for the evil one only. It may be a debatable matter whether railways spread famines, but it is beyond dispute that they propagate evil.

Reader: Be that as it may, all the disadvantages of railways are more than counterbalanced by the fact that it is due to them that we see in India the new spirit of nationalism.

Editor: I hold this to be a mistake. The English have taught us that we were not one nation before and that it will require centuries before we become one nation. This is without foundation. We were one nation before they came to India. One thought inspired us. Our mode of life was the same. It was because we were one nation that they were able to establish one kingdom. Subsequently they divided us.

इसलिए रेलगाड़ी हमेशा दुष्टताका ही फैलाव करेगी यह बराबर समझ लेना चाहिये। उससे अकाल फैलेगा या नहीं, इस बारेमें कोई शास्त्रकार मेरे मनमें घड़ी भर शंका पैदा कर सकता है; लेकिन रेल दुष्टता बढ़ती है यह बात जो मेरे मनमें जम गयी है वह मिटनेवाली नहीं है।

पाठक: लेकिन रेलका सबसे बड़ा लाभ दूसरे सब नुकसानोंको भुला देता है। रेल है तो आज हिन्दुस्तानमें एक-राष्ट्रका जोश देखनेमें आता है। इसलिए मैं तो कहूँगा कि रेलके आनेसे कोई नुकसान नहीं हुआ।

संपादक: यह आपकी भूल ही है। आपको अंग्रेजोंने सिखाया है कि आप एक-राष्ट्र नहीं थे और एक-राष्ट्र बननेमें आपको सैकड़ों बरस लगेंगे। यह बात विलकुल बेबुनियाद है। जब अंग्रेज हिन्दुस्तानमें नहीं थे तब हम एक-राष्ट्र थे, हमारे विचार एक थे, हमारा रहन-सहन एक था। तभी तो अंग्रेजोंने यहाँ एक-राज्य कायम किया। भेद तो हमारे बीच बादमें उन्होंने पैदा किये।

માં. આ વાત વધારે સમજવી પડશે.

અ. હું જે કહું છું તે વગર વિચાર્યો નથી.
કહેતો એક પ્રજાનો અર્થ એવો નથી કે
આપણી વચ્ચે અંતર ન હતું પણ આપણ
મુખ્ય માણસો એક જ પગ પાળા કે
ગાડામાં આખા હિંદુસ્તાન માં ફરતા.
તેઓ એકબીજાની ભાષા શીખતા ને
તેઓની વચ્ચે અંતર ન હતું ને દીર્ઘ
દર્શી પુરુષોએ સેતુબંધ રામેશ્વર,
જગન્નાથ અને હરદ્વારની જગા ઠરાવી
તેઓનો શો વિચાર હતો એમ તમે
માનો છો? તેઓ મૂર્ખ નહતા એમ તમે
કબૂલ કરશો. તેઓ જાણતા હતા કે
ઈશ્વરભજન તો ઘેર બેઠાં થાય છે. તેઓએ
જ આપણને શીખવ્યું છે કે જેનું મન ચંગા
છે તેને ઘેર બેઠે ગંગા છે પણ તેઓએ
વિચાર્યું કે હિંદુસ્તાન કુદરતે એક મુલક
બનાવ્યો છે. તે એક પ્રજાનો નેઈયે તેથી
તેઓએ જુદાં સ્થાન કો ઠરાવી લોકોને
એકતાનો ખ્યાલ એવી રીતે આપ્યો કે
તેણે દુનિયામાં બીજા જગ્યાએ નથી.

વાચક: આ વાત વધારે
સમજવી પડશે.

અધિપતિ: હું જે કહું છું તે
વગર વિચાર્યો નથી કહેતો.
એક-પ્રજાનો અર્થ એવો
નથી કે આપણી વચ્ચે
અંતર ન હતું; પણ આપણ
મુખ્ય માણસો પગપાળા કે
ગાડામાં આખા હિંદુસ્તાનમાં
ફરતા, તેઓ એકબીજાની
ભાષા શીખતા ને તેઓની
વચ્ચે અંતર ન હતું. જે
દીર્ઘદર્શી પુરુષોએ સેતુબંધ
રામેશ્વર, જગન્નાથ અને
હરદ્વારની જગા ઠરાવી
તેઓનો શો વિચાર હતો
એમ તમે માનો છો? તેઓ
મૂર્ખ ન હતા એમ તમે
કબૂલ કરશો. તેઓ જાણતા
હતા કે ઈશ્વરભજન તો
ઘેર બેઠાં થાય છે. તેઓએ
જ આપણને શીખવ્યું છે
કે જેનું મન ચંગા છે તેને
ઘેર બેઠે ગંગા છે. પણ
તેઓએ વિચાર્યું કે હિંદુસ્તાન
કુદરતે એક-મુલક બનાવ્યો
છે તે એક-પ્રજાનો હોવો
જોઈએ. તેથી તેઓએ જુદાં
સ્થાન કો ઠરાવી લોકોને
એકતાનો ખ્યાલ એવી રીતે
આપ્યો કે, જેવું દુનિયામાં
બીજા જગ્યાએ નથી.

Reader: This requires an explanation.

Editor: I do not wish to suggest that because we were one nation we had no differences; but it is submitted that our leading men travelled throughout India either on foot or in bullock-carts. They learned one another's languages and there was no aloofness between them. What do you think could have been the intention of those farseeing ancestors of ours who established Setubandha (Rameshwar) in the South, Jagannath in the East and Hardwar in the North as places of pilgrimage? You will admit they were no fools. They knew that worship of God could have been performed just as well at home. They taught us that those whose hearts were aglow with righteousness had the Ganges in their own homes. But they saw that India was one undivided land so made by nature. They, therefore, argued that it must be one nation. Arguing thus, they established holy places in various parts of India, and fired the people with an idea of nationality in a manner unknown in other parts of the world.

પાઠક: યહ વાત મુઝે
જ્યાદા સમજની હોગી।

સંપાદક: મેં જો કહતા હૂં વહ
વિના સોચે-સમજે નહીં કહતા।
એક-રાષ્ટ્રકા યહ અર્થ નહીં
કિ હમારે વીચ કોઈ મતભેદ
નહીં થા; લેકિન હમારે મુખ્ય
લોગ પૈદલ યા બૈલગાડીમેં
હિન્દુસ્તાનકા સફર કરતે થે,
વે એક-દૂસરેકી ભાષા સીખતે
થે ઓર અનેકે વીચ કોઈ
અન્તર નહીં થા। જિન દૂરદર્શી
પુરુષોને સેતુબંધ રામેશ્વર,
જગન્નાથપુરી ઓર હરદ્વારકી
યાત્રા ઠહરાઈ, અનેકા આપકી
રાયમેં ક્યા ક્હયાલ હોગા? વે
મૂર્ખ નહીં થે, યહ તો આપ
કબૂલ કરેંગે। વે જાનતે થે
કિ ઈશ્વર-ભજન ઘર બૈઠે મી
હોતા હૈ। અનેકે હમેં યહ
સિખાયા હૈ કિ મન ચેંગા
તો કઠૌતીમેં ગંગા। લેકિન
અનેકે સોચા કિ કુદરતને
હિન્દુસ્તાનકો એક-દેશ બનાયા
હૈ, ઇસલિએ વહ એક-રાષ્ટ્ર
હોના ચાહિયે। ઇસલિએ અનેકે
અલગ અલગ સ્થાન તય કરકે
લોગોંકો એકતાકા વિચાર
ઇસ તરહ દિયા, જૈસા દુનિયામેં
ઓર કઠીં નહીં દિયા ગયા હૈ।

એ અંગ્રેજ એક નથી તેટલા
એક આપણે હિંદી હતા અને છીએ. માત્ર તમે
અમે જે સુધર્યા છીએ તેને મન જ
હિંદુસ્તાનમાં જુદી જુદી પ્રજા છીએ એમ
આભાસ આવ્યો. રેલવેથી આપણો
જુદી પ્રજા માનતા થયા ને રેલવેથી આપણો
એક પ્રજાનો ખ્યાલ પાછો લાવતા થયા છીએ.
એમ માનો મને બાધ નથી. અફીઝી
કહી શકે છે અફીઝીના ગેરફાયદાની
ખબર અફીઝીથી પડી વાસ્તે અફીઝી
એ સારી વસ્તુ છે. આ બધું તમે ખૂબ
વિચારજો. તમને હજુ શંકાઓ ઉઠશે.
પણ તે બધીનો નિર્ણય તમારી મેળે મળે
કરી શકશો.

વાં તમે કહેલું કુવિચારી રા. મુજુ એક
સવાલનો મને હમણાં જ ઉઠે છે. તમે
મુસલમાન હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયાને
પહેલાંના હિંદુસ્તાનની વાત કરી. મુજુ હવે
તો મુસલમાનોની, પારસીની, ખ્રિસ્તીની
એમ મોટી સંખ્યા છે. તે એક પ્રજા કહી
શકે. હિંદુ મુસલમાને તો હવે એક

બે અંગ્રેજ એક નથી તેટલા
એક આપણે હિંદી હતા અને
છીએ. માત્ર તમે અમે જે
સુધર્યા છીએ તેને મન જ
હિંદુસ્તાનમાં જુદી જુદી પ્રજા
છીએ એમ આભાસ આવ્યો.
રેલવેથી આપણે જુદી પ્રજા
માનતા થયા ને રેલવેથી
આપણે એક-પ્રજાનો ખ્યાલ
પાછો લાવતા થયા છીએ
એમ માનો તો મને બાધ
નથી. અફીઝી કહી શકે છે
કે અફીઝીના ગેરફાયદાની
ખબર અફીઝીથી પડી, વાસ્તે
અફીઝી એ સારી વસ્તુ છે.
આ બધું તમે ખૂબ વિચારજો.
તમને હજુ શંકાઓ ઉઠશે.
પણ તે બધીનો નિર્ણય
તમારી મેળે તમે કરી શકશો.

વાચક: તમે કહેલું હું
વિચારીશ. પણ એક સવાલ
તો મને હમણાં જ ઉઠે
છે. મુસલમાન હિંદુસ્તાનમાં
દાખલ થયા તે પહેલાંના
હિંદુસ્તાનની તમે વાત કરી.
પણ હવે તો મુસલમાનોની,
પારસીની, ખ્રિસ્તીની એમ
મોટી સંખ્યા છે. તે એક-
પ્રજા હોય નહીં. હિંદુ-
મુસલમાને તો હાડવેર છે

And we Indians are one as no two Englishmen are. Only you and I and others who consider ourselves civilized and superior persons imagine that we are many nations. It was after the advent of railways that we began to believe in distinctions, and you are at liberty now to say that it is through the railways that we are beginning to abolish those distinctions. An opium-eater may argue the advantage of opium-eating from the fact that he began to understand the evil of the opium habit after having eaten it. I would ask you to consider well what I had said on the railways.

Reader: I will gladly do so, but one question occurs to me even now. You have described to me the India of the pre-Mahomedan period, but now we have Mahomedans, Parsis and Christians. How can they be one nation? Hindus and Mahomedans are old enemies.

બે અંગ્રેજ જિતાને એક નહીં
હैं ઉતને हम हिन्दुस्तानी एका
थे और एक हैं। सिर्फ हम
और आप जो खुदको सभ्य
मानते हैं उन्हींके मनमें ऐसा
आभास (भ्रम) पैदा हुआ
कि हिन्दुस्तानमें हम अलग
अलग राष्ट्र हैं। रेलके कारण
हम अपनेको अलग राष्ट्र
मानने लगे और रेलके कारण
एक-राष्ट्रका खयाल फिरसे
हमारे मनमें आने लगा, ऐसा
आप मानें तो मुझे हर्ज नहीं
है। अफीमची कह सकता
है कि अफीमके नुकसानका
पता मुझे अफीमरो चला,
इसलिए अफीम अच्छी चीज
है। यह सब आप अच्छी
तरह सोचिये। अभी आपके
मनमें और भी शंकाएँ
उठेंगी। लेकिन आप खुद
उन सबको हल कर सकेंगे।

पाठक: आपने जो कुछ कहा
उस पर मैं सोचूँगा। लेकिन
एक सवाल मेरे मनमें इसी
समय उठता है। मुसलमान
हिन्दुस्तानमें आये उसके
पहलेके हिन्दुस्तानकी बात
आपने की। लेकिन अब
तो मुसलमानों, पारसियों,
ईसाइयोंकी हिन्दुस्तानमें
बड़ी संख्या है। वे एक-
राष्ट्र नहीं हो सकते।
कहा जाता है कि हिन्दू-
मुसलमानोंमें कट्टर वैर है।

એમ કહેવાય છે. આપણી કહેવતો
પણ તેવી છે. 'મિયાને ને મહાદેવને
ન બને.' હિંદુ પૂર્વમાં તો મુસલમાન
પશ્ચિમમાં પૂજે. મુસલમાન હિંદુને
બુત પરસ્ત ના પૂજનાર ગણી તેમનો
તિરસ્કાર કરે. હિંદુ મૂર્તિ પૂજક. મુસલ
માન મૂર્તિનું ખંડન કરનાર છે. આ હિંદુ
ગાયત્રીને પૂજે, મુસલમાન તેને મારે.
હિંદુ આ હિંસક. મુસલમાન હિંસક. આમ
ડગલે ડગલે વિરોધ છે તે ક્યાંથી
મટે ને હિંદુસ્તાન ક્યાંથી એક થાય?

૮૮

એમ કહેવાય છે. આપણી
કહેવતો પણ તેવી જ
છે. 'મિયાને ને મહાદેવને
ન બને.' હિંદુ પૂર્વમાં
તો મુસલમાન પશ્ચિમમાં
પૂજે. મુસલમાન હિંદુને
બુતપરસ્ત — મૂર્તિના
પૂજનાર — ગણી તેમનો
તિરસ્કાર કરે. હિંદુ
મૂર્તિપૂજક છે, મુસલમાન
મૂર્તિનું ખંડન કરનાર છે.
હિંદુ ગાયને પૂજે, મુસલમાન
તેને મારે. હિંદુ અહિંસક,
મુસલમાન હિંસક. આમ
ડગલે ડગલે વિરોધ છે તે
ક્યાંથી મટે ને હિંદુસ્તાન
ક્યાંથી એક થાય?

Our very proverbs prove it. Mahomedans turn to the West for worship, whilst Hindus turn to the East. The former look down on the Hindus as idolaters. The Hindus worship the cow, the Mahomedans kill her. The Hindus believe in the doctrine of non-killing, the Mahomedans do not. We thus meet with differences at every step. How can India be one nation?

હમારી કહાવતેં भी ऐसी ही
हैं। 'मियाँ और महादेवकी नहीं
बनेगी।' हिन्दू पूर्वमें ईश्वरको
पूजता है, तो मुस्लिम पश्चिममें
पूजता है। मुसलमान हिन्दूको
बुतपरस्त — मूर्तिपूजक —
मानकर उससे नफरत करता
है। हिन्दू मूर्तिपूजक है,
मुसलमान मूर्तिको तोड़नेवाला
है। हिन्दू गायको पूजता है,
मुसलमान उसे मारता है।
हिन्दू अहिंसक है, मुसलमान
हिंसक। यों पग-पग पर जो
विरोध है, वह कैसे मिटे और
हिन्दुस्तान एक कैसे हो?

૬૬
હિંદુસ્તાનની દશા
પરિચય ૧૦મું.

હિંદુસ્તાનની દશા

(હિંદુ-મુસલમાન)

અ. તમારો છેલ્લો
સવાલ મહાગંભીર
જણાય છે. પણ તે
વિચાર કરતાં
સહેલો લાગશે. આ સવાલ
રેલવે, વકીલ અને દાકતર
છે. વકીલ અને દાકતરનો
વિચાર તો આપણે હજી હલ
કરવો પડશે; રેલવેનો કરી
ગયા. આટલું ઉમેરું છું કે
માણસને એવી રીતે પેદા
કરેલ છે કે, તેણે પોતાના
હાથપગથી બને તેટલું જ

૧૦.
હિંદુસ્તાનની દશા —
હિંદુ-મુસલમાન

અધિપતિ: તમારો છેલ્લો
સવાલ મહાગંભીર જણાય
છે. પણ તે વિચાર કરતાં
સહેલો લાગશે. આ સવાલ
રેલવે, વકીલ અને દાકતર
છે. વકીલ અને દાકતરનો
વિચાર તો આપણે હજી હલ
કરવો પડશે; રેલવેનો કરી
ગયા. આટલું ઉમેરું છું કે
માણસને એવી રીતે પેદા
કરેલ છે કે, તેણે પોતાના
હાથપગથી બને તેટલું જ

• 10 •

THE CONDITION OF INDIA— THE HINDUS AND THE MAHOMEDANS

Editor: Your last question is a serious one and yet, on careful consideration, it will be found to be easy of solution. The question arises because of the presence of the railways, of the lawyers and of the doctors. We shall presently examine the last two. We have already considered the railways. I should, however, like to add that man is so made by nature as to require him to restrict his movements as far as his hands and feet will take him.

૧૦
હિન્દુસ્તાનની દશા —
હિન્દુ-મુસલમાન

સંપાદક: આપકા આંખિરી
સવાલ બड़ा गम्भीर मालूम
होता है। लेकिन सोचने पर
वह सहल मालूम होगा। यह
सवाल उठा है, उसका कारण
भी रेल, वकील और डॉक्टर
हैं। वकीलों और डॉक्टरोंका
विचार तो अभी करना बाकी
है। रेलोंका विचार हम कर
चुके। इतना मैं जोड़ता हूँ
कि मनुष्य इस तरह पैदा
किया गया है कि अपने
हाथ-पैरसे बने उतनी ही

તોણે આવાગમન
 કરવું. જો આપણે રેલવે
 સાધનોથી દોડધામ ન જ
 કરીએ તો આપણને બહુ
 ગૂંચવાડાભરેલા સવાલો
 ન આવી પડે. આપણે
 હાથે કરીને દુઃખ ઓઢી
 લઈએ છીએ. માણસની
 હદ ખુદાએ તેના શરીરના
 ઘાટથી જ બાંધી, તો માણસે
 તે ઘાટની હદ ઓળંગવાના
 ઉપાય શોધી કાઢ્યા.
 માણસને અક્કલ એવા
 કારણસર આપી કે, તેથી
 તે ખુદાને પિછાને; માણસે
 અક્કલનો ઉપયોગ ખુદાને
 ભૂલવામાં કર્યો. મારાથી
 મારી કુદરતી હદ મુજબ
 મારી આસપાસ વસતા

આવાગમન વગેરે
 કરવું. જો આપણે રેલવે
 સાધનોથી દોડધામ ન જ
 કરીએ તો આપણને બહુ
 ગૂંચવાડાભરેલા સવાલો
 ન આવી પડે. આપણે
 હાથે કરીને દુઃખ ઓઢી
 લઈએ છીએ. માણસની
 હદ ખુદાએ તેના શરીરના
 ઘાટથી જ બાંધી, તો માણસે
 તે ઘાટની હદ ઓળંગવાના
 ઉપાય શોધી કાઢ્યા.
 માણસને અક્કલ એવા
 કારણસર આપી કે, તેથી
 તે ખુદાને પિછાને; માણસે
 અક્કલનો ઉપયોગ ખુદાને
 ભૂલવામાં કર્યો. મારાથી
 મારી કુદરતી હદ મુજબ
 મારી આસપાસ વસતા

If we did not rush about from place to place by means of railways and such other maddening conveniences, much of the confusion that arises would be obviated. Our difficulties are of our own creation. God set a limit to man's locomotive ambition in the construction of his body. Man immediately proceeded to discover means of overriding the limit. God gifted man with intellect that he might know his Maker. Man abused it so that he might forget his Maker. I am so constructed that I can only serve

આને-જાને વગેરાકી હલચલ
 ઉસે કરની ચાહિયે। અગર
 હમ રેલ વગેરા સાધનોસે
 દૌડધૂપ કરેં હી નહીં, તો
 બહુત પેચીદે સવાલ હમારે
 સામને આયેંગે હી નહીં। હમ
 खुद होकर दुखको न्योतते
 हैं। भगवानने मनुष्यकी हद
 उसके शरीरकी बनावटसे ही
 बाँध दी, लेकिन मनुष्यने उस
 बनावटकी हदको लाँघनेके
 उपाय ढूँढ निकाले। मनुष्यको
 अकल इसलिए दी गई है कि
 उसकी मददसे वह भगवानको
 पहचाने। पर मनुष्यने
 अकलका उपयोग भगवानको
 भूलनेमें किया। मैं अपनी
 कुदरती हदके मुताबिक
 अपने आसपास रहने-

માણસોની સેવા થઈ શકે;
તો મેં ઝટ લઈને મારી
મગરૂરીમાં શોધી કાઢ્યું કે
મારે તો આખી દુનિયાની
સેવા મારા શરીર વતી
કરવી. આમ કરવા જતાં
ઘણા ધર્મના ને પ્રકારના
માણસો સાથે આવે. તે
બોજો માણસજાત ઉપાડી
શકે જ નહીં એટલે પછી
અકળાય. આ વિચાર પ્રમાણે
તમે સમજી લેશો કે રેલવે
એ ખરેખર તોફાની સાધન
છે. માણસ રેલવેનો ઉપયોગ
કરી ખુદાને ભૂલેલ છે.

માણસોની સેવા થઈ શકે
તો મેં ઝટ લઈને મારી

માણસોની સેવા થઈ શકે;
તો મેં ઝટ લઈને મારી
મગરૂરીમાં શોધી કાઢ્યું કે
મારે તો આખી દુનિયાની
સેવા મારા શરીર વતી
કરવી. આમ કરવા જતાં
ઘણા ધર્મના ને પ્રકારના
માણસો સાથે આવે. તે
બોજો માણસજાત ઉપાડી
શકે જ નહીં એટલે પછી
અકળાય. આ વિચાર પ્રમાણે
તમે સમજી લેશો કે રેલવે
એ ખરેખર તોફાની સાધન
છે. માણસ રેલવેનો ઉપયોગ
કરી ખુદાને ભૂલેલ છે.

વાચક: પણ હું તો હવે
મારા ઉઠાવેલા સવાલનો

my immediate neighbours, but in my conceit I pretend to have discovered that I must with my body serve every individual in the Universe. In thus attempting the impossible, man comes in contact with different natures, different religions, and is utterly confounded. According to this reasoning, it must be apparent to you that railways are a most dangerous institution. Owing to them, man has gone further away from his Maker.

Reader: But I am impatient to hear your answer to my

વાલોંકી હી સેવા કર સકતા
હું; પર મૈને તુરન્ત અપની
મગરૂરીમેં હૂંઢ નિકાલા કિ
મુझे તો સારી દુનિયાકી સેવા
અપને તનસે કરની चाहिये।
ऐसा करनेमें अनेक धर्मोंके
और कई तरहके लोगोंका
साथ होगा। यह बोझ मनुष्य
उठा ही नहीं सकता और
इसलिए अकुलाता है। इस
विचारसे आप समझ लेंगे
कि रेलगाड़ी सचमुच एक
तूफानी साधन है। मनुष्य
रेलगाड़ीका उपयोग करके
भगवानको भूल गया है।

પાઠક: પર મેં તો અવ જો
સવાલ મૈને ઉઠાયા હૈં ઉસકા

જવાબ સાંભળવા અધીરો
બની રહ્યો છું. મુસલમાન
દાખલ થવાથી એક-
પ્રજા રહી કે ગઈ?

અ. હિંદુસ્તાનમાં ગમે
તે ધર્મના માણસો રહી શકે
છે તેથી કંઈ તે એક-પ્રજા
મટનાર નથી. નવા માણસો
દાખલ થાય તે પ્રજાભંગ
નથી કરી શકતા; તેઓ
પ્રજામાં ભળી જાય છે.
એમ થાય ત્યારે જ અમુક
મુલક એક-પ્રજા ગણાય. તે
મુલકમાં બીજા માણસોનો
સમાસ કરવાનો ગુણ હોવો
જોઈએ. તેવું હિંદુસ્તાનમાં
હતું અને છે. બાકી ખરું
જોતાં, જેટલા માણસ
તેટલા ધર્મ છે એમ ગણી

જવાબ સાંભળવા અધીરો
બની રહ્યો છું. મુસલમાન
દાખલ થવાથી એક-
પ્રજા રહી કે ગઈ?

અધિપતિ: હિંદુસ્તાનમાં ગમે
તે ધર્મના માણસો રહી શકે
છે તેથી કંઈ તે એક-પ્રજા
મટનાર નથી. નવા માણસો
દાખલ થાય તે પ્રજાભંગ
નથી કરી શકતા; તેઓ
પ્રજામાં ભળી જાય છે.
એમ થાય ત્યારે જ અમુક
મુલક એક-પ્રજા ગણાય. તે
મુલકમાં બીજા માણસોનો
સમાસ કરવાનો ગુણ હોવો
જોઈએ. તેવું હિંદુસ્તાનમાં
હતું અને છે. બાકી ખરું
જોતાં, જેટલા માણસ
તેટલા ધર્મ છે એમ ગણી

question. Has the introduction of Mahomedanism
not unmade the nation?

Editor: India cannot cease to be one nation because
people belonging to different religions live in it.
The introduction of foreigners does not necessarily
destroy the nation; they merge in it. A country is
one nation only when such a condition obtains in
it. That country must have a faculty for assimilation.
India has ever been such a country. In reality there
are as many religions as there are individuals;

જવાબ મુનનેકો અધીરો હો રહા
હું. મુસલમાનોંકે આનેસે હમારા
એક-રાષ્ટ્ર રહા યા મિટા?

સંપાદક: હિન્દુસ્તાનમાં ચાહે
જિસ ધર્મકે આદમી રહ
સકતે હૈં; ઉસસે વહ એક-
રાષ્ટ્ર મિટનેવાલા નહીં હૈં।
જો નયે લોગ ઉસમાં દાખિલ
હોતે હૈં, વે ઉસકી પ્રજાકો
તોડ નહીં સકતે, વે ઉસકી
પ્રજામાં ઘુલમિલ જાતે હૈં।
એસા હો તખી કોઈ મુલક
એક-રાષ્ટ્ર માના જાયગા। એસે
મુલકમાં દૂસરે લોગોંકા સમાવેશ
કરનેકા ગુણ હોના ચાહિયે।
હિન્દુસ્તાન એસા થા ઓર
આજ ખી હૈં। યોં તો જિતને
આદમી ઉતને ધર્મ એસા માન

૧૧૩૧૫. એક પ્રજા થઈ
 રહેનાર માણસો એકબીજાના
 ધર્મની વચમાં પડતા જ
 નથી; જો પડે તો સમજવું
 કે તેઓ એક-પ્રજા થવાને
 લાયક નથી. હિંદુ જો એમ
 માને કે આખું હિંદુસ્તાન
 હિંદુથી જ ભરેલું હોય તો
 તે સ્વપ્ન છે. મુસલમાન
 એમ માને કે તેમાં માત્ર
 મુસલમાન જ વસે તો તે
 પણ સ્વપ્ન સમજવું. છતાં
 હિંદુ, મુસલમાન, પારસી,
 ખ્રિસ્તી, જેઓ તે દેશને
 મુલક કરી વસ્યા છે તેઓ
 એકદેશી, એકમુલકી છે; તે
 મુલકી ભાઈ છે, અને તેમણે
 એકબીજાના સ્વાર્થને ખાતર
 પણ એક થઈ રહેવું પડશે.

શકાય. એક-પ્રજા થઈ
 રહેનાર માણસો એકબીજાના
 ધર્મની વચમાં પડતા જ
 નથી; જો પડે તો સમજવું
 કે તેઓ એક-પ્રજા થવાને
 લાયક નથી. હિંદુ જો એમ
 માને કે આખું હિંદુસ્તાન
 હિંદુથી જ ભરેલું હોય તો
 તે સ્વપ્ન છે. મુસલમાન
 એમ માને કે તેમાં માત્ર
 મુસલમાન જ વસે તો તે
 પણ સ્વપ્ન સમજવું. છતાં
 હિંદુ, મુસલમાન, પારસી,
 ખ્રિસ્તી, જેઓ તે દેશને
 મુલક કરી વસ્યા છે તેઓ
 એકદેશી, એકમુલકી છે; તે
 મુલકી ભાઈ છે, અને તેમણે
 એકબીજાના સ્વાર્થને ખાતર
 પણ એક થઈ રહેવું પડશે.

but those who are conscious of the spirit of nationality do not interfere with one another's religion. If they do, they are not fit to be considered a nation. If the Hindus believe that India should be peopled only by Hindus, they are living in dreamland. The Hindus, the Mahomedans, the Parsis and the Christians who have made India their country are fellow countrymen, and they will have to live in unity, if only for their own interest.

સકાતે હૈં। એક-રાષ્ટ્ર હોકર
 રહનેવાલે લોગ એક-દૂસરેકે
 ધર્મમેં દખલ નહીં દેતે; અગર
 દેતે હૈં તો સમજના ચાહિયે કિ
 વે એક-રાષ્ટ્ર હોને લાયક નહીં
 હૈં। અગર હિન્દૂ માને કિ સારા
 હિન્દુસ્તાન સિર્ફ હિન્દુઓસે
 ભરા હોના ચાહિયે, તો યહ
 એક નિરા સપના હૈં। મુસલમાન
 અગર એસા માને કિ ઉસમેં
 સિર્ફ મુસલમાન હી રહેં, તો
 ઉસે બી સપના હી સમજિયે।
 ફિરં બી હિન્દૂ, મુસલમાન,
 પારસી, ઈસાઈ, જો ઈસ દેશકો
 અપના વતન માનકર બસ
 ચુકે હૈં એક-દેશી, એક-મુલ્કી
 હૈં, વે દેશી-ભાઈ હૈં, ઓર ઉન્હેં
 એક-દૂસરેકે સ્વાર્થકે લિઅે બી
 એક હોકર રહના પડેગા।

દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં
એક-પ્રજાનો અર્થ એક-
ધર્મ એમ થયો નથી,
હિંદુસ્તાનમાં હતો નહીં.

વા. પછા હાડવેરનું શું?

અ. હાડવેર 'અંધ બંધ'ના
દુષ્કર્મને શોધેલું વચન
છે. જ્યારે હિંદુ-મુસલમાન
લડતા ત્યારે તેવી વાતો પણ
કરતા. લડતા તો ક્યારના
બંધ થયા છીએ. પછી
હાડવેર શાનાં? વળી એટલું
યાદ રાખજો કે અંગ્રેજ
આવ્યા પછી આપણે લડતા
બંધ થયા છીએ એવું કંઈ
નથી. હિંદુઓ મુસલમાન
રાજાઓની નીચે, અને
મુસલમાનો હિંદુ રાજાઓ

દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં
એક-પ્રજાનો અર્થ એક-
ધર્મ એમ થયો નથી,
હિંદુસ્તાનમાં હતો નહીં.

વાચક: પણ હાડવેરનું શું?

અધિપતિ: 'હાડવેર' એ
બંધના દુશ્મને શોધેલું વચન
છે. જ્યારે હિંદુ-મુસલમાન
લડતા ત્યારે તેવી વાતો પણ
કરતા. લડતા તો ક્યારના
બંધ થયા છીએ. પછી
હાડવેર શાનાં? વળી એટલું
યાદ રાખજો કે અંગ્રેજ
આવ્યા પછી આપણે લડતા
બંધ થયા છીએ એવું કંઈ
નથી. હિંદુઓ મુસલમાન
રાજાઓની નીચે, અને
મુસલમાનો હિંદુ રાજાઓ

In no part of the world are one nationality and one religion synonymous terms; nor has it ever been so in India.

Reader: But what about the inborn enmity between Hindus and Mahomedans?

Editor: That phrase has been invented by our mutual enemy. When the Hindus and Mahomedans fought against one another, they certainly spoke in that strain. They have long since ceased to fight. How, then, can there be any inborn enmity? Pray remember this too, that we did not cease to fight only after British occupation. The Hindus flourished under Moslem

દુનિયાકે किसी भी
हिस्सेमें एक-राष्ट्रका
अर्थ एक-धर्म नहीं किया
गया है; हिन्दुस्तानमें तो
ऐसा था ही नहीं।

पाठक: लेकिन दोनों
कौमोंके कट्टर बैरका क्या?

संपादक: 'कट्टर बैर' शब्द
दोनोंके दुश्मनने खोज निकाला
है। जब हिन्दू-मुसलमान
झगड़ते थे तब वे ऐसी बातें
भी करते थे। झगड़ा तो
हमारा सबका बंद हो गया
है। फिर कट्टर बैर काहेका?
और इतना याद रखिये कि
अंग्रेजोंके आनेके बाद ही
हमारा झगड़ा बन्द हुआ ऐसा
नहीं है। हिन्दू लोग मुसलमान
बादशाहोंके मातहत और
मुसलमान हिन्दू राजाओंके

નીચે રહેતા આવ્યા છે.
બંને જણને પાછળથી
માલૂમ પડ્યું કે કોઈ
કરવાથી કોઈને ફાયદો
નથી. લડાઈથી એકબીજા
પોતાનો ધર્મ નહીં છોડે,
તેમ એકબીજા પોતાની
હઠ પણ નહીં મૂકે. તેથી
બંનેએ સંપીને રહેવાનો
ઠરાવ કર્યો. કજિયા તો
પાછા અંગ્રેજે શરૂ કરાવ્યા.

મિયાંને ને મહાદેવને બંને
નહીં એ કહેવત પણ
ઉપર પ્રમાણે સમજવી.
કેટલીક કહેવતો રહી જાય
છે તે નુકસાન કર્યા જ
કરે છે. આપણે કહેવતની
ધૂનમાં એટલું પણ યાદ
નથી કરતા કે ઘણા
હિંદુ તથા મુસલમાનના
બાપદાદા એક જ હતા;

નીચે રહેતા આવ્યા છે.
બંને જણને પાછળથી
માલૂમ પડ્યું કે કોઈ
કરવાથી કોઈને ફાયદો
નથી. લડાઈથી એકબીજા
પોતાનો ધર્મ નહીં છોડે,
તેમ એકબીજા પોતાની
હઠ પણ નહીં મૂકે. તેથી
બંનેએ સંપીને રહેવાનો
ઠરાવ કર્યો. કજિયા તો
પાછા અંગ્રેજે શરૂ કરાવ્યા.

‘મિયાંને ને મહાદેવને બંને
નહીં એ કહેવત પણ
ઉપર પ્રમાણે સમજવી.
કેટલીક કહેવતો રહી જાય
છે તે નુકસાન કર્યા જ
કરે છે. આપણે કહેવતની
ધૂનમાં એટલું પણ યાદ
નથી કરતા કે ઘણા
હિંદુ તથા મુસલમાનના
બાપદાદા એક જ હતા;

sovereigns and Moslems under the Hindu. Each party recognized that mutual fighting was suicidal, and that neither party would abandon its religion by force of arms. Both parties, therefore, decided to live in peace. With the English advent quarrels re-commenced.

The proverbs you have quoted were coined when both were fighting; to quote them now is obviously harmful. Should we not remember that many Hindus and Mahomedans own the same ancestors and the

માતહત રહેતા આવે છે.
દોનોંકો વાદમેં સમજમેં આ
ગયા કિ ઝગડનેસે કોઈ
ફાયદા નહીં; લડાઈસે કોઈ
અપના ધર્મ નહીં છોડેંગે ઓર
કોઈ અપની જિદ મી નહીં
છોડેંગે. ઇસલિએ દોનોંને
મિલકર રહેનેકા ફેસલા
કિયા. ઝગડે તો ફિરસે
અંગ્રેજોંને શુરુ કરવાયે.

‘મિયાં ઓર મહાદેવકી નહીં
વનતી’ ઇસ કહાવતકા મી
એસા હી સમજિયે. કુછ
કહાવતેં હમેશાકે લિએ
રહ જાતી હૈં ઓર નુકસાન
કરતી હી રહતી હૈં. હમ
કહાવતકી ધુનમેં ઇતના મી
યાદ નહીં રખતે કિ બહુતેરે
હિન્દુઓં ઓર મુસલમાનોંકે
બાપ-દાદે એક હી થે,

કેકાણે લઈ જઈએ છીએ.

જેમ મુસલમાન મૂર્તિનું ખંડન
કરનાર છે તેમ હિંદુમાં પણ
એવી શાખા જોવામાં આવે
છે. જેમ જેમ ખરું જ્ઞાન
વધતું જશે તેમ તેમ આપણે
સમજીશું કે, આપણને પસંદ
ન પડે એવો ધર્મ સામેનો
માણસ પાળતો હોય તોપણ
આપણે તેની સાને વેરભાવ
ન રાખવો ઘટે; આપણે તેની
સામે જબરદસ્તી ન કરીએ.

વાચક: હવે ગૌરક્ષા વિશે
તમારા વિચાર કહો.

There are Hindu iconoclasts as there are Mahomedan.
The more we advance in true knowledge, the better
we shall understand that we need not be at war with
those whose religion we may not follow.

Reader: Now I would like to know your views about
cow-protection.

પાસ લે જાતે હૈં.

જैसे મુસલમાન મૂર્તિકા ખંડન
करनेवाले हैं, वैसे हिन्दुओंमें
भी मूर्तिका खंडन करनेवाला
एक वर्ग देखनेमें आता है।
ज्यों ज्यों सही ज्ञान बढ़ेगा
त्यों त्यों हम समझते जायेंगे
कि हमें पसन्द न आनेवाला
धर्म दूसरा आदमी पालता हो,
तो भी उससे बैरभाव रखना
हमारे लिए ठीक नहीं; हम
उस पर जबरदस्ती न करें।

पाठक: अब गौरक्षाके बारेमें
अपने विचार बताइये।

આ જીવોને ગામને પૂજું છું
 આજે તે માન આપું છું.
 ગામ એ હિંદુસ્તાનની
 રક્ષા કરનારી છે કેમકે
 તેની પ્રજા ઉપર હિંદુસ્તાન
 એ ખેતીનો છતાં જ તેનો
 આધાર છે. સત્કર્મની
 ગામ એ હિંદુસ્તાનનો આધાર
 છે તેનો હિંદુસ્તાનના
 માટે કલ્યાણ કરશે.
 પણ જેમ ગામને
 પૂજું છું તેમ જ માણસને
 પણ પૂજું છું. એમ બધું
 હિંદુસ્તાનના જીવન માટે
 પણ મહત્વ છે અને માન
 રાખવું હિંદુસ્તાનને
 હિંદુસ્તાનના જીવન માટે
 રક્ષા કરનારી છે. તમારે
 રક્ષા કરનારી જાણવી.
 હિંદુસ્તાન માટે આજે
 સ્વાસ્થ્ય તેમ જ માણસ
 આજે રક્ષા કરનારી છે.

અધિપતિ: હું પોતે
 ગાયને પૂજું છું. એટલે કે,
 માન આપું છું. ગાય એ
 હિંદુસ્તાનની રક્ષા કરનારી
 છે, કેમ કે તેની પ્રજા ઉપર
 હિંદુસ્તાન, જે ખેતીનો મુલક
 છે, તેનો આધાર છે. સેંકડો
 રીતે ગાય એ ઉપયોગી
 પ્રાણી છે. તે ઉપયોગી
 પ્રાણી છે તે તો મુસલમાન
 ભાઈ પણ કબૂલ કરશે.

પણ જેમ હું ગાયને પૂજું છું
 તેમ હું માણસને પણ પૂજું
 છું. જેમ ગાય ઉપયોગી છે
 તેમ માણસ પણ — પછી
 તે મુસલમાન હોય કે
 હિંદુ હોય — ઉપયોગી છે.
 ત્યારે શું ગાયને બચાવવા
 હું મુસલમાનની સાથે
 લડીશ? હું તેને મારીશ?
 આમ કરવા જતાં હું

Editor: I myself respect the cow, that is, I look upon her with affectionate reverence. The cow is the protector of India because, being an agricultural country, she is dependent on the cow. The cow is a most useful animal in hundreds of ways. Our Mahomedan brethren will admit this.

But, just as I respect the cow, so do I respect my fellow-men. A man is just as useful as a cow no matter whether he be a Mahomedan or a Hindu. Am I, then, to fight with or kill a Mahomedan in order to save a cow? In doing so, I would become an enemy

સંપાદક: મੈં खुद गायको पूजता हूँ यानी मान देता हूँ। गाय हिन्दुस्तानकी रक्षा करनेवाली है, क्योंकि उसकी संतान पर हिन्दुस्तानका, जो खेती-प्रधान देश है, आधार है। गाय कई तरहसे उपयोगी जानवर है। वह उपयोगी जानवर है, यह तो मुसलमान भाई भी कबूल करेंगे।

लेकिन जैसे मैं गायको पूजता हूँ वैसे मैं मनुष्यको भी पूजता हूँ। जैसे गाय उपयोगी है वैसे मनुष्य भी — फिर चाहे वह मुसलमान हो या हिन्दू — उपयोगी है। तब क्या गायको बचानेके लिए मैं मुसलमानसे लड़ूंगा? क्या उसे मैं मारूंगा? ऐसा करनेसे मैं

હિસામનનો તેમ જ
 ગાયનાં દુશ્મન બનીશ.
 મારા વિચાર પ્રમાણે તો
 હું કહું છું કે, ગાયની રક્ષા
 કરવાનો ઉપાય એક જ છે,
 કે મારે મારા મુસલમાન
 ભાઈની પાસે હાથ જોડવા
 ને તેને દેશની ખાતર ગાયને
 ઉગારવા સમજાવવું. જો તે
 ન સમજે તો મારે ગાયને
 જતી કરવી, કેમ કે તે મારા
 અખત્યારની વાત નથી. મને
 જો ગાયની ઉપર અત્યંત
 દયા આવતી હોય તો મારે
 મારો પ્રાણ દેવો પણ કંઈ
 મુસલમાનનો પ્રાણ લેવો
 નહીં. આ ધાર્મિક કાયદો
 છે એમ હું તો માનું છું.

of the Mahomedan as well as of the cow. Therefore, the only method I know of protecting the cow is that I should approach my Mahomedan brother and urge him for the sake of the country to join me in protecting her. If he would not listen to me I should let the cow go for the simple reason that the matter is beyond my ability. If I were overfull of pity for the cow, I should sacrifice my life to save her but not take my brother's. This, I hold, is the law of our religion.

મુસલમાનનાં અને ગાયનાં
 મારા દુશ્મન બનુંગા. આથી
 મને કહેવામાં આવે છે કે ગાયની રક્ષા
 કરવાનો એક જ ઉપાય
 છે કે મારે મારા મુસલમાન
 ભાઈની સામે હાથ જોડવા
 ને તેને દેશની ખાતર ગાયને
 ઉગારવા સમજાવવું. જો તે
 ન સમજે તો મારે ગાયને
 જતી કરવી, કેમ કે તે મારા
 અખત્યારની વાત નથી. મને
 જો ગાયની ઉપર અત્યંત
 દયા આવતી હોય તો મારે
 મારો પ્રાણ દેવો પણ કંઈ
 મુસલમાનનો પ્રાણ લેવો
 નહીં. આ ધાર્મિક કાયદો
 છે એમ હું તો માનું છું.

મુસલમાનનો તેમ જ ગાયનો
 દુશ્મન બનીશ. એટલે
 મારા વિચાર પ્રમાણે તો
 હું કહું છું કે, ગાયની રક્ષા
 કરવાનો ઉપાય એક જ છે,
 કે મારે મારા મુસલમાન
 ભાઈની પાસે હાથ જોડવા
 ને તેને દેશની ખાતર ગાયને
 ઉગારવા સમજાવવું. જો તે
 ન સમજે તો મારે ગાયને
 જતી કરવી, કેમ કે તે મારા
 અખત્યારની વાત નથી. મને
 જો ગાયની ઉપર અત્યંત
 દયા આવતી હોય તો મારે
 મારો પ્રાણ દેવો પણ કંઈ
 મુસલમાનનો પ્રાણ લેવો
 નહીં. આ ધાર્મિક કાયદો
 છે એમ હું તો માનું છું.

હાંને અને નાંને રહેશે
 વેર છે. જો હું વાદ કરું તો
 મુસલમાન પણ વાદ
 કરશે. જો હું ટેડો બનીશ તો તે
 પણ ટેડો થશે. જો હું વેંત
 નમીશ તો તે હાથ નમશે;
 ને કદાચ નહીં નમે તો કંઈ
 હું નમ્યો તે ખોટું કર્યું નહીં
 કહેવાય. જ્યારે આપણે
 હઠ કરી ત્યારે ગાયનો વધ
 વધ્યો. મારો અભિપ્રાય છે
 કે ગૌરક્ષાપ્રચારિણી સભા
 તે ગૌવધપ્રચારિણી સભા
 ગણાવી જોઈએ. તેવી સભા
 છે એ આપણને નામોશી
 પહોંચાડે છે. જ્યારે ગાયની
 રક્ષા કરતાં ભૂલ્યા ત્યારે
 તેવી સભાની જરૂર પડી

'હા'ને અને 'ના'ને હમેશાં
 વેર છે. જો હું વાદ કરું તો
 મુસલમાન પણ વાદ કરશે.
 જો હું ટેડો બનીશ તો તે
 પણ ટેડો થશે. જો હું વેંત
 નમીશ તો તે હાથ નમશે;
 ને કદાચ નહીં નમે તો કંઈ
 હું નમ્યો તે ખોટું કર્યું નહીં
 કહેવાય. જ્યારે આપણે
 હઠ કરી ત્યારે ગાયનો વધ
 વધ્યો. મારો અભિપ્રાય છે
 કે ગૌરક્ષાપ્રચારિણી સભા
 તે ગૌવધપ્રચારિણી સભા
 ગણાવી જોઈએ. તેવી સભા
 છે એ આપણને નામોશી
 પહોંચાડે છે. જ્યારે ગાયની
 રક્ષા કરતાં ભૂલ્યા ત્યારે
 તેવી સભાની જરૂર પડી

When men become obstinate, it is a difficult thing.
 If I pull one way, my Moslem brother will pull
 another. If I put on superior airs, he will return
 the compliment. If I bow to him gently, he will
 do it much more so; and if he does not, I shall
 not be considered to have done wrong in having
 bowed. When the Hindus became insistent, the
 killing of cows increased. In my opinion, cow-
 protection societies may be considered cow-killing
 societies. It is a disgrace to us that we should
 need such societies. When we forgot how to
 protect cows, I suppose we needed such societies.

'હા'ં' ઓર 'ના'ં' કે બીચ
 હમેશાં વેર રહતા હૈં। અગર
 મેં વાદ-વિવાદ કરૂંગા, તો
 મુસલમાન ભી વાદ-વિવાદ
 કરેગા। અગર મેં ટેદા બનૂંગા,
 તો વહ ભી ટેદા બનેગા। અગર
 મેં બાલિશ્ત ભર નમૂંગા, તો વહ
 હાથ ભર નમેગા; ઓર અગર
 વહ નહીં ભી નમે તો મેરા
 નમના ગલત નહીં કહલાયેગા।
 જબ હમને જિદ કી તબ
 ગોકુશી બઢી। મેરી રાય હૈ
 કિ ગૌરક્ષા પ્રચારિણી સભા
 ગૌવધ પ્રચારિણી સભા માની
 જાની ચાહિયે। એસી સભાકા
 હોના હમારે લિએ વદનામીકી
 બાત હૈ। જબ ગાયકી રક્ષા
 કરના હમ ભૂલ ગયે તબ
 એસી સભાકી જરૂરત પડી

૬૬૨૧.

મારો ભાઈ

ગાયને મારવા દેજો

તો મારે શું કરવું? તેને

મારે મારવો? તેને

પગે પડવું? જો તેને

પગે પડવું એમ તમે

કહેશો તો મુસલમાન

ભાઈને પણ પગે

પડવું.

ગાયને દુઃખ દઈને

ગાયને વધ દેવું દેવું

તેને કોણ છોડવું છો?

ગાયની પ્રજાને

પરાણ દેવું મારે છે

તે હિંદુને કોણ સમજાવે

તેને શહે ખજા મળે

મા પણ સાલુ મળે.

જો વધ દેવું દેવું

અરહિસક સાને

હિંદુ માનવ રહિશક

એક બ્રહ્મદાતા છે

હશે.

મારો ભાઈ ગાયને મારવા
દોડે તો મારે તેનું શું
કરવું? તેને મારે મારવો
કે પગે પડવું? જો તેને
પગે પડવું એમ તમે
કહેશો તો મુસલમાન
ભાઈને પણ પગે પડવું.

ગાયને દુઃખ દઈને ગાયનો
વધ હિંદુ કરે છે, તેને કોણ
છોડવે છે? ગાયની પ્રજાને
જે પરાણ હિંદુ મારે છે
તે હિંદુને કોણ સમજાવે
છે? તેથી એક-પ્રજા થતાં
આપણે અટક્યા નથી.

છેવટમાં, હિંદુ અહિંસક
અને મુસલમાન હિંસક
છે એ ખરું હોય તો

What am I to do when a blood-brother is on the point of killing a cow? Am I to kill him, or to fall down at his feet and implore him? If you admit that I should adopt the latter course, I must do the same to my Moslem brother.

Who protects the cow from destruction by Hindus when they cruelly ill-treat her? Whoever reasons with the Hindus when they mercilessly belabour the progeny of the cow with their sticks? But this has not prevented us from remaining one nation.

Lastly, if it be true that the Hindus believe in the doctrine of non-killing and the Mahomedans do not, what, pray, is the duty of the former?

હોગી.

મેરા भाई गायको मारने दौड़े,
तो मैं उसके साथ कैसा
बरताव करूँगा? उसे मारूँगा
या उसके पैरोंमें पड़ूँगा?
अगर आप कहें कि मुझे
उसके पाँव पड़ना चाहिये,
तो मुझे मुसलमान भाईके
भी पाँव पड़ना चाहिये।

गायको दुख देकर हिन्दू
गायका वध करता है; इससे
गायको कौन छोड़ता है?
जो हिन्दू गायकी औलादको
पैना (आर) भोंकता है, उस
हिन्दूको कौन समझाता है?
इससे हमारे एक-राष्ट्र होनेमें
कोई रुकावट नहीं आई है।

अंतमें, हिन्दू अहिंसक और
मुसलमान हिंसक है, यह
बात अगर सही हो तो

ત્રાસ ના જોરે ધર્મ છોડી
 અહિંસા કંઈ પાશાસની
 હિંસા કરવી એમ લખ્યું
 નથી. અહિંસાને પાતે
 સીધો રસ્તો જ નહોતો
 એકેને બચાવવા બીજા
 ની હિંસા કરવાની જ
 રહી. તેણે તો માત્ર
 પાપનમન કરવાનું
 રહ્યું જ નહોતું.
 હિંસા જ છે.
 પણ શું હિંદુ માત્ર
 અહિંસા છોડી મૂકી વિચાર
 કરે. અહિંસા નથી કેમકે
 જીવની હાનિ તો આપણે
 કરી પાછી છે. પણ તેમાં
 શું હિંદુ માત્ર પાપનમન
 કરે. અહિંસા. આદિ
 વિચાર કરવાનો જોર
 જોડે જ રહ્યો. હિંદુ
 માંસાહારી છે એટલે
 અહિંસા જ નહોતી.

અહિંસકનો શો ધર્મ છે?
 અહિંસકે કંઈ માણસની
 હિંસા કરવી એમ લખ્યું
 નથી. અહિંસકને તો સીધો
 રસ્તો છે. તેણે એકને
 બચાવવા બીજાની હિંસા
 કરવાની જ નથી. તેને તો
 માત્ર પાપનમન કરવાનું રહ્યું
 છે. તેમાં તેનો પુરુષાર્થ છે.

પણ શું હિંદુમાત્ર અહિંસક
 છે? મૂળ વિચારતાં કોઈ
 અહિંસક નથી, કેમ કે
 જીવની હાનિ તો આપણે
 કરીએ છીએ. પણ તેમાંથી
 છૂટવા માગીએ છીએ,
 તેથી અહિંસક. સાધારણ
 વિચાર કરતાં જોઈએ
 છીએ કે, ઘણા હિંદુ
 માંસાહારી છે એટલે તે
 અહિંસક ન ગણાય.

It is not written that a follower of the religion of Ahimsa (non-killing) may kill a fellow-man. For him the way is straight. In order to save one being, he may not kill another. He can only plead — therein lies his sole duty.

But does every Hindu believe in Ahimsa? Going to the root of the matter, not one man really practises such a religion because we do destroy life. We are said to follow that religion because we want to obtain freedom from liability to kill any kind of life. Generally speaking, we may observe that many Hindus partake of meat and are not, therefore, followers of Ahimsa.

અહિંસકનો ધર્મ કયા છે?
 અહિંસકનો આદમીની હિંસા
 કરવી જોઈએ, એના કોઈ
 લિખા નથી. અહિંસકને
 લિખા તો રાહ સીધી છે.
 તેણે એકને બચાવવા માટે
 બીજાની હિંસા કરવી જોઈએ.
 તેણે માત્ર ચરણ-વંદના કરવી
 જોઈએ, સિर्फ સમજાવવાનો
 કામ કરવો જોઈએ. આમાં
 તેનો પુરુષાર્થ છે.

લેકિન કયા તમામ હિંદુ
 અહિંસક છે? સવાલની જગ્યાએ
 જાકર વિચાર કરવા પર
 માલૂમ થાય છે કે કોઈ પણ
 અહિંસક નથી, કારણકે
 જીવનો તો હમ મારતા હોઈએ.
 લેકિન આ હિંસાને હમ છૂટવા
 જોઈએ, આથી અહિંસક
 (કહાતા) છે. સાધારણ
 વિચાર કરવાને માલૂમ થાય છે
 કે બહુતરે હિંદુ માંસ ખાતા
 હોઈએ, આથી તે અહિંસક
 નથી માને જા શકતા.

નાણી નાણીને જુદો
 કરવો હોય તો મારે કંઈ
 કહેવાનું નથી. જ્યારે આમ
 છે ત્યારે એક હિંસક
 અને બીજા અહિંસક છે
 તેથી ન બને, એ વાત
 તદ્દન ખિલાફ છે.
 આવા વિચારો સ્વાર્થી
 ધર્મશિક્ષક, શાસ્ત્રીઓ-
 મુલ્લાઓએ આપ્યા છે;
 ને અધૂરું હતું તે પૂરું
 અંગ્રેજોએ કર્યું છે. તેઓને
 ઇતિહાસો લખવાની
 ટેવ રહી; દરેક જાતિના
 રીતરિવાજો જાણવાનો ડોળ
 રહ્યો. ઈશ્વરે મન નાનકડું
 બનાવ્યું છતાં તેઓ ઈશ્વરી
 દાવો કરતા ચાલ્યા છે, ને
 કંઈ કંઈ અખતરા કરે છે.

તાણીતોડીને જુદો અર્થ
 કરવો હોય તો મારે કંઈ
 કહેવાનું નથી. જ્યારે આમ
 છે ત્યારે એક હિંસક
 અને બીજા અહિંસક છે
 તેથી ન બને, એ વાત
 તદ્દન ખિલાફ છે.

આવા વિચારો સ્વાર્થી
 ધર્મશિક્ષક, શાસ્ત્રીઓ-
 મુલ્લાઓએ આપ્યા છે;
 ને અધૂરું હતું તે પૂરું
 અંગ્રેજોએ કર્યું છે. તેઓને
 ઇતિહાસો લખવાની
 ટેવ રહી; દરેક જાતિના
 રીતરિવાજો જાણવાનો ડોળ
 રહ્યો. ઈશ્વરે મન નાનકડું
 બનાવ્યું છતાં તેઓ ઈશ્વરી
 દાવો કરતા ચાલ્યા છે, ને
 કંઈ કંઈ અખતરા કરે છે.

It is, therefore, preposterous to suggest that the two cannot live together amicably because the Hindus believe in Ahimsa and the Mahomedans do not.

These thoughts are put into our minds by selfish and false religious teachers. The English put the finishing touch. They have habit of writing history; they pretend to study the manners and customs of all peoples. God has given us a limited mental capacity, but they usurp the function of the Godhead and indulge in novel experiments.

खींच-तानकर दूसरा अर्थ करना हो तो मुझे कुछ कहना नहीं है। जब ऐसी हालत है तब मुसलमान हिंसक और हिन्दू अहिंसक हैं, इसलिए दोनोंकी नहीं बनेगी, वह सोचना बिल्कुल गलत है।

ऐसे विचार स्वार्थी धर्मशिक्षकों, शास्त्रियों और मुल्लाओं ने हमें दिये हैं। और इसमें जो कमी रह गई थी, उसे अंग्रेजों ने पूरा किया है। उन्हें इतिहास लिखनेकी आदत है; हरएक जातिके रीति-रिवाज जाननेका वे दंभ करते हैं। ईश्वरने हमारा मन तो छोटा बनाया है, फिर भी वे ईश्वरी दावा करते आये हैं और तरह तरहके प्रयोग करते हैं।

મારે કજિયો નહીં જ કરવો
હોય તો મુસલમાન શું
કરે? અને મુસલમાનને
નહીં કરવો હોય તો હું
શું કરવાનો હતો? હવામાં
હાથ ઉગામનારનો હાથ
ખડી જાય છે. સહુ
પોતપોતાના ધર્મનું સ્વરૂપ
સમજી તેને વળગી રહે
ને શાસ્ત્રી-મુલ્લાને વચમાં
ન પડવા દે તો કજિયાનું
મોં કાળું રહેવાનું.

વાચક: અંગ્રેજો બંને
કોમને બનવા દેશે ખરા?

અધિપતિ: આ સવાલ
બીકણ માણસનો છે. એ
સવાલ આપણી હલકાઈ
બતાવે છે. બે ભાઈને
બનાડવું હોય તો તેમાં
કોણ ભંગ પાડી શકે છે?
જો તેઓ વચ્ચે ત્રીજો
માણસ તકરાર કરાવી

If I do not want to quarrel with a Mahomedan, the latter will be powerless to foist a quarrel on me; and, similarly, I should be powerless if a Mahomedan refuses his assistance to quarrel with me. An arm striking the air will become disjointed: If everyone will try to understand the core of his own religion and adhere to it, and will not allow false teachers to dictate to him, there will be no room left for quarrelling.

Reader: But will the English ever allow the two bodies to join hands?

Editor: This question arises out of your timidity. It betrays our shallowness. If two brothers want to live in peace, is it possible for a third party to separate them? If they were to listen to evil counsels we would

મુझे झगड़ा नहीं करना हो,
तो मुसलमान क्या करेगा?
और मुसलमानको झगड़ा
न करना हो; तो मैं क्या
कर सकता हूँ? हवामें हाथ
उठानेवालेका हाथ उखड़
जाता है। सब अपने अपने
धर्मका स्वरूप समझकर उससे
चिपके रहें और शास्त्रियों व
मुल्लाओंको बीचमें न आने
दें, तो झगड़ेका मुँह हमेशाके
लिए काला ही रहेगा।

पाठक: अंग्रेज दोनों
कौमोंका मेल होने देंगे?

संपादक: यह सवाल डरपोक
आदमीका है। यह सवाल
हमारी हीनताको दिखाता
है। अगर दो भाई चाहते
हों कि उनका आपसमें मेल
बना रहे, तो कौन उनके
बीचमें आ सकता है? अगर
तीसरा आदमी दोनोंके
बीच झगड़ा पैदा कर

શકે તો તે ભાઈઓને
આપણે કાચા હેયાના
કહીશું. તેમ જ જો
આપણે—હિંદુ-મુસલમાન—
કાચા હેયાના હોઈશું
તો તેમાં અંગ્રેજનો વાંક
કાઢવાનો નહીં રહે. કાચો
ઘડો એક કાંકરેથી નહીં
તો બીજેથી ફૂટશે. તેને
બચાવવાનો રસ્તો ઘડાને
કાંકરાથી દૂર રાખવો એ
નથી, પણ તેને પાકો કરવો
કે જેથી કાંકરાનો ભય જ
ન રહે. તેમ જ આપણે
પાકા હેયાના થવાનું છે.
વળી બેમાંથી એક પાકા
હેયાના હોઈશું તો ત્રીજો
ફાવી શકે તેમ નથી. આ
કામ હિંદુથી સહેલમાં બની
શકે તેમ છે. તેમની સંખ્યા
મોટી છે; તેઓ વધારે
ભણેલા છે એમ તેઓ
માને છે; તો પછી તેઓ
પાકું હેયું રાખી શકે છે.

બંને કોમ વચ્ચે અવિશ્વાસ
છે. તેથી મુસલમાન લૉર્ડ
મોર્લેની પાસેથી અમુક
હક માગે છે. આમાં હિંદુ
શું કામ સામે થાય? જો
હિંદુ સામે ન થાય તો
અંગ્રેજ ચમકે, મુસલમાન
ધીરે ધીરે વિશ્વાસ કરે
અને ભાઈચારો વધે.
આપણી તકરાર તેઓની
પાસે લઈ જતાં આપણે

શકે તો તે ભાઈઓને આપણે કાચા હેયાના
કહીશું. તેમ જ જો આપણે—હિંદુ-મુસલમાન—
કાચા હેયાના હોઈશું તો તેમાં અંગ્રેજનો
વાંક કાઢવાનો નહીં રહે. કાચો ઘડો એક
કાંકરેથી નહીં તો બીજેથી ફૂટશે. તેને
બચાવવાનો રસ્તો ઘડાને કાંકરાથી
દૂર રાખવો એ નથી, પણ તેને પાકો કરવો
કે જેથી કાંકરાનો ભય જ ન રહે. તેમ જ
આપણે પાકા હેયાના થવાનું છે. વળી
બેમાંથી એક પાકા હેયાના હોઈશું તો ત્રીજો
ફાવી શકે તેમ નથી. આ કામ હિંદુથી
સહેલમાં બની શકે તેમ છે. તેમની સંખ્યા
મોટી છે. તેઓ વધારે ભણેલા છે એમ
માને છે; તો પછી તેઓ પાકું હેયું રાખી
શકે છે.

બંને કોમ વચ્ચે અવિશ્વાસ છે.
તેથી મુસલમાન લૉર્ડ મોર્લેની પાસેથી
અમુક હક માગે છે. આમાં હિંદુ શું કામ
સામે થાય? જો હિંદુ સામે ન થાય તો
અંગ્રેજ ચમકે, મુસલમાન ધીરે ધીરે
વિશ્વાસ કરે અને ભાઈચારો વધે. આપણી
તકરાર તેઓની પાસે લઈ જતાં આપણે

consider them to be foolish. Similarly, we Hindus and Mahomedans would have to blame our folly rather than the English, if we allowed them to put us asunder. A clay pot would break through impact, if not with one stone, then with another. The way to save the pot is not to keep it away from the danger point but to bake it so that no stone would break it. We have then to make our hearts of perfectly baked clay. Then we shall be steeled against all danger. This can be easily done by the Hindus. They are superior in numbers; they pretend that they are more educated; they are, therefore, better able to shield themselves from attack on their amicable relations with the Mahomedans.

There is mutual distrust between the two communities. The Mahomedans, therefore, ask for certain concessions from Lord Morley. Why should the Hindus oppose this? If the Hindus desisted, the English would notice it, the Mahomedans would gradually begin to trust the Hindus, and brotherliness would be the outcome.

સકે, તો उन भाईयोंको हम कच्चे दिलके कहेंगे। उसी तरह अगर हम — हिन्दू और मुसलमान — कच्चे दिलके होंगे, तो फिर अंग्रेजोंका कसूर निकालना बेकार होगा। कच्चा घड़ा एक कंकड़से नहीं तो दूसरे कंकड़से फूटेगा ही। घड़ेको बचानेका रास्ता यह नहीं है कि उसे कंकड़से दूर रखा जाय, बल्कि यह है कि उसे पक्का बनाया जाय, जिससे कंकड़का भय ही न रहे। उसी तरह हमें पक्के दिलके बनना है। हम दोनोंमें से कोई एक (भी) पक्के दिलके होंगे, तो तीसरेकी कुछ नहीं चलेगी। यह काम हिन्दू आसानीसे कर सकते हैं। उनकी संख्या बड़ी है, वे अपनेको ज्यादा पढ़े-लिखे मानते हैं; इसलिए वे पक्का दिल रख सकते हैं।

दोनों कौमोंके बीच अविश्वास है, इसलिए मुसलमान लॉर्ड मोर्लेसे कुछ हक माँगते हैं। इसमें हिन्दू क्यों विरोध करें? अगर हिन्दू विरोध न करें, तो अंग्रेज चौकेंगे; मुसलमान धीरे धीरे हिन्दुओंका भरोसा करने लगेंगे और दोनोंका भाईचारा बढ़ेगा। अपने झगड़े अंग्रेजोंके पास ले जानेमें हमें

શરમાવું જોઈએ. હિંદુ
આમ કરતાં કંઈ ખોવાના નથી;
એ તમે તમારી મેળે હિસાબ
કરી શકશો. જે માણસ
બીજાની પર વિશ્વાસ
બેસાડી શક્યો છે, તેણે
આજ લગી કશું ખોયું નથી.

હું એમ કહેવા નથી માગતો
કે હિંદુ-મુસલમાન કોઈ
દહાડો લડશે જ નહીં.
બે ભાઈ ભેળા રહે ત્યારે
તકરાર થાય છે. કોઈ
વેળા આપણાં માંથાં ફૂટશે.
તેમ થવાની જરૂર હોય
નહીં, પણ બધા માણસો
સરખી મતિના નથી હોઈ
શકતા. એકબીજા

We should be ashamed to take our quarrels to the English. Everyone can find out for himself that the Hindus can lose nothing by desisting. That man who has inspired confidence in another has never lost anything in this world.

I do not suggest that the Hindus and the Mahomedans will never fight. Two brothers living together often do so. We shall sometimes have our heads broken. Such a thing ought not to be necessary, but all men are not equitable.

શરમાના चाहिए। ऐसा करनेसे हिन्दू कुछ खोनेवाले नहीं हैं; इसका हिसाब आप खुद लगा सकेंगे। जिस आदमीने दूसरे पर विश्वास किया, उसने आज तक कुछ खोया नहीं है।

मैं यह नहीं कहना चाहता कि हिन्दू-मुसलमान कभी झगड़ेंगे ही नहीं। दो भाई साथ रहें तो उनके बीच तकरार होती है। कभी हमारे सिर भी फूटेंगे। ऐसा होना जरूरी नहीं है, लेकिन सब लोग एकसी अकलके नहीं होते। दोनों

શરમાવું જોઈએ. હિંદુ આમ કરતાં કંઈ ખોવાના નથી; એ તમે તમારી મેળે હિસાબ કરી શકશો. જે માણસ બીજાની પર વિશ્વાસ બેસાડી શક્યો છે, તેણે આજ લગી કશું ખોયું નથી. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે હિંદુ-મુસલમાન કોઈ દહાડો લડશે જ નહીં. બે ભાઈ ભેળા રહે ત્યારે તકરાર થાય છે. કોઈ વેળા આપણાં માંથાં ફૂટશે. તેમ થવાની જરૂર હોય નહીં, પણ બધા માણસો સરખી મતિના નથી હોઈ શકતા. એકબીજા

આવેશમાં આવે ત્યારે
 વાર સાહસકામ કરે છે. તે
 આપણે સહન કરવાં પડશે.
 પણ આપણે તેવી તકરાર
 પણ મોટી વકીલાત ડહોળીને
 અંગ્રેજોની અદાલતમાં નહીં
 લઈ જઈએ. બે જણ લડ્યા,
 બંનેનાં કે એકનાં માથાં
 ફૂટ્યાં પછી તેમાં ત્રીજો
 માણસ શો ન્યાય કરનાર
 હતો? લડશે તે ઘવાશે પણ
 ખરા. શરીરેશરીર અફળાય
 ત્યારે તેની નિશાની રહે જ.
 તેમાં ન્યાય શો હોઈ શકે?

આવેશમાં આવે ત્યારે ઘણી
 વાર સાહસકામ કરે છે. તે
 આપણે સહન કરવાં પડશે.
 પણ આપણે તેવી તકરાર
 પણ મોટી વકીલાત ડહોળીને
 અંગ્રેજોની અદાલતમાં નહીં
 લઈ જઈએ. બે જણ લડ્યા,
 બંનેનાં કે એકનાં માથાં
 ફૂટ્યાં પછી તેમાં ત્રીજો
 માણસ શો ન્યાય કરનાર
 હતો? લડશે તે ઘવાશે પણ
 ખરા. શરીરેશરીર અફળાય
 ત્યારે તેની નિશાની રહે જ.
 તેમાં ન્યાય શો હોઈ શકે?

When people are in a rage, they do many foolish things. These we have to put up with. But when we do quarrel, we certainly do not want to engage counsel and resort to English or any law-courts. Two men fight; both have their heads broken, or one only. How shall a third party distribute justice amongst them? Those who fight may expect to be injured.

જોશમાં આતે હૈં તબ અકસર
 ગલત કામ કર વૈઠતે હૈં।
 ઉન્હેં હમેં સહન કરના હોગા।
 લેફિન એસી તકરારકો ભી
 બઢી વકાલત વઘારકર
 હમ અંગ્રેજોંકી અદાલતમેં
 ન લે જાયેં। દો આદમી
 લડે, લડાઈમેં દોનોંકે સિર
 યા એકકા સિર ફૂટે, તો
 ઉસમેં તીસરા ક્યા ન્યાય
 કરેગા? જો લડેંગે વે જખી
 ભી હોંગે। બદનસે બદન
 ટકરાયેગા તબ કુછ નિશાની
 તો રહેગી હી। ઉસમેં ન્યાય
 ક્યા હો સકતા હૈં?

૧૧
રિંદુસ્તાનની દશા
૫૩૨૧૧૧૫

રિંદુસ્તાનની દશા
૫૩૨૧-૧૧૧૫

તો તમે તો કહો છો કે
તે બધું વધે ત્યારે તેનો
ન્યાય પણ ન કરાવવો. આ
તો તમે અજબ વાત કાઢી
કેલો

અ. આ બધું કહો કે બીજું
વિશેષણ આપો. તેના
બારી જો અને તમારી
શંકાને આપણને
વકીલ-દાક્તરની કોઠા
માટે કદાવરજી મારો
મન આપો છું. વકીલો
રિંદુસ્તાનને બંધાવે
મારો જીવન તેઓ
રિંદુસ્તાનના નાણાં
વધાવે છે તેઓ

૧૧.
રિંદુસ્તાનની દશા — વકીલ

વાચક: તમે તો કહો છો
કે બે જણ વહે ત્યારે તેનો
ન્યાય પણ ન કરાવવો. આ
તો તમે અજબ વાત કાઢી.

અધિપતિ: અજબ કહો
કે બીજું વિશેષણ આપો,
પણ તે વાત ખરી છે. અને
તમારી શંકા તે આપણને
વકીલ-દાક્તરની કોઠામાં
કરાવે છે. મારો મત એવો
છે કે વકીલો રિંદુસ્તાનને
ગુલામી અપાવી છે; અને
તેઓએ રિંદુ-મુસલમાનના
કજિયા વધાર્યા છે; તેઓએ

• 11 •

THE CONDITION OF INDIA—LAWYERS

Reader: You tell me that when two men quarrel they should not go to a law-court. This is astonishing.

Editor: Whether you call it astonishing or not, it is the truth. And your question introduces us to the lawyers and the doctors. My firm opinion is that the lawyers have enslaved India, have accentuated Hindu-Mahomedan dissensions and

૧૧
રિંદુસ્તાનની
દશા — વકીલ

પાઠક: આપ કહો છો
કે બે આદમી ઝગડે તબ
ઉસકા ન્યાય મી નહીં
કરાના ચાહિયે। યહ તો
આપને અજીબ વાત કહી।

સંપાદક: રૂસે અજીબ કહિયે
યા દૂસરા કોઈ વિશેષણ
લગાડિયે, પર વાત સહી હૈ।
આપકી શંકા હમે વકીલ-
ડૉક્ટરોંકી પહચાન કરાતી
હૈ। મેરી રાય હૈ કિ વકીલોંને
રિંદુસ્તાનકો ગુલામ બનાયા
હૈ, રિંદુ-મુસલમાનોંકે
ઝગડે બઢાયે હૈ ઓર

અંગ્રેજી સત્તા વધારી છે.

આવાં આવાં તહોમતો
મૂકવાં મહેતાં જે મે પાણ
સાબિત કરતાં મુશ્કેલી મુજબે
વકીલ વિના કોણ આપણને
સ્વતંત્રતાનો મારગ બતાવવા
તેઓ વિના ગરીબનો
બચાવ કોણ કરત? તેઓ
વિના દાદ કોણ આપાવતા
જુઓ મરુમ મનમોહન
દારો કેલોને બચાવવા
પોતે તેઓ આપણને
સરખા તહોમતો આપણ
કોં મરો કે નેમાં તમને
બચાવ કોણ કરતા? તેઓ
વકીલો આવીને છને
તેઓનો મહેનતથી
તેમાં કામ થાય છે.
વર્ગને તમે વળોડો એ
તો ન્યાયનો અન્યાય કર્યા
બરોબર છે. એ તો

અંગ્રેજી સત્તા વધારી છે.
વાચક: આવાં તહોમતો
મૂકવાં મહેતાં છે; પણ
સાબિત કરતાં મુશ્કેલી
પડશે. વકીલ વિના કોણ
આપણને સ્વતંત્રતાનો
માર્ગ બતાવત? તેઓ વિના
ગરીબનો બચાવ કોણ
કરત? તેઓ વિના દાદ
કોણ આપાવત? જુઓ;
મરુમ મનમોહન ઘોષે
કેટલાને બચાવ્યા? પોતે
તેમાંથી એક પેની સરખી
નહીં લીધેલી. કોંગ્રેસ કે
જેનાં તમે જ વખાણ કરી
ગયા તે વકીલોથી નભે
છે ને તેઓની મહેનતથી
તેમાં કામ થાય છે. આ
વર્ગને તમે વળોડો એ
તો ન્યાયનો અન્યાય કર્યા
બરોબર છે. એ તો

have confirmed English authority.

Reader: It is easy enough to bring these charges, but it will be difficult for you to prove them. But for the lawyers, who would have shown us the road to independence? Who would have protected the poor? Who would have secured justice? For instance, the late Manomohan Ghose defended many a poor man free of charge. The Congress, which you have praised so much, is dependent for its existence and activity upon the work of the lawyers. To denounce such an estimable class of men is to spell injustice,

અંગ્રેજી હુકૂમતકો યહાં
મજબૂત કિયા હૈ.

પાઠક: એસે ફલજામ લગાના
આસાન હૈ, લેકિન ઉન્હેં
સાબિત કરના મુશ્કિલ
હોગા. વકીલોંકે સિવા
દૂસરા કોન હમેં આજ્ઞાદીકા
માર્ગ બતાતા? ઉનકે સિવા
ગરીબોંકા બચાવ કોન
કરતા? ઉનકે સિવા કોન હમેં
ન્યાય દિલાતા? દેખિયે; સ્વ.
મનમોહન ઘોષને કિતનોંકો
બચાયા? છુદ એક કોડીંથી
ઉન્હોંને નહીં લી. કોંગ્રેસ,
જિસકે આપને હીં બખાન
કિયે હૈં, વકીલોંસે નિભતી
હૈં ઓર ઉનકી મેહનતસે હીં
ઉસમેં કામ હોતે હૈં. ઇસ
વર્ગકી આપ નિંદા કરેં, યહ
ઇન્સાફકે સાથ ગૈર-ઇન્સાફ
કરને જૈસા હૈં. વહ તો

તમારે હાથ છાપું આવ્યું
એટલે તમે ગમે તેમ
બોલવાની છૂટ લીધા
જેવું જણાય છે.

અધિપતિ: તમે માનો છો
તેમ એક વેળા હું પણ
માનતો. વકીલોએ કોઈ
દહાડો કંઈ જ સારું નથી
કર્યું એમ મારે તમને નથી
બતાવવું. મિ. મનમોહન
ઘોષને હું માન આપું છું.
તેમણે ગરીબોને મદદ
કરેલી એ વાત બરોબર
છે. કોંગ્રેસમાં વકીલોએ
કંઈક કર્યું તે પણ માની
શકાય. વકીલો પણ માણસ
છે, અને માણસજાતમાં
કંઈક સારું તો રહેલું જ
છે. ઘણાબરા દાખલા જે
વકીલોની સારમાણસાઈના

and you are abusing the liberty of the Press by
decrying lawyers.

Editor: At one time I used to think exactly like
you. I have no desire to convince you that they
have never done a single good thing. I honour Mr.
Ghose's memory. It is quite true that he helped
the poor. That the Congress owes the lawyers
something is believable. Lawyers are also men, and
there is something good in every man. Whenever
instances of lawyers having done good can be

आपके हाथमें अखबार आया
इसलिए चाहे जो बोलनेकी
छूट लेने जैसा लगता है।

संपादक: जैसा आप मानते
हैं वैसा ही मैं भी एक समय
मानता था। वकीलोंने कभी
कोई अच्छा काम नहीं किया,
ऐसा मैं आपसे नहीं कहना
चाहता। मि० मनमोहन घोषकी
मैं इज्जत करता हूँ। उन्होंने
गरीबोंकी मदद की थी यह
बात सही है। कांग्रेसमें
वकीलोंने कुछ काम किया है,
यह भी हम मान सकते हैं।
वकील भी आखिर मनुष्य है;
और मनुष्यजातिमें कुछ तो
अच्छाई है ही। वकीलोंकी
भलमनसीके जो बहुतसे किस्से

જોવામાં આવે છે તે, તેઓ
વકીલ છે એ ભૂલી ગયેલા
છે, ત્યારે બનેલા છે.
મારે તો તમને એટલું જ
બતાવવાનું છે કે તેઓનો
ધંધો તેઓને અનીતિ
શીખવનારો છે. તેઓ બૂરી
લાલચમાં પડે છે; તેમાંથી
ઊગરનાર થોડા જ છે.

હિંદુ અને મુસલમાન
લડ્યા છે. તેઓને ત્રાહિત
માણસ કહેશે કે હવે ભૂલી
જાઓ; બેઉનો વાંક હશે;
એકબીજા સંપીને રહેજો.
તેઓ વકીલની પાસે ગયા.
વકીલની ફરજ થઈ પડી
કે, તેણે તો અસીલનો
પક્ષ ખેંચવો. અસીલ
ધારતો ન હોય તેવી
દલીલો અસીલના પક્ષની

હિંદુ અને મુસલમાન
લડ્યા છે. તેઓને ત્રાહિત
માણસ કહેશે કે હવે ભૂલી
જાઓ; બેઉનો વાંક હશે;
એકબીજા સંપીને રહેજો.
તેઓ વકીલની પાસે ગયા.
વકીલની ફરજ થઈ પડી
કે, તેણે તો અસીલનો
પક્ષ ખેંચવો. અસીલ
ધારતો ન હોય તેવી
દલીલો અસીલના પક્ષની

બાંધી રાખે છે. તેઓને માફ
કરવા કહેવામાં આવે તો
તેઓ તમારી જાતે જોયનાર
વાંક દર્શાવે છે. તેઓ
સંપૂર્ણ રીતે તમારો
વકીલ તરીકે પાસે ગયા.
તેઓ તમારું હિત જોઈ
પડે છે. તેઓ તમારો
પક્ષ ખેંચવો. અસીલ
ધારતો ન હોય તેવી
દલીલો અસીલના પક્ષની

brought forward, it will be found that the good is due to them as men rather than as lawyers. All I am concerned with is to show you that the profession teaches immorality; it is exposed to temptation from which few are saved.

The Hindus and the Mahomedans have quarrelled. An ordinary man will ask them to forget all about it; he will tell them that both must be more or less at fault, and will advise them no longer to quarrel. But they go to lawyers. The latter's duty is to side with their clients and to find out ways and arguments in favour of the clients, to which they (the clients) are

દેખનેમં આતે હેં, વે તખી
હુએ જબ વે અપનેકો વકીલ
સમજના ભૂલ ગયે. મુઝે તો
આપકો સિર્ફ યહી દિખાના હૈ
કિ ઉનકા ધંધા ઉન્હેં અનીતિ
સિખાનેવાલા હૈ. વે બુરે
લાલચમેં ફંસતે હેં, જિસમેં સે
ઉવરનેવાલે બિરલે હી હોતે હેં.

હિન્દૂ-મુસલમાન આપસમેં લડે
હેં. તટસ્થ આદમી ઉનસે
કહેગા કિ આપ ગયો-બીતીકો
ભૂલ જાયે; ઇસમેં દોનોંકા
કસૂર રહા હોગા. અબ દોનોં
મિલકર રહિયે. લેકિન વે
વકીલકે પાસ જાતે હેં.
વકીલકા ફર્જ હો જાતા,
હૈ કિ વહ મુવકિલકી ઓર
જોર લગાયે. મુવકિલકે
ઘ્યાલમેં ખી ન હોં એસી
દલીલેં મુવકિલકી ઓરસે

તોણે શોધવી એ તેનું
 કામ છે. જો એમ ન કરે
 તો તેણે પોતાના ધંધાને
 લાંછન લગાડ્યું ગણાય.
 એટલે વકીલ તો ઘણે
 ભાગે લડત આગળ
 વધારવાની સલાહ આપશે.

વળી માણસો વકીલ
 થાય છે તે કંઈ પરદુઃખ
 ભાંગવાને સારુ નહીં, પણ
 પૈસા પેદા કરવાને. તે એક
 કમાણીનો રસ્તો છે. ત્યારે
 વકીલનો સ્વાર્થ કજિયા
 વધારવામાં રહેલો છે.
 મારી જાણની વાત છે કે
 વકીલો પોતે જ્યારે કજિયા
 થાય ત્યારે રાજ થાય છે.
 મુખત્યારો તે પણ વકીલની

often strangers. If they do not do so, they will be considered to have degraded their profession. The lawyers, therefore, will, as a rule, advance quarrels instead of repressing them. Moreover, men take up that profession, not in order to help others out of their miseries, but to enrich themselves. It is one of the avenues of becoming wealthy and their interest exists in multiplying disputes. It is within my knowledge that they are glad when men have disputes.

ઢૂંઢના વકીલકા કામ હૈ।
 अगर वह ऐसा नहीं करता
 तो माना जायगा कि वह
 अपने पेशेको बढ़ा लगाता
 है। इसलिए वकील तो
 आम तौर पर झगड़ा आगे
 बढ़ानेकी ही सलाह देगा।

लोग दूसरोंका दुख दूर
 करनेके लिए नहीं, बल्कि पैसा
 पैदा करनेके लिए वकील
 बनते हैं। वह एक कमाईका
 रास्ता है। इसलिए वकीलका
 स्वार्थ झगड़ा बढ़ानेमें है।
 वह तो मेरी जानी हुई बात
 है कि जब झगड़े होते हैं
 तब वकील खुश होते हैं।
 मुख्तार लोग भी वकीलकी

તેણે શોધવી એ તેનું
 કામ છે. જો એમ ન કરે
 તો તેણે પોતાના ધંધાને
 લાંછન લગાડ્યું ગણાય.
 એટલે વકીલ તો ઘણે
 ભાગે લડત આગળ
 વધારવાની સલાહ આપશે.

વળી માણસો વકીલ
 થાય છે તે કંઈ પરદુઃખ
 ભાંગવાને સારુ નહીં, પણ
 પૈસા પેદા કરવાને. તે એક
 કમાણીનો રસ્તો છે. ત્યારે
 વકીલનો સ્વાર્થ કજિયા
 વધારવામાં રહેલો છે.
 મારી જાણની વાત છે કે
 વકીલો પોતે જ્યારે કજિયા
 થાય ત્યારે રાજ થાય છે.
 મુખત્યારો તે પણ વકીલની

ની નાનકડી નહીં રહે
 નાંખી તેઓ ૩૭ ના
 ઉપાસરશે. તેઓના
 દલાલો તેઓને માણસો
 માણસો ગણેલા માણસો
 વડાગણે તેઓને માણસો
 ચૂસી ને જ એ ધંધો
 એવા પ્રકારનો રહ્યો
 કે તેમાં માણસોને
 કંકાસનું ઉત્તેજન મળે જ.
 વકીલો એ નવરા માણસો
 છે. આજસુ માણસો એ
 એશઆરામ ભોગવવાને
 ખાતર વકીલ બને છે. આ
 ખરી હકીકત છે. બીજી
 દલીલો અપાય તે બહાનાં
 છે. વકીલાત એ ભારે
 આબરૂદાર ધંધો છે એમ
 શોધી કાઢનારા વકીલ જ
 છે. કાયદા તેઓ ઘડે છે,
 તેનાં વખાણ પણ તેઓ જ
 કરાવેલા પછી તેઓ

જાત છે. નહીં હોય ત્યાંથી
 તેઓ કજિયા ઊભા કરશે.
 તેઓના દલાલો હોય છે
 તે જળોની માફક ગરીબ
 માણસોને વળગે છે ને
 તેઓનું લોહી ચૂસી લે છે.
 એ ધંધો જ એવા પ્રકારનો
 રહ્યો છે કે તેમાં માણસોને
 કંકાસનું ઉત્તેજન મળે જ.
 વકીલો એ નવરા માણસો
 છે. આજસુ માણસો એ
 એશઆરામ ભોગવવાને
 ખાતર વકીલ બને છે. આ
 ખરી હકીકત છે. બીજી
 દલીલો અપાય તે બહાનાં
 છે. વકીલાત એ ભારે
 આબરૂદાર ધંધો છે એમ
 શોધી કાઢનારા વકીલ જ
 છે. કાયદા તેઓ ઘડે છે,
 તેનાં વખાણ પણ તેઓ જ

Petty pleaders actually manufacture them. Their
 touts, like so many leeches, suck the blood of the
 poor people. Lawyers are men who have little to do.
 Lazy people, in order to indulge in luxuries, take
 up such professions. This is a true statement. Any
 other argument is a mere pretension. It is the lawyers
 who have discovered that theirs is an honourable
 profession. They frame laws as they frame their own

જાતકે હૈં। જહૌં ઝગડે નહીં
 હોતે વહૌં ભી વે ઝગડે ઘડે
 કરતે હૈં। ઉનકે દલાલ
 જોંકી તરહ ગરીબ લોગોંસે
 ચિપકતે હૈં ઓર ઉનકા ખૂન
 ચૂસ લેતે હૈં। વહ પેશા એસા
 હૈં કિ ઉસમેં આદમિયોંકો
 ઝગડેકે લિએ બઢાવા મિલતા
 હી હૈં। વકીલ લોગ નિઠલ્લે
 હોતે હૈં। આલસી લોગ એશ-
 આરામ કરનેકે લિએ વકીલ
 બનતે હૈં। યંહ સહી બાત
 હૈં। વકાલતકા પેશા બઢા
 આબરૂદાર પેશા હૈં, એસા ખાંજ
 નિકાલનેવાલે ભી વકીલ
 હી હૈં। કાનૂન વે બનાતે હૈં,
 ઉસકી તારીફ ભી વે હી

કરે છે. માણસોની પાસેથી
 શું દામ લેવું એ પણ
 તેઓ જ મુકરર કરે છે,
 ને માણસોની ઉપર દાબ
 બેસાડવા આડંબર એવો
 કરે છે કે જાણે તેઓ કોઈ
 આકાશમાંથી ઊતરી આવેલા
 દેવતાઈ પુરુષ ન હોય!
 મજૂરના કરતાં તેઓ શા
 સારુ વધારે ઢહાડિયું માગે
 છે? તેઓની હાજતો મજૂર
 કરતાં વધારે શા સારુ છે?
 મજૂર કરતાં તેઓએ દેશનું
 શું વધારે ભલું કર્યું છે?
 ભલું કરનારને કંઈ વધારે
 પૈસા લેવાનો હક છે ખરો?
 જો પૈસાની ખાતર તેમણે
 કર્યું તો પછી તે ભલું કેમ
 ગણાયું? આ તો તે ધંધાનો

praises. They decide what fees they will charge and they put on so much side that poor people almost consider them to be heaven-born.

Why do they want more fees than common labourers? Why are their requirements greater? In what way are they more profitable to the country than the labourers? Are those who do good entitled to greater payment? And, if they have done anything for the country for the sake of money, how shall it be counted as good?

કરતે हैं। लोगोंसे क्या दाम
 लिये जायें, यह भी वे ही
 तय करते हैं; और लोगों
 पर रोब जमानेके लिए
 आडंबर ऐसा करते हैं,
 मानो वे आसमानसे उतर
 कर आये हुए देवदूत हों!

वे मजदूरसे ज्यादा रोजी क्यों
 माँगते हैं? उनकी ज़रूरतें
 मजदूरसे ज्यादा क्यों हैं?
 उन्होंने मजदूरसे ज्यादा
 देशका क्या भला किया
 है? क्या भला करनेवालोंको
 ज्यादा पैसा लेनेका हक है?
 और अगर पैसेके खातिर
 उन्होंने भला किया हो, तो
 उसे भला कैसे कहा जाय?
 यह तो उस पेशेका

ને જીવિ જીવન અત્યંત
 કેટલાક માટે અણગમતો
 અલગ વાત રહી છે.
 વકીલોના કેટલાંક હિંદુ-
 મુસલમાન વચ્ચેનાં હુલ્લડ
 થયાં છે એ જેમણે અનુભવ
 લીધો છે તે જાણતા
 હશે. તેથી કેટલાંક કુટુંબો
 પાયમાલ થઈ ગયાં.
 તેઓનાથી ભાઈઓ વચ્ચે
 ઝેર દાખલ થયાં છે. કેટલાંક
 રજવાડાં વકીલોની જાળમાં
 ફસાઈ જઈ કરજદાર થઈ
 પડ્યાં છે. ઘણા ગરાસિયા તે
 વકીલોના કારસ્તાનથી લૂંટાઈ
 ગયા છે. આવા દાખલા
 ઘણા આપી શકાય છે.
 પણ વધારેમાં વધારે
 એ વાત દેખાઈ જાય છે

જે ગુણ છે એ તેમને હું
 કહી ગયો. પણ તે તો
 અલગ વાત રહી છે.

વકીલોથી કેટલાંક હિંદુ-
 મુસલમાન વચ્ચેનાં હુલ્લડ
 થયાં છે એ જેમણે અનુભવ
 લીધો છે તે જાણતા
 હશે. તેથી કેટલાંક કુટુંબો
 પાયમાલ થઈ ગયાં.
 તેઓનાથી ભાઈઓ વચ્ચે
 ઝેર દાખલ થયાં છે. કેટલાંક
 રજવાડાં વકીલોની જાળમાં
 ફસાઈ જઈ કરજદાર થઈ
 પડ્યાં છે. ઘણા ગરાસિયા તે
 વકીલોના કારસ્તાનથી લૂંટાઈ
 ગયા છે. આવા દાખલા
 ઘણા આપી શકાય છે.

પણ વધારેમાં વધારે

Those who know anything of the Hindu-Mahomedan
 quarrels know that they have been often due to the
 intervention of lawyers. Some families have been
 ruined through them; they have made brothers
 enemies. Principalities, having come under the
 lawyers' power, have become loaded with debt. Many
 have been robbed of their all. Such instances can
 be multiplied.

But the greatest injury they have done to the country

જો ગુણ છે તે મને બતાવો.

વકીલોના કારણે હિન્દુ-
 મુસલમાનોનાં વચ્ચે કુલ દંડો
 હોય છે, તે તો જિને અનુભવ
 છે તે જાણતે હોય. તેઓ
 કુલ જાનદાન વરવાદ હો ગયે
 છે. તેઓની વડોલત ભાઈઓમાં
 જીર દાખલ હો ગયા છે.
 કુલ રિયાસતે વકીલોનાં
 જાલમાં ફસાઈ કરજદાર હો
 ગયા છે. ઘણા ગરાસિયા
 તે વકીલોના કારસ્તાનમાં
 લુટ ગયા છે. આવા બહુતરી
 મિસાલે દી જા સકતી છે.

લેકિન વકીલોનાં વડે વડા

૩૬૬૧૧ તોજો દાખે
 એ મધુ જે પંચ
 દોસરે સાપણ
 ગાપા માં સજ્જ પેસી.
 ગાપા જે તને તો સાદા.
 ન મને કાગજ જે પંચ
 એ દાખ જે ન દાખ
 પંચ જે રાખ મધુ
 કાગજ જે દાખ
 એ કે જે મહોજા સાધ
 તેજા નથી મલી. જે
 પતનાની સનાની મળી
 જે તે મદાનની વાટે
 મહોજો વહાણ જે મોડો
 પાતે પાતે મળે ના
 જે ની નો મહાસ પાતળી
 મના નથી પેસી પુરુષો.
 મરે મરે મહાસો
 મારે પતનાને વાથે
 કાગજ મરે ફરી તે મધુ
 નો સગાં તે પંચની
 મહા મરે તમારે મરે

નુકસાન તેઓને હાથે
 એ થયું છે કે, અંગ્રેજો
 ધૂંસરી આપણા ગળામાં
 સજ્જડ પેસી ગઈ છે. તમે
 વિચારો. તમને લાગે છે
 કે અંગ્રેજો અદાલતો ન
 હોત તો અંગ્રેજો રાજ્ય
 ચલાવી શકત? અદાલતો
 એ કંઈ લોકોના સ્વાર્થને
 સારુ નથી. જેને પોતાની
 સત્તા નિભાવવી છે તે
 અદાલતની વાટે લોકોને
 વશ કરે છે. લોકો પોતે
 લડી લે તેમાં ત્રીજો માણસ
 પોતાની સત્તા નથી બેસાડી
 શકતો. ખરેખર, જ્યારે
 માણસો પોતાને હાથે
 મારામારી કરીને અથવા
 તો સગાંને પંચ નીમીને
 લડી લેતા ત્યારે મરદ

is that they have tightened the English grip. Do
 you think that it would be possible for the English
 to carry on their Government without law courts?
 It is wrong to consider that courts are established
 for the benefit of the people. Those who want to
 perpetuate their power do so through the courts.
 If people were to settle their own quarrels, a third
 party would not be able to exercise any authority
 over them. Truly, men were less unmanly when
 they settled their disputes either by fighting
 or by asking their relatives to decide for them.

નુકસાન તો यह हुआ है
 कि अंग्रेजोंका जुआ हमारी
 गर्दन पर मजबूत जम गया
 है। आप सोचिये। क्या आप
 मानते हैं कि अंग्रेजी अदालतें
 यहाँ न होतीं तो वे हमारे
 देशमें राज कर सकते थे?
 ये अदालतें लोगोंके भलेके
 लिए नहीं हैं। जिन्हें अपनी
 सत्ता कायम रखनी है, वे
 अदालतोंके जरिये लोगोंको
 बसमें रखते हैं। लोग अगर
 खुद अपने झगड़े निबटा
 लें, तो तीसरा आदमी उन
 पर अपनी सत्ता नहीं जमा
 सकता। सचमुच जब लोग
 खुद मार-पीट करके या
 रिश्तेदारोंको पंच बनाकर
 अपना झगड़ा निबटा
 लेते थे तब वे बहादुर

રહેતા. અદાલતો આવી
 ત્યારે બાયલા બન્યા.
 એકબીજાએ લડી મરવું તે
 જંગલી ગણાતું. હવે ત્રીજો
 માણસ મારો કજિયો પતાવે
 ત્યારે ઓછું જંગલીપણું છે?
 કોઈ કહી શકશે કે જ્યારે
 ત્રીજો માણસ ઠરાવ આપે
 ત્યારે તે ખરો જ હોય
 છે? કોણ ખરું છે એ બંને
 પક્ષકાર જાણે છે. આપણે
 ભોળપણમાં માની લઈએ
 છીએ કે ત્રીજો માણસ
 આપણા પૈસા લઈ જઈ
 આપણો ઇન્સાફ કરે છે.
 તે વાત અલગ રાખીએ.
 હકીકત તો આટલી
 જ બતાવવાની

They became more unmanly and cowardly when they resorted to the courts of law. It was certainly a sign of savagery when they settled their disputes by fighting. Is it any the less so, if I ask a third party to decide between you and me? Surely, the decision of a third party is not always right. The parties alone know who is right. We, in our simplicity and ignorance, imagine that a stranger, by taking our money, gives us justice.

The chief thing, however, to be remembered is that

થે। અદાલતેં આવીં ઓર
 વે કાયર બન ગયે। લોગ
 આપસમેં લડ કર ઝગડે
 મિટાયેં, યહ જંગલી માના
 જાતા થા। અબ તીસરા
 આદમી ઝગડા મિટાતા હૈ,
 યહ ક્યા કમ જંગલીપન હૈ?
 ક્યા કોઈં એસા કહ સકેગા
 કિ તીસરા આદમી જો ફૈસલા
 દેતા હૈ વહ સહી ફૈસલા
 હી હોતા હૈ? કોન સચ્ચા
 હૈ, યહ દોનોં પક્ષકે લોગ
 જાનતે હૈં। હમ ભોલેપનમેં
 માન લેતે હૈં કિ તીસરા
 આદમી હમસે પૈસે લેકર
 હમારા ઇન્સાફ કરતા હૈ।

ઇસ બાતકો અલગ રખેં।
 હકીકત તો યહી દિખાની

રહેતા. અદાલતો આવી
 ત્યારે બાયલા બન્યા.
 એકબીજાએ લડી મરવું તે
 જંગલી ગણાતું. હવે ત્રીજો
 માણસ મારો કજિયો પતાવે
 ત્યારે ઓછું જંગલીપણું છે?
 કોઈ કહી શકશે કે જ્યારે
 ત્રીજો માણસ ઠરાવ આપે
 ત્યારે તે ખરો જ હોય
 છે? કોણ ખરું છે એ બંને
 પક્ષકાર જાણે છે. આપણે
 ભોળપણમાં માની લઈએ
 છીએ કે ત્રીજો માણસ
 આપણા પૈસા લઈ જઈ
 આપણો ઇન્સાફ કરે છે.
 તે વાત અલગ રાખીએ.
 હકીકત તો આટલી
 જ બતાવવાની

[illegible]

છ કે અંગ્રેજોએ અદાલતોની મારફતે આપણી ઉપર દાબ બેસાડ્યો છે, ને તે અદાલતો આપણે વકીલ ન થઈએ તો ચાલી જ ન શકે. અંગ્રેજો જ જડજ હોત, અંગ્રેજો જ વકીલ હોત, અંગ્રેજો જ સિપાઈ હોત તો અંગ્રેજો માત્ર અંગ્રેજો ઉપર જ રાજ્ય કરત. હિંદી જડજ અને હિંદી વકીલ વિના ન જ ચાલી શક્યું. વકીલો કેમ થયા, તેઓએ કેવી ધાલાવેલી કરેલી એ બધું જો તમે સમજી શકો તો મારા જેટલો જ તિરસ્કાર તમને એ ધંધા તરફ છૂટશે. અંગ્રેજી સત્તાની એક મુખ્ય ચાવી તેઓની અદાલત છે ને અદાલતની ચાવી

without lawyers courts could not have been established or conducted and without the latter the English could not rule. Supposing that there were only English judges, English pleaders and English police, they could only rule over the English. The English could not do without Indian judges and Indian pleaders. How the pleaders were made in the first instance and how they were favoured you should understand well. Then you will have the same abhorrence for the profession that I have. If pleaders

हैं कि अंग्रेजोंने अदालतोंके ज़रिये हम पर अंकुश जमाया है और अगर हम वकील न बनें तो ये अदालतें चल ही नहीं सकतीं। अगर अंग्रेज ही जज होते, अंग्रेज ही वकील होते और अंग्रेज ही सिपाही होते, तो वे सिर्फ अंग्रेजों पर ही राज करते। हिन्दुस्तानी जज और हिन्दुस्तानी वकीलके वगैर उनका काम चल नहीं सका। वकील कैसे पैदा हुए, उन्होंने कैसी धांधल मचाई, यह सब अगर आप समझ सकें, तो मेरे जितनी ही नफ़रत आपको भी इस पेशेके लिए होगी। अंग्रेजी सत्ताकी एक मुख्य कुंजी उनकी अदालतें हैं और अदालतोंकी कुंजा

વકીલોને ના વકીલો
 વકીલોને છોડી દે ને તે
 ધંધો વેશ્યાના જેવો નીચ
 ગણાય તો અંગ્રેજી રાજ્ય
 એક દિવસમાં પડી ભાંગે.
 વકીલોએ હિંદી પ્રજાની
 ઉપર આરોપ મુકાવ્યો છે કે,
 આપણને કજિયા વહાલા છે
 ને આપણે કોર્ટ-દરબારરૂપી
 પાણીનાં માછલાં છીએ.
 વકીલોને વિશે જે શબ્દો
 હું વાપરું છું તે જ શબ્દો
 જડજોને લાગુ પડે છે
 તે બંને મરિયાઈ ભાઈ
 છે, ને એકબીજાને
 જોર આપનારા છે.

were to abandon their profession, and consider it just as degrading as prostitution, English rule would break up in a day. They have been instrumental in having the charge laid against us that we love quarrels and courts as fish love water. What I have said with reference to the pleaders necessarily applies to the judges; they are first cousins; and the one gives strength to the other.

વકીલ હૈં। अगर वकील
 वकालत करना छोड़ दें और
 वह पेशा वेश्याके पेशे जैसा
 नीच माना जाय, तो अंग्रेजी
 राज एक दिनमें टूट जाय।
 वकीलोंने हिन्दुस्तानी प्रजा
 पर यह तोहमत लगवाई
 है कि हमें झगड़े प्यारे हैं
 और हम कोर्ट-कचहरी रूपी
 पानीकी मछलियाँ हैं।

जो शब्द मैं वकीलोंके लिए
 इस्तेमाल करता हूँ, वे ही
 शब्द जजोंको भी लागू
 होते हैं। ये दोनों मौसेरे
 भाई हैं और एक-दूसरेको
 बल देनेवाले हैं।

વકીલો છે. જો વકીલો
 વકીલાત છોડી દે ને તે
 ધંધો વેશ્યાના જેવો નીચ
 ગણાય તો અંગ્રેજી રાજ્ય
 એક દિવસમાં પડી ભાંગે.
 વકીલોએ હિંદી પ્રજાની
 ઉપર આરોપ મુકાવ્યો છે કે,
 આપણને કજિયા વહાલા છે
 ને આપણે કોર્ટ-દરબારરૂપી
 પાણીનાં માછલાં છીએ.

વકીલોને વિશે જે શબ્દો
 હું વાપરું છું તે જ શબ્દો
 જડજોને લાગુ પડે છે
 તે બંને મરિયાઈ ભાઈ
 છે, ને એકબીજાને
 જોર આપનારા છે.

૧૩૧ -
 હિંદુસ્તાનની દશા
 ૧૨૩૨ (૧૯૧૫)

હિંદુસ્તાનની દશા -

૧૩૧૨ -

વાં વકીલનું તો સમજાય છે
 તેઓએ સારું કર્યું છે તે
 માત્ર અનાયાસે, એમ
 પ્રતીતિ આવે છે. બાકી
 તેઓનો ધંધો જોતાં તો
 તે કનિષ્ઠ જ છે. પણ
 દાકતરનું તો મારા
 ના હોવાથી સારું ધસડો
 જો. સંતોષ થાશે ?

મ. જી. ના વિચારો તમારા
 સાચા રહે છે કે નહીં
 મારા તો મારા પોતાના
 છે. પણ તેનું પંથક
 હિંદુસ્તાનમાં નથી.
 હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ
 ના હિંદુસ્તાનમાં નથી

૧૨.
 હિંદુસ્તાનની દશા —
 દાકતર

વાચક: વકીલનું તો સમજાય
 છે. તેઓએ સારું કર્યું છે
 તે માત્ર અનાયાસે, એમ
 પ્રતીતિ આવે છે. બાકી
 તેઓનો ધંધો જોતાં તો
 તે કનિષ્ઠ જ છે. પણ
 દાકતરને પણ તમે તો સાથે
 ઘસડો છો. એ કેમ હશે?

અધિપતિ: હું જે વિચારો
 તમારી આગળ રજૂ કરું
 છું તે અત્યારે તો મારા
 પોતાના છે. પણ તે કંઈ
 મેં જ કરેલા છે એમ નથી.
 પશ્ચિમના સુધારકો પોતે

• 12 •

THE CONDITION OF INDIA — DOCTORS

Reader: I now understand the lawyers; the good they may have done is accidental. I feel that profession is certainly hateful. You, however, drag in the doctors also, how is that?

Editor: The views I submit to you are those I have adopted. They are not original. Western writers

૧૨
 હિંદુસ્તાનની દશા —
 ડૉક્ટર

પાઠક: વકીલોંની વાત તો
 હમ સમજ સકતે હૈં। ઉન્હોંને
 જો અચ્છા કામ કિયા હૈ
 વહ જાન-બૂઝકર નહીં કિયા,
 એસા યકીન હોતા હૈ। બાકી
 ઉનકે ધંધેકો દેખા જાય તો
 વહ કનિષ્ઠ હી હૈ। લેકિન
 આપ તો ડૉક્ટરોંકો ભી ઉનકે
 સાથ ઘસીટતે હૈં। યહ કૈસે?

સંપાદક: મેં જો વિચાર
 આપકે સામને રખતા હૂં, વે
 ઇસ સમય તો મેરે અપને હી
 હૈં। લેકિન એસે વિચાર મૈંને
 હી કિયે હૈં સો વાત નહીં।
 પશ્ચિમકે સુધારક શુદ

મારા કરતાં વધારે સખત
 શબ્દોમાં લખી ગયા છે.
 તેઓએ વકીલ-દાકતરોને
 બહુ વખોડ્યા છે. તેમાંના
 એક લેખકે એક ઝેરી
 ઝાડ બનાવ્યું છે. તેની
 ડાળ વકીલ-દાકતર વગેરે
 નકામા ધંધાદારીઓની કરી
 છે અને તે ઝાડના થડની
 ઉપર નીતિધર્મરૂપ કુહાડી
 ઉગામી છે. અનીતિને તે
 બધા ધંધાનું મૂળ રૂપ
 આપ્યું છે. એટલે તમે
 સમજશો કે, હું તમારી
 આગળ મારા ખીસામાંથી
 કાઢેલા નવા વિચાર નથી
 મૂકતો, પણ બીજાનો તેમ
 જ મારો અનુભવ રજૂ

મારા કરતાં વધારે સખત
 શબ્દોમાં લખી ગયા છે.
 તેઓએ વકીલ-દાકતરોને
 બહુ વખોડ્યા છે. તેમાંના
 એક લેખકે એક ઝેરી
 ઝાડ બનાવ્યું છે. તેની
 ડાળ વકીલ-દાકતર વગેરે
 નકામા ધંધાદારીઓની કરી
 છે અને તે ઝાડના થડની
 ઉપર નીતિધર્મરૂપ કુહાડી
 ઉગામી છે. અનીતિને તે
 બધા ધંધાનું મૂળ રૂપ
 આપ્યું છે. એટલે તમે
 સમજશો કે, હું તમારી
 આગળ મારા ખીસામાંથી
 કાઢેલા નવા વિચાર નથી
 મૂકતો, પણ બીજાનો તેમ
 જ મારો અનુભવ રજૂ

have used stronger terms regarding both lawyers
 and doctors. One writer has likened the whole
 modern system to the Upas tree. Its branches are
 represented by parasitical professions, including
 those of law and medicine, and over the trunk has
 been raised the axe of true religion. Immorality
 is the root of the tree. So you will see that the
 views do not come right out of my mind but
 represent the combined experiences of many.

મુઝસે જ્યાદા સખ્ત શબ્દોમેં
 इन धंधोंके बारेमें लिख गये
 हैं। उन्होंने वकीलों और
 डॉक्टरोंकी बहुत निंदा की
 है। उनमेंसे एक लेखकने एक
 जहरी पेड़का चित्र खींचा
 है, वकील-डॉक्टर वगैरा
 निकम्मे धंधेवालोंको उसकी
 शाखाओंके रूपमें बताया
 है और उस पेड़के तने पर
 नीति-धर्मकी कुल्हाड़ी उठाई
 है। अनीतिको इन सब
 धंधोंकी जड़ बताया है। इससे
 आप यह समझ लेंगे कि मैं
 आपके सामने अपने दिमागसे
 निकाले हुए नये विचार नहीं
 रखता, लेकिन दूसरोंका और
 अपना अनुभव आपके सामने

કરું છું.
 હવે તો વિશેષે જ મ
 વાનવે મહત્ત્વ મારે છે
 તેમ મને મહાદત્તે.
 અત્યુ વખત અમલે રતે
 જે આરે મેં માટે
 હવે તો થવાને અમારે
 મહાદત્તે મને હવે
 મેં મારે કોમની
 સેવા કરવી એમ ધાર્યું
 હતું. હવે તે મારે
 મહાદત્તે આપણાં
 વેદનો ધંધો સારા
 ધંધામાં ગણાયો જ
 નથી, એનું હવે મને ભાન
 આવ્યું છે, ને હું તે વિચારની
 કિંમત પારખી શકું છું.
 અંગ્રેજોએ દાકતરી
 વિદ્યાથી પણ આપણી
 ઉપર કાબૂ બેસાડ્યો
 છે. દાકતરોના દંભની

કરું છું.

દાકતરના વિશે જેમ તમને
 હજુ મોહ છે તેમ મને પણ
 હતો. એક વખત એવો હતો
 કે જ્યારે મેં પોતે દાકતર
 થવાનો ઇરાદો રાખેલો, અને
 દાકતર થઈ મારે કોમની
 સેવા કરવી એમ ધાર્યું
 હતું. હવે તે મોહ ગયો છે.
 આપણાં વેદનો ધંધો
 સારા ધંધામાં ગણાયો જ
 નથી, એનું હવે મને ભાન
 આવ્યું છે, ને હું તે વિચારની
 કિંમત પારખી શકું છું.

અંગ્રેજોએ દાકતરી
 વિદ્યાથી પણ આપણી
 ઉપર કાબૂ બેસાડ્યો
 છે. દાકતરોના દંભની

I was at one time a great lover of the medical profession. It was my intention to become a doctor for the sake of the country. I no longer hold that opinion. I now understand why the medicine men (the *vaid*s) among us have not occupied a very honourable status.

The English have certainly effectively used the medical profession for holding us. English physicians

રખતા હું.

ડોક્ટરોંકે બારેમેં જૈસે આંપકો
 અમી મોહ હૈ વૈસે કમી મુઝે
 મી થા। એક સમય એસા
 થા જબ મૈને खुद डॉक्टर
 होनेका इरादा किया था और
 सोचा था कि डॉक्टर बनकर
 कौमकी सेवा करूंगा। मेरा
 यह मोह अब मिट गया है।
 हमारे समाजमें वैद्यका धंधा
 कभी अच्छा माना ही नहीं
 गया, इसका भान अब मुझे
 हुआ है; और उस विचारकी
 कीमत मैं समझ सकता हूँ।

અંગ્રેજોને ડોક્ટરી વિદ્યાસે
 મી હમ પર કાબૂ જમાયા
 હૈ। ડોક્ટરોંમેં દંભની

પાણી ખામી નથી. મોગલ
 બાદશાહને ભમાવનાર
 તે અંગ્રેજી તબીબ હતો.
 તેણે તેના ઘરમાં કંઈ
 માંદગી મટાડી એટલે તેને
 સિરપાવ મળ્યો. અમીરની
 પાસે પહોંચી જનાર
 તે પણ દાકતર છે.
 દાકતરે આપણને હલમલાવી
 નાખ્યા છે. દાકતરોના
 કરતાં ઊંટવૈદ ભલા એમ
 કહેવાનું મને મન થઈ જાય
 છે. આપણે વિચારીએ.
 દાકતરોનું કામ માત્ર શરીર
 સંભાળવાનું છે. વળી શરીર
 સંભાળવાનું છે એમ પણ
 નથી. તેઓ કામ શરીરમાં
 રોગ થાય તે દૂર કરવાનું
 છે. રોગ કેમ થાય છે?

પાણી ખામી નથી. મોગલ
 બાદશાહને ભમાવનાર
 તે અંગ્રેજી તબીબ હતો.
 તેણે તેના ઘરમાં કંઈ
 માંદગી મટાડી એટલે તેને
 સિરપાવ મળ્યો. અમીરની
 પાસે પહોંચી જનાર
 તે પણ દાકતર છે.

દાકતરે આપણને હલમલાવી
 નાખ્યા છે. દાકતરોના
 કરતાં ઊંટવૈદ ભલા એમ
 કહેવાનું મને મન થઈ જાય
 છે. આપણે વિચારીએ.

દાકતરોનું કામ માત્ર શરીર
 સંભાળવાનું છે. વળી શરીર
 સંભાળવાનું છે એમ પણ
 નથી. તેઓ કામ શરીરમાં
 રોગ થાય તે દૂર કરવાનું
 છે. રોગ કેમ થાય છે?

are known to have used their profession with several Asiatic potentates for political gain.

Doctors have almost unhinged us. Sometimes I think that quacks are better than highly qualified doctors. Let us consider: the business of a doctor is to take care of the body, or, properly speaking, not even that. Their business is really to rid the body of diseases that may afflict it. How do these diseases arise?

મી કમી નહીં છે. મુગલ
 બાદશાહનો ભરમાનેવાળા એક
 અંગ્રેજ ડૉક્ટર હો થા। ઉસને
 વાદશાહકે ઘરમેં કુછ બીમારી
 મિટાઈ, ઇસલિએ ઉસે સિરોપાવ
 મિલા। અમીરોંકે પાસ
 પહુંચનેવાલે મી ડૉક્ટર હી હૈં।

ડૉક્ટરોને હમેં જડસે હિલા
 દિયા છે. ડૉક્ટરોંસે નીમ-
 હકીમ જ્યાદા અચ્છે, એસા
 કહનેકા મેરા મન હોતા છે।
 ઇસ પર હમ કુછ વિચાર કરેં।

ડૉક્ટરોંકા કામ સિર્ફ
 શરીરકો સંભાલનેકા છે;
 યા શરીરકો સંભાલનેકા
 મી નહીં છે. ઉનકા કામ
 શરીરમેં જો રોગ પેદા હોતે
 હૈં ઉનહેં દૂર કરનેકા છે।
 રોગ ક્યોં હોતે હૈં?

સુખાનુભવ ગરુડાનમ.
 જુગલુ નમુ. મને અહીં
 આમ. જુદાન ર માસે
 નહીં તે મને ગાથા આપે
 જુગલુ નમુ. માટે
 મુજબ મારીને પાછો
 ગાથા નહીં. આમની
 બાનુ તમારો જો
 જુગલુ નમુ. વલો સહી
 ની નામ નામો વાત
 દુર માટે રહી વાત
 નામ નામ નામો
 આપો. તેમ મને રહી
 ઉપર નામો નામો
 રહી. તેમ નામો મને
 રહી રહી નામો નામો
 મુજબ મને નામો
 જુગલુ. આમ આમ
 રહી મારી નામો
 રહી મામો નામો
 ઉપર જુગલુ નામો
 નામો નામો

આપણી જ ગફલતથી.
 હું બહુ જમું, મને અજીર્ણ
 થાય, હું ડાક્ટર પાસે જાઉં,
 તે મને ગોળી આપે. હું
 સાજો થાઉં, પાછો ખૂબ
 ખાઉં ને પાછો ગોળી લઉં.
 આમાં બન્યું છે તે આ છે.
 જો હું ગોળી ન લેત, તો
 અજીર્ણની સજા ભોગવત
 અને ફરી પાછો હદ ઉપરાંત
 ન જમત. ડાક્ટર વચમાં
 આવ્યો ને તેણે મને હદ
 ઉપરાંત ખાવામાં મદદ કરી.
 તેથી મને શરીરે આરામ તો
 થયો, પણ મારું મન નબળું
 થયું. આમ ચાલતાં છેવટે
 મારી સ્થિતિ એવી થાય
 કે મારા મનની ઉપર હું
 જરાયે કાબૂ ન રાખી શકું.

Surely by our negligence or indulgence. I overeat,
 I have indigestion, I go to a doctor, he gives me
 medicine, I am cured. I overeat again, I take his
 pills again. Had I not taken the pills in the first
 instance, I would have suffered the punishment
 deserved by me and I would not have overeaten
 again. The doctor intervened and helped me to
 indulge myself. My body thereby certainly felt
 more at ease; but my mind became weakened.
 A continuance of a course of medicine must,
 therefore, result in loss of control over the mind.

हमारी ही गफलतसे। मैं बहुत
 खाऊँ और मुझे बदहजमी,
 अजीरन हो जाय; फिर मैं
 डॉक्टरके पास जाऊँ और वह
 मुझे गोली दे; गोली खाकर
 मैं चंगा हो जाऊँ और दुबारा
 खूब खाऊँ और फिरसे गोली
 लूँ। अगर मैं गोली न लेता
 तो अजीरनकी सजा भुगतता
 और फिरसे बेहद नहीं खाता।
 डॉक्टर बीचमें आया और
 उसने हदसे ज्यादा खानेमें मेरी
 मदद की। उससे मेरे शरीरको
 तो आराम हुआ, लेकिन मेरा
 मन कमजोर बना। इस तरह
 आखिर मेरी यह हालत होगी
 कि मैं अपने मन पर जरा
 भी काबू न रख सकूँगा।

મેં વિષય કર્યો. હું માંદો
 પડ્યો, મને દાકતરે દવા
 આપી, હું સાજો થયો.
 હું ફરી વિષય નહીં કરું?
 કરીશ જ. જો દાકતર
 વચ્ચે ન આવત તો કુદરત
 પોતાનું કામ કરત, મારું
 મન દબ થાત, ને હું અંતે
 નિર્વિષયી થઈ સુખી થાત.
 હસ્પિતાલો એ પાપની જડ
 છે. તેનાથી માણસો શરીરનું
 જતન ઓછું કરે છે અને
 અનીતિ વધારે કરે છે.
 યુરોપી દાકતરો હદ વાળે
 છે. તેઓ માત્ર શરીરના
 જ ખોટા જતનને ખાતર
 લાખો જીવોને દર વરસે
 મારે છે, જીવતા.

I have indulged in vice, I contract a disease, a doctor
 cures me, the odds are that I shall repeat the vice.
 Had the doctor not intervened, nature would have
 done its work, and I would have acquired mastery
 over myself, would have been freed from vice and
 would have become happy.

Hospitals are institutions for propagating sin.
 Men take less care of their bodies and immorality
 increases. European doctors are the worst of all. For
 the sake of a mistaken care of the human body, they
 kill annually thousands of animals. They practise

મેંને વિલાસ ક્રિયા, મેં વીમાર
 પડા; ડૉક્ટરને મુજે દવા
 દી અને મેં ચંગા હુઆ.
 ક્યા મેં ફિરસે વિલાસ નહીં
 કરુંગા? જરૂર કરુંગા.
 અગર ડૉક્ટર બીચમેં ન આતા
 તો કુદરત અપના કામ
 કરતી, મેરા મન મજબૂત
 બનતા અને અન્તમેં નિર્વિષયી
 હોકર મેં સુખી હોતા.

અસ્પતાલેં પાપકી જડ હૈં.
 ઉનકી બદૌલત લોગ શરીરકા
 જતન કમ કરતે હૈં અને
 અનીતિકો વધાતે હૈં.

યૂરોપકે ડૉક્ટર તો હદ કરતે
 હૈં. વે સિર્ફ શરીરકે હી ગલત
 જતનકે લિએ લાખોં જીવોંકો
 હર સાલ મારતે હૈં, જિંદા

જીવ ઉપર અખતરા
કરે છે. આલું એક પણ
ધર્મને કબૂલ નથી. હિંદુ,
મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી
બધા કહે છે કે માણસના
શરીરને સારુ આટલા જીવો
મારવાની જરૂર નથી.

દાકતરો અખતરામાં
ધર્મના જ કહેલી તરતથી
દવાની દવાની
ચરબી ચખાવે છે.
દાખલે જ. સારામાં નથી
કહે પણ અસુરિંદુ
હિંદુનામાં જ કહેલાં
મારે તરત નથી. આપણે
હિંદુનામાં કહેલાં દવા
બધામાં સારામાં
ગાળી સુધારે સારામાં
દવા કહેલાં જ નથી
જાણે જ પણ સારામાં

જીવ ઉપર અખતરા
કરે છે. આલું એક પણ
ધર્મને કબૂલ નથી. હિંદુ,
મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી
બધા કહે છે કે માણસના
શરીરને સારુ આટલા જીવો
મારવાની જરૂર નથી.

દાકતરો આપણને ધર્મભ્રષ્ટ
કરે છે. તેઓની ઘણીખરી
દવામાં ચરબી અથવા દારૂ
હોય છે. આ બંનેમાંથી
એક પણ વસ્તુ હિંદુ-
મુસલમાનને ખપે તેવી
નથી. આપણે સુધરેલાનો
ડોળ કરી, બધાઓને
વહેમી ગણી સ્વચ્છંદે ગમે
તેમ કર્યા કરીએ તે જુદી
વાત છે. પણ દાકતરો

vivisection. No religion sanctions this. All say that it is not necessary to take so many lives for the sake of our bodies.

These doctors violate our religious instinct. Most of their medical preparations contain either animal fat or spirituous liquors; both of these are tabooed by Hindus and Mahomedans. We may pretend to be civilized, call religious prohibitions a superstition and want only to indulge in what we like. The fact

જીવો પર પ્રયોગ કરતે હેં।
એસા કરના કિસીં મીં ધર્મકો
મંજૂર નહીં। હિન્દૂ, મુસલમાન,
ઈસાઈ, જરથોસ્તી — સવ
ધર્મ કહતે હેં કિ આદમીકે
શરીરકે લિએ ઇતને જીવોંકો
મારનેકી જરૂરત નહીં।

ડૉક્ટર હમેં ધર્મભ્રષ્ટ કરતે
હેં। ઉનકી બહુતસી દવાઓમેં
ચરબી યા દારૂ હોતી હે। ઇન
દોનોમેં સે-એક મીં ચીજ હિન્દૂ-
મુસલમાનકો ચલ સકે એસી
નહીં હે। હમ સમ્યક હોનેકા
ઢોંગ કરકે, દૂસરોંકો વહમી
માનકર ઔર બે-લગામ હોકર
ચાહે સો કરતે રહેં; યહ દૂસરી
વાત હે। લેકિન ડૉક્ટર

ઉપર પ્રમાણે કરે છે એ
ચોખ્ખી ને સીધી વાત છે.
આનું પરિણામ એ આવ્યું
છે કે આપણે નમાલા
અને નામદ બનીએ છીએ.
આવી સ્થિતિમાં આપણે
લોકસેવા કરવાને લાયક
નથી રહેતા અને આપણે
શરીરહીન તથા બુદ્ધિહીન
થતા જઈએ છીએ. અંગ્રેજી
કે યુરોપી દાકતરી શીખવી
તે માત્ર ગુલામીની ગાંઠ
મજબૂત કરવાને ખાતર છે.
આપણે દાકતર કેમ થઈએ
છીએ એ પણ વિચારવાનું
છે. તેનું ખરું કારણ તો
આબરુદાર અને પૈસો
કમાવાનો ધંધો કરવાનું છે;
પરોપકારની વાત નથી.
તે ધંધામાં પરોપકાર નથી
એ તો હું બતાવી ગયો.
તેથી લોકોને નુકસાન છે.
દાકતરો માત્ર આડંબરથી
લોકોની પાસેથી મોટી ફી
લે છે, અને તેઓની દવા
જે એક પાઈની કિંમતની
હોય છે તેના તેઓ રૂપિયા
લે છે. આમ વિદ્યાર્થીમાં ને
સારા થવાની આશામાં લોકો
ઠગાય છે. આવું જ છે ત્યારે
બલાઈનો ડોળ ઘાલનાર
દાકતરો કરતાં દેખીતા
ઠગવૈદ સારા ગણાય.

આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે
નમાલા અને નામદ બનીએ છીએ. આવી સ્થિતિ
માં આપણે લોકસેવા કરવાને લાયક નથી
રહેતા અને આપણે શરીરહીન તથા બુદ્ધિ
હીન થવાનું કારણ એ છે. અંગ્રેજી કે યુરોપી
દાકતરી શીખવી તે માત્ર ગુલામીનો ગાંઠ
મજબૂત કરવાને ખાતર છે.
આપણે દાકતર કેમ થઈએ છીએ એ પણ
વિચારવાનું છે. તેનું ખરું કારણ તો આબરુ
દાર અને પૈસો કમાવાનો ધંધો કરવાનું
કરવાનું છે. પરીપકારની વાત નથી. તે વિધિ
માં પરોપકાર નથી અને તો હું બતાવી ગયો.
તેથી લોકોને નુકસાન છે. દાકતરો માત્ર
આડંબરથી લોકોની પાસેથી મોટી ફી લે
અને તેઓની દવા જે એક પાઈની કિંમતની
હોય છે તેના તેઓ રૂપિયા લે છે. આમ
વિદ્યાર્થીમાં ને સારા થવાની આશામાં
લોકો ઠગાય છે. આવું જ છે ત્યારે બલાઈનો
ડોળ ઘાલનાર દાકતરો કરતાં દેખીતા
ઠગવૈદ સારા ગણાય.

remains that the doctors induce us to indulge, and the result is that we have become deprived of self-control and have become effeminate. In these circumstances, we are unfit to serve the country. To study European medicine is to deepen our slavery.

It is worth considering why we take up the profession of medicine. It is certainly not taken up for the purpose of serving humanity. We become doctors so that we may obtain honours and riches. I have endeavoured to show that there is no real service of humanity in the profession, and that it is injurious to mankind. Doctors make a show of their knowledge, and charge exorbitant fees. Their preparations, which are intrinsically worth a few pence, cost shillings. The populace, in its credulity and in the hope of ridding itself of some disease, allows itself to be cheated. Are not quacks then, whom we know, better than the doctors who put on an air of humaneness?

हमें धर्मसे भ्रष्ट करते हैं, यह साफ और सीधी बात है।

इसका परिणाम यह आता है कि हम निःसत्त्व और नामर्द बनते हैं। ऐसी दशमें हम लोकसेवा करने लायक नहीं रहते और शरीरसे क्षीण और बुद्धिहीन होते जा रहे हैं। अंग्रेजी या यूरोपियन डॉक्टरी सीखना गुलामीकी गाँठको मजबूत बनाने जैसा है।

हम डॉक्टर क्यों बनते हैं, यह भी सोचनेकी बात है। उसका सच्चा कारण तो आबरूदार और पैसा कमानेका धंधा करनेकी इच्छा है। उसमें परોपकारकी बात नहीं है। उस धंधेमें परોपकार नहीं है, यह तो मैं बता चुका। उससे लोगोंको नुकसान होता है। डॉक्टर सिर्फ आडम्बर दिखाकर ही लोगोंसे बड़ी फीस वसूल करते हैं और अपनी एक पैसेकी दवाके कई रुपये लेते हैं। यों विश्वासमें और चंगे हो जानेकी आशामें लोग डॉक्टरोंसे ठगे जाते हैं। जब ऐसा ही है तब भलाईका दिखावा करनेवाले डॉक्टरोंसे खुले ठग-वैद्य (नीम-हकीम) ज्यादा अच्छे।

૧૩૯
૬૬૨૫૧ ૧૩૫

બરો સુધારો શું?

૧૩- તમે રેલવેને બાતલ કરી, વકીલને વખોડ્યા,
બજારને દબાવી દીધા. હવે સંચાકામ માત્ર
તમે કરનારકામક ગણાશો એમ હું નેઈ શકું છું.
હવે સુધારો તે કોને કહેવો?

અ. એ સવાલનો જવાબ મુશ્કેલ નથી
હું માનું છું કે જે સુધારો હિંદુસ્તાને બતાવ્યો છે
તેને દુનિયામાં કંઈ જ પહોંચી શકે તેમ નથી.
જે લોકો આપણા વડવાઓએ રોપ્યાં છે
તેની બરોબરી કરી શકે તેવું કંઈ જાણમાં
આવ્યું નથી. રોમ ધુળે ધાણ પડ્યું ગયું, ગ્રીસનું
નામ જ રહ્યું, ફિર્યાની બાદશાહી ચાલી
ગઈ, જાપાન પશ્ચિમના પંજામાં આવ્યું.
ચીનનું કંઈ કહેવાય નહીં. પણ પડ્યું
આખરું તોપણ હિંદુસ્તાન હજી તો તળિયે મજબૂત છે.

યુરોપના લોકો જે રોમ અને ગ્રીસ
ઠીક છે તેનાં પુસ્તકોમાંથી શીખે છે.

• ૧૩ •

WHAT IS TRUE CIVILIZATION?

Reader: You have denounced railways, lawyers and doctors. I can see that you will discard all machinery. What, then, is civilization?

Editor: The answer to that question is not difficult. I believe that the civilization India has evolved is not to be beaten in the world. Nothing can equal the seeds sown by our ancestors. Rome went, Greece shared the same fate; the might of the Pharaohs was broken; Japan has become Westernised; of China nothing can be said; but India is still, somehow or other, sound at the foundation. The people of Europe learn their lessons from the writings of the men of Greece or Rome, which exist no longer in their former glory. In trying to learn from them, the Europeans imagine that they will avoid the mistakes of Greece and Rome.

૧૩

સચ્ચી સભ્યતા કૌનસી?

પાઠક: આપને રેલવો રદ
કર દિયા, વકીલોંકી નિન્દા
કી, ડૉક્ટરોંકો દવા દિયા।
તમામ કલકામકો ધીં આપ
નુકસાનદેહ માનેંગે, એસા મેં
દેખ સકતા હૂં। તવ સભ્યતા
કહેં તો કિસે કહેં?

સંપાદક: ઇસ સવાલકા
જવાબ મુશ્કિલ નહીં છે। મેં
માનતા હૂં કિ જો સભ્યતા
હિન્દુસ્તાનને દિખાવી છે,
ઉસકો દુનિયામેં કોઈ નહીં
પહુંચ સકતા। જો બીજ
હમારે પુરખોંને બોયે હેં, ઉનકી
બરાબરી કર સકે એસી કોઈ
વીજ દેખનેમેં નહીં આવી।
રોમ મિટ્ટીમેં મિલ ગયા, ગ્રીસકા
સિર્ફ નામ હી રહ ગયા,
મિસ્રકી બાદશાહી ચલી ગઈ,
જાપાન પશ્ચિમકે શિકંજેમેં
ફંસ ગયા ઓર ચીનકા કુછ
ધીં કહા નહીં જા સકતા।
લેકિન ગિરા-ટૂટા જેસા ધીં
હો, હિન્દુસ્તાન આજ ધીં
અપની બુનિયાદમેં મજબૂત છે।

જો રોમ ઓર ગ્રીસ ગિર
ચુકે હેં, ઉનકી કિતાબોંસે
યૂરોપકે લોગ સીંખતે હેં।

૧૩.

બરો સુધારો શું?

વાચક: તમે રેલવેને બાતલ
કરી, વકીલને વખોડ્યા,
દાક્તરને દબાવી દીધા,
સંચાકામ માત્ર તમે
નુકસાનકારક ગણાશો
એમ હું જોઈ શકું છું. હવે
સુધારો તે કોને કહેવો?

અધિપતિ: એ સવાલનો
જવાબ મુશ્કેલ નથી. હું માનું
છું કે જે સુધારો હિંદુસ્તાને
બતાવ્યો છે તેને દુનિયામાં
કંઈ જ પહોંચી શકે તેમ
નથી. જે બીજ આપણા
વડવાઓએ રોપ્યાં છે તેની
બરોબરી કરી શકે તેવું કંઈ
જોવામાં આવ્યું નથી. રોમ
ધૂળધાણી થઈ ગયું, ગ્રીસનું
નામ જ રહ્યું, ફિર્યાની
(ઇજિપ્તની) બાદશાહી ચાલી
ગઈ, જાપાન પશ્ચિમના
પંજામાં આવ્યું. ચીનનું કંઈ
કહેવાય નહીં. પણ પડ્યું
આખરું તોપણ હિંદુસ્તાન
હજી તો તળિયે મજબૂત છે.
જે રોમ અને ગ્રીસ પડ્યાં
છે તેનાં પુસ્તકોમાંથી
યુરોપના લોકો શીખે છે.

તેઓની ભૂલો પોતે નહીં કરે
એવું ગુમાન કરે છે. આવી
તેઓની કંગાલ સ્થિતિ છે,
ત્યારે હિંદ અચલિત છે. એ
જ તેનું ભૂષણ છે. હિંદની
સામે આરોપ છે કે તે એવું
જંગલી, એવું અજ્ઞાન છે
કે તેની પાસે કંઈ ફેરફાર
કરાવી શકાતા જ નથી. આ
આરોપ એ આપણો ગુણ
છે, દોષ નથી. અનુભવે જે
આપણને ઠીક લાગ્યું છે તે
આપણે કેમ ફેરવીશું? ઘણા
અક્કલ દેનારા આવજા કર્યા
કરે છે, ત્યારે હિંદ અડગ
રહે છે. આ તેની ખૂબી
છે, આ તેનું લંગર છે.

સુધારો એ વર્તન છે કે
જેથી માણસ પોતાની ફરજ
બજાવે. ફરજ બજાવવી તે
નીતિ પાળવી એ છે. નીતિ
પાળવી એ આપણાં મનને
તથા આપણી ઈન્દ્રિયોને
વશ રાખવી એ છે. એમ
કરતાં આપણે આપણને
ઓળખીએ છીએ. આ જ
'શુ' એટલે સારો ધારો છે.
તેથી જે વિરુદ્ધ તે કુધારો છે.
ઘણા અંગ્રેજી લેખકો લખી
ગયા છે કે, ઉપરની વ્યાખ્યા
પ્રમાણે હિંદુસ્તાનને કંઈ
જ શીખવાનું નથી રહેતું

તેઓની ભૂલો પોતે નહીં કરે એવું ગુમાન
કરે છે. આવી તેઓની કંગાલ સ્થિતિ છે.
ત્યારે હિંદ અચલિત છે. એ જ તેનું ભૂષણ છે.
હિંદની સામે આરોપ છે કે તે એવું જંગલી
એવું અજ્ઞાન છે કે તેની પાસે કંઈ ફેરફાર
કરાવી શકાતા જ નથી. આ આરોપ
એ આપણો ગુણ છે, દોષ નથી. અનુભવે
જે આપણને ઠીક લાગ્યું છે તે આપણે કેમ
ફેરવીશું? ઘણા અક્કલ દેનારા આવજા
કર્યા કરે છે ત્યારે હિંદ અડગ રહે છે. આ તેની
ખૂબી છે. આ તેનું લંગર છે.

સુધારો એ વર્તન છે કે જેથી
માણસ પોતાની ફરજ બજાવે.
ફરજ બજાવવી તેની નીતિ પાળવી એ છે.
નીતિ પાળવી એ આપણાં મનને તથા
આપણી ઈન્દ્રિયોને વશ રાખવી એ છે.
એમ કરતાં આપણે આપણને ઓળખીએ
છીએ. આ જ 'શુ' એટલે સારો ધારો છે.
તેથી જે વિરુદ્ધ તે કુધારો છે.
ઘણા અંગ્રેજી લેખકો લખી ગયા છે કે
ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનને
કંઈ જ શીખવાનું નથી રહેતું.

Such is their pitiable condition. In the midst of all this India remains immovable and that is her glory. It is a charge against India that her people are so uncivilized, ignorant and stolid, that it is not possible to induce them to adopt any changes. It is a charge really against our merit. What we have tested and found true on the anvil of experience, we dare not change. Many thrust their advice upon India, and she remains steady. This is her beauty: it is the sheet-anchor of our hope.

Civilization is that mode of conduct which points out to man the path of duty. Performance of duty and observance of morality are convertible terms. To observe morality is to attain mastery over our mind and our passions. So doing, we know ourselves. The Gujarati equivalent for civilization means "good conduct".

If this definition be correct, then India, as so many writers have shown, has nothing to learn from

उनकी गलतियाँ वे नहीं करेंगे ऐसा गुमान रखते हैं। ऐसी उनकी कंगाल हालत है, जब कि हिन्दुस्तान अचल है, अडिग है। यही उसका भूषण है। हिन्दुस्तान पर आरोप लगाया जाता है कि वह ऐसा जंगली, ऐसा अज्ञान है कि उससे जीवनमें कुछ फेरबदल कराये ही नहीं जा सकते। यह आरोप हमारा गुण है, दोष नहीं। अनुभवसे जो हमें ठीक लगा है, उसे हम क्यों बदलेंगे? बहुतसे अकल देनेवाले आतेजाते रहते हैं, पर हिन्दुस्तान अडिग रहता है। यह उसकी खूबी है, यह उसका लंगर है।

सभ्यता वह आचरण है जिससे आदमी अपना फर्ज अदा करता है। फर्ज अदा करनेके मानी है नीतिका पालन करना। नीतिके पालनका मतलब है अपने मन और इन्द्रियोंको बसमें रखना। ऐसा करते हुए हम अपनेको (अपनी असलियतको) पहचानते हैं। यही सभ्यता है। इससे जो उलटा है वह बिगाड़ करनेवाला है।

बहुतसे अंग्रेज लेखक लिख गये हैं कि ऊपरकी व्याख्याके मुताबिक हिन्दुस्तानको कुछ भी सीखना बाकी नहीं रहता।

તેઓએ ભોગની વાસના
 છોડાવી. હજારો વરસ
 પહેલાં જે હળ હતું તેથી
 આપણે ચલાવ્યું. હજારો
 વરસ પહેલાં જેવાં આપણાં
 ઝૂંપડાં હતાં તે આપણે
 કાયમ રાખ્યાં. હજારો
 વરસ પહેલાં જેવી આપણી
 કેળવણી હતી તે ચાલતી
 આવી. આપણે નાશકારક
 હરીફાઈ રાખી નહીં; સહુ
 સહુનો ધંધો કરતા રહ્યા.
 તેમાં તેઓએ દસ્તૂર મુજબ
 દામ લીધું. આપણને
 કંઈ સંચા વગેરે શોધતાં
 ન આવડે તેમ ન હતું;
 પણ આપણા પૂર્વજોએ
 જોયું કે સંચા વગેરેની
 જંજાળમાં માણસો પડશે
 તો પછી ગુલામ જ

તેઓએ ભોગની વાસના
 છોડાવી. હજારો વરસ
 પહેલાં જે હળ હતું તેથી
 આપણે ચલાવ્યું. હજારો
 વરસ પહેલાં જેવાં આપણાં
 ઝૂંપડાં હતાં તે આપણે
 કાયમ રાખ્યાં. હજારો
 વરસ પહેલાં જેવી આપણી
 કેળવણી હતી તે ચાલતી
 આવી. આપણે નાશકારક
 હરીફાઈ રાખી નહીં; સહુ
 સહુનો ધંધો કરતા રહ્યા.
 તેમાં તેઓએ દસ્તૂર મુજબ
 દામ લીધું. આપણને
 કંઈ સંચા વગેરે શોધતાં
 ન આવડે તેમ ન હતું;
 પણ આપણા પૂર્વજોએ
 જોયું કે સંચા વગેરેની
 જંજાળમાં માણસો પડશે
 તો પછી ગુલામ જ

Observing all this, our ancestors dissuaded us from luxuries and pleasures. We have managed with the same kind of plough as existed thousands of years ago. We have retained the same kind of cottages that we had in former times and our indigenous education remains the same as before. We have had no system of life-corroding competition. Each followed his own occupation or trade and charged a regulation wage. It was not that we did not know how to invent machinery, but our forefathers knew that if we set our hearts after such things, we would become slaves and lose our

उन्होंने ભોગની વાસના
 છુડવાઈ. હજારોં સાલ
 પહેલે જો હલ કામમેં લિયા
 જાતા થા, उससे हमने काम
 चलाया। हजारों साल पहले
 जैसे झोंपड़े थे, उन्हें हमने
 कायम रखा। हजारों साल
 पहले जैसी हमारी शिक्षा
 थी वही चलती आई। हमने
 नाशकारक होड़को समाजमें
 जगह नहीं दी; सब अपना
 अपना धंधा करते रहे। उसमें
 उन्होंने दस्तूरके मुताबिक
 दाम लिए। ऐसा नहीं था
 कि हमें यंत्र वगैराकी खोज
 करना ही नहीं आता था।
 लेकिन हमारे पूर्वजोंने देखा
 कि लोग अगर यंत्र वगैराकी
 झंझटमें पड़ेंगे, तो गुलाम ही

બનશે ને પોતાની નીતિ
 તજશે. તેઓએ વિચારપૂર્વક
 કહ્યું કે આપણે હાથપગ જે
 બને તે જ કરવું. હાથપગ
 વાપરવામાં જ ખરું સુખ
 છે, તેમાં જ તંદુરસ્તી છે.
 તેઓએ વિચાર્યું કે મોટાં
 શહેરો સ્થાપવાં તે નકામી
 ભાંજગડ છે. તેમાં લોકો
 સુખી નહીં થાય. તેમાં
 રોનેરી ટોળીઓ અને
 સફેદ ગલીઓ જાગશે,
 રાંક માણસો તવંગરોથી
 લૂંટાશે. તેથી તેઓએ નાનાં
 ગામડાંથી સંતોષ રાખ્યો.
 તેઓએ જોયું કે રાજાઓ
 અને તેઓની તલવાર કરતાં
 નીતિબળ વધારે બળવાન
 છે. તેથી તેઓએ રાજાને
 નીતિવાન પુરુષો—ઋષિઓ
 અને ફકીરો—ના કરતાં
 ઊંચરતા ગણ્યા.
 આવું જે પ્રજાનું બંધારણ છે
 તે પ્રજા બીજાને શીખવવાને
 લાયક છે, તે બીજાની

બનશે ને પોતાની નીતિ
 તજશે. તેઓએ વિચારપૂર્વક
 કહ્યું કે આપણે હાથપગ જે
 બને તે જ કરવું. હાથપગ
 વાપરવામાં જ ખરું સુખ
 છે, તેમાં જ તંદુરસ્તી છે.

તેઓએ વિચાર્યું કે મોટાં
 શહેરો સ્થાપવાં તે નકામી
 ભાંજગડ છે. તેમાં લોકો
 સુખી નહીં થાય. તેમાં
 રોનેરી ટોળીઓ અને
 સફેદ ગલીઓ જાગશે,
 રાંક માણસો તવંગરોથી
 લૂંટાશે. તેથી તેઓએ નાનાં
 ગામડાંથી સંતોષ રાખ્યો.

તેઓએ જોયું કે રાજાઓ
 અને તેઓની તલવાર કરતાં
 નીતિબળ વધારે બળવાન
 છે. તેથી તેઓએ રાજાને
 નીતિવાન પુરુષો—ઋષિઓ
 અને ફકીરો—ના કરતાં
 ઊંચરતા ગણ્યા.

આવું જે પ્રજાનું બંધારણ છે
 તે પ્રજા બીજાને શીખવવાને
 લાયક છે, તે બીજાની

moral fibre. They, therefore, after due deliberation
 decided that we should only do what we could
 with our hands and feet. They saw that our real
 happiness and health consisted in a proper use of
 our hands and feet. They further reasoned that
 large cities were a snare and a useless encumbrance
 and that people would not be happy in them,
 that there would be gangs of thieves and robbers,
 prostitution and vice flourishing in them and that
 poor men would be robbed by rich men. They
 were, therefore, satisfied with small villages. They
 saw that kings and their swords were inferior to
 the sword of ethics, and they, therefore, held the
 sovereigns of the earth to be inferior to the Rishis
 and the Fakirs. A nation with a constitution like this
 is fitter to teach others than to learn from others.

બનેંંગે ઓર અપની નીતિકો
 છોડ દેંગે। ઉન્હોને સોચ-
 સમજકર કહા કિ હમેં અપને
 હાથ-પૈરોસે જો કામ હો
 સકે વહી કરના ચાહિયે।
 હાથ-પૈરોંકા ઇસ્તેમાલ
 કરનેમેં હી સચ્ચા સુખ હૈ,
 ઉસીમેં તંદુરસ્તી હૈ।

ઉન્હોને સોચા કિ વડે શહર
 ખડે કરના બેકારકી ઝંઝટ
 હૈ। ઉનમેં લોગ સુખી નહીં
 હોંગે। ઉનમેં ધૂતોંકી ટોલિયાં
 ઓર વેશ્યાઓંકી ગલિયાં
 પૈદા હોંગી; ગરીબ અમીરોંસે
 લૂટે જાયંગે। ઇસલિએ ઉન્હોને
 છોટે દેહાતોંસે સંતોષ માના।

ઉન્હોને દેખા કિ રાજાઓં
 ઓર ઉનકી તલવારકે
 બનિસ્વત નીતિકા વલ જ્યાદા
 બલવાન હૈ। ઇસલિએ ઉન્હોને
 રાજાઓંકો નીતિવાન પુરુષોં
 — ઋષિયોં ઓર ફકીરોં
 — સે કમ ડર્જેકા માના।

ઇસી જિસ રાષ્ટ્રકી ગઠન હૈ
 વહ રાષ્ટ્ર દુસરોંકો સિખાને
 લાયક હૈ; વહ દુસરોં

પાસેથી શીખવાલાયક નથી.

આ પ્રજામાં અદાલતો
હતી, વકીલો હતા, તબીબો
હતા. પણ તે બધાં રીતસર
નિયમમાં હતાં. સહુ જાણતું
હતું કે એ ધંધા કંઈ ભારે
ન હતા. વળી વકીલો,
તબીબો વગેરે લોકોમાં
લૂંટ નહીં ચલાવતા; એ
તો લોકોના આશ્રિત હતા.
લોકોના ઉપરી થઈ ન
રહેતા. ઇન્સાફ તો ઠીક
ઠીક થતો. અદાલતે ન
જવું એ લોકોની નેમ
હતી. તેઓને ભમાવવાને
સ્વાર્થી માણસો ન હતા.
આટલો સડો પણ માત્ર
રાજારજવાડાની આસપાસમાં
જ હતો. આમ (સામાન્ય)
પ્રજા તો તેથી નિરાળી
રીતે પોતાના ખેતરનું
ધણીપદું કરતી. તેઓની
આગળ ખરું સ્વરાજ હતું.
અને જ્યાં ચાંડાળ સુધારો
નથી પહોંચ્યો ત્યાં તેવું
હિંદુસ્તાન હજુયે છે. તેને
તમારા નવા ઢોંગોની
વાત કરશો તે હસી
કાઢશે. તેની ઉપર અંગ્રેજ
રાજ્ય કરતા નથી, તમે
રાજ્ય કરવાના નથી.

પાસેથી શીખવા લાયક નથી.
આ પ્રજામાં અદાલતો હતી, વકીલો
હતા, તબીબો હતા. પણ તે બધાં રીતસર
નિયમમાં હતાં. સહુ જાણતું
હતું કે એ ધંધા કંઈ ભારે
ન હતા. વળી વકીલો,
તબીબો વગેરે લોકોમાં
લૂંટ નહીં ચલાવતા; એ
તો લોકોના આશ્રિત હતા.
લોકોના ઉપરી થઈ ન
રહેતા. ઇન્સાફ તો ઠીક
ઠીક થતો. અદાલતે ન
જવું એ લોકોની નેમ
હતી. તેઓને ભમાવવાને
સ્વાર્થી માણસો ન હતા.
આટલો સડો પણ માત્ર
રાજારજવાડાની આસપાસમાં
જ હતો. આમ તો તેથી નિરાળી
રીતે પોતાના ખેતરનું
ધણીપદું કરતી. તેઓની
આગળ ખરું સ્વરાજ હતું.
અને જ્યાં ચાંડાળ સુધારો
નથી પહોંચ્યો ત્યાં તેવું
હિંદુસ્તાન હજુયે છે. તેને
તમારા નવા ઢોંગોની
વાત કરશો તે હસી
કાઢશે. તેની ઉપર અંગ્રેજ
રાજ્ય કરતા નથી, તમે
રાજ્ય કરવાના નથી.

This nation had courts, lawyers and doctors, but they were all within bounds. Everybody knew that these professions were not particularly superior; moreover, these *vakils* and *vaids* did not rob people; they were considered people's dependants, not their masters. Justice was tolerably fair. The ordinary rule was to avoid courts. There were no touts to lure people into them. This evil, too, was noticeable only in and around capitals. The common people lived independently and followed their agricultural occupation. They enjoyed true Home Rule.

And where this cursed modern civilization has not reached, India remains as it was before. The inhabitants of that part of India will very properly laugh at your new-fangled notions. The English do not rule over them, nor will you ever rule over them.

સે સીખને લાયક નહીં હૈ.

इस राष्ट्रमें अदालतें थीं, वकील थे, डॉक्टर-वैद्य थे। लेकिन वे सब ठीक ढंगसे नियमके मुताबिक चलते थे। सब जानते थे कि ये धन्धे बड़े नहीं हैं। और वकील, डॉक्टर वगैरा लोगोंमें लूट नहीं चलाते थे; वे तो लोगोंके आश्रित थे। वे लोगोंके मालिक बनकर नहीं रहते थे। इन्साफ़ काफी अच्छा होता था। अदालतोंमें न जाना, यह लोगोंका ध्येय था। उन्हें भ्रमानेवाले स्वार्थी लोग नहीं थे। इतनी सड़न भी सिर्फ़ राजा और राजधानीके आसपास ही थी। यों (आम) प्रजा तो उससे स्वतंत्र रहकर अपने खेतका मालिकी हक भोगती थी। उसके पास सच्चा स्वराज्य था।

और जहाँ यह चांडाल सभ्यता नहीं पहुँची है, वहाँ हिन्दुस्तान आज भी वैसा ही है। उसके सामने आप अपने नये ढोंगोंकी बात करेंगे, तो वह आपकी हँसी-उड़ायेगा। उस पर न तो अंग्रेज राज करते हैं, न आप कर सकेंगे।

જે લોકોને નામે આપણે વાત કરીએ
છીએ તેને આપણે આજીવન નથી
તેઓ આપણને નથી આજીવન
સમને અને એને દેશ દામ છે તેને
મારી સલાહ છે તમારે મુલકમાં જે
રેલની રેલનથી ફરી વળી તેવા
ભાગમાં છ મહિના ફરવું ને પછી
દેશની દામ લાવવી પછી સ્વરાજની
વાત કરવી.

હવે તમે જોયું કે હું જો પારો
સુધારો હું કઈ વસ્તુને કહું છું
ઉપર મેં જે ચિતાર આપ્યો છે
તે હિંદુસ્તાન નો દેશ ત્યાં જે
માણસ ફેરફાર કરશે તેને દુશ્મન
જાણવો. તે નર પાપી છે.

વાં. નમે જે કહ્યું તુલુ વ હિંદુસ્તાન
હોય નોનો હોય પણ ને દેશમાં દુનિયા
બાળ વિધવાઓ, ને દેશમાં જે વરસની
બાળકીનાં લગ્ન થાય છે, ને દેશમાં
બાર વર્ષે છોકરા છોકરી ઘરસંસાર ચલાવે
બતાવે છે ને દેશમાં સ્ત્રી એક કરતાં

જે લોકોને નામે આપણે
વાત કરીએ છીએ તેને
આપણે આજીવન નથી,
તેઓ આપણને નથી
આજીવન. તમને અને
જેને દેશદાઝ છે તેમને
મારી સલાહ છે કે તમારે
મુલકમાં—જ્યાં રેલની
રેલ નથી ફરી વળી તેવા
ભાગમાં—છ મહિના ફરવું
ને પછી દેશની દામ લાવવી;
પછી સ્વરાજની વાત કરવી.

હવે તમે જોયું કે ખરો
સુધારો હું કઈ વસ્તુને કહું
છું. ઉપર મેં જે ચિતાર
આપ્યો છે તેવું હિંદુસ્તાન
જ્યાં હોય ત્યાં જે માણસ
ફેરફાર કરશે તેને દુશ્મન
જાણવો. તે નર પાપી છે.

વાચક: તમે જે કહ્યું તેવું
જ હિંદુસ્તાન હોય તો
તો ઠીક. પણ જે દેશમાં
હજારો બાળવિધવાઓ
છે, જે દેશમાં બે વરસની
બાળકીનાં લગ્ન થાય છે, જે
દેશમાં બાર વર્ષે છોકરા-
છોકરી ઘરસંસાર ચલાવે છે,
જે દેશમાં સ્ત્રી એક કરતાં

Those in whose name we speak we do not know, nor do they know us. I would certainly advise you and those like you who love the motherland to go into the interior that has yet been not polluted by the railways and to live there for six months; you might then be patriotic and speak of Home Rule.

Now you see what I consider to be real civilization. Those who want to change conditions such as I have described are enemies of the country and are sinners.

Reader: It would be all right if India were exactly as you have described it, but it is also India where there are hundreds of child widows, where two-year-old babies are married, where twelve-year-old girls are mothers and housewives, where women practise

જિન લોકોને નામ પર હમ
વાત કરતે हैं, उन्हें हम
पहचानते नहीं हैं, न वे हमें
पहचानते हैं। आपको और
दूसरोंको, जिनमें देशप्रेम है,
मेरी सलाह है कि आप देशमें
— जहाँ रेलकी बाढ़ नहीं
फैली है उस भागमें — छह
माहके लिए घूम आयें और
बादमें देशकी लगन लगायें,
बादमें स्वराज्यकी बात करें।

अब आपने देखा कि सच्ची
सभ्यता मैं किस चीजको
कहता हूँ। ऊपर मैंने जो
तसवीर खींची है वैसा
हिन्दुस्तान जहाँ हो वहाँ
जों आदमी फेरफार करेगा
उसे आप दुश्मन समझिये।
वह मनुष्य पापी है।

पाठक: आपने जैसा बताया
वैसा ही हिन्दुस्तान होता
तब तो ठीक था। लेकिन
जिस देशमें हजारों बाल-
विधवायें हैं, जिस देशमें
दो बरसकी बच्चीकी शादी
हो जाती है, जिस देशमें
बारह सालकी उम्रके लड़के-
लड़कियाँ घर-संसार चलाते
हैं, जिस देशमें स्त्री एकसे

વધારે ભરથાર કરે છે, જે દેશમાં નિયોગ
નો ચાલ છે, જે દેશમાં ધર્મને નામે
કુમારિકાઓ વેચ્યા બને છે, જે દેશમાં
ધર્મને નામે પાડા બકરાંઓનો વધ
થાય છે તે દેશ પણ હિંદુસ્તાન છે.
તો પણ બને કહ્યો તે સુધારાનું લક્ષણ
છે શું?

આ તમે ભૂલ્યા છો. તમે જે ખામીઓ
બતાવો તે ખામીઓ તેને કોઈ
સુધારો નથી કહ્યું. તે ખામીઓ
સુધારા છતાં રહેલી છે. તે દૂર
કરવા હમેશાં પ્રયત્ન થયાં છે. જે દેશમાં
કાલો આપણને વાળો નુસનો આવ્યો છે
તેને આપણે તે ખામીઓ દૂર કરવા
વાપરી શકીએ છીએ.
મેં તમને જે આધુનિક
સુધારાની નિશાની કહી તે તે સુધારા
ના હિમાયતી પોતે બતાવે છે. જે
જે દેશો સુધારો કર્યા છે તે તેના
મારની વર્ણવે છે.

કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ સુધારા

વધારે ભરથાર કરે છે,
જે દેશમાં નિયોગનો ચાલ
છે, જે દેશમાં ધર્મને નામે
કુમારિકાઓ વેચ્યા બને
છે, જે દેશમાં ધર્મને નામે
પાડા-બકરાંઓનો વધ થાય
છે તે દેશ પણ હિંદુસ્તાન
છે. તો પણ તમે જે કહ્યું તે
સુધારાનું લક્ષણ છે શું?

અધિપતિ: તમે ભૂલ્યા છો.
તમે જે ખામીઓ બતાવી તે
ખામી છે. તેને કોઈ સુધારો
નથી કહેતું. તે ખામીઓ
સુધારા છતાં રહેલી છે. તે
દૂર કરવા હમેશાં પ્રયત્ન
થયા છે, ને થયા જ કરશે.
આપણે જે નવો જુસ્સો
આવ્યો છે તેને આપણે
તે ખામીઓ દૂર કરવામાં
વાપરી શકીએ છીએ.

મેં તમને જે આધુનિક
સુધારાની નિશાની કહી તે
તે સુધારાના હિમાયતી પોતે
બતાવે છે. મેં જે હિંદનો
સુધારો વર્ણવ્યો છે તે તેના
હિમાયતી વર્ણવે છે.

કોઈ પણ દેશમાં
કોઈ પણ સુધારા

જ્યાદા પતિ કરતી છે, જે
દેશમાં નિયોગની પ્રથા છે,
જે દેશમાં ધર્મના નામે
કુમારિકાઓ વેચવાઈ બનતી
છે, જે દેશમાં ધર્મના નામે
પાડાં અને બકરોની
હત્યા થતી છે, જે દેશમાં
હિન્દુસ્તાન છે. એવા દેશો
પર પણ આપણે જો બતાવ્યા તે
કયા સમ્યક્તાના લક્ષણ છે?

સંપાદક: આપ ભૂલો છો.
આપણે જો દોષ બતાવે તે તો
સચ્ચ દોષ હોય છે. તેને કોઈ
સમ્યક્તા નથી કહેતા. તે દોષ
સમ્યક્તાને વાવજૂદ કાઢવા
રહે છે. તેને દૂર કરવા
પ્રયત્ન હમેશાં હોય છે, અને
હોતો જ રહેશે. હમણે જો નવા
જોશ પેદા થયો છે, તેના
ઉપયોગ હમણે જો દોષોને દૂર
કરવામાં કરી શકાય છે. મેં
આપણે આજની સમ્યક્તાની
જો નિશાની બતાવી, તેને આ
સમ્યક્તાને હિમાયતી હોય
બતાવે છે. મેં હિન્દુસ્તાનની
સમ્યક્તાની જો વર્ણન કર્યું,
તે વર્ણન નહીં સમ્યક્તાને
હિમાયતીઓને કર્યું છે.

કોઈ પણ દેશમાં
કોઈ પણ સુધારા

polyandry, where the practice of Niyog obtains, where, in the name of religion, girls dedicate themselves to prostitution, and in the name of religion sheep and goats are killed. Do you consider these also symbols of the civilization that you have described?

Editor: You make a mistake. The defects that you have shown are defects. Nobody mistakes them for ancient civilization. They remain in spite of it. Attempts have always been made and will be made to remove them. We may utilize the new spirit that is born in us for purging ourselves of these evils. But what I have described to you as emblems of modern civilization are accepted as such by its votaries. The Indian civilization, as described by me, has been so described by its votaries. In no part of the world, and under no civilization, have all men attained

નીચે બધા માણસો સંપૂર્ણતા
 નથી પામ્યા. હિંદી સુધારાનું વલણ
 ની ની દૃઢ કરવા તરફ છે. પશ્ચિમના
 સુધારાનું વલણ અનીતિ દૃઢ
 કરવા તરફ છે તેથી તેને કુધારો કહ્યો.
 પશ્ચિમનો સુધારો નિરીશ્વરી છે હિંદી
 સુધારો સેશ્વરી છે.
 આમ સમજાવે હિંદના હિ નેચુર
 હિંદી સુધારાને જેમ બાળક માને વળગી
 રહે છે તેમ વળગી રહેવું ઘટે છે.

નીચે બધા માણસો
 સંપૂર્ણતા નથી પામ્યા. હિંદી
 સુધારાનું વલણ નીતિ દૃઢ
 કરવા તરફ છે, પશ્ચિમના
 સુધારાનું વલણ અનીતિ
 દૃઢ કરવા તરફ છે; તેથી
 તેને કુધારો કહ્યો. પશ્ચિમનો
 સુધારો નિરીશ્વરી છે, હિંદી
 સુધારો સેશ્વરી છે.

આમ સમજાવે, શ્રદ્ધા રાખી,
 હિંદના હિતેચ્છુઓએ હિંદી
 સુધારાને જેમ બાળક
 માને વળગી રહે તેમ
 વળગી રહેવું ઘટે છે.

perfection. The tendency of the Indian civilization is to elevate the moral being, that of the Western civilization is to propagate immorality. The latter is godless, the former is based on a belief in God. So understanding and so believing, it behoves every lover of India to cling to the old Indian civilization even as a child clings to the mother's breast.

માત્ર સર્વ લોગ સંપૂર્ણતા
 તક નહીં પહુંચ પાયે હૈં।
 હિન્દુસ્તાનકી સમ્યતાકા
 શુકાવ નીતિકો મજબૂત
 કરનેકી ઓર હૈ; પશ્ચિમકી
 સમ્યતાકા શુકાવ અનીતિકો
 મજબૂત કરનેકી ઓર હૈ।
 હિસલિએ મૈને ઉસે હાનિકારક
 કહા હૈ। પશ્ચિમકી
 સમ્યતા નિરીશ્વરવાદી
 હૈ, હિન્દુસ્તાનકી સમ્યતા
 ઈશ્વરમેં માનનેવાલી હૈ।

યો સમજાવે, એસી શ્રદ્ધા
 રાખકર, હિન્દુસ્તાનકે
 હિતચિંતકોંકો ચાહિયે કિ
 વે હિન્દુસ્તાનકી સમ્યતાસે,
 બચ્ચા જૈસે માંસે ચિપટા
 રહતા હૈ વૈસે, ચિપટ-રહેં।

૧૪.

હિંદ કેમ છૂટે?

વાચક: સુધારા વિશે તમારા વિચાર સમજ્યો. તમારા કહેવા ઉપર ધ્યાન દેવું પડશે. એકદમ બધું ગ્રહણ કરાય એમ તમે નહીં માનો. એવી આશા પણ નહીં રાખતા હો. તમારા આવા વિચાર પ્રમાણે હિંદને છૂટવાનો શો ઉપાય તમે ધારો છો?

અધિપતિ: મારા વિચાર એકદમ સહુ કબૂલ કરે એવું હું ધારતો જ નથી. તમારા જેવા માણસો જે મારા વિચાર જાણવા માગે તેને મારે જણાવવા એ જ મારું કર્તવ્ય છે. પછી તે વિચારો તેવાને પસંદ પડે કે નહીં તે તો કાળે કરીને જ જણાશે.

હિંદને છૂટવાના ઉપાય તો ખરું જોતાં આપણે જોઈ ગયા; છતાં તે બીજે રૂપે જોયા. હવે આપણે સ્વ-રૂપે તપાસીએ.

જે કારણથી દરદી માંદો પડ્યો હોય તે કારણ દૂર કરે તો દરદી સાજો થાય.

૧૪૮
૧૮ દેસરજી
૫૬૨૫૧ ૧૪૮૯.

હિંદ કેમ છૂટે?

વા-સુધારા વિશે તમારા વિચાર સમજ્યો તમારા કહેવા ઉપર વિચાર દેવું પડશે એકદમ બધું ગ્રહણ કરાય એમ તમે નહીં માનો એવી આશા પણ નહીં રાખતા હો. તમારા આવા વિચાર પ્રમાણે હિંદને છૂટવાનો શો ઉપાય તમે ધારો છો?

અ-મારા વિચાર એકદમ સહુ કબૂલ કરે એવું હું ધારતો જ નથી. તમારા જેવા માણસો જે મારા વિચાર જાણવા માગે તેને મારે જણાવવા એ જ મારું કર્તવ્ય છે. પછી તે વિચારો તેવાને પસંદ પડે કે નહીં તે તો કાળે કરીને જ જણાશે.

હિંદને છૂટવાના ઉપાય તો ખરું જોતાં આપણે જોઈ ગયા; છતાં તે બીજે રૂપે જોયા. હવે આપણે સ્વ-રૂપે તપાસીએ.

જે કારણથી દરદી માંદો પડ્યો હોય તે કારણ દૂર કરે તો દરદી સાજો થાય.

• 14 •

HOW CAN INDIA BECOME FREE?

Reader: I appreciate your views about civilization. I will have to think over them. I cannot take them in all at once. What, then, holding the views you do, would you suggest for freeing India?

Editor: I do not expect my views to be accepted all of a sudden. My duty is to place them before readers like yourself. Time can be trusted to do the rest. We have already examined the conditions for freeing India, but we have done so indirectly; we will now do so directly. It is a world-known maxim that the removal of the cause of a disease results in the

૧૪

હિન્દુસ્તાન કૈસે આઝાદ હો?

પાઠક: સમ્યક્તાકે વારેમેં આપકે વિચાર મૈં સમજ ગયા। આપને જો કહા ઉસ પર મુજે ધ્યાન દેના હોગા। તુરન્ત સબકુછ મંજૂર કર લિયા જાય, એસા આપ નહીં માનતે હોંગે; એસી આશા भी નહીં રખતે હોંગે। આપકે એસે વિચારોંકે અનુસાર આપ હિન્દુસ્તાનકે આઝાદ હોનેકા ક્યા ઉપાય બતાયેંગે?

સંપાદક: મેરે વિચાર સબ લોગ તુરન્ત માન લેં, એસી આશા મૈં નહીં રખતા। મેરા ફર્જ इतना ही है कि आपके जैसे जो लोग मेरे विचार जानना चाहते हैं, उनके सामने अपने विचार रख दूँ। वे विचार उन्हें पसंद आयेंगे या नहीं आयेंगे, यह तो समय बीतने पर ही मालूम होगा।

હિન્દુસ્તાનકી આઝાદીકે ઉપાયોંકા હમ વિચાર કર ચુકે। ફિર भी હમને દૂસરે રૂપમેં ઉન પર વિચાર કિયા। અબ હન ઉન પર ઉનકે સ્વરૂપમેં વિચાર કરેં।

જિસ કારણસે રોગી બીમાર હુઆ હો વહ કારણ અગર દૂર કર દિયા જાય, તો રોગી અચ્છા હો જાયગા

એ જગત પ્રસિદ્ધ વાત છે. તેમજ
ને કારણથી હિંદુ ગુલામીમાં આવે તે
કારણ દૂર થાય તો તે બંધન મુક્ત થાય

વાં હિંદનો સુધારો તમે ગણો છો તેમ
સર્વોત્તમ છે તો પછી તે કેમ ગુલામી
માં આવે?

અ. સુધારો તો મેં કહ્યો તેવો જ છે
પણ એમ જોવામાં આવે છે કે
બધા સુધારાની ઉપર આફતો
આવ્યા કરે છે. ને સુધારો અચલિત
છેવટે આફતને દૂર કરે છે. હિંદના
બાળકમાં ક્યાશ હતી તેથી તે સુધારો
ઘેરાયો. પણ ઘેરામાંથી છૂટવાની તેની
તાકાત છે. એ તેનું ગૌરવ બતાવે છે.
વળી કંઈ આખું હિંદ તેના ઘેરામાં
નથી. ને એ પશ્ચિમની કેન્દ્રવર્તી
પામ્યા છે ને તેના પાશમાં આવ્યા છે
તેમ ગુલામીમાં ઘેરાયો છે. આપણે
જગતને આપણા દમડીના માપે મર્યાદા
આપીએ છીએ. ને આપણે ગુલામીનો

એ જગતપ્રસિદ્ધ વાત
છે. તેમ જ જે કારણથી
હિંદ ગુલામીમાં આવ્યું
તે કારણ દૂર થાય તો
તે બંધનમુક્ત થાય.

વાચક: હિંદનો સુધારો
તમે ગણો છો તેમ
સર્વોત્તમ છે, તો પછી તે
કેમ ગુલામીમાં આવ્યું?

અધિપતિ: સુધારો તો મેં
કહ્યો તેવો જ છે, પણ
એમ જોવામાં આવે છે
કે બધા સુધારાની ઉપર
આફતો આવ્યા કરે છે.
જે સુધારો અચલિત છે તે
છેવટે આફતને દૂર કરે છે.
હિંદના બાળકમાં ક્યાશ
હતી તેથી તે સુધારો
ઘેરાયો. પણ ઘેરામાંથી
છૂટવાની તેની તાકાત છે,
એ તેનું ગૌરવ બતાવે છે.

વળી કંઈ આખું હિંદ
તેમાં ઘેરાયેલું નથી. જેઓ
પશ્ચિમની કેન્દ્રવર્તી પામ્યા
છે ને તેના પાશમાં આવ્યા
છે તે જ ગુલામીમાં
ઘેરાયાં છે. આપણે
જગતને આપણા દમડીના
માપથી માપીએ છીએ. જો
આપણે ગુલામી છોડીએ

removal of the disease itself. Similarly if the cause of
India's slavery be removed, India can become free.

Reader: If Indian civilization is, as you say, the best
of all, how do you account for India's slavery?

Editor: This civilization is unquestionably the
best, but it is to be observed that all civilizations
have been on their trial. That civilization which is
permanent outlives it. Because the sons of India were
found wanting, its civilization has been placed in
jeopardy. But its strength is to be seen in its ability
to survive the shock. Moreover, the whole of India
is not touched. Those alone who have been affected
by Western civilization have become enslaved. We
measure the universe by our own miserable foot-rule.

યહ જગમશહૂર વાત છે. ઇસી
તરહ જિસ કારણસે હિન્દુસ્તાન
ગુલામ બનાવહ કારણ અગર
દૂર કર દિયા જાય, તો વહ
બંધનસે મુક્ત હો જાયગા।

પાઠક: આપકી માન્યતાકે
મુતાબિક હિન્દુસ્તાનકી સભ્યતા
અગર સવસે અચ્છી છે, તો
ફિર વહ ગુલામ ક્યો બના?

સંપાદક: સભ્યતા તો મૈને
કહી વૈસી હી છે, લેકિન
દેખનેમં આયા છે કિ હર
સભ્યતા પર આફતેં આતી
હેં। જો સભ્યતા અચલ છે વહ
આખિરકાર આફતોંકો દૂર
કર દેતી છે। હિન્દુસ્તાનકે
બાલકોમં કોઈ ન કોઈ કમી
થી, ઇસીલિએ વહ સભ્યતા
આફતોંસે ઘિર ગઈ। લેકિન
ઇસ ઘેરેમં સે છૂટનેકી
તાકત ઉસમેં છે, યહ ઉસકે
ગૌરવકો દિખાતા છે।

ઔર ફિર સારા હિન્દુસ્તાન
ઉસમેં (ગુલામીમેં) ઘિરા હુઆ
નહીં છે। જિન્હોને પશ્ચિમકી
શિક્ષા પાઈ છે ઔર જો
ઉસકે પાશમેં ફંસ ગયે હેં,
વે હી ગુલામીમેં ઘિરે હુએ
હેં। હમ જગત કો અપની
દમડીકે નાપસે નાપતે હેં।
અગર હમ ગુલામ હેં,

તો આપણે જીવવાનું
 તેવું ધારી લઈએ છીએ. આપણે
 કંગાલ દશા ભોગવીએ
 છીએ તેથી આખું હિંદુસ્તાન
 તેવું છે એમ માનીએ છીએ.
 હકીકતમાં તેવું કંઈ નથી.
 છતાં આપણી ગુલામી તે
 દેશની છે એમ માનવું એ
 વાસ્તવિક છે. પણ ઉપલી
 વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો
 આપણે સમજી શકીશું કે,
 આપણી પોતાની ગુલામી
 જાય તો હિંદુસ્તાનની
 ગુલામી ગઈ સમજવી.
 આમાં તમને સ્વરાજ્યની
 વ્યાખ્યા હવે મળી રહી
 છે. આપણી ઉપર આપણે
 રાજ્ય ભોગવીએ તે જ
 સ્વરાજ છે, અને એ સ્વરાજ

તો આપણે જગતને તેવું
 ધારી લઈએ છીએ. આપણે
 કંગાલ દશા ભોગવીએ
 છીએ તેથી આખું હિંદુસ્તાન
 તેવું છે એમ માનીએ છીએ.
 હકીકતમાં તેવું કંઈ નથી.
 છતાં આપણી ગુલામી તે
 દેશની છે એમ માનવું એ
 વાસ્તવિક છે. પણ ઉપલી
 વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો
 આપણે સમજી શકીશું કે,
 આપણી પોતાની ગુલામી
 જાય તો હિંદુસ્તાનની
 ગુલામી ગઈ સમજવી.
 આમાં તમને સ્વરાજ્યની
 વ્યાખ્યા હવે મળી રહી
 છે. આપણી ઉપર આપણે
 રાજ્ય ભોગવીએ તે જ
 સ્વરાજ છે, અને એ સ્વરાજ

When we are slaves, we think that the whole universe is enslaved. Because we are in an abject condition, we think that the whole of India is in that condition. As a matter of fact, it is not so, yet it is as well to impute our slavery to the whole of India. But if we bear in mind the above fact, we can see that if we become free, India is free. And in this thought you have a definition of Swaraj. It is Swaraj when we learn to rule ourselves. It is, therefore,

તો જગતનો ભી ગુલામ માન
 લેતે હૈં. હમ કંગાલ દશામેં
 હૈં, હસલિએ માન લેતે હૈં કિ
 સારા હિન્દુસ્તાન એસી દશામેં
 હૈ. હરઅસલ એસા કુછ
 નહીં હૈ. ફિર ભી હમારી
 ગુલામી સારે દેશકી ગુલામી
 હૈ, એસા માનના ઠીક હૈ.
 લેકિન ઊપરકી વાત હમ
 ધ્યાનમેં રખેં તો સમજી સકેંગે
 કિ હમારી અપની ગુલામી
 મિટ જાય, તો હિન્દુસ્તાનકી
 ગુલામી મિટ ગઈ એસા માન
 લેનાં ચાહિયે. હસમેં અવ
 આપકો સ્વરાજ્યકી વ્યાખ્યા
 ભી મિલ જાતી હૈ. હમ અપને
 ઊપર રાજ કરેં વહી સ્વરાજ્ય
 હૈ; ઔર વહ સ્વરાજ્ય

આપણી હથેલીમાં છે.
 તે સ્વરાજ સ્વપ્નવત્ ન
 માનશો. મનથી માનીને
 બેસી રહેવાનું એ સ્વરાજ
 નથી. એ તો એવું છે કે
 તમે ચાખ્યા પછી બીજાને
 તેનો સ્વાદ આપવા તરફ
 તમારી જિંદગી પર્યંત યત્ન
 કરશો. પણ મુખ્ય વાત જશે
 જશે સ્વરાજ ભોગવવાની
 છે. ડૂબતો બીજાને નહીં
 તારે, પણ તરતો તારશે.
 આપણે પોતે ગુલામ હોઈશું
 ને બીજાને છોડવાની વાત
 કરીશું તે બનવાજોગ નથી.
 પણ આટલેથી બસ
 નથી. હજુ આપણે
 મહા આંતરેશ
 જાસ નથી. હજુ આપણે

આપણી હથેલીમાં છે.

તે સ્વરાજ સ્વપ્નવત્ ન
 માનશો. મનથી માનીને
 બેસી રહેવાનું એ સ્વરાજ
 નથી. એ તો એવું છે કે
 તમે ચાખ્યા પછી બીજાને
 તેનો સ્વાદ આપવા તરફ
 તમારી જિંદગી પર્યંત યત્ન
 કરશો. પણ મુખ્ય વાત જશે
 જશે સ્વરાજ ભોગવવાની
 છે. ડૂબતો બીજાને નહીં
 તારે, પણ તરતો તારશે.
 આપણે પોતે ગુલામ હોઈશું
 ને બીજાને છોડવાની વાત
 કરીશું તે બનવાજોગ નથી.
 પણ આટલેથી બસ
 નથી. હજુ આપણે

in the palm of our hands. Do not consider this
 Swaraj to be like a dream. There is no idea of sitting
 still. The Swaraj that I wish to picture is such that,
 after we have once realized it, we shall endeavour
 to the end of our life-time to persuade others to
 do likewise. But such Swaraj has to be experienced,
 by each one for himself. One drowning man will
 never save another. Slaves ourselves, it would
 be a mere pretension to think of freeing others.

હમારી હથેલીમાં છે.

'इस स्वराज्यको आप सपने
 जैसा न मानें। मनसे मानकर
 बैठे रहनेका भी यह स्वराज्य
 नहीं है। यह तो ऐसा
 स्वराज्य है कि आपने अगर
 इसका स्वाद चख लिया हो,
 तो दूसरोंको इसका स्वाद
 चखानेके लिए आप ज़िन्दगी
 भर कोशिश करेंगे। लेकिन
 मुख्य बात तो हर शख्सके
 स्वराज्य भोगनेकी है।

डूबता आदमी दूसरेको नहीं
 तारेगा, लेकिन तैरता आदमी
 दूसरेको तारेगा। हम खुद
 गुलाम होंगे और दूसरोंको
 आज़ाद करनेकी बात करेंगे,
 तो वह संभव नहीं है।

लेकिन इतना काफी
 नहीं है। हमें और भी

આગળ વિચારવું પડશે.
તમને હવે એટલું તો જણાયું
હશે કે અંગ્રેજને કાઢવા
એવી નેમ આપણે રાખવાની
જરૂર નથી. અંગ્રેજ જો
હિંદી થઈને રહે તો આપણે
તેનો સમાસ કરી શકીએ
છીએ. અંગ્રેજ જો પોતાના
સુધારાસહિત રહેવા માગે
તો તેની જગ્યા હિંદમાં
નથી. આવી દશા લાવવી
તે આપણા હાથમાં છે.

વાચક: અંગ્રેજ હિંદી બને
એ વાત તમે કરો છો
તે ન બનવા જેવી છે.

અધિપતિ: એમ આપણે
કહેવું તે તો અંગ્રેજ

Now you will have seen that it is not necessary for us to have as our goal the expulsion of the English. If the English become Indianised, we can accommodate them. If they wish to remain in India along with their civilization, there is no room for them. It lies with us to bring about such a state of things.

Reader: It is impossible that Englishmen should ever become Indianised.

Editor: To say that is equivalent to saying that the

આગે સોચના હોગા !

અવે ઇતના તો આપકી
સમજમેં આયા હોગા કિ
અંગ્રેજોંકો-દેશસે નિકાલનેકા
નક્સદ સામને રખનેકી
જરૂરત નહીં હૈ। અગર
અંગ્રેજ હિન્દુસ્તાની બનકર
રહેં તો હમ ઉનકા સમાવેશ
યહાં કર સકતે હૈં। અંગ્રેજ
અગર અપની સમ્યતાકે સાથ
રહના ચાહેં, તો ઉનકે લિએ
હિન્દુસ્તાનમેં જગહ નહીં હૈ।
એસી હાલત પૈદા કરના હમારે
હાથમેં હૈ।

પાઠક: અંગ્રેજ હિન્દુસ્તાની
બનેં, યહ નામુમકિન હૈ।

સંપાદક: હમારા એસા
કહના યહ કહનેકે
બરાબર હૈ કિ અંગ્રેજ

માણસ નથી એમ કહેવા
 બરોબર થયું. તેઓ
 આપણા જેવા થાય કે
 નહીં તેની આપણને પરવા
 પણ નથી રહેતી. આપણે
 આપણું ઘર સાફ કરીએ,
 પછી તેમાં રહેવા લાયક
 માણસ જ રહેશે; બીજા
 પોતાની મેળે ચાલ્યા જશે.
 આવો અનુભવ તો દરેક
 માણસને થયો હશે.

આવાં. આપણે માણસ
 તવારીખમાં તો રહી
 માણસની આપણું.

આ. તવારીખમાં નહોતું
 રહ્યું તે જ બંધન એમ
 માણસ એ રીતે પતલ
 જે વાત આપણી આપણું.

માણસ નથી એમ કહેવા
 બરોબર થયું. તેઓ
 આપણા જેવા થાય કે
 નહીં તેની આપણને પરવા
 પણ નથી રહેતી. આપણે
 આપણું ઘર સાફ કરીએ,
 પછી તેમાં રહેવા લાયક
 માણસ જ રહેશે; બીજા
 પોતાની મેળે ચાલ્યા જશે.
 આવો અનુભવ તો દરેક
 માણસને થયો હશે.

વાચક: આવું થયેલું
 તવારીખમાં તો નથી
 વાંચવામાં આવ્યું.

અધિપતિ: તવારીખમાં ન
 જોયું હોય તે ન બને એમ
 માનવું એ હિસાબદ છે. જે
 વાત આપણી અક્કલમાં

English have no humanity in them. And it is really beside the point whether they become so or not. If we keep our own house in order, only those who are fit to live in it will remain. Others will leave of their own accord. Such things occur within the experience of all of us.

Reader: But it has not occurred in history.

Editor: To believe that what has not occurred in history will not occur at all is to argue disbelief in the

મનુષ્ય નહીં હોય. તે હમારે
 જૈસે બનેં યા ન બનેં, ઇસકી
 હમેં પરવાહ નહીં હૈ. હમ
 અપના ઘર સાફ કરેં. ફિર
 રહને લાયક લોગ હી ઇસમેં
 રહેંગે; દૂસરે અપને-આપ ચલે
 જાયેંગે. ઇસા અનુભવ તો
 હર આદમીકો હુઆ હોગા.

પાઠક: ઇસા હોનેકી
 વાત તવારીખમેં તો
 હમને નહીં પઢી.

સંપાદક: જો ચીજ તવારીખમેં
 નહીં દેખી વહ કમી નહીં
 હોગી, ઇસા માનના મનુષ્યકી
 પ્રતિષ્ઠામેં અવિશ્વાસ કરના
 હૈ. જો વાત હમારી અક્લ

માં આવી રહી ન
 અમારો જેવો અમારો
 તો હવે જ છે.
 હિંદુ દેશની સ્થિતિ તો
 એક દેશની નથી. હિંદુસ્તાન
 ની સ્થિતિ વિચિત્ર છે.
 હિંદુસ્તાનનું બળ અતુલિત
 છે એટલે અમારો
 બળ તવારીખની
 સાથે સંબંધ મળી જાય.
 તે તમને બતાવું કે
 અમારું હિંદુસ્તાન
 બીજા કોઈ દેશની સાથે
 સમાન નથી. હિંદુ
 દેશની સ્થિતિ વિચિત્ર
 છે.

માં. મને આ બધું
 બાંધી રાખી નથી.
 આ બધું જેવું નથી
 હવે તે હિંદુસ્તાન
 હવે તે માં રહી જાય.

આવી શકે તે આપણે છેવટે
અજમાવવી તો ઘટે જ છે.

દરેક દેશની સ્થિતિ એક
હોતી નથી. હિંદુસ્તાનની
સ્થિતિ વિચિત્ર છે.

હિંદુસ્તાનનું બળ અતુલિત
છે. એટલે આપણે બીજી
તવારીખની સાથે સંબંધ
થોડો છે. મેં તમને બતાવ્યું
કે જ્યારે બીજા સુધારા
રજીસ્ટ્રાઈ ગયા ત્યારે હિંદી
સુધારાને આંચ નથી આવી.

વાચક: મને આ બધી વાત
ઠીક નથી લાગતી. આપણે
અંગ્રેજને લડીને કાઢવા
પડશે, એમાં શક થોડો જ

dignity of man. At any rate, it behoves us to try what
appeals to our reason. All countries are not similarly
conditioned. The condition of India is unique. Its
strength is immeasurable. We need not, therefore,
refer to the history of other countries. I have drawn
attention to the fact that, when other civilizations
have succumbed, the Indian has survived many a
shock

Reader: I cannot follow this. There seems little
doubt that we shall have to expel the English by
force of arms. So long as they are in the country

મેં આ સકે, 'ઉસે આખિર હમેં
આજમાના તો ચાહિયે હી।

હર દેશકી હાલત એકસી નહીં
હોતી। હિન્દુસ્તાનકી હાલત
વિચિત્ર હૈ। હિન્દુસ્તાનકા
બલ અસાધારણ હૈ। ફસલિયે
દૂસરી તવારીખોસે હમારા
કમ સંબંધ હૈ। મૈને આપકો
બતાયા કિ દૂસરી સમ્યતાયેં
મિટ્ટીમેં મિલ ગયીં, જબ
કિ હિન્દુસ્તાની સમ્યતાકો
આંચ નહીં આવી હૈ।

પાઠક: મુझे ये सब बातें
ठीक नहीं लगतीं। हमें
लड़कर अंग्रेजोंको निकालना
ही होगा, इसमें कोई शक

સાગરો. તરંગોમાં
 સુધી ઉતર્યાં જતાં
 સુધી નહીં રહ્યા
 વડવાનો. હાથમાં
 રાખે સુધી નહીં
 એવું સા. પાણી નોવામાં
 સા. વે. જો. તરંગો જોતે
 સા. પાણી. હાથમાં
 નહીં મેં જાણે. સા. પાણી
 તોય અત્યંત રહ્યું. જો. ને
 સા. પાણી. હાથમાં ગામમાં
 નહીં દે. સંજો. તરંગો
 સા. પાણી. હાથમાં
 રાખે. રાખે. તરંગો
 સા. પાણી. હાથમાં
 રાખે. રાખે. તરંગો
 સા. પાણી. હાથમાં
 રાખે. રાખે. તરંગો
 સા. પાણી. હાથમાં
 રાખે. રાખે. તરંગો

આ તમ માટે રહ્યું
 બધું જાણે. સા. પાણી
 નહીં. જાણે. સા. પાણી
 નહીં. જાણે. સા. પાણી

લાગે છે. તેઓ જ્યાં સુધી
 મુલકમાં છે ત્યાં સુધી જંપ
 નથી વળવાનો. 'પરાધીન
 સપને સુખ નાહી.' એવું
 જોવામાં આવે છે. તેઓ છે
 તેથી આપણે દૂબળા થતા
 જઈએ છીએ. આપણું તેજ
 જતું રહ્યું છે ને આપણા
 લોકો ગાભરા જેવા દીસે
 છે. તેઓ આપણા દેશ
 ઉપર કાબૂ છે. તે કાબૂને
 આપણે ગમે તેવો પ્રયત્ન
 કરીને નસાડયે જ છૂટકો છે.
 અધિપતિ: તમે મારું કહેવું
 બધું તમારા આવેશમાં
 ભૂલી ગયા છો. અંગ્રેજોને
 લાગ્યા આપણે અને

we cannot rest. One of our poets says that slaves
 cannot even dream of happiness. We are day by day
 becoming weakened owing to the presence of the
 English. Our greatness is gone; our people look like
 terrified men. The English are in the country like
 a blight which we must remove by every means.

Editor: In your excitement, you have forgotten all
 we have been considering. We brought the English,

નહીં। જવ તક વે હમારે
 મુલ્કમેં હૈં, તબ તક હમેં ચૈન
 નહીં પડ સકતા। 'પરાધીન
 સપનેહુ સુખ નાહીં' એસા
 દેખનેમેં આતા હૈ। અંગ્રેજ
 યહાં હૈં ફરાલિયે હમ કમજોર
 હોતે જા રહે હૈં। હમારા તેજ
 ચલા ગયા હૈં ઔર હમારે લોગ
 ઘબરાયે-સે દીખતે હૈં। અંગ્રેજ
 હમારે દેશકે લિયે યમ (કાલ)
 જૈસે હૈં। ઉસ યમકો હમેં કિસી
 મી પ્રયત્નસે ભગાના હોગા।

સંપાદક: આપ અપને
 આવેશમેં મેરા સારા કહના
 ભૂલ ગયે હૈં। અંગ્રેજોંકો
 યહાં લાનેવાલે હમ હૈં ઔર

તેઓ રહે છે આપણે
 તો મેં. આપણે તેનો
 હુકમ કરી મદદ કરીએ
 હાથ તે રહી રહીએ
 આ તેમ નર ના જોઈ
 તેઓના ઉપર તમે
 તિરસ્કાર કરીએ તે
 તેઓના ઉપર તમે
 ઉપર કરતાં છાત્રો
 છતાં હવે છાત્રો
 આપણે હવે ઉપર
 તમે ઉપર મેં. તેઓ
 મેં ઉપર

વાં. આ ઉપર મેં
 કયું તેમ. નામની
 રાજા જેવો બાલકો
 કયું તેમ આપણે
 મેં ઉપર તેઓ
 નહીં જોઈ આ ઉપર
 હાથો મેં આપણે
 મેં ઉપર

તેઓ રહે છે આપણે લીધે.
 આપણે તેમનો સુધારો
 ગ્રહણ કર્યો છે તેથી તે
 રહી શકે છે, એ કેમ
 ભૂલો છો? તેઓની ઉપર
 તમે તિરસ્કાર કરો છો તે
 તેઓના સુધારા ઉપર કરવો
 ઘટે છે. છતાં હવે ધારો કે
 આપણે લડાઈ કરી તેમને
 કાઢીએ. તે કેમ થઈ શકશે?

વાચક: જેમ ઇટાલીએ
 કર્યું તેમ. મેઝિનીએ અને
 ગેરિબાલ્ડીએ કર્યું તે તો
 આપણાથી પણ કરાય. તેઓ
 મહાવીર થઈ ગયા તેની
 તમે ના પાડી શકશો?

and we keep them. Why do you forget that our adoption of their civilization makes their presence in India at all possible? Your hatred against them ought to be transferred to their civilization. But let us assume that we have to drive away the English by fighting, how is that to be done?

Reader: In the same way as Italy did it. What was possible for Mazzini and Garibaldi is possible for us. You cannot deny that they were very great men.

વે હમારી બદૌલત હી યહાં
 રહતે હૈં. આપ યહ કૈસે ભૂલ
 જાતે હૈં કિ હમને ઉનકી
 સમ્યતા અપનાયી હૈ, ઇસલિએ
 વે યહાં રહ સકતે હૈં? આપ
 ઉનસે જો નફરત કરતે હૈં
 વહ નફરત આપકો ઉનકી
 સમ્યતાસે કરની ચાહિયે।
 ફિર મી માન લેં કિ હમ
 લડકર ઉન્હેં નિકાલના ચાહતે
 હૈં। યહ કૈસે હો સકેગા?

પાઠક: ઇટલીને કિયા વૈસે।
 મૈઝિની ઓર ગેરીબાલ્ડીને
 જો કિયા, વહ તો હમ મી
 કર સકતે હૈં। વે મહાવીર
 થે, ઇસ બાતસે ક્યા આપ
 ઇનકાર કર સકેંગે?

[illegible]

१५.

ઈટાલી અને હિંદ

અધિપતિ: તમે ઇંટાલીનો
દાખલો ભલો આપ્યો.
મેઝિની મહાત્માહતો.
ગેરિબાલ્ડી ભારે યોદ્ધો થઈ
ગયો. તે બંને પૂજનીય
હતા. તેમાંથી આપણે
બહુ શીખી શકીએ છીએ.
છતાં ઇંટાલીની દશા ને
હિંદની દશા જુદી છે.

પ્રથમ તો મેંઝિની અને
ગૅરિબાલ્ડી વચ્ચેનો તફાવત
જાણવા જેવો છે. મેંઝિનીનો
મનોરથ જુદો હતો. મેંઝિની
જે ધારતો હતો તે ઇટાલીમાં

ITALY AND INDIA

Editor: It is well that you have instanced Italy. Mazzini was a great and good man; Garibaldi was a great warrior. Both are adorable; from their lives we can learn much. But the condition of Italy was different from that of India. In the first instance, the difference between Mazzini and Garibaldi is worth noting. Mazzini's ambition was not and has not yet been realized* regarding Italy.

94

इटली और हिन्दुस्तान

संपादक: आपने इटलीका उदाहरण ठीक दिया। मैज़िनी महात्मा था। गैरीवाल्डी बड़ा योद्धा था। दोनों पूजनीय थे। उनसे हम बहुत सीख सकते हैं। फिर भी इटलीकी दशा और हिन्दुस्तानकी दशामें फरक है।

पहले तो मैज़िनी और
गैरीबाल्डीके बीचका भेद
जानने लायक है। मैज़िनीके
अरमान अलग थे। मैज़िनी
जैसा सोचता था वैसा इटलीमें

નથી મધુ. મેઝિનીને
 માણસજાતની ફરજ ઉપર
 લખતાં બતાવી આપ્યું છે
 કે દરેક માણસે સ્વરાજ
 ભોગવતા થઈ જવું જોઈએ.
 એ તો તેને સ્વપ્નવત્
 રહ્યું. ગેરિબાલ્ડી તથા
 મેઝિનીની વચ્ચે મતભેદ
 થયેલો એ યાદ રાખજો.
 વળી ગેરિબાલ્ડીએ દરેક
 ઇટાલિયનને હથિયાર
 આપ્યાં ને દરેક ઇટાલિયને
 હથિયાર લીધાં.
 ઇટાલી અને ઓસ્ટ્રિયા એ
 બેમાં સુધારા-ભેદ ન હતો.
 એ તો 'કાકા કાકાના'
 ગણાય. 'જેસે કો તૈસા'
 એવી વાત ઇટાલીની

Mazzini has shown in his writings on the duty of man that every man must learn how to rule himself. This has not happened in Italy. Garibaldi did not hold this view of Mazzini's. Garibaldi gave and every Italian took arms. Italy and Austria had the same civilization; they were cousins in this respect. It was a matter of tit for tat.

નહીં હુઆ। મેઝિનીને મનુષ્ય-
 જાતિકે કર્તવ્યકે બારેમેં
 લિખતે હુએ યહ બતાયા
 હૈ કિ હરએકકો સ્વરાજ્ય
 ભોગના સીખ લેના ચાહિયે।
 યહ બાત ઉસકે લિએ સપને
 જૈસી રહી। ગૈરીબાલ્ડી ઓર
 મેઝિનીકે બીચ મતભેદ હો
 ગયા થા, યહ હમેં યાદ
 રખના ચાહિયે। ઇસકે સિવા,
 ગૈરીબાલ્ડીને હર ઇટાલિયનકે
 હાથમેં હથિયાર દિયે ઓર હર
 ઇટાલિયનને હથિયાર લિયે।

ઇટલી ઓર ઓસ્ટ્રિયાકે
 બીચ સમ્યતાકા ભેદ નહીં
 થા। વે તો 'ચચેરે ભાઈ'
 માને જાયેંગે। 'જૈસેકો તૈસા'
 વાલી વાત ઇટલીકી

હતી. ઇટાલીને
 પરદેશી (ઓસ્ટ્રિયા)
 ની ધૂસરીમાંથી છોડાવવું
 એવો ગેરિબાલ્ડીનો મોહ
 હતો. તેને અંગે તેણે
 કાવૂરની મારફતે જે
 કાવતરાં કર્યા તે તેના
 શૌર્યને આંખ લગાડે છે.
 અને અંતે ફળ શું આવ્યું?
 ઇટાલીમાં ઇટાલિયન રાજ્ય
 કરે છે તેથી ઇટાલીની પ્રજા
 સુખી છે એમ તમે માનતા
 હો, તો મારે તમને કહેવું
 જોઈએ કે તમે અંધારામાં
 ભમો છો. મેઝિનીએ
 આબેહૂબ બતાવી આપ્યું છે
 કે ઇટાલી કંઈ છૂટ્યું નહીં.
 ઇટાલીનો એક અર્થ વિકટર

હતી. ઇટાલીને
 પરદેશી (ઓસ્ટ્રિયા)
 ની ધૂસરીમાંથી છોડાવવું
 એવો ગેરિબાલ્ડીનો મોહ
 હતો. તેને અંગે તેણે
 કાવૂરની મારફતે જે
 કાવતરાં કર્યા તે તેના
 શૌર્યને આંખ લગાડે છે.
 અને અંતે ફળ શું આવ્યું?
 ઇટાલીમાં ઇટાલિયન રાજ્ય
 કરે છે તેથી ઇટાલીની પ્રજા
 સુખી છે એમ તમે માનતા
 હો, તો મારે તમને કહેવું
 જોઈએ કે તમે અંધારામાં
 ભમો છો. મેઝિનીએ
 આબેહૂબ બતાવી આપ્યું છે
 કે ઇટાલી કંઈ છૂટ્યું નહીં.
 ઇટાલીનો એક અર્થ વિકટર

Garibaldi simply wanted Italy to be free from the Austrian yoke. The machinations of Minister Cavour disgrace that portion of the history of Italy. And what has been the result? If you believe that because Italians rule Italy the Italian nation is happy, you are groping in darkness. Mazzini has shown conclusively that Italy did not become free. Victor Emanuel

થી। ઇટલીનો પરદેશી
 (આસ્ટ્રિયા) જૂએ છુડાનેકા
 મોહ ગેરિબાલ્ડીનો ધા। इसके
 लिए उसने कावूर के मार्फत
 जो साजिशें कीं, वे उसकी
 शूरताको बड़ा लगानेवाली हैं।
 और अन्तमें नतीजा क्या
 निकला? इटलीमें इटालियन
 राज करते हैं इसलिए
 इटलीकी प्रजा सुखी है, ऐसा
 आप मानते हों तो मैं आपसे
 कहूँगा कि आप अंधेरेमें
 भटकते हैं। मैज़िनीने साफ
 साफ बताया है कि इटली
 आज़ाद नहीं हुआ है। विकटर

ઇમેન્યુઅલે કયો, ને
 મેઝિનીએ બીજો કયો.
 ઇમેન્યુઅલ, કાવૂર અને
 ગેરિબાલ્ડીના મનથી ઇટાલી
 એટલે ઇમેન્યુઅલ અથવા
 ઇટાલીનો રાજા અને
 તેના પાગિયા મેઝિનીના
 વિચાર પ્રમાણે ઇટાલીના
 લોક—તેના ખેડૂતો એ જ
 ઇટાલી; ઇમેન્યુઅલ વગેરે
 તેના નોકર, મેઝિનીનું
 ઇટાલી હજુ ગુલામ છે. બે
 રાજા વચ્ચે શતરંજની બાજી
 હતી. ઇટાલીની પ્રજા તો
 માત્ર પાવદળ હતી, અને છે.
 ઇટાલીના મજૂરો હજુ દુઃખી
 છે. ઇટાલીના મજૂરોની દાદ

ઇમેન્યુઅલે કયો, ને
 મેઝિનીએ બીજો કયો.
 ઇમેન્યુઅલ, કાવૂર અને
 ગેરિબાલ્ડીના મનથી ઇટાલી
 એટલે ઇમેન્યુઅલ અથવા
 ઇટાલીનો રાજા અને
 તેના પાગિયા મેઝિનીના
 વિચાર પ્રમાણે ઇટાલીના
 લોક—તેના ખેડૂતો એ જ
 ઇટાલી; ઇમેન્યુઅલ વગેરે
 તેના નોકર, મેઝિનીનું
 ઇટાલી હજુ ગુલામ છે. બે
 રાજા વચ્ચે શતરંજની બાજી
 હતી. ઇટાલીની પ્રજા તો
 માત્ર પાવદળ હતી, અને છે.
 ઇટાલીના મજૂરો હજુ દુઃખી
 છે. ઇટાલીના મજૂરોની દાદ

gave one meaning to the expression; Mazzini gave another. According to Emanuel, Cavour and even Garibaldi, Italy meant the King of Italy and his henchmen. According to Mazzini, it meant the whole of the Italian people, that is, its agriculturists. Emanuel was only its servant. The Italy of Mazzini still remains in a state of slavery. At the time of the so-called national war, it was a game of chess between two rival kings with the people of Italy as pawns. The working classes in that land are still unhappy.

ઇમેન્યુઅલને ઇટલીકા
 એક અર્થ કિયા, મેઝિનીને
 દૂસરા। ઇમેન્યુઅલ, કાવૂર
 ઓર ગેરીબાલ્ડીકે વિચારસે
 ઇટલીકા અર્થ થા ઇમેન્યુઅલ
 યા ઇટલીકા રાજા ઓર
 ઉસકે હુજૂરી। મેઝિનીકે
 વિચારસે ઇટલીકા અર્થ થા
 ઇટલીકે લોગ — ઉસકે
 કિસાન। ઇમેન્યુઅલ વગેરા તો
 ઉનકે (પ્રજાકે) નોકર થે।
 મેઝિનીકા ઇટલી અબ બી
 ગુલામ હૈ। દો રાજાઓંકે વીચ
 શતરંજકી બાજી લગી થી;
 ઇટલીકી પ્રજા તો સિર્ફ પ્યાદા
 થી ઓર હૈ। ઇટલીકે મજદૂર
 અબ બી દુખી હૈ। ઇટલીકે
 મજદૂરોંકી દાદ-ફરિયાદ

નથી સંભળાતી, તેથી તે
 લોકો ખૂન કરે છે, સામે
 થાય છે, માથાં ફોડે છે ને
 તેમાં બંડ થવાની ધાસ્તી
 હજુ રહ્યા જ કરે છે. આમાં
 ઇટાલીને ઓસ્ટ્રિયાના
 જવાથી શો લાભ મળ્યો?
 નામનો જ લાભ થયો. જે
 સુધારાને અર્થે જંગ મચ્યો
 એ સુધારા થયા નથી,
 પ્રજાની સ્થિતિ સુધરી નથી.

હિંદુસ્તાનની દશા
 કરવાનો તમારો ઇરાદો
 ન જ હોય. હું માનું છું કે
 તમારો વિચાર હિંદુસ્તાનના
 કરોડોને સુખી કરવાનો
 છે, નહીં કે તમારે ને

નથી સંભળાતી, તેથી તે
 લોકો ખૂન કરે છે, સામે
 થાય છે, માથાં ફોડે છે ને
 તેમાં બંડ થવાની ધાસ્તી
 હજુ રહ્યા જ કરે છે. આમાં
 ઇટાલીને ઓસ્ટ્રિયાના
 જવાથી શો લાભ મળ્યો?
 નામનો જ લાભ થયો. જે
 સુધારાને અર્થે જંગ મચ્યો
 એ સુધારા થયા નથી,
 પ્રજાની સ્થિતિ સુધરી નથી.

હિંદુસ્તાનની દશા આવી
 કરવાનો તમારો ઇરાદો
 ન જ હોય. હું માનું છું કે
 તમારો વિચાર હિંદુસ્તાનના
 કરોડોને સુખી કરવાનો
 છે, નહીં કે તમારે ને

They, therefore, indulge in assassination, rise in revolt, and rebellion on their part is always expected. What substantial gain did Italy obtain after the withdrawal of the Austrian troops? The gain was only nominal. The reforms for the sake of which the war was supposed to have been undertaken have not yet been granted. The condition of the people in general still remains the same. I am sure you do not wish to reproduce such a condition in India. I believe that you

નહીં સુની જાતી, इसलिए वे लोग खून करते हैं, विरोध करते हैं, सिर फोड़ते हैं और वहाँ बलवा होनेका डर आज भी बना हुआ है। आस्ट्रियाके जानेसे इटलीको क्या लाभ हुआ? नामका ही लाभ हुआ। जिन सुधारोंके लिए जंग मचा वे सुधार हुए नहीं, प्रजाकी हालत सुधरी नहीं।

हिन्दुस्तानकी ऐसी दशा करनेका तो आपका इरादा नहीं ही होगा। मैं मानता हूँ कि आपका विचार हिन्दुस्तानके करोड़ों लोगोंको सुखी करनेका होगा, यह नहीं कि आप या

મારે રાજ્યસત્તા લેવી છે. જો
 આમ હોય તો આપણે એક
 જ વિચાર કરવો ઘટશે તે
 એ કે પ્રજા કેમ સ્વતંત્ર બને.
 તમે કબૂલ કરશો કે
 કેટલાંક દેશી રજવાડાં
 નીચે પ્રજા કચરાય છે.
 તેઓ અધમતાથી લોકોને
 પીડે છે. તેઓનો જુલમ
 અંગ્રેજના કરતાં વધારે
 છે. આવો જુલમ તમારે
 હિંદુસ્તાનમાં જોઈતો હોય
 તો આપણો પાટો ઠેકાણાસર
 બેસે એમ છે જ નહીં.
 મારું સ્વદેશાભિમાન મને
 એમ નથી શીખવતું કે,
 મારે દેશી રાજા નીચે તો

want the millions of India to be happy, not that you want the reins of Government in your hands. If that be so, we have to consider only one thing: how can the millions obtain self-rule? You will admit that people under several Indian princes are being ground down. The latter mercilessly crush them. Their tyranny is greater than that of the English, and if you want such tyranny in India, then we shall never agree. My patriotism does not teach me that I am to allow people to be crushed under the heel of Indian princes if only the English retire.

મેં રાજસત્તા લે લૂં। अगर ऐसा है तो हमें एक ही विचार करना चाहिये। वह यह कि प्रजा स्वतन्त्र कैसे हो।

आप कबूल करेंगे कि कुछ देशी रियासतोंमें प्रजा कुचली जाती है। वहाँके शासक नीचतासे लोगोंको कुचलते हैं। उनका जुल्म अंग्रेजोंके जुल्मसे भी ज्यादा है। ऐसा जुल्म अगर आप हिन्दुस्तानमें चाहते हों, तो हमारी पटरी कभी नहीं बैठेगी।

मेरा स्वदेशाभिमान मुझे यह नहीं सिखाता कि देशी राजाओंके मातहत जिस तरह

રે મન વેન છૂંદાવ
 તેમ છૂંદાવ દેવી
 મારામાં બળ
 હશે તો હું તો દેશી રાજાના
 જુલમ સામે તેમ જ અંગ્રેજ
 જુલમ સામે ઝૂકીશ.
 સ્વદેશાભિમાન એટલે હું
 દેશનું હિત સમજું છું. જો
 દેશનું હિત અંગ્રેજોને હાથે
 થતું હોય તો હું આજે
 અંગ્રેજને નમીશ. જો કોઈ
 અંગ્રેજ કહેશે કે હિંદને છૂટું
 કરવું, જુલમની સામે થવું,
 ને લોકોની સેવા કરવી,
 તો તે અંગ્રેજને હું હિંદી
 તરીકે વધાવી લઈશ.
 વળી ઇટાલીની

રેયત જેમ છૂંદાવ તેમ
 છૂંદાવ દેવી. મારામાં બળ
 હશે તો હું તો દેશી રાજાના
 જુલમ સામે તેમ જ અંગ્રેજ
 જુલમ સામે ઝૂકીશ.

સ્વદેશાભિમાન એટલે હું
 દેશનું હિત સમજું છું. જો
 દેશનું હિત અંગ્રેજોને હાથે
 થતું હોય તો હું આજે
 અંગ્રેજને નમીશ. જો કોઈ
 અંગ્રેજ કહેશે કે હિંદને છૂટું
 કરવું, જુલમની સામે થવું,
 ને લોકોની સેવા કરવી,
 તો તે અંગ્રેજને હું હિંદી
 તરીકે વધાવી લઈશ.

વળી ઇટાલીની

If I have the power, I should resist the tyranny of Indian princes just as much as that of the English. By patriotism I mean the welfare of the whole people, and if I could secure it at the hands of the English, I should bow down my head to them. If any Englishman dedicated his life to securing the freedom of India, resisting tyranny and serving the land, I should welcome that Englishman as an Indian.

Again, India can fight like Italy only when she has

પ્રજા કુચલી જાતી છે. તેમ
 તરફ તે કુચલીને દિવા
 જાય. મુઝમેં બલ હોગા તો
 મેં દેશી રાજાઓંકે જુલમકે
 ખિલાફ ઓર અંગ્રેજી
 જુલમકે ખિલાફ જૂઝૂંગા.

સ્વદેશાભિમાનના અર્થ મેં
 દેશકા હિત સમજતા હું.
 અગર દેશકા હિત અંગ્રેજોંકે
 હાથોં હોતા હો, તો મેં આજ
 અંગ્રેજોંકો ઝુકકર નમસ્કાર
 કરૂંગા. અગર કોઈ અંગ્રેજ
 કહે કિ દેશકો આઝાદ
 કરનાં ચાહિયે, જુલમકે
 ખિલાફ હોના ચાહિયે
 ઓર લોગોંકી સેવા કરની
 ચાહિયે, તો ઉસ અંગ્રેજકો
 મેં હિન્દુસ્તાની માનકર
 ઉસકા સ્વાગત કરૂંગા.

ફિર, ઇટલી

arms. You have not considered this problem at all. The English are splendidly armed; that does not frighten me, but it is clear that, to pit ourselves against them in arms, thousands of Indians must be armed. If such a thing be possible, how many years will it take? Moreover, to arm India on a large scale is to Europeanize it. Then her condition will be just as pitiable as that of Europe. This means,

हिंद स्वराज • Hind Swaraj • हिन्द स्वराज

હિંદે યુરોપના સુધારો
 કરવો. આમ જ થવાનું હોય
 તો સરસ વાત એ છે કે
 જેઓ તે સુધારામાં કુશળ
 છે તેને જ રહેવા દઈએ.
 તેઓની સાથે થોડુંઘણું
 લડી કંઈક હક લઈશું, નહીં
 લઈશું ને દિવસ ગુજારીશું.
 પણ વાત એવી છે કે
 હિંદની પ્રજા કદી હથિયાર
 ધારણ નહીં કરે. ન
 કરે એ ઠીક જ છે.

વાચક: તમે બહુ આગળ
 વધ્યા. બધાને હથિયારબંધ
 થવાની જરૂર હોય નહીં.
 આપણે પ્રથમ તો કેટલાંક
 ખૂન કરી ત્રાસ છોડાવશું.

in short, that India must accept European civilization, and if that is what we want, the best thing is that we have among us those who are so well trained in that civilization. We will then fight for a few rights, will get what we can and so pass our days. But the fact is that the Indian nation will not adopt arms, and it is well that it does not.

Reader: You are over-stating the facts. All need not be armed. At first, we shall assassinate a few Englishmen and strike terror; then, a few men

હિન્દુસ્તાનકો યુરોપકી
 સમ્યતા અપનાની હોગી।
 ऐसा ही होनेवाला हो तो
 अच्छी बात यह होगी कि
 जो अंग्रेज उस सम्यतामें
 कुशल हैं, उन्हींको हम यहाँ
 रहने दें। उनसे थोड़ा-बहुत
 झगड़ कर कुछ हक हम
 पायेंगे, कुछ नहीं पायेंगे
 और अपने दिन गुजारेंगे।

लेकिन बात तो यह है कि
 हिन्दुस्तानकी प्रजा कभी
 हथियार नहीं उठायेगी। न
 उठाये यह ठीक ही है।

पाठक: आप तो बहुत आगे
 बढ़ गये। सबके हथियारबंद
 होनेकी ज़रूरत नहीं। हम
 पहले तो कुछ अंग्रेजोंका खून
 करके आतंक फैलायेंगे।

પણી મહા માણસો
હથિયાર મારશે
તે ત ઉઘાડા લડશે.
તેમાં પ્રથમ તો વીસ-
પચીસ લાખ હિંદી મરશે
ખરા. પણ છેવટે આપણે
દેશ હાથ કરીશું. આપણે
ગેરીલા (બહારવટિયાઓને
મળતી) લડત ચલાવી
અંગ્રેજને હરાવી દઈશું.

૨૭. તમારો વિચાર હિંદની પવિત્ર
ભૂમિને રાક્ષસી બનાવવાનો લાગે છે
પણ કરીને હિંદને છોડવાનું અને વિચાર
કરતા તમાને ત્રાસ કેમ નથી પુરતો.
હુનનો આપણે આપણું કમું ઘટે છે,
કેમ કે આપણો બાયલા બન્યા છીએ
ત્યારે હુનનો વિચાર કરીએ છીએ
તમારે આપણું કામ કરીને તમે
કોને છોડવાનો હિંદી પ્રજા એવું કહી
પ્રજાતી નથી. આપણાને જા જો

પણી થોડા માણસો
હથિયારબંધ તૈયાર થયા
હશે તે ઉઘાડા લડશે.
તેમાં પ્રથમ તો વીસ-
પચીસ લાખ હિંદી મરશે
ખરા. પણ છેવટે આપણે
દેશ હાથ કરીશું. આપણે
ગેરીલા (બહારવટિયાઓને
મળતી) લડત ચલાવી
અંગ્રેજને હરાવી દઈશું.

અધિપતિ: તમારો વિચાર
હિંદની પવિત્ર ભૂમિને
રાક્ષસી બનાવવાનો લાગે
છે. ખૂન કરીને હિંદને
છોડાવશું એ વિચાર કરતાં
તમને ત્રાસ કેમ નથી
છૂટતો? ખૂન તો આપણે
આપણું કરવું ઘટે છે, કેમ કે
આપણે બાયલા બન્યા છીએ
ત્યારે ખૂનનો વિચાર કરીએ
છીએ. આવું કામ કરીને
તમે કોને છોડાવશો? હિંદી
પ્રજા એવું કહી ઇચ્છતી
નથી. આપણા જેવા, જેમણે

who will have been armed will fight openly. We may have to lose a quarter of a million men, more or less, but we shall regain our land. We shall undertake guerilla warfare, and defeat the English.

Editor: That is to say, you want to make the holy land of India unholy. Do you not tremble to think of freeing India by assassination? What we need to do is to sacrifice ourselves. It is a cowardly thought, that of killing others. Whom do you suppose to free by assassination? The millions of India do not desire it.

ફિર તો થોડે લોગ
હથિયારબંધ હોંગે, વે
ખુલ્લગખુલ્લા લડેંગે। ઉસમેં
પહલે તો વીસ-પચીસ લાખ
હિન્દુસ્તાની જરૂર મરેંગે।
લેકિન આખિર હમ દેશકો
અંગ્રેજોંસે જીત લેંગે। હમ
ગુરીલા (ઢાકુઓં જૈસી) લડાઈ
લડકર અંગ્રેજોંકો હરા દેંગે।

સંપાદક: આપકા ખયાલ
હિન્દુસ્તાનકી પવિત્ર ભૂમિકો
રાક્ષસી બનાવેકા લગતા
હે। અંગ્રેજોંકા ખૂન કરકે
હિન્દુસ્તાનકો છુડાયેંગે, એસા
વિચાર કરતે હુએ આપકો
ત્રાસ ક્યોં નહીં હોતા? ખૂન
તો હમેં અપના કરના ચાહિયે;
ક્યોંકિ હમ નામર્દ બન ગયે
હેં, ઇસીલિએ હમ ખૂનકા
વિચાર કરતે હેં। એસા
કરકે આપ કિસે આઝાદ
કરેંગે? હિન્દુસ્તાનકી પ્રજા
એસા કબી નહીં ચાહતી।
હમ જૈસે લોગ હી, જિન્હોને

અધમ સુધારા રૂપી ભાંગ પીધો છે
તે ન એવો વિચાર કેદમાં કરીએ છીએ
ખૂન કરીને જે રાજ્ય ભોગવશે તે
પ્રજાને સુખી કરવાના નથી જે ખૂન
ધીંગરાએ કર્યું જે ખૂન હિંદુસ્તાનમાં
થયાં છે તેથી ફાયદો થયો છે એમ
માનતા હોય તે મોટી ભૂલ કરે છે
ધીંગરાને હું દેશભિમાની ગણું છું
પણ તેની પ્રીતિ ઘેલી હતી તેણે
પોતાના શરીરનો ભોગ કુમાર્ગે
આપ્યો છે. તેથી અંતે તે ગેરફાયદો
ફાયદો ન છે

વાં. પણ તમારે એટલું તો કબૂલ
કરવું જ પડશે કે ઈંગ્રેજ અધમ સુધારા
કરી ગયેલ છે અને લોર્ડ મોર્લેના એ
જે આખું છે તે તેવી ધાસ્તીથી
આપ્યું છે

અ. ઈંગ્રેજ બીકણ પ્રજા છે તેમજ
બહુ દુર છે સ્વદેશભિમાની સુધાર
તેની ઉપર તુરત થાય છે એ હું

અધમ સુધારારૂપી ભાંગ
પીધો છે, તે જ એવો
વિચાર કેદમાં કરે છે. ખૂન
કરીને રાજ્ય ભોગવશે તે
પ્રજાને સુખી કરવાના નથી.
જે ખૂન ધીંગરાએ કર્યું,
જે ખૂન હિંદુસ્તાનમાં થયાં
છે, તેથી ફાયદો થયો છે
એમ માનતા હોય તે મોટી
ભૂલ કરે છે. ધીંગરાને હું
દેશભિમાની ગણું છું, પણ
તેની પ્રીતિ ઘેલી હતી. તેણે
પોતાના શરીરનો ભોગ
કુમાર્ગે આપ્યો છે. તેથી
અંતે ગેરફાયદો જ છે.

વાચક: પણ તમારે એટલું
તો કબૂલ કરવું જ પડશે
કે અંગ્રેજ આ ખૂનથી
ડરી ગયેલ છે, અને લોર્ડ
મોર્લેએ જે આખું છે તે
તેવી ધાસ્તીથી આપ્યું છે.

અધિપતિ: અંગ્રેજ બીકણ
પ્રજા છે, તેમ જ બહુ દુર
છે. દારૂગોળાની અસર તેની
ઉપર તુરત થાય છે એ હું

Those who are intoxicated by the wretched modern civilization think these things. Those who will rise to power by murder will certainly not make the nation happy. Those who believe that India has gained by Dhingra's act and other similar acts in India make a serious mistake. Dhingra was a patriot; but his love was blind. He gave his body in a wrong way; its ultimate result can only be mischievous.

Reader: But you will admit that the English have been frightened by these murders, and that Lord Morley's reforms are due to fear.

Editor: The English are both a timid and a brave nation. England is, I believe, easily influenced by the use of gunpowder. It is possible that

અધમ સમ્યતારૂપી ભાંગ પી
હૈ, નશેમેં એસા વિચાર કરતે
હેં। ખૂન કરકે જો લોગ
રાજ કરેંગે, વે પ્રજાકો સુખી
નહીં બના સકેંગે। ધીંગરાને
જો ખૂન કિયા હૈ ઉસસે યા
જો ખૂન હિન્દુસ્તાનમેં હુએ હૈ
ઉનસે દેશકો ફાયદા હુઆ
હૈ, એસા અગર કોઈ માનતા
હો તો યહ બઝી ભૂલ કરતા
હૈ। ધીંગરાકો મેં દેશાભિમાની
માનતા હૂં, લેકિન ઉસકા
દેશપ્રેમ પાગલપનસે ભરા
થા। ઉસને અપને શરીરકા
બલિદાન ગલત તરીકેસે
દિયા। ઉસસે અંતમેં તો દેશકો
નુકસાન હી હોનેવાલા હૈ।

પાઠક: લેકિન આપકો ઇતના
તો કબૂલ કરના હી હોગા કિ
અંગ્રેજ ઇસ ખૂનસે ડર ગયે હૈં,
ઔર લોર્ડ મોર્લેને જો કુછ હમેં
દિયા હૈ વહ એસે ડરસે હી
દિયા હૈ।

સંપાદક: અંગ્રેજ જૈસે ડરપોક
પ્રજા હૈં વૈસે વહાદુર ભી હૈં।
ગોલાવારુદકા અસર ઉન પર
તુરન્ત હોતા હૈ, એસા મેં

માનું છું. લોર્ડ મોરલીએ જે આપ્યું
 છે તે ધાસ્તીથી આપ્યું હોય એવાં
 સંભવ છે. પણ તેથી ધાસ્તીથી
 મળેલી વસ્તુ ધાસ્તી હોય ત્યાં
 રૂઝ ધીરજ ન બની શકે છે.

માનું છું. લોર્ડ મોરલીએ જે
 આપ્યું હોય તે ધાસ્તીથી
 આપ્યું હોય એવો સંભવ
 છે. પણ ધાસ્તીથી મળેલી
 વસ્તુ ધાસ્તી હોય ત્યાં
 સુધી જ નબી શકે છે.

Lord Morley has granted the reforms through fear,
 but what is granted under fear can be retained only
 so long as the fear lasts.

માનતા હું. સંભવ છે, લોર્ડ
 મોરલીને હમેં જો કુછ દિયા
 વહ ડરસે દિયા હો. લેકિન
 ડરસે મિલી હુઈં ચીજ જબ
 તક ડર બના રહતા હૈ તબી
 તક ટિક સકતી હૈ.

૧૫૫
૧૮૫૭-૫૮
૫૩૨૯૫ ૨૩૫

દાસ્તી થી અપાયેલું
દાસ્તી હોય ત્યાં સુધી જ
નભી શકે, એ વળી વિચિત્ર
વાત કરી. આપ્યું તે આપ્યું.
તેમાં વળી શો ફેરફાર થાય?

આ સ્થિતિમાં ૧૮૫૭નો
રુક્કો અપાયો તે બંડને
અંતે. લોકશાન્તિ જાળવવા
સારું. જ્યારે શાન્તિ થઈ અને લોકો
ભોળા દિલના બની ગયા
ત્યારે તેનો અર્થ ફર્યો. હું
સજાની દાસ્તીથી ચોરી
ન કરું, તો જ્યારે સજાની
દાસ્તી જતી રહે ત્યારે ચોરી
કરવાનું પાછું મન થશે ને
હું ચોરી કરીશ. આ તો

૧૬.
દાડગોળો

વાચક: દાસ્તીથી અપાયેલું
દાસ્તી હોય ત્યાં સુધી જ
નભી શકે, એ વળી વિચિત્ર
વાત કરી. આપ્યું તે આપ્યું.
તેમાં વળી શો ફેરફાર થાય?

અધિપતિ: એમ નથી.
૧૮૫૭નો રુક્કો અપાયો
તે બંડને અંતે, લોકશાન્તિ
જાળવવા સારું. જ્યારે
શાન્તિ થઈ અને લોકો
ભોળા દિલના બની ગયા
ત્યારે તેનો અર્થ ફર્યો. હું
સજાની દાસ્તીથી ચોરી
ન કરું, તો જ્યારે સજાની
દાસ્તી જતી રહે ત્યારે ચોરી
કરવાનું પાછું મન થશે ને
હું ચોરી કરીશ. આ તો

• 16 •
BRUTE FORCE

Reader: This is a new doctrine, that what is gained through fear is retained only while the fear lasts. Surely, what is given will not be withdrawn?

Editor: Not so. The Proclamation of 1857 was given at the end of a revolt, and for the purpose of preserving peace. When peace was secured and people became simple-minded, its full effect was toned down. If I cease stealing for fear of punishment, I would recommence the operation as soon as the fear is withdrawn from me. This is almost a universal

૧૬
ગોલા-બારુદ

પાઠક: ડરસે દિયા હુઆ જવ
તક ડર રહે તખી તક ટિક
સકતા હૈ, યહ તો આપને
વિચિત્ર બાત કહી. જો
દિયા સો દિયા. ઉસમેં ફિર
ક્યા હેરફેર હો સકતા હૈ?

સંપાદક: એસા નહીં હૈ.
૧૮૫૭ કી ઘોષણા બલવેકે
અંતમેં લોગોમેં શાન્તિ કાયમ
રખનેકે લિએ કી ગઈ થી.
જબ શાન્તિ હો ગઈ ઓર
લોગ ભોલે દિલકે બન ગયે
તબ ઉસકા અર્થ બદલ ગયા.
અગર મેં સજાકે ડરસે ચોરી
ન કરૂં, તો સજાકા ડર
મિટ જાને પર ચોરી કરનેકી
મેરી ફિરસે ઇચ્છા હોગી ઓર
મેં ચોરી કરૂંગા. યહ તો

બહુ સાધારણ અનુભવ છે તેમા ઇનકાર કરી શકાય
નેહુ નથી. આપણે ધારી લીધું છે કે હમ ભરાવીને
સાધકો પાસેથી કામ લઈ શકાય છે અને તેથી
આપણે તેમ કરના આવ્યા છીએ.

બહુ સાધારણ અનુભવ
છે; તેમાં ઇનકાર કરી
શકાય એવું નથી. આપણે
ધારી લીધું છે કે હમ
ભરાવીને લોકો પાસેથી
કામ લઈ શકાય છે,
અને તેથી આપણે તેમ
કરતા આવ્યા છીએ.

વાચક: આમ તમે બોલો
છો તે તમારી વિરુદ્ધ જાય
છે એમ તમને નથી જણાતું?
તમારે કબૂલ કરવું પડશે
કે અંગ્રેજોએ પોતે જે કંઈ
મેળવ્યું તે મારામારી કરીને
મેળવ્યું છે. તમે કહી ગયા
છો કે તેઓએ મેળવેલું
નકામું છે, એ મને યાદ છે.
તેથી મારી દલીલને ધક્કો
નથી પહોંચતો. તેઓએ
નકામું મેળવવા ધાર્યું ને તે
મેળવ્યું. મતલબ એ છે કે
તેઓએ પોતાની ધારણા
પાર પાડી. સાધન શું હતું
તેની શી ફિકર છે? આપણી
મુરાદ સરસ હોય તે કેમ
આપણે ગમે તે સાધનથી,
મારામારી કરીને પણ, પાર
ન પાડીએ? ચોર મારા
ઘરમાં પેસે ત્યારે કંઈ હું
સાધનનો વિચાર કરીશ?
મારો ધર્મ તો તેને ગમે તેમ
કરીને કાઢવાનો જ છે.

તમે કબૂલ કરતા જણાઓ
છો કે આપણને અરજી
કરતાં કશું મળ્યું નથી અને
મળવાનું નથી. ત્યાર પછી
મારીને કેમ ન લઈએ?

સા. મઆમ તમે બોલો છો તે તમારી વિરુદ્ધ
જાય છે એમ તમને નથી જણાતું? તમારે
કબૂલ કરવું પડશે કે અંગ્રેજોએ પોતે જે કંઈ
મેળવ્યું છે તે મારામારી કરીને મેળવ્યું છે. તમે
કહી ગયા છો કે તેઓએ મેળવેલું નકામું છે એ
મને યાદ છે તેથી મારી દલીલ ને ધક્કો નથી
પહોંચતો. તેઓએ નકામું મેળવવા ધાર્યું ને
તે મેળવ્યું. મતલબ એ છે કે તેઓએ પોતાની
ધારણા પાર પાડી. સાધન શું હતું તેનો શી
ફિકર છે? આપણી મુરાદ સરસ હોય તે આપણે
કેમ ગમે તે સાધનથી - મારામારી કરીને પણ -
પાર પાડીએ? ચોર મારા ઘરમાં પેસે ત્યારે
કંઈ હું સાધનનો વિચાર કરીશ? મારો ધર્મ
તો તેને ગમે તેમ કરીને કાઢવાનો જ છે.
તમે કબૂલ કરતા જણાઓ છો કે આપણને
અરજી કરતાં કશું મળ્યું નથી અને આપણને
મળવાનું નથી. ત્યાર પછી મારીને કેમ ન લઈએ?

experience. We have assumed that we can get men
to do things by force and, therefore, we use force.

Reader: Will you not admit that you are arguing
against yourself? You know that what the English
obtained in their own country they obtained by
using brute force. I know you have argued that what
they have obtained is useless, but that does not affect
my argument. They wanted useless things and they
got them. My point is that their desire was fulfilled.
What does it matter what means they adopted? Why
should we not obtain our goal, which is good, by any
means whatsoever, even by using violence? Shall I
think of the means when I have to deal with a thief
in the house? My duty is to drive him out anyhow.
You seem to admit that we have received nothing,
and that we shall receive nothing by petitioning.
Why, then, may we not do so by using brute force?

બહુ હી સાધારણ અનુભવ
હૈ; ઇસસે ઇનકાર નહીં કિયા
જા સકતા। હમને માન
લિયા હૈ કિ ડૉટ-ડપટકર
લોગોસે કામ લિયા જા
સકતા હૈ ઓર ઇસલિઅ
હમ ઇસા કરતે આયે હૈં।

પાઠક: આપકી યહ વાત
આપકે ખિલાફ જાતી હૈ,
ઇસા આપકો નહીં લગતા?
આપકો સ્વીકાર કરના
હોગા કિ અંગ્રેજોને ખુદ જો
કુછ હાસિલ કિયા હૈ, વહ
માર-કાટ કરકે હી હાસિલ
કિયા હૈ। આપ કહ ચુકે હૈં
કિ (માર-કાટસે) ઉન્હોને જો
કુછ હાસિલ કિયા હૈ વહ
બેકાર હૈ; યહ મુઝે યાદ હૈ।
ઇસસે મેરી દલીલકો ધક્કા
નહીં પહુંચતા। ઉન્હોને બેકાર
(ચીજ) પાનેકા સોચા ઓર
ઉસે પાયા। મતલબ યહ કિ
ઉન્હોને અપની મુરાદ પૂરી
કી। સાધન ક્યા થા, ઇસકી
ચિન્તા હમ ક્યોં કરેં? અગર
હમારી મુરાદ અછી હો તો
ક્યા ઉસે હમ ચાહે જિસ
સાધનસે, માર-કાટ કરકે
ભી, પૂરા નહીં કરેંગે? ચોર
મેરે ઘરમેં ઘુસે તબ ક્યા મેં
સાધનકા વિચાર કરૂંગા? મેરા
ધર્મ-તો ઉસે કિસી ભી તરહ
બાહર નિકાલનેકા હી હોગા।
ઇસા લગતા હૈ કિ આપ
યહ તો કબૂલ કરતે હૈં
કિ હમેં સરકારકે પાસ
અરજિયાં મેજનેસે કુછ નહીં
મિલા હૈં ઓર ન આગે કમ્મી
મિલનેવાલા હૈ। તો ફિર ઉન્હેં
મારકર હમ ક્યોં ન લેં?

જરૂર જણાશે તેટલી મારનો બીક હમેશાં
જારી રાખીશું બધું આગમાં પગ મૂકે તેને
તેમાંથી બચાવવા આપણે તેની ઉપર દાબ રાખીએ
અને દાબવા તેમાં તમે પણ દોષ નહીં જોશો
આં ત્યાંથી આપણે તો કાર્ય સિદ્ધિ કરી
લેવાની છે

અ. તમે ઠીક દલીલ કરી છે. તે એવી છે કે
તેથી બહુ છે તરાયા છે. હુ પણ તેવી
દલીલ કરતો. પણ હવે મારી આંખ ખુલી
છે ને હું મારી જૂલ જોઈ શકું છું. મને
તે બતાવવા મહેનત કરીશ.

પ્રથમો અંગ્રેજોએ ને મેં બધું તે મારા મારી
કરી મેં બધું તેથી આપણે પણ મેં બધી જે
એ વિચાર લઈએ. અંગ્રેજે મારા મારી કરી
અને આપણે પણ કરી શકીએ એ વાત તો
બરાબર છે. પણ નેવસ્તુ તેઓને મળી
તેવી જ આપણે લઈ શકીએ છીએ. તમે કબૂલ
કરશો કે તેવું આપણને ન જ જોઈએ.

તમે માનો છો તેમ સાધન અને સાધ્ય-મુરાદ
વચ્ચે સંબંધ નથી તે બહુ જ મોટી ભૂલ છે.
એ જૂલની ધર્મસિદ્ધિ માણસો ગણાયા છે તેઓ

જરૂર જણાશે તેટલી
મારની બીક હમેશાં જારી
રાખીશું. બધું આગમાં
પગ મૂકે, તેને તેમાંથી
બચાવવા આપણે તેની
ઉપર દાબ રાખીએ તેમાં
તમે પણ દોષ નહીં જોશો.
જ્યાંત્યાંથી આપણે તો
કાર્યસિદ્ધિ કરી લેવાની છે.

અધિપતિ: તમે ઠીક દલીલ
કરી છે. તે એવી છે કે
તેથી ઘણા છે તરાયા છે.
હું પણ તેવી દલીલ કરતો.
પણ હવે મારી આંખ
ખુલી છે ને હું મારી ભૂલ
જોઈ શકું છું. તમને તે
બતાવવા મહેનત કરીશ.

પ્રથમ તો અંગ્રેજોએ જે
મેળવ્યું તે મારા મારી કરી
મેળવ્યું, તેથી આપણે પણ
તેમ કરી મેળવીએ, એ
વિચાર લઈએ. અંગ્રેજે
મારા મારી કરી અને આપણે
પણ કરી શકીએ, એ વાત
તો બરાબર છે. પણ જે
વસ્તુ તેઓને મળી તેવી જ
આપણે લઈ શકીએ છીએ.
તમે કબૂલ કરશો કે તેવું
આપણને ન જ જોઈએ.

તમે માનો છો તેમ સાધન
અને સાધ્ય — મુરાદ — વચ્ચે
સંબંધ નથી તે બહુ જ મોટી
ભૂલ છે. એ ભૂલથી, જે
ધર્મિષ્ઠ માણસો ગણાયા છે,

And, to retain what we may receive, we shall keep up the fear by using the same force to the extent that it may be necessary. You will not find fault with a continuance of force to prevent a child from thrusting its foot into fire. Somehow or other we have to gain our end.

Editor: Your reasoning is plausible. It has deluded many. I have used similar arguments before now. But I think I know better now, and I shall endeavour to undeceive you. Let us first take the argument that we are justified in gaining our end by using brute force because the English gained theirs by using similar means. It is perfectly true that they used brute force and that it is possible for us to do likewise, but by using similar means we can get only the same thing that they got. You will admit that we do not want that. Your belief that there is no connection between the means and the end is a great mistake. Through that mistake even men who have been considered religious have committed

જરૂરત હો ઉતતની મારકા
ડર હમ હમેશા બનાયે રહેંગે।
બચ્વા અગર આગમેં પૈર રહે
ઔર ઉસે આગસે બચાનેકે
લિએ હમ ઉસ પર રોક લગાયે,
તો આપ ખી ઇસે દોષ નહીં
માનેંગે। કિસી ખી તરહ હમેં
અપના કામ પૂરા કર લેના હૈ।

સંપાદક: આપને દલીલ તો
અચ્છી કી। વહ એસી હૈ કિ
બહુતોને ઉસસે ધોખા ખાયા
હૈ। મેં ખી એસી હી દલીલ
કરતા થા। લેકિન અવ મેરી
ઑંખેં ખુલ ગઈ હૈં ઔર મેં
અપની ગલતી સમજ સકતા
હૂં। આપકો વહ ગલતી
બતાનેકી કોશિશ કરૂંગા।

પહેલે તો ઇસ દલીલ પર
વિચાર કરેં કિ અંગ્રેજોને
જો કુછ પાયા વહ માર-કાટ
કરકે પાયા, ઇસલિએ હમ
ખી વૈસા હી કરકે મનચાહી
ચીજ પાયેં। અંગ્રેજોને માર-
કાટ કી ઔર હમ ખી કર
સકતે હૈં, યહ બાત તો
ઠીક હૈ। લેકિન માર-કાટસે
જૈસી ચીજ ઉન્હેં મિલી વૈસી
હી હમ ખી લે સકતે હૈં।
આપ કબૂલ કરેંગે કિ વૈસી
ચીજ હમેં નહીં ચાહિયે।

આપ માનતે હૈં કિ સાધન
ઔર સાધ્ય — જરિયા ઔર
મુરાદ — કે બીચ કોઈ સંબંધ
નહીં હૈ। યહ બહુત બડી ભૂલ
હૈ। ઇસ ભૂલકે કારણ જો
લોગ ધાર્મિક કહલાતે હૈં,

તેઓએ ઘોર કર્મ કર્યા છે. એના કડવી
નો વેલો વાવી તેમાંથી મોગરાના ફૂલની
ઈચ્છા રાખવા જેવું થયું. મારે દરિયામાં
બુંગવાનું સાધન વડાણ નહોતું હોય. ને
ગાડું પાણીમાં અંપલાવું તો ગાડું અને હું બન્ને
તળીયે નહીં. નેવાઈવ તેવી પૂજાનો બહુ
પ્રિયારના જેવું વાળે છે. તેનો ખોટો અર્થ
કરી માણસનો ભરમાયા છે. સાધન એ બીજ
છે સાધ્ય-મેળવવાનું-એ અર્થ છે. એટલે
નેરલો સંબંધ બીજ અને ઝાડ વચ્ચે છે તેરલો
સાધન અને સાધ્ય વચ્ચે છે. રોતાનની ભજ
ને હું ઈશ્વર ભજનનું ફળ મેળવું એ ભજવા
કાળ નથી. એટલે એમ કહેવું કે આપણો
તો ઈશ્વરને ભજવો છે સાધન ભલે રોતાન
હોય એવો તદ્દન અજ્ઞાનની વાત છે. તેવી
કરણી તેવી પારઉતરણી હોય છે. ઈંગ્રેજોએ
ભારામારી કરીને ૧૮૩૩ માં વોટના વિશેષ
હકો લીધા. શું ભારામારી કરીને તેઓ પોતાની ફરજ
સમજી શક્યા? તેઓની ધારણા હક મેળવવાની
હતી તે તેઓએ ભારામારી કરીને મેળવ્યા. ખરા હક
ફરજનું ફળ છે, તે તેઓએ નથી મેળવ્યા. પરિણામ એ

તેઓએ ઘોર કર્મ કર્યા છે.
એ તો કડવીનો વેલો વાવી
તેમાંથી મોગરાના ફૂલની
ઈચ્છા રાખવા જેવું થયું.
મારે દરિયાં ઓળંગવાનું
સાધન વડાણ જ હોઈ શકે.
જો ગાડું પાણીમાં અંપલાવું
તો ગાડું અને હું બંને તળિયે
જઈએ. જેવા દેવ તેવી પૂજા,
એ બહુ વિચારવા જેવું
વાક્ય છે. તેનો ખોટો અર્થ
કરી લોકો ભરમાયા છે.
સાધન એ બીજ છે; અને
સાધ્ય—મેળવવાનું—એ
ઝાડ છે. એટલે જેટલો
સંબંધ બીજ અને ઝાડ
વચ્ચે છે તેટલો સાધન અને
સાધ્ય વચ્ચે છે. સેતાનને
ભજીને હું ઈશ્વરભજનનું ફળ
મેળવું એ બનવાજોગ નથી.
એટલે એમ કહેવું કે આપણો
તો ઈશ્વરને જ ભજવો છે,
સાધન ભલે સેતાન હોય,
એ તો તદ્દન અજ્ઞાનની
વાત છે. જેવી કરણી તેવી
પારઉતરણી હોય છે.
અંગ્રેજોએ ભારામારી કરીને
૧૮૩૩માં વોટના વિશેષ
હકો લીધા. શું ભારામારી
કરીને તેઓ પોતાની ફરજ
સમજી શક્યા? તેઓની
ધારણા હક મેળવવાની
હતી તે તેઓએ ભારામારી
કરીને મેળવ્યા. ખરા હક
ફરજનું ફળ છે, તે તેઓએ
નથી મેળવ્યા. પરિણામ એ

grievous crimes. Your reasoning is the same as saying that we can get a rose through planting a noxious weed. If I want to cross the ocean, I can do so only by means of a vessel; if I were to use a cart for that purpose, both the cart and I would soon find the bottom. "As is the God, so is the votary", is a maxim worth considering. Its meaning has been distorted and men have gone astray. The means may be likened to a seed, the end to a tree; and there is just the same inviolable connection between the means and the end as there is between the seed and the tree. I am not likely to obtain the result flowing from the worship of God by laying myself prostrate before Satan. If, therefore, anyone were to say: "I want to worship God; it does not matter that I do so by means of Satan," it would be set down as ignorant folly. We reap exactly as we sow. The English in 1833 obtained greater voting power by violence. Did they by using brute force better appreciate their duty? They wanted the right of voting, which they obtained by using physical force. But real rights are a result of performance of duty;

उन्होंने घोर कर्म किये हैं। यह तो धतूरेका पौधा लगाकर मोगरेके फूलकी इच्छा करने जैसा हुआ। मेरे लिए समुद्र पार करनेका साधन जहाज ही हो सकता है। अगर मैं पानीमें बैलगाड़ी डाल दूँ तो वह गाड़ी और मैं दोनों समुद्रके तले पहुँच जायेंगे। जैसे देव वैसी पूजा — यह वाक्य बहुत सोचने लायक है। उसका गलत अर्थ करके लोग भुलावेमें पड़ गये हैं। साधन बीज है और साध्य — हासिल करनेकी चीज — पेड़ है। इसलिए जितना सम्बन्ध बीज और पेड़के बीच है, उतना ही साधन और साध्यके बीच है। शैतानको भजकर मैं ईश्वर-भजनका फल पाऊँ, यह कमी हो ही नहीं सकता। इसलिए यह कहना कि हमें तो ईश्वरको ही भजना है, साधन भले शैतान हो, बिलकुल अज्ञानकी बात है। जैसी करनी वैसी भरनी। अंग्रेजोंने मार-काट करके १८३३ में वोटके (मतके) विशेष अधिकार पाये। क्या मार-काट करके वे अपना फर्ज समझ सके? उनकी मुराद अधिकार पानेकी थी, इसलिए उन्होंने मार-काट मचाकर अधिकार पा लिये। सच्चे अधिकार तो फर्जके फल हैं; वे अधिकार उन्होंने नहीं पाये। नतीजा यह

આવ્યું છે કે સહુ હક મેળવવા મથ્યા છે. ફરજ ઉઠી ગઈ છે. જ્યાં બધા હકની વાત કરે, ત્યાં કોણ કોને આપે? તેઓ કશી ફરજ નથી બજાવતા એમ કહેવાનો હેતુ અહીં નથી. પણ જે હક તેઓ માગતા હતા તેને લઈને બજાવવાની ફરજ તેઓએ બજાવી નથી. તેઓએ લાયકાત મેળવી નથી. તેથી તેઓના હક તેઓને ગળે ધૂંસરી રૂપ થઈ પડ્યા છે. એટલે જે તેઓને મળ્યું છે, તે તેઓના સાધનનું જ પરિણામ છે. તેઓને જેવું જોઈતું હતું તેવાં સાધન તેઓએ વાપર્યાં.

મારે તમારી પાસેથી તમારી ઘડિયાળ છીનવી લેવી હશે તો મારે બેશક તમારી સાથે મારામારી કરવી પડશે. પણ જો મારે તમારી ઘડિયાળ વેચાતી લેવી હશે તો તમને દામ આપવાં પડશે. જો મારે બક્ષિસ લેવી હશે તો મારે કરગરવું પડશે. ઘડિયાળ મેળવવામાં મેં જે સાધન વાપર્યું તે પ્રમાણે તે ચોરીનો માલ, મારો માલ કે બક્ષિસ, એમ થયું. ત્રણ સાધનનાં ત્રણ જુદાં જુદાં પરિણામ આવ્યાં. હવે તમે કેમ કહી શકશો કે સાધનની ફિકર નથી?

આવ્યું છે કે સહુ હક મેળવવા મથ્યા છે. ફરજ ઉઠી ગઈ છે. જ્યાં બધા હકની વાત કરે, ત્યાં કોણ કોને આપે? તેઓ કશી ફરજ નથી બજાવતા એમ કહેવાનો હેતુ અહીં નથી. પણ જે હક તેઓ માગતા હતા તેને લઈને બજાવવાની ફરજ તેઓએ બજાવી નથી. તેઓએ લાયકાત મેળવી નથી. તેથી તેઓના હક તેઓને ગળે ધૂંસરી રૂપ થઈ પડ્યા છે. એટલે જે તેઓને મળ્યું છે, તે તેઓના સાધનનું જ પરિણામ છે. તેઓને જેવું જોઈતું હતું તેવાં સાધન તેઓએ વાપર્યાં.

મારે તમારી પાસેથી તમારી ઘડિયાળ છીનવી લેવી હશે તો મારે બેશક તમારી સાથે મારામારી કરવી પડશે. પણ જો મારે તમારી ઘડિયાળ વેચાતી લેવી હશે તો તમને દામ આપવાં પડશે. જો મારે બક્ષિસ લેવી હશે તો મારે કરગરવું પડશે. ઘડિયાળ મેળવવામાં મેં જે સાધન વાપર્યું તે પ્રમાણે તે ચોરીનો માલ, મારો માલ કે બક્ષિસ, એમ થયું. ત્રણ સાધનનાં ત્રણ જુદાં જુદાં પરિણામ આવ્યાં. હવે તમે કેમ કહી શકશો કે સાધનની ફિકર નથી?

these rights they have not obtained. We, therefore, have before us in England the force of everybody wanting and insisting on his rights, nobody thinking of his duty. And, where everybody wants rights, who shall give them to whom? I do not wish to imply that they do no duties. They don't perform the duties corresponding to those rights; and as they do not perform that particular duty namely, acquire fitness, their rights have proved a burden to them. In other words, what they have obtained is an exact result of the means they adopted. They used the means corresponding to the end. If I want to deprive you of your watch, I shall certainly have to fight for it; if I want to buy your watch, I shall have to pay you for it; and if I want a gift, I shall have to plead for it; and, according to the means I employ, the watch is stolen property, my own property, or a donation. Thus we see three different results from three different means. Will you still say that means do not matter?

હુઆ કિ સબને અધિકાર પાનેકા પ્રયત્ન કિયા, લેકિન ફર્જ સો ગયા। જહાં સમી અધિકારકી વાત કરે, વહાં કૌન કિસકો દે? વે કોઈ મી ફર્જ અદા નહીં કરતે, એસા કહનેકા મતલબ યહાં નહીં હૈ। લેકિન જો અધિકાર વે માંગતે થે ઉન્હેં હાસિલ કરકે ઉન્હેંને વે ફર્જ પૂરે નહીં કિયે જો ઉન્હેં કરને વાહિયે થે। ઉન્હેંને યોગ્યતા પ્રાપ્ત નહીં કી, ઇસલિએ ઉનકે અધિકાર ઉનકી ગરદન પર જૂએકી તરહ સવાર હો બેઠે હૈં। ઇસલિએ જો કુછ ઉન્હેંને પાયા હૈ, વહ ઉનકે સાધનકા હી પરિણામ હૈ। જૈસી ઘીઝ ઉન્હેં વાહિયે થી વૈસે સાધન ઉન્હેંને કામમેં લિયે।

મુझे अगर आपसे आपकी घड़ी छीन लेनी हो, तो बेशक आपके साथ मुझे मार-पीट करनी होगी। लेकिन अगर मुझे आपकी घड़ी खरीदनी हो, तो आपको दाम देने होंगे। अगर मुझे बख्शिषके तौर पर आपकी घड़ी लेनी होगी, तो मुझे आपसे विनति करनी होगी। घड़ी पानेके लिए मैं जो साधन काममें लूंगा, उसके अनुसार वह चोरीका माल, मेरा माल या बख्शिषकी चीज़ होगी। तीन साधनोंके तीन अलग परिणाम आयेंगे। तब आप कैसे कह सकते हैं कि साधनकी कोई चिन्ता नहीं?

હવે ચોરને કાઢવાનો હાખતો લઈએ
હું તમારા વિચારને મળતો નથી કે ચોરને
કરાડવામાં ગમે તે સાધન વાપરી શકાય છે.
જો મારા ઘરમાં મારો બાપ ચોરી કરવા
આવશે તો હું એક સાધન વાપરીશ તેજ સાધન
માણસ કોઈ ઓળખીતો ચોરી કરવા આવ્યો હશે
તો નહિ વાપરું વળી કોઈ અજાણ્યો માણસ
આવ્યો હશે તો ત્રીજું સાધન વાપરીશ.
જો તે માણસ ગોરો હશે તો એક સાધન,
હિંદી હશે તો બીજું સાધન એ પણ વખતે
તમે તો કહેશો. જો કોઈ મુડદાલ છોકરો
ચોરી કરવા આવ્યો હશે તો વળી તદ્દન
જુદું સાધન વાપરીશ. જો તે મારો બરોબરિયો હશે
તો વળી કંઈ જુદું, અને જો તે માણસ હથિયારબંધ
જોરાવર હશે તો હું છાનો સૂતો રહીશ. આમાં બાપથી
માંડીને બળિયાની વચ્ચે જુદાં સાધનો વપરાશે.
બાપ હશે તોપણ મને લાગે છે કે હું સૂતો રહીશ
અને પેલો હથિયારબળિયો હશે તોપણ સૂતો રહીશ.
બાપમાં પણ બળ છે, હથિયારબંધ માણસમાં
પણ બળ છે. બંને બળને વશ રહી હું મારી વસ્તુ
જતી કરીશ. બાપનું બળ

હવે ચોરને કાઢવાનો હાખતો લઈએ
હું તમારા વિચારને મળતો નથી કે ચોરને
કરાડવામાં ગમે તે સાધન વાપરી શકાય છે.
જો મારા ઘરમાં મારો બાપ ચોરી કરવા
આવશે તો હું એક સાધન વાપરીશ તેજ સાધન
માણસ કોઈ ઓળખીતો ચોરી કરવા આવ્યો હશે
તો નહિ વાપરું વળી કોઈ અજાણ્યો માણસ
આવ્યો હશે તો ત્રીજું સાધન વાપરીશ.
જો તે માણસ ગોરો હશે તો એક સાધન,
હિંદી હશે તો બીજું સાધન એ પણ વખતે
તમે તો કહેશો. જો કોઈ મુડદાલ છોકરો
ચોરી કરવા આવ્યો હશે તો વળી તદ્દન
જુદું સાધન વાપરીશ. જો તે મારો બરોબરિયો હશે
તો વળી કંઈ જુદું, અને જો તે માણસ
હથિયારબંધ જોરાવર હશે તો હું છાનો
સૂતો રહીશ. આમાં બાપથી માંડીને
બળિયાની વચ્ચે જુદાં સાધનો વપરાશે.
બાપ હશે તોપણ મને લાગે છે કે હું સૂતો રહીશ
અને પેલો હથિયારબળિયો હશે તોપણ સૂતો રહીશ.
બાપમાં પણ બળ છે, હથિયારબંધ
માણસમાં પણ બળ છે. બંને બળને વશ
રહી હું મારી વસ્તુ જતી કરીશ. બાપનું બળ

Now we shall take the example given by you of the thief to be driven out. I do not agree with you that the thief may be driven out by any means. If it is my father who has come to steal I shall use one kind of means. If it is an acquaintance I shall use another; and in the case of a perfect stranger I shall use a third. If it is a white man, you will perhaps say you will use means different from those you will adopt with an Indian thief. If it is a weakling, the means will be different from those to be adopted for dealing with an equal in physical strength; and if the thief is armed from top to toe, I shall simply remain quiet. Thus we have a variety of means between the father and the armed man. Again, I fancy that I should pretend to be sleeping whether the thief was my father or that strong armed man. The reason for this is that my father would also be armed and I should succumb to the strength possessed by either and allow my things to be stolen. The strength of my father would make me weep with

અવ ચોરનો ઘરમાં સે
નિકાલનેકી મિસાલ લેં. મેં
આપસે ઇસમેં સહમત નહીં
હૂં કિ ચોરનો નિકાલનેકે
લિએ ચાહે જો સાધન કામમેં
લિયા જા સકતા હૈ.

अगर मेरे घरमें मेरा पिता
चोरी करने आयेगा, तो मैं
एक साधन काममें लूँगा।
अगर कोई मेरी पहचानका
चोरी करने आयेगा, तो
मैं वही साधन काममें नहीं
लूँगा। और कोई अनजान
आदमी आयेगा, तो मैं तीसरा
साधन काममें लूँगा। अगर
वह गोरा हो तो एक साधन
और हनुदस्तानी हो तो दूसरा
साधन काममें लाना चाहिये,
ऐसा भी शायद आप कहेंगे।
अगर कोई मुर्दार लड़का
चोरी करने आया होगा, तो
मैं बिल्कुल दूसरा ही साधन
काममें लूँगा। अगर वह मेरी
बराबरीका होगा, तो और ही
कोई साधन मैं काममें लूँगा।
और अगर वह हथियारबंद
तगड़ा आदमी होगा, तो मैं
चुपचाप सो रहूँगा। इसमें
पितासे लेकर ताकतवर
आदमी तक अलग अलग
साधन इस्तेमाल किये जायेंगे।
पिता होगा तो भी मुझे लगता
है कि मैं सो रहूँगा और
हथियारसे लैस कोई होगा तो
भी मैं सो रहूँगा। पितामें भी
बल है, हथियारबंद आदमीमें
भी बल है। दोनों बलोंके
बस होकर मैं अपनी चीजको
जाने दूँगा। पिताका बल

મને દયાથી રોવરાવશે,
હથિયારનું બળ મારા
મનમાં રોષ ઉત્પન્ન કરશે.
અમે કદા દુશ્મન થઈશું.
આવી કફોડી દશા છે. આ
દાખલાઓ ઉપરથી આપણે
બંને સાધનના નિશ્ચય ઉપર
તો નહીં આવી શકીએ. મને
તો આ ચોરના સંબંધમાં
શું કરવું એ સૂઝી આવે
છે. પણ તે ઈલાજ તમને
ભડકાવે તેથી હું તમારી
પાસે મૂકતો નથી. તમે
સમજી લેજો, અને નહીં
સમજો તો દરેક વખતે જુદાં
સાધન તમારે લેવાં પડશે,
પણ તમે એટલું તો જોયું
કે ચોરને કાઢવાને ગમે તે
સાધન કામ નહીં આવે.
અને જેવું સાધન લેશો તેને
લગતું પરિણામ આવશે.
તમારો ધર્મ ગમે તેમ કરીને
ચોરને કાઢવાનો નથી જ.

જરા આગળ વધીએ. પેલો
હથિયારબળિયો તમારી વસ્તુ
લઈ ગયો છે. તમે તે યાદ
રાખી. તમને ગુસ્સો છે.
તમે તે લુચ્ચાને તમારે સારુ
નહીં, પણ લોકકલ્યાણને
સારુ શિક્ષા કરવા માગો
છો. તમે માણસો એકઠા
કર્યા. તેના ઘર ઉપર તમે
ચડી ગયા. તેને ખબર
પડી. તે નાઠો. તેણે બીજા
લૂંટારા એકઠા કર્યા.

મને દયાથી રોવરાવશે. હથિયારનું બળ
મારા મનમાં રોષ ઉત્પન્ન કરશે. અમે કદા
દુશ્મન થઈશું. આવી કફોડી દશા છે. આ
દાખલાઓ ઉપરથી આપણે બંને સાધનના
નિશ્ચય ઉપર તો નહીં આવી શકીએ. મને
તો આ ચોરના સંબંધમાં શું કરવું એ સૂઝી
આવે છે. પણ તે ઈલાજ તમને ભડકાવે તેથી
હું તમારી પાસે મૂકતો નથી. તમે સમજી લેજો,
અને નહીં સમજો તો દરેક વખતે જુદાં સાધન
તમારે લેવાં પડશે, પણ તમે એટલું તો જોયું
કે ચોરને કાઢવાને ગમે તે સાધન કામ નહીં
આવે. અને જેવું સાધન લેશો તેને લગતું
પરિણામ આવશે. તમારો ધર્મ ગમે તેમ કરીને
ચોરને કાઢવાનો નથી જ.

જરા આગળ વધીએ. પેલો હથિયારબળિયો
તમારી વસ્તુ લઈ ગયો છે. તમે તે યાદ
રાખી. તમને ગુસ્સો છે. તમે તે લુચ્ચાને
તમારે સારુ નહીં, પણ લોકકલ્યાણને સારુ
શિક્ષા કરવા માગો છો. તમે માણસો એકઠા
કર્યા. તેના ઘર ઉપર તમે ચડી ગયા. તેને
ખબર પડી. તે નાઠો. તેણે બીજા લૂંટારા
એકઠા કર્યા.

pity; the strength of the armed man would rouse in me anger and we should become enemies. Such is the curious situation. From these examples we may not be able to agree as to the means to be adopted in each case. I myself seem clearly to see what should be done in all these cases, but the remedy may frighten you. I therefore hesitate to place it before you. For the time being I will leave you to guess it, and if you cannot, it is clear you will have to adopt different means in each case. You will also have seen that any means will not avail to drive away the thief. You will have to adopt means to fit each case. Hence it follows that your duty is *not* to drive away the thief by any means you like.

Let us proceed a little further. That well-armed man has stolen your property; you have harboured the thought of his act; you are filled with anger; you argue that you want to punish that rogue, not for your own sake, but for the good of your neighbours; you have collected a number of armed men, you want to take his house by assault; he is duly informed of it, he runs away; he too is incensed. He collects his

મુझे दयासे रूलायेगा!

हथियारबंद आदमीका बल मेरे मनमें गुस्सा पैदा करेगा; हम कदूर दुश्मन हो जायेंगे। ऐसी मुश्किल हालत है। इन मिसालोंसे हम दोनों साधनोंके निर्णय पर तो नहीं पहुँच सकेंगे। मुझे तो सब चोरोंके बारेमें क्या करना चाहिये यह सूझता है। लेकिन उस इलाजसे आप घबरा जायेंगे, इसलिए मैं आपके सामने उसे नहीं रखता। आप इसे समझ लें; और अगर नहीं समझेंगे तो हर वक्त आपको अलग साधन काममें लेने होंगे। लेकिन आपने इतना तो देखा कि चोरको निकालनेके लिए चाहे जो साधन काम नहीं देगा; और जैसा साधन आपका होगा उसके मुताबिक नतीजा आयेगा। आपका धर्म किसी भी साधनसे चोरको घरसे निकालनेका हरगिज नहीं है।

जरा आगे बढ़ें। वह हथियारबंद आदमी आपकी चीज़ ले गया है। आपने उसे याद रखा है। आपके मनमें उस पर गुस्सा भरा है। आप उस लुच्चेको अपने लिए नहीं, लेकिन लोगोंके कल्याणके लिए सजा देना चाहते हैं। आपने कुछ आदमी जमा किये। उसके घर पर आपने धावा बोलनेका निश्चय किया। उसे मालूम हुआ। वह भागा। उसने दूसरे लुटेरे जमा किये।

તે બિજાયો છે. તેણે તમારું
ઘર ધોળે દહાડે લૂંટવાનું
કહેણ હવે તો મોકલ્યું છે.
તમે બળવાન છો, ડરતા
નથી. તમે તમારી તૈયારીમાં
છો. દરમિયાન લૂંટારો
તમારી આસપાસના લોકોને
કનડે છે. તેઓ તમારી
પાસે ફરિયાદ કરે છે. તમે
કહો છો: 'હું તમારે સારુ
તો આ બધું કરું છું. મારો
માલ ગયો તે તો કંઈ જ
વિસાતની વાત ન હતી.'
લોકો કહે છે: 'પહેલાં તો
અમને તે ન જ લૂંટતો.
તમે તેની સાથે લડાઈ શરૂ
કરી ત્યારથી તેણે આ શરૂ
કર્યું છે.' તમે સપડાયા
છો. ગરીબ ઉપર તમને
રહેમ છે. તેઓની વાત
સાચી છે. હવે શું કરવું?
લૂંટારાને છોડવો? તેમાં તો
તમારી લાજ જાય. લાજ તો
સહુને વહાલી હોય. તમે
ગરીબોને કહો છો: 'ફિકર
નહીં. આવો, મારું ધન તે
તમારું છે. હું તમને હથિયાર
આપું છું. તમને તેનો
ઉપયોગ શીખવીશ, ને તમે
બદમાશને મારજો; મેલશો
મા.' આમ સંગ્રામ વધ્યો.
લૂંટારા વધ્યા, લોકોએ હાથે
ચોળીને આંખ લાલ કરી.
ચોરની ઉપર વેર લેવાનું
પરિણામ એ આવ્યું કે ઊંઘ
વેચી ઉજાગરો લીધો. શાન્તિ
હતી ત્યાં અશાન્તિ થઈ.

ને પણ ખીજા મોકલે તેણે તમારું ઘર ધોળે
દહાડે લૂંટવાનું કહેણ હવે તો મોકલ્યું છે તમે
બળવાન છો ડરતા નથી તમે તમારી તૈયારી
માં છો દરમિયાન લૂંટારો તમારી આસપાસના
લોકોને કનડે છે તેઓ તમારી પાસે ફરિયાદ
કરે છે તમે કહો છો એને હું તમારે સારું તો આ
બધું કરું છું મારો માલ ગયો તે તો કંઈ જ
વિસાતની વાત ન હતી લોકો કહે છે પહેલાં
તો અમને તે ન જ લૂંટતો તમે તેની સાથે
લડાઈ શરૂ કરી ત્યારથી તેણે આ શરૂ કર્યું
છે તમે સપડાયા છો ગરીબ ઉપર તમને
રહેમ છે તેઓની વાત સાચી છે હવે
શું કરવું? લૂંટારાને છોડવો એમાં તો તમારી
લાજ જાય લાજ તો સહુને વહાલી હોય તમે
ગરીબોને કહો છો ફિકર નહીં આવો મારું
ધન તે તમારું છે હું તમને હથિયાર આપું છું
તમને તેનો ઉપયોગ શીખવીશ તમે
બદમાશને મારજો મેલશો મા. આમ સંગ્રામ
વધ્યું લૂંટારા વધ્યા લોકોએ હાથે ચોળીને
આંખ લાલ કરી ચોરની ઉપર વેર લેવાનું
પરિણામ એ આવ્યું કે ઊંઘ વેચી ઉજાગરો
લીધો શાન્તિ હતી ત્યાં અશાન્તિ થઈ

brother-robbers, and sends you a defiant message that he will commit robbery in broad daylight. You are strong, you do not fear him, you are prepared to receive him. Meanwhile, the robber pesters your neighbours. They complain before you. You reply that you are doing all for their sake, you do not mind that your own goods have been stolen. Your neighbours reply that the robber never pestered them before, and that he commenced his depredations only after you declared hostilities against him. You are between Scylla and Charybdis. You are full of pity for the poor men. What they say is true. What are you to do? You will be disgraced if you now leave the robber alone. You, therefore, tell the poor men: "Never mind. Come, my wealth is yours, I will give you arms, I will teach you how to use them; you should belabour the rogue; don't you leave him alone." And so the battle grows; the robbers increase in numbers; your neighbours have deliberately put themselves to inconvenience. Thus the result of wanting to take revenge upon the robber is that you have disturbed your own peace; you are in perpetual

વહ મી ખીજા હુઆ હૈ।
અવ તો ઉસને આપકા ઘર
દિન-દહાડે લૂટનેકા સંદેશા
આપકો મેજા હૈ। આપ
ઉસકે મુકાબલેકે લિએ તૈયાર
બૈઠે હૈં। ઇસ બીચ લુટેરા
આપકે આસપાસકે લોગોંકો
હેરાન કરતા હૈ। વે આપસે
શિકાયત કરતે હૈં। આપ
કહતે હૈં: "યહ સબ મૈં આપ
હી કે લિએ તો કરતા હૂં।
મેરા માલ ગયા ઉસકી તો
કોઈ બિસાત હી નહીં" લોગ
કહતે હૈં: "પહેલે તો વહ હમેં
લૂટતા નહીં થા। આપને જબસે
ઉસકે સાથ લડાઈ શુરુ કી હૈ
તમીસે ઉસને યહ કામ શુરુ
કિયા હૈ।" આપ ટુવિધામેં
ફંસ જાતે હૈં। ગરીબોંકે ઊપર
આપકો રહમ હૈ। ઉનકી
બાત સહી હૈ। અવ ક્યા
કિયા જાય? ક્યા લુટેરેકો
છોડ દિયા જાય? ઇસસે તો
આપકી ઇજ્જત ચલી જાયેગી।
ઇજ્જત સબકો પ્યારી હોતી
હૈ। આપ ગરીબોંસે કહતે હૈં:
"કોઈ ફિક્ક નહીં। આંડયે,
મેરા ધન આપકા હી હૈ। મૈં
આપકો હથિયાર દેતા હૂં।
મૈં આપકો ઉનકા ઉપયોગ
સિખાઁગા। આપ ઉસ બદમાશ
કો મારિયે, છોડિયે નહીં."
યોં લડાઈ બઢી। લુટેરે બઢે।
લોગોંને ખુદ હોકર મુસીબત
મોલ લી। ચોરસે બદલા
લેનેકા પરિણામ યહ આયા
કિ નીંદ બેચકર જાગરણ
મોલ લિયા। જહાં શાંતિ થી
વહાં અશાંતિ પૈદા હુઈ।

પહેલાં તો મોત આવતું
ત્યારે મરતા. હવે તો સદાય
મરવાનો દહાડો આવ્યો.
હિંમતવાન મટી નાહિંમત
બન્યા. આમાં કંઈ વધારે
પડતો ચિતાર નથી આપ્યો,
એમ તમે ધીરજથી જોઈ
શકશો. આ એક સાધન.

હવે બીજું સાધન તપાસીએ.
ચોરને તમે અજ્ઞાન ગણ્યો,
કોઈ વેળા લાગ આવશે
તો તમે તેને સમજાવવા
ધાર્યું છે. તમે વિચાર્યું કે તે
પણ આદમજાત છે. તેણે
શા હેતુથી ચોરી કરી તે
તમે કેમ જાણો? તમારો
સારો રસ્તો તો એ જ છે
કે, જ્યારે સમય આવશે
ત્યારે તમે તેનામાંથી ચોરીનું
બીજ જ કાઢશો. આમ તમે
ખ્યાલ કરો છો તેવામાં તો
ભાઈસાહેબ પાછા ચોરી
કરવા આવ્યા. તમે ગુસ્સે
ન થયા. તમે તેની ઉપર
દયા ખાધી. તમને લાગ્યું
કે આ માણસ દરદી છે.
તમે બારીબારણાં ખુલ્લાં
મૂક્યાં. તમે સૂવાની જગ્યા
બદલી. તમારી જણસો ઝટ
લેવાય તેમ રાખી. ચોર
આવ્યો. તે ગભરાયો, આ
તો તેણે નવું જોયું. માલ તો
લઈ ગયો, પણ તેનું મન
ચકડીળે ચઢ્યું. તેણે ગામમાં
તપાસ કરી. તમારી દયાની

પહેલાં તો મોત આવતું ત્યારે મરતા હવે તો
સદાય મરવાનો દહાડો આવ્યો. હિંમતવાન
મટી નાહિંમત બન્યા. આમાં કંઈ વધારે,
પડતો ચિતાર નથી આપ્યો એમ તમે ધીરજથી
જોઈ શકશો. આ એક સાધન.
હવે બીજું સાધન તપાસીએ.
ચોરને તમે અજ્ઞાન ગણ્યો, કોઈ વેળા
લાગ આવશે તો તમે તેને સમજાવવા ધાર્યું છે.
તમે વિચાર્યું કે તે પણ આદમજાત છે. તેણે
શા હેતુથી ચોરી કરી તે તમે કેમ જાણો?
તમારો સારો રસ્તો તો એ જ છે કે, જ્યારે
સમય આવશે ત્યારે તમે તેનામાંથી ચોરીનું
બીજ ન જ કાઢશો. આમ તમે ખ્યાલ કરો છો.
તેનામાં તો ભાઈસાહેબ પાછા ચોરી કરવા
આવ્યા. તમે ગુસ્સે ન થયા. તમે તેની ઉપર
દયા ખાધી. તમને લાગ્યું કે આ માણસ દરદી
છે. તમે બારીબારણાં ખુલ્લાં મૂક્યાં.
તમે સૂવાની જગ્યા બદલી. તમારી જણસો
ઝટ લેવાય તેમ રાખી. ચોર આવ્યો. તે
ગભરાયો. આ તો તેણે નવું જોયું. માલ તો
લઈ ગયો. પણ તેનું મન ચકડીળે ચઢ્યું.
તેણે ગામમાં તપાસ કરી. તમારી દયાની

fear of being robbed and assaulted; your courage has given place to cowardice. If you will patiently examine the argument, you will see that I have not overdrawn the picture. This is one of the means. Now let us examine the other. You set this armed robber down as an ignorant brother; you intend to reason with him at a suitable opportunity; you argue that he is, after all, a fellow-man; you do not know what prompted him to steal. You, therefore, decide that, when you can, you will destroy the man's motive for stealing. Whilst you are thus reasoning with yourself, the man comes again to steal. Instead of being angry with him, you take pity on him. You think that this stealing habit must be a disease with him. Henceforth, you, therefore, keep your doors and windows open, you change your sleeping-place, and you keep your things in a manner most accessible to him. The robber comes again and is confused as all this is new to him; nevertheless, he takes away your things. But his mind is agitated. He inquires about you in the village, he comes to learn about your broad and loving heart, he repents, he begs

પહેલે તો જબ મૌત આતી
તખી મરતે થે। અબ તો સદા
હી મરનેકે દિન આયે। લોગ
હિમ્મત હારકર પસ્તહિમ્મત
બને। इसमें मैंने बड़ा चढ़ाकर
कुछ नहीं कहा है, यह आप
धीरजसे सोचेंगे तो देख सकेंगे।
यह एक साधन हुआ।

અબ દૂસરે સાધનકી જાંચ કરે।
ચોરકો આપ અજ્ઞાન માન લેતે
હેં। કખી મૌકા મિલને પર ઉસે
સમજાનેકા આપને સોચા હૈ।
આપ યહ બી સોચતે હેં કિ
વહ બી હમારે જૈસાં આદમી
હૈ। ઉસને કિસ ઇરાદેસે ચોરી
કી, યહ આપકો ક્યા માલૂમ?
આપકે લિએ અછા રાસ્તા
તો યહી હૈ કિ જબ મૌકા
મિલે તબ આપ ઉસ આદમીકે
બીતરસે ચોરીકા બીજ હી
નિકાલ દેં। એસા આપ સોચ રહે
હેં, ઇતનેમેં વે ભાઈ સાહબ ફિરસે
ચોરી કરને આતે હેં। આપ
નારાજ નહીં હોતે। આપકો
ઉસ પર દયા આતી હૈ। આપ
સોચતે હેં કિ યહ આદમી રોગી
હૈ। આપ ખિડકી-દરવાજે
ખુલે કર દેતે હેં। આપ અપની
સોનેકી જગહ બદલ દેતે હેં।
આપ અપની ચીજેં ફટ લે
જાઈ જા સકેં ઇસ તરહ રખ
દેતે હેં। ચોર આતા હૈ। વહ
ઘબરાતા હૈ। યહ સબ ઉસે નયા
હી માલૂમ હોતા હૈ। માલ તો
વહ લે જાતા હૈ, લેકિન ઉસકા
મન ચક્કરમેં પડ જાતા હૈ। વહ
ગાંવમેં જાંચ-પડતાલ કરતા
હૈ। આપકી દયાકે બારેમેં

તેને જાણ થઈ. એ પસ્તાયો
ને તમારી માફી માગી.
તમારી જણસ પાછી લાવ્યો.
તેણે ચોરીનો ધંધો છોડ્યો.
તમારો તે સેવક બન્યો.
તમે તેને ધંધે વળગાડ્યો.
આ બીજું સાધન.

તમે જુઓ છો કે જુદા
સાધનથી જુદું પરિણામ
આવે છે. બધા ચોર આમ
જ વર્તે અથવા બધામાં
તમારા જેવો દયાભાવ હોય
એમ આમાંથી હું સાબિત
કરવા નથી માગતો. પણ
એટલું જ બતાવવા માગું છું
કે સારાં પરિણામ લાવવાને
સારાં જ સાધન જોઈએ.
અને હમેશાં નહીં, તો
ઘણેખરે ભાગે હથિયારબળ
કરતાં દયાબળ વધારે
જોરાવર છે. હથિયારમાં
હાનિ છે, દયામાં કદી નથી.

હવે અરજીની વાત લઈએ.
જેની પછવાડે બળ નથી
તે અરજી નકામી છે, એ
શંકા વિનાની વાત છે.
છતાં મરહૂમ જસ્ટિસ રાનડે
કહેતા કે અરજી એ લોકોને
કેળવવાનું સાધન છે. તેથી
લોકોને પોતાની સ્થિતિનું
ભાન આપી શકાય છે
ને રાજકર્તાને ચેતવણી

તેને જાણ થઈ. એ પસ્તાયો. ને તમારી
માફી માગી. તમારી જણસ પાછી લાવ્યો.
તેણે ચોરીનો ધંધો છોડ્યો. તમારો તે સેવક બન્યો.
તમે તેને ધંધે વળગાડ્યો. આ પછી એક
બીજું સાધન. તમે જુઓ છો કે સર્વજન
જુદા વાંધાથી જુદું પરિણામ આવે છે.
બધા ચોર આમ જ વર્તે અથવા બધામાં
તમારા જેવો દયાભાવ હોય એમ
આમાંથી હું સાબિત કરવા નથી માગતો.
પણ એટલું જ બતાવવા માગું છું કે સારાં
પરિણામ લાવવાને સારાં જ સાધન જોઈએ.
અને હમેશાં નહીં, તો ઘણેખરે
ભાગે હથિયારબળ કરતાં દયાબળ
વધારે જોરાવર છે. હથિયારમાં હાનિ છે
દયામાં કદી નથી.

હવે અરજીની વાત લઈએ. અરજી
સાધનથી જુદું પરિણામ
આવે છે. બધા ચોર આમ
જ વર્તે અથવા બધામાં
તમારા જેવો દયાભાવ હોય
એમ આમાંથી હું સાબિત
કરવા નથી માગતો. પણ
એટલું જ બતાવવા માગું છું
કે સારાં પરિણામ લાવવાને
સારાં જ સાધન જોઈએ.
અને હમેશાં નહીં, તો
ઘણેખરે ભાગે હથિયારબળ
કરતાં દયાબળ વધારે
જોરાવર છે. હથિયારમાં
હાનિ છે, દયામાં કદી નથી.

your pardon, returns you your things, and leaves off the stealing habit. He becomes your servant, and you find for him honourable employment. This is the second method. Thus, you see, different means have brought about totally different results. I do not wish to deduce from this that robbers will act in the above manner or that all will have the same pity and love like you, but I only wish to show that fair means alone can produce fair results, and that, at least in the majority of cases, if not indeed in all, the force of love and pity is infinitely greater than the force of arms. There is harm in the exercise of brute force, never in that of pity.

Now we will take the question of petitioning. It is a fact beyond dispute that a petition, without the backing of force, is useless. However, the late Justice Ranade used to say that petitions served a useful purpose because they were a means of educating people. They give the latter an idea of their condition and warn the rulers.

उसको मालूम होता है। वह पछताता है और आपसे माफी माँगता है। आपकी चीजें वापस ले आता है। वह चोरीका धंधा छोड़ देता है। आपका सेवक बन जाता है। आप उसे कामधंधेसे लगा देते हैं। यह दूसरा साधन है।

आप देखते हैं कि अलग अलग साधनोंके अलग अलग नतीजे आते हैं। सब चोर ऐसा ही बरताव करेंगे या सबमें आपका-सा दयाभाव होगा, ऐसा मैं इससे साबित नहीं करना चाहता। लेकिन यही दिखाना चाहता हूँ कि अच्छे नतीजे लानेके लिए अच्छे ही साधन चाहिये। और अगर सब नहीं तो ज्यादातर मामलोंमें हथियार-बलसे दयाबल ज्यादा ताकतवर साबित होता है। हथियारमें हानि है, दयामें कभी नहीं।

अब अरजीकी बात लें। जिसके पीछे बल नहीं है वह अरजी निकम्मी है, इसमें कोई शक नहीं। फिर भी स्व. न्यायमूर्ति रानडे कहते थे कि अरजी लोगोंको तालीम देनेका एक साधन है। उससे लोगोंको अपनी स्थिति का भान कराया जा सकता है और राजकर्ताको चेतावनी

આપી શકાય છે. આમ વિચારતાં અરજી
એ નફાની વસ્તુ નથી. બરોબરીયો માણસ
એરજી કરે તે તેના વિનયની નિશાની ગણાશે.
ગુલામ અરજી કરે તે તેની ગુલામીની
નિશાની છે તે અરજીનો પાછળ બળ
છે તે બરોબરીયાની અરજી છે અને તે
પોતાની માગણી અરજીરૂપે જાહેર કરે
તે તેની ખાનદાની બતાવે છે.

આજીનો પાછળ બે પ્રકારનાં બળ છે
એકનો 'નહીં આપો તો તમને મારીશું'
આ દારૂગોળા બળ છે. તેનું ખરાબ પરિણામ
આપણે જોઈ ગયા. બીજું બળ તે
આ છે 'તમે નહીં આપો તો અમે તમારા
અરજીદાર નહીં રહીએ. અમે અરજીદાર
હોઈશું તો તમે બાદશાહ રહેશો. અમે
તમારી સાથે રમવાના નથી! આ બળ
તે દયા બળ કહો, આત્મબળ કહો, સત્યા
ગ્રહ કહો. તે બળ અસ્પર્શના શિખર છે
એ અને તે બળ વાપરનાર પોતાની
સ્થિતિ બરોબર સમજનારો છે. તેનો
સમાવેશ આપણા ધરડાઓએ 'એક
છત્રીસ રોગરે હરે તેમાં કયો છે'

From this point of view, they are not altogether useless. A petition of an equal is a sign of courtesy; a petition from a slave is a symbol of his slavery. A petition backed by force is a petition from an equal and, when he transmits his demand in the form of a petition, it testifies to his nobility. Two kinds of force can back petitions. "We shall hurt you if you do not give this," is one kind of force; it is the force of arms, whose evil results we have already examined. The second kind of force can thus be stated: "If you do not concede our demand, we shall be no longer your petitioners. You can govern us only so long as we remain the governed; we shall no longer have any dealings with you." The force implied in this may be described as love-force, soul-force, or, more popularly but less accurately, passive resistance. This force is indestructible. He who uses it perfectly understands his position. We have an ancient proverb which literally means: "One negative cures thirty-six diseases."

દી જા સકતી છે. યોં સોચેં
તો અરજી નિકમી चीज
है। बराबरीका आदमी
अरजी करेगा तो वह उसकी
नम्रताकी निशानी मानी
जायगी। गुलाम अरजी करेगा
तो वह उसकी गुलामीकी
निशानी होगी। जिस अरजीके
पीछे बल है वह बराबरीके
आदमीकी अरजी है; और
वह अपनी माँग अरजीके
रूपमें रखता है, यह उसकी
खानदानियतको बताता है।

અરજીકે પીછે દો તરહકે
બલ હોતે હેં: "અગર આપ
નહીં દેંગે તો હમ આપકો
મારેંગે।" यह गोला-बारूदका
बल है। इसका बुरा नतीजा
हम देख चुके। दूसरा बल यह
है: "अगर आप नहीं देंगे तो
हम आपके अरजदार नहीं
रहेंगे। हम अरजदार होंगे तो
आप बादशाह बने रहेंगे। हम
आपके साथ कोई व्यवहार
नहीं रखेंगे।" इस बलको चाहे
दयाबल कहें, चाहे आत्मबल
कहें या सत्याग्रह कहें। यह
बल अविनाशी है और इस
बलका उपयोग करनेवाला
अपनी हालतको बराबर
समझता है। इसका समावेश
हमारे बुजुर्गोंने 'एक नाहीं सब
रोगोंकी दवामें किया है।

તે બળ જેનામાં છે તેની
પાસે હથિયારબળ કામ
કરી શકતું જ નથી.

બચ્ચું આગમાં પગ મૂકે/તેને
દબાવવાની વાતનો દાખલો
તપાસતાં તમે હારી જવાના
છો. તમે બચ્ચાની ઉપર
શું કરો છો? કદી માનો કે
બચ્ચું તમારી પાસે એવું
જોર કરી શકે કે તમને
તે મારીને આગમાં જશે;
આગમાં જતું તે અટકશે
જ નહીં. એનો ઉપાય
તમારી પાસે આ છે: કાં
તો આગમાં જતું અટકાવવા
તમારે તેનો પ્રાણ લેવો
અથવા તો તેને આગમાં
જતું તમે નથી જોઈ શકતા,
તેથી તમે તેને તમારો પ્રાણ
આપો. તમે બચ્ચાનો પ્રાણ
તો નથી લેવાના. તમારામાં
દયાભાવ સંપૂર્ણ નહીં
હોય તો તમે તમારો પ્રાણ
નહીં આપો એવો સંભવ
છે. તો તમે લાચારીથી
બચ્ચાને આગમાં જવા દેશો.
એટલે તમે બચ્ચાની ઉપર
હથિયારબળ નથી વાપરતા.
બચ્ચાને તમે બીજી રીતે
રોકી શકો તો રોકો એ
ઓછું; પણ તે હથિયારબળ
છે એમ ન માની લેજો.

તે બચ્ચેનામાં છે તેનો પાસે હથિયાર
બળ કામ કરી શકતું જ નથી.
બચ્ચું આગમાં પગ મૂકે તેને
દબાવવાની વાતનો દાખલો તપાસતાં
તમે હારી જવાના છો. તમે બચ્ચાની ઉપર
શું કરો છો? કદી માનો કે બચ્ચું તમારી
પાસે એવું જોર કરી શકે કે તમને તે મારી
ને આગમાં જશે. આગમાં જતાં તે અટકશે
જ નહીં. એનો ઉપાય તમારી પાસે
આ છે. કાં તો આગમાં જતું અટકાવવા
તમારે તેનો પ્રાણ લેવો અથવા તો
તેને આગમાં જતું તમે નહીં જોઈ શકો
શકતા તેથી તમે તેને તમારો પ્રાણ
આપો છો. તમે બચ્ચાનો પ્રાણ તો
નથી લેવાના. તમારામાં દયા
ભાવ સંપૂર્ણ નહીં હોય તો તમે તમારો
પ્રાણ નહીં આપો એ સંભવ છે. તો તમે
લાચારીથી બચ્ચાને આગમાં જવા દેશો.
એટલે તમે બચ્ચાની ઉપર હથિયાર
બળ નથી વાપરતા. બચ્ચાને તમે બીજી
રીતે રોકી શકો તો રોકો તે ઓછું.
પણ હથિયાર બળ છે એમ ન માની લેજો.

The force of arms is powerless when matched against the force of love or the soul.

Now we shall take your last illustration, that of the child thrusting its foot into fire. It will not avail you. What do you really do to the child? Supposing that it can exert so much physical force that it renders you powerless and rushes into fire, then you cannot prevent it. There are only two remedies open to you – either you must kill it in order to prevent it from perishing in the flames, or you must give your own life because you do not wish to see it perish before your very eyes.

You will not kill it. If your heart is not quite full of pity, it is possible that you will not surrender yourself by preceding the child and going into the fire yourself. You, therefore, helplessly allow it to go into the flames. Thus, at any rate, you are not using physical force. I hope you will not consider that it is still physical force, though of a low order, when you would

યહ બલ જિસમેં હૈં ઉસકા
હથિયાર-બલ કુછ નહીં
બિગાડ સકતા।

બચ્ચા અગર આગમેં પૈર રખે,
તો ઉસકો દબાનેકી મિસાલકી
છાનવીન કરનેમેં તો આપ હાર
જાયેંગે। બચ્ચેકે સાથ આપ
ક્યા કરેંગે? માન લીજિયે
કિ બચ્ચા એસા જોર કરે કિ
આપકો મારકર વહ આગમેં
જા પડે। તબ તો આગમેં
પડે બિના વહ રહેગા હી
નહીં। ઉસકા ઉપાય આપકે
પાસ યહ હૈં: યા તો આગમેં
પડનેસે રોકનેકે લિયે આપ
ઉસકે પ્રાણ લે લેં, યા ઉસકા
આગમેં પડના આપસે દેખા
નહીં જાતા ઉસલિયે આપ
સ્વયં આગમેં પડકર અપની
જાન દે દેં। આપ બચ્ચેકે
પ્રાણ તો નહીં હી લેંગે। આપમેં
અગર સંપૂર્ણ દયાભાવ ન
હો, તો મુમકિન હૈં કિ આપ
અપને પ્રાણ નહીં દેંગે। તો
ફિર લાચારીસે આપ બચ્ચેકો
આગમેં કૂદને દેંગે। ઉસ તરહ
આપ બચ્ચે પર હથિયાર-
બલકા ઉપયોગ નહીં કરતે
હેં। બચ્ચેકો આપ ઓર કિસી
તરહ રોક સકેં તો રોકેંગે;
ઓર વહ બલ કમ દર્જેકા
લેકિન હથિયાર-બલ હી હોગા
એસા ખી આપ ન સમજ લેં।

એ બળ જુદા જ પ્રકારનું છે.
તે જ સમજી લેવાનું રહ્યું છે.
વળી બચ્ચાને અટકાવવામાં
તમે માત્ર બચ્ચાનો સ્વાર્થ જુઓ છો.
જેની ઉપર
અંકુશ મૂકવા માગો છો
તેના જ સ્વાર્થને ખાતર તમે
અંકુશ મૂકશો. આ દાખલો
અંગ્રેજને લાગુ પડતો જ
નથી. તમે અંગ્રેજની ઉપર
હથિયારબળ વાપરવા
માગો તેમાં તમારો જ,
એટલે પ્રજાનો સ્વાર્થ જુઓ
છો. તેમાં દયા લેશમાત્ર
નથી. જો તમે એમ કહો
કે અંગ્રેજ અધમ કામ
કરે છે તે આગ છે, તે
આગમાં અજ્ઞાનથી જાય
છે, તેમાંથી તમે દયા ખાઈ
અજ્ઞાનીને એટલે બચ્ચાને
બચાવવા માગો છો, તો તે
અખતરો અજમાવવા તમારે
જ્યાં જ્યાં જે જે માણસ
અધમ કામ કરતા હોય
ત્યાં ત્યાં પહોંચવું પડશે,
અને ત્યાં ત્યાં સામેનાનો —
બચ્ચાનો — પ્રાણ લેવાને
બદલે તમારો પ્રાણ હોમવો
પડશે. એટલો પુરુષાર્થ કરવા
ધારો તો તમે મુખત્યાર
છો. વાત અસંભવિત છે.

forcibly prevent the child from rushing towards the fire if you could.

That force is of a different order and we have to understand what it is.

Remember that, in thus preventing the child, you are minding entirely its own interest, you are exercising authority for its sole benefit. Your example does not apply to the English. In using brute force against the English you consult entirely your own, that is the national, interest. There is no question here either of pity or of love. If you say that the actions of the English, being evil, represent fire, and that they proceed to their actions through ignorance, and that therefore they occupy the position of a child and that you want to protect such a child, then you will have to overtake every evil action of that kind by whomsoever committed and, as in the case of the evil child, you will have to sacrifice yourself. If you are capable of such immeasurable pity, I wish you well in its exercise.

वह बल और ही प्रकारका है। उसीको समझ लेना है। बच्चेको रोकनेमें आप सिर्फ बच्चेका स्वार्थ देखते हैं। जिसके ऊपर आप अंकुश रखना चाहते हैं, उस पर उसके स्वार्थके लिए ही अंकुश रखेंगे। यह मिसाल अंग्रेजों पर जरा भी लागू नहीं होती। आप अंग्रेजों पर जो हथियार-बलका उपयोग करना चाहते हैं, उसमें आप अपना ही यानी प्रजाका स्वार्थ देखते हैं। उसमें दया जरा भी नहीं है। अगर आप यों कहें कि अंग्रेज जो अधम — नीच काम करते हैं वह आग है, वे आगमें अज्ञानके कारण जाते हैं और आप दयासे अज्ञानीको यानी बच्चेको उससे बचाना चाहते हैं, तो इस प्रयोगको आजमाने के लिए आपको जहाँ-जहाँ जो भी आदमी नीच काम करता होगा वहाँ वहाँ पहुँचना होगा और सामनेवालेके — बच्चेके — प्राण लेनेके बजाय अपने प्राणोंकी आहुति देनी पड़ेगी। इतना पुरुषार्थ आप करना चाहें तो कर सकते हैं, आप स्वतंत्र हैं। पर यह बात बिलकुल असंभव है।

૧૭.

સત્યાગ્રહ — આત્મબળ

વાચક: તમે જે સત્યાગ્રહ
અથવા આત્મબળની
વાત કરો છો તેનો કંઈ
ઐતિહાસિક પુરાવો છે?
આજ લગી એક પણ પ્રજા
તેવા બળથી ચઢી હોય
તેવું જોવામાં નથી આવતું.
મારફડ વિના દુષ્ટ સીધા
રહે જ નહીં, એવી પ્રતીતિ
હજુ પણ રહ્યાં કરે છે.

અધિપતિ: કવિ
તુલસીદાસજીએ ગાયું છે કે,
'દયા ધરમકો મૂલ હૈ,
દેહ મૂલ અભિમાન;
તુલસી દયા ન છાંડિયે,
જબ લગ ઘટમેં પ્રાન.'

મને તો આ વાક્ય
શાસ્ત્રવચન જેવું જણાય
છે. જેમ બે ને બે તે ચાર
જ હોય, તેટલો ભરોસો
ઉપરના વાક્ય ઉપર પડે
છે. દયાબળ તે આત્મબળ
છે, તે સત્યાગ્રહ છે. અને
આ બળના પુરાવા ડગલે
ડગલે નજરે આવી રહે છે.
તે બળ ન હોય તો પૃથ્વી
રસાતળ પહોંચી ગઈ હોત.
પણ તમે તો ઐતિહાસિક
પુરાવો માગો છો. એટલે
આપણે ઇતિહાસ

૧૬૨
हिंद स्वराज
૫૬૨૩૧ ૧૭૫

સત્યાગ્રહ — આત્મબળ
માં. તમે જે સત્યાગ્રહ અથવા આત્મબળની
વાત કરો છો તેનો કંઈ ઇતિહાસિક
પુરાવો જો? આજ લગી એક પણ પ્રજા
તેવા બળથી ચઢી હોય તેવું જોવામાં
નથી આવતું. મારફડ વિના દુષ્ટ સીધા
રહે જ નહીં, એવી પ્રતીતિ હજુ પણ રહ્યા
કરે છે.
કવિ તુલસીદાસજીએ ગાયું છે કે
દયા ધરમકો મૂલ હૈ, દેહ મૂલ અભિમાન
તુલસી દયા ન છાંડિયે, જબ લગ ઘટમેં પ્રાન.
એવું તો આવાક્ય શાસ્ત્ર વચન જેવું
જણાય છે. જેમ બે ને બે તે ચાર
તેટલો ભરોસો ઉપરના વાક્ય ઉપર પડે છે.
દયા બળ તે આત્મબળ છે તે સત્યાગ્રહ
છે. અને આ બળના પુરાવા ડગલે ડગલે
નજરે આવી રહે છે. તે બળ ન હોય તો
પૃથ્વી રસાતળ પહોંચી ગઈ હોત.
પણ તમે તો ઇતિહાસિક પુરાવા
માગો છો. એટલે આપણે ઇતિહાસ

• 17 •
PASSIVE RESISTANCE

Reader: Is there any historical evidence as to the success of what you have called soul-force or truth-force? No instance seems to have happened of any nation having risen through soul-force. I still think that the evil-doers will not cease doing evil without physical punishment.

Editor: The poet Tulsidas has said: "Of religion, pity or love is the root, as egotism of the body. Therefore, we should not abandon pity so long as we are alive." This appears to me to be a scientific truth. I believe in it as much as I believe in two and two being four. The force of love is the same as the force of the soul or truth. We have evidence of its working at every step. The universe would disappear without the existence of that force. But you ask for historical evidence. It is, therefore, necessary to know what

૧૭

સત્યાગ્રહ — આત્મબળ

પાઠક: આપ जिस सत्याग्रह
या आत्मबलकी बात
करते हैं, उसका इतिहासमें
कोई प्रमाण है? आज तक
दुनियाका एक भी राष्ट्र
इस बलसे ऊपर चढ़ा हो,
ऐसा देखनेमें नहीं आता।
मार-काटके बिना बुरे
लोग सीधे रहेंगे ही नहीं,
ऐसा विश्वास अभी भी
मेरे मनमें बना हुआ है।

સંપાદક: કવિ
તુલસીદાસજીને લિખા છે:
'दया धरमको मूल है,
पापमूल' अभिमान,
तुलसी दया न छाँड़िये,
जब लग घटमें प्राण।'

मुझे तो यह वाक्य शास्त्र-
वचन जैसा लगता है। जैसे
दो और दो चार ही होते
हैं, उतना ही भरोसा मुझे
ऊपरके वचन पर है। दयाबल
आत्मबल है, सत्याग्रह है।
और इस बलके प्रमाण पग
पग पर दिखाई देते हैं। अगर
यह बल नहीं होता, तो पृथ्वी
रसातल(सात पातालोंमें से
एक)में पहुँच गई होती।
लेकिन आप तो इतिहासका
प्रमाण चाहते हैं। इसके
लिए हमें इतिहासकां
१ गांधीजीने 'देहमूल' पाठ
लिया है। -अनुवादक

કોને કહીએ છીએ
તે જાણવું પડશે.

‘ઇતિહાસ’નો શબ્દાર્થ ‘આમ થઈ ગયું’ એ છે. એ અર્થ કરીએ તો તમને સત્યાગ્રહનાં પ્રમાણ પુષ્કળ આપી શકાશે. જે અંગ્રેજી શબ્દનો ‘ઇતિહાસ’ એ તરજુમો છે અને જે શબ્દનો અર્થ બાદશાહોની તવારીખ છે, તે અર્થ લેતાં સત્યાગ્રહનું પ્રમાણ હોઈ ન શકે. કથીરની ખાણમાં તમે ચાંદી શોધશો તે કેમ મળશે? ‘હિસ્ટ્રી’માં દુનિયાના કોલાહલની જ કહાણી મળશે. તેથી ગોરા લોકોમાં કહેવત છે કે જે પ્રજાને ‘હિસ્ટ્રી’ (કોલાહલ) નથી તે પ્રજા સુખી છે. રાજાઓ કેમ રમતા, તેઓ કેમ ખૂન કરતા, તેઓ કેમ વેર બાંધતા, એ બધું ‘હિસ્ટ્રી’માં મળી આવે છે. જો આ જ ઇતિહાસ હોય, જો આટલું જ થયું હોય, તો દુનિયા ક્યારની ડૂબી ગઈ હોય. જો દુનિયાની કથા લડાઈથી શરૂ થતી હોય તો આજે એક પણ માણસ જીવતો ન હોય. જે પ્રજા લડાઈનો જ ભોગ થઈ પડી છે તેની આવી જ દશા થઈ છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના હબસી લોકોનું નિકંદન થઈ ગયું છે. તેઓમાંના ભાગ્યે જ કોઈને ઓસ્ટ્રેલિયાના ગોરાઓએ

કોને કહીયું હોય તે જાણવું પડશે
'ઇતિહાસ' એ નો શબ્દાર્થ એ છે
'આમ થઈ ગયું' એ છે એ અર્થ કરીએ તો
તમને સત્યાગ્રહ નો પ્રમાણ પુષ્કળ આપી શકાશે
જે અંગ્રેજી શબ્દનો 'ઇતિહાસ' એ તરજુમો છે
અને જે શબ્દનો અર્થ બાદશાહોની તવારીખ છે
તે અર્થ લેતાં સત્યાગ્રહનું પ્રમાણ હોઈ ન
શકે. કથીરની ખાણમાં તમે ચાંદી શોધશો
તે કેમ મળશે? 'હિસ્ટ્રી'માં દુનિયાના
કોલાહલની કહાણી મળશે. તેથી ગોરા
લોકોમાં કહેવત છે કે જે પ્રજાને 'હિસ્ટ્રી'
કોલાહલ નથી તે પ્રજા સુખી છે. રાજાઓ કેમ
રમતા, તેઓ કેમ ખૂન કરતા, તેઓ કેમ
વેર બાંધતા, એ બધું 'હિસ્ટ્રી'માં મળી
આવે છે. જો આ જ ઇતિહાસ હોય, જો આટલું
જ થયું હોય, તો દુનિયા ક્યારની ડૂબી ગઈ હોય.
જો દુનિયાની કથા લડાઈથી શરૂ થતી હોય
તો આજે એક પણ માણસ જીવતો
નહોય. જે પ્રજા લડાઈનો જ ભોગ થઈ પડી છે
તેની આવી જ દશા થઈ છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના
હબસી લોકોનું નિકંદન થઈ ગયું છે. તેઓમાં
ના ભાગ્યે જ કોઈને ઓસ્ટ્રેલિયાના ગોરાઓએ

અર્થ જાનના હોગા।

‘ઇતિહાસ’ના શબ્દાર્થ છે:
‘ऐसा हो गया।’ ऐसा अर्थ
करें तो आपको सत्याग्रहके
कई प्रमाण दिये जा सकेंगे।
‘इतिहास’ जिस अंग्रेजी
शब्दका तरजुमा है और
जिस शब्दका अर्थ बादशाहों
या राजाओंकी तवारीख
होता है, उसका अर्थ लेनेसे
सत्याग्रहका प्रमाण नहीं मिल
सकता। जस्तेकी खानमें आप
अगर चाँदी ढूँढने जायें, तो
वह कैसे मिलेगी? ‘हिस्ट्री’में
दुनियाके कोलाहलकी ही
कहानी मिलेगी। इसलिए
गोरे लोगोंमें कहावत है
कि जिस राष्ट्रकी ‘हिस्ट्री’
(कोलाहल) नहीं है वह राष्ट्र
सुखी है। राजा लोग कैसे
खेलते थे, कैसे खून करते थे,
कैसे बैर रखते थे, यह सब
‘हिस्ट्री’में मिलता है। अगर
यही इतिहास होता, अगर
इतना ही हुआ होता, तब
तो यह दुनिया कबकी डूब
गई होती। अगर दुनियाकी
कथा लड़ाईसे शुरू हुई होती,
तो आज एक भी आदमी
जिंदा नहीं रहता। जो प्रजा
लड़ाईका ही भोग (शिकार)
बन गई, उसकी ऐसी ही दशा
हुई है। आस्ट्रेलियाके हब्सी
लोगोंका नामोनिशान मिट
गया है। आस्ट्रेलियाके गोरोने
उनमें से शायद ही किसीको

history means. The Gujarati equivalent means: “It so happened.” If that is the meaning of history, it is possible to give copious evidence. But, if it means the doings of the kings and emperors, there can be no evidence of soul-force or passive resistance in such history. You cannot expect silver ore in a tin mine. History, as we know it, is a record of the wars of the world, and so there is a proverb among Englishmen that a nation which has no history, that is, no wars, is a happy nation. How kings played, how they became enemies of one another, how they murdered one another, is found accurately recorded in history, and if this were all that had happened in the world, it would have been ended long ago. If the story of the universe had commenced with wars, not a man would have been found alive today. Those people who have been warred against have disappeared as, for instance, the natives of Australia of whom hardly a man was left alive by the intruders.

એનો એ જીવવા દીધા છે. જેઓનો બડ નીકળી
ગઈ છે તેઓ સત્યાગ્રહી નહતા. જે જીવશે તે
જેશે કે આસ્ટ્રેલિયાના ગોરાના પણ તેવા જ હાલ
થશે. જેઓ તલવાર ચલાવે છે તેમનું મોત તલવાર
થી જ થાય છે. તારાનું મોત પાણીમાં છે એવી
આપણામાં કહેણી છે.

દુનિયામાં આટલા બધા માણસો
હજી છે એ જણાવે છે કે દુનિયાનું બધાં સત્ય,
દયા અને આત્મબળ ઉપર છે. એટલે મોટો
ઈતિહાસિક પુરાવો તો એજ છે કે દુનિયા
લડાઈના હંગામો છતાં બની છે એટલે
લડાઈના બળ કરતાં બીજું બળ તે જોવાયેલું
છે.

જ્યારે, બલકે લાખો માણસો પ્રેમ વશ
રહી પોતાનું જીવન ગુજારે છે સૌકો કુટુંબોના
કરોડો સમાવેશ પ્રેમભાવનામાં થઈ જાય છે.
સૈંકડો પ્રજા સંપથી રહેલી છે એની નોંધ
‘હિસ્ટરી’ લેતી નથી. ‘હિસ્ટરી’ લઈ પણ ન શકે
જ્યારે આ દયાનો, પ્રેમનો કે સત્યનો પ્રવાહ
રોકાય છે. તેમાં ભંગાણ પડે છે ત્યારે જ
તેનો નોંધ તવારીખે મળે છે. એક કુટુંબના

જીવવા દીધા છે. જેઓની
જડ નીકળી ગઈ છે
તેઓ સત્યાગ્રહી ન હતા.
જે જીવશે તે જોશે કે
ઓસ્ટ્રેલિયાના ગોરાના પણ
તેવા જ હાલ થશે. ‘જેઓ
તલવાર ચલાવે છે તેમનું
મોત તલવારથી થાય છે.’
‘તારાનું મોત પાણીમાં છે’,
એવી આપણામાં કહેતી છે.

દુનિયામાં આટલા બધા
માણસો હજી છે એ
જણાવે છે કે દુનિયાનું
બંધારણ હથિયારબળ ઉપર
નથી, પણ સત્ય, દયા કે
આત્મબળ ઉપર છે. એટલે
મોટો ઐતિહાસિક પુરાવો તો
એ જ છે કે દુનિયા લડાઈના
હંગામો છતાં બની છે.
એટલે લડાઈના બળ કરતાં
બીજું બળ તેનો આધાર છે.

હજારો બલકે લાખો
માણસો પ્રેમવશ રહી
પોતાનું જીવન ગુજારે છે.
કરોડો કુટુંબોના કલેશનો
સમાવેશ પ્રેમભાવનામાં
થઈ જાય છે. સૈંકડો પ્રજા
સંપથી રહેલી છે એની
નોંધ ‘હિસ્ટરી’ લેતી નથી,
‘હિસ્ટરી’ લઈ પણ ન શકે.
જ્યારે આ દયાનો, પ્રેમનો
કે સત્યનો પ્રવાહ રોકાય
છે, તેમાં ભંગાણ પડે છે,
ત્યારે જ તેની નોંધ તવારીખે
મળે છે. એક કુટુંબના

Mark, please, that these natives did not use soul-force in self-defence, and it does not require much foresight to know that the Australians will share the same fate as their victims. “Those that take the sword shall perish by the sword.” With us the proverb is that professional swimmers will find a watery grave.

The fact that there are so many men still alive in the world shows that it is based not on the force of arms but on the force of truth or love. Therefore, the greatest and most unimpeachable evidence of the success of this force is to be found in the fact that, in spite of the wars of the world, it still lives on.

Thousands, indeed tens of thousands, depend for their existence on a very active working of this force. Little quarrels of millions of families in their daily lives disappear before the exercise of this force. Hundreds of nations live in peace. History does not and cannot take note of this fact. History is really a

જીને દિયા છે. જિનકી જડ
હી खतम हो गई, वे लोग
सत्याग्रही नहीं थे। जो
जिंदा रहेंगे वे देखेंगे कि
आस्ट्रेलियाके गोरे लोगोंके
भी यही हाल होंगे। ‘जो
तलवार चलाते हैं उनकी
मौत तलवारसे ही होती है।’
हमारे यहाँ ऐसी कहावत है
कि ‘तैराककी मौत पानीमें’।

दुनियामें इतने लोग आज भी
जिंदा हैं, यह बताता है कि
दुनियाका आधार हथियार-
बल पर नहीं है, परन्तु सत्य,
दया या आत्मबल पर है।
इसका सबसे बड़ा प्रमाण तो
यही है कि दुनिया लड़ाईके
हंगामोंके बावजूद टिकी
हुई है। इसलिए लड़ाईके
बलके बजाय दूसरा ही
बल उसका आधार है।

हजारों बल्कि लाखों लोग
प्रेमके बस रहकर अपना
जीवन बसर करते हैं।
કરોડો કુટુંબોના કલેશ
પ્રેમકી ભાવનામાં સમા જાતા
હૈ, ડૂબ જાતા હૈ। સૈંકડો
રાષ્ટ્ર મેલજોલસે રહે હૈ,
इसको ‘हिस्टरी’ नोट नहीं
करती; ‘हिस्टरी’ कर भी
नहीं सकती। जब इस
दयाकी, प्रेमकी और सत्यकी
धारा रुकती है, टूटती है,
तभी इतिहासमें वह लिखा
जाता है। एक कुटुम्बके

એ ભાઈ લડ્યા. તેમાં એકે બીજાની સામે
સત્યાગ્રહ વાપર્યું અને પાછા સંપી રહેવા લાગ્યા
અને નોંધ કોણ લે છે? જો
બંને ભાઈમાં વકીલોની
મદદથી કે એવાં બીજાં
કારણોથી વેરભાવ વધતાં,
તેઓ હથિયારથી કે
અદાલતો (અદાલત તો
એક પ્રકારનું હથિયાર,
શરીરબળ છે.) થી લડત તો
તેઓનાં નામ છાપે ચઢત,
આડોશીપાડોશી જાણત
અને વખતે તવારીખમાં
નોંધાત. જેમ કુટુંબોમાં, જેમ
જમાતોમાં, જેમ સંઘોમાં
તેમ જ પ્રજામાં સમજી લેવું.
કુટુંબોમાં એક કાયદો અને
પ્રજામાં બીજો એમ માનવાનું
કંઈ જ કારણ નથી. 'હિસ્ટ્રી'
એ અસ્વાભાવિક બિનાની
નોંધ લે છે. સત્યાગ્રહ એ
સ્વાભાવિક છે એટલે તેની
નોંધ લેવાપણું રહેતું નથી.

વાચક: તમે કહો છો એ
પ્રમાણે તો સમજાય છે
કે, સત્યાગ્રહના દાખલા
ઈતિહાસે ન જ ચડી શકે;
આ સત્યાગ્રહ વધારે
સમજવાની જરૂર છે. તમે
શું કહેવા માગો છો તે
વધારે ચોખવટ કરી

record of every interruption of the even working of the force of love or of the soul. Two brothers quarrel; one of them repents and re-awakens the love that was lying dormant in him; the two again begin to live in peace; nobody takes note of this. But if the two brothers, through the intervention of solicitors or some other reason take up arms or go to law — which is another form of the exhibition of brute force, — their doings would be immediately noticed in the Press, they would be the talk of their neighbours and would probably go down to history. And what is true of families and communities is true of nations. There is no reason to believe that there is one law for families and another for nations. History, then, is a record of an interruption of the course of nature. Soul-force, being natural, is not noted in history.

Reader: According to what you say, it is plain that instances of this kind of passive resistance are not to be found in history. It is necessary to understand this

દો ભાઈ લડે. इसमें एकने दूसरेके खिलाफ सत्याग्रहका बल काममें लिया। दोनों फिरसे मिल-जुलकर रहने लगे। इसका नोट कौन लेता है? अगर दोनों भाईयोंमें वकीलोंकी मददसे या दूसरे कारणोंसे वैरभाव बढ़ता और वे हथियारों या अदालतों (अदालत एक तरहका हथियार-बल, शरीर-बल ही है) के जरिये लड़ते, तो उनके नाम अखबारोंमें छपते, अड़ोस-पड़ोसके लोग जानते और शायद इतिहासमें भी लिखे जाते। जो बात कुटुम्बों, जमातों और इतिहासके बारेमें सच है, वही राष्ट्रोंके बारेमें भी समझ लेना चाहिये। कुटुम्बके लिए एक कानून और राष्ट्रके लिए दूसरा, ऐसा माननेका कोई कारण नहीं है। 'हिस्टरी' अस्वाभाविक बातोंको दर्ज करती है। सत्याग्रह स्वाभाविक है, इसलिए उसे दर्ज करनेकी ज़रूरत ही नहीं है।

पाठक: आपके कहे मुताबिक तो यही समझमें आता है कि सत्याग्रहकी मिसालें इतिहासमें नहीं लिखी जा सकतीं। इस सत्याग्रहको ज्यादा समझनेकी ज़रूरत है। आप जो कुछ कहना चाहते हैं, उसे ज्यादा साफ शब्दोंमें

સમજાવો તો સાહેબ.

અ. સત્યાગ્રહ અથવા
 આત્મબળ એનું અંગ્રેજી
 'પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ' એમ
 કહેવાય છે. એ શબ્દ જે
 માણસોએ પોતાના હક્ક
 મેળવવા પોતે દુઃખ સહન
 કરેલું તે રીતને લાગુ
 પાડવામાં આવેલો છે. એનો
 હેતુ લડાઈબળનો વિરોધી
 છે. જ્યારે મને કંઈ કામ
 પસંદ ન પડે ત્યારે તે કામ
 હું ન કરું તેમાં હું સત્યાગ્રહ
 અથવા આત્મબળ વાપરું છું.
 દાખલા તરીકે, મને લાગુ
 પડતો અમુક કાયદો
 સરકારે પસાર કર્યો. તે
 મને પસંદ નથી. ત્યારે હું
 સરકારની ઉપર હુમલો કરી

સમજાવો તો સાહેબ.

અધિપતિ: સત્યાગ્રહ અથવા
 આત્મબળ એનું અંગ્રેજી
 'પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ' એમ
 કહેવાય છે. એ શબ્દ જે
 માણસોએ પોતાના હક્ક
 મેળવવા પોતે દુઃખ સહન
 કરેલું તે રીતને લાગુ
 પાડવામાં આવેલો છે. એનો
 હેતુ લડાઈબળનો વિરોધી
 છે. જ્યારે મને કંઈ કામ
 પસંદ ન પડે ત્યારે તે કામ
 હું ન કરું તેમાં હું સત્યાગ્રહ
 અથવા આત્મબળ વાપરું છું.
 દાખલા તરીકે, મને લાગુ
 પડતો અમુક કાયદો
 સરકારે પસાર કર્યો. તે
 મને પસંદ નથી. ત્યારે હું
 સરકારની ઉપર હુમલો કરી

passive resistance more fully. It will be better, therefore, if you enlarge upon it.

Editor: Passive resistance is a method of securing rights by personal suffering; it is the reverse of resistance by arms. When I refuse to do a thing that is repugnant to my conscience, I use soul-force. For instance, the Government of the day has passed a law which is applicable to me. I do not like it. If by using violence I force the Government to repeal the

કહेंगे तो अच्छा होगा।

સંપાદક: સત્યાગ્રહ या आत्मबलको अंग्रेजीमें 'पैसिव रेजिस्टेंस' कहा जाता है। जिन लोगोंने अपने अधिकार पानेके लिए खुद दुख सहन किया था, उनके दुख सहनेके ढंगके लिए यह शब्द बरता गया है। उसका ध्येय लड़ाईके ध्येयसे उलटा है। जब मुझे कोई काम पसन्द न आये और वह काम मैं न करूँ, तो उसमें मैं सत्याग्रह या आत्मबलका उपयोग करता हूँ।

मिसालके तौर पर, मुझे लागू होनेवाला कोई कानून सरकारने पास किया। वह कानून मुझे पसन्द नहीं है। अब अगर मैं सरकार पर हमला करके यह

કામદો રદ કરાવું તો મેં
શરીરબળ વાપર્યું. જો હું
તે કામદો કબૂલ જ ન
કરું ને તેને લીધે પડતી
સજા ભોગવી લઉં, તો મેં
આત્મબળ અથવા સત્યાગ્રહ
વાપર્યો. સત્યાગ્રહમાં હું
આપભોગ આપું છું.

આપભોગ આપવો
તે પરભોગ કરવા કરતાં
સરસ છે એમ મનુષ્યને
કહેશે. વહા સત્યાગ્રહ
જો મનમાં નો મન
માટે રાખવો નામ
મનમાં જ રાખી દુખ ભોગવે
ઓતે માટેની મનમાં
સજા પોતે ઉઠાવે. એવા
દાણ બનાવો મન
ગાંધીજી જેનાં માણસો
ગરમ માથે મનમાં રાખે
માણસ બેઠકે બેઠે

કાયદો રદ કરાવું તો મેં
શરીરબળ વાપર્યું. જો હું
તે કામદો કબૂલ જ ન
કરું ને તેને લીધે પડતી
સજા ભોગવી લઉં, તો મેં
આત્મબળ અથવા સત્યાગ્રહ
વાપર્યો. સત્યાગ્રહમાં હું
આપભોગ આપું છું.

આપભોગ આપવો તે
પરભોગ કરતાં સરસ છે,
એમ સહુ કોઈ કહેશે.
વળી સત્યાગ્રહથી લડતાં
જો લડત ખોટી હોય તો
માત્ર લડત લેનાર દુઃખ
ભોગવે છે. એટલે પોતાની
ભૂલની સજા પોતે ઉઠાવે
છે. એવા ઘણા બનાવો થઈ
ગયા છે કે જેમાં માણસો
ભૂલથી સામે થયેલા. કોઈ
પણ માણસ બેઠકડક રીતે

law, I am employing what may be termed body-force. If I do not obey the law and accept the penalty for its breach, I use soul-force. It involves sacrifice of self.

Everybody admits that sacrifice of self is infinitely superior to sacrifice of others. Moreover, if this kind of force is used in a cause that is unjust, only the person using it suffers. He does not make others suffer for his mistakes. Men have before now done many things which were subsequently found to have been wrong. No man can claim that he is absolutely in the

કાનૂન રદ કરવાતા હું, તો
કહા જાયગા કિ મેંને શરીર-
બલકા ઉપયોગ કિયા. અગર
મેં ઉસ કાનૂનકો મંજૂર હી
ન કરૂં ઓર ઉસ કારણસે
હોનેવાલી સજા ભુગત લૂં,
તો કહા જાયગા કિ મેંને
આત્મબલ યા સત્યાગ્રહસે
કામ લિયા. સત્યાગ્રહમેં મેં
અપના હી બલિદાન દેતા હૂં.

યહ તો સબ કોઈ કહેંગે કિ
દૂસરેકા ભોગ — બલિદાન
— લેનેસે અપના ભોગ દેના
જ્યાદા અછા હૈ. ઇસકે
સિવા, સત્યાગ્રહસે લડતે હુએ
અગર લડાઈ ગલત ઠહરી,
તો સિર્ફ લડાઈ છેડનેવાલા
હી દુખ ભોગતા હૈ. યાની
અપની ભૂલકી સજા વહ
ખુદ ભોગતા હૈ. એસી કઈ
ઘટનાયેં હુઈ હૈં જિનમેં લોગ
ગલતીસે શામિલ હુએ થે।
કોઈં ભી આદમી દાવેસે યહ

નથી
કદી શકતો કે અમુક કામ
ખરાબ જ છે. પણ
તેને તે ખરાબ માન્યું ત્યારે
તેને સાચું ખરાબ જ
એમ જ તો તેણે ને કર્યું
જે તો કરતાં દુઃખ ભોગવ્યું.
આ સત્યાગ્રહની ચાવી છે.

નાં. ત્યારે તમને તો કદી
મનમાં નથી આવતું કે
માનો કે ખોટું દારો
ગણ્ય. આપણે તો દરેક
કામને માન આપનારી
પણ આપણે જોઈએ.
તમને તો એક જ વિચાર
પણ કે જાણે વળાવવાનો
કો. એક જ વિચાર તો
કહે છે કે કદી ખરાબ
કામ નથી તો માન આપ્યું
જોઈએ. પણ કામ ખરાબ
જોઈએ કામ કરનારને
મારો ને દારો દારો.

નથી કહી શકતો કે અમુક
કાર્ય ખરાબ જ છે. પણ
જ્યારે તેને તે ખરાબ
લાગ્યું ત્યારે તેને સારું તો
તે ખરાબ જ છે. એમ છે
તો તેણે તે ન કરવું ને તેમ
કરતાં દુઃખ ભોગવવું. આ
સત્યાગ્રહની ચાવી છે.

વાચક: ત્યારે તમે તો
કાયદાની સામે થાઓ
છો! આ તો બેવફાદારી
ગણાય. આપણે તો હમેશાં
કાયદાને માન આપનારી
પ્રજા ગણાઈએ છીએ. તમે
તો એક્સ્ટ્રીમિસ્ટથી પણ
આઘે જતા જણાઓ છો.
એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ તો કહે છે
કે, થયેલા કાયદાને તો
માન આપવું જ જોઈએ,
પણ કાયદા ખરાબ છે
તેથી કાયદા કરનારને
મારીને હાંકી કાઢો.

right or that a particular thing is wrong because he thinks so, but it is wrong for him so long as that is his deliberate judgment. It is therefore meet that he should not do that which he knows to be wrong, and suffer the consequence whatever it may be. This is the key to the use of soul-force.

Reader: You would then disregard laws — this is rank disloyalty. We have always been considered a law-abiding nation. You seem to be going even beyond the extremists. They say that we must obey the laws that have been passed, but that if the laws be bad, we must drive out the law-givers even by force.

નહીં કહ સકતા કિ ફલાં
કામ ખરાબ હી હૈ. લેકિન
જિસે વહ ખરાબ લગા, ઉસકે
લિએ તો વહ ખરાબ હી હૈ.
અગર એસા હી હૈ તો ફિર ઉસે
વહ કામ નહીં કરના ચાહિયે
ઔર ઉસકે લિએ દુખ ભોગના,
કષ્ટ સહન કરના ચાહિયે.
યહી સત્યાગ્રહકી કુંજી હૈ.

पाठक: तब तो आप
कानूनके खिलाफ़ होते हैं!
यह बेवफाई कही जायगी।
हमारी गिनती हमेशा कानूनको
माननेवाली प्रजामें होती
है। आप तो 'एक्स्ट्रीमिस्ट'
से भी आगे बढ़ते दीखते
हैं। 'एक्स्ट्रीमिस्ट' कहता है
कि जो कानून बन चुके हैं
उन्हें तो मानना ही चाहिये;
लेकिन कानून खराब हों
तो उनके बनानेवालोंको
मारकर भगा देना चाहिये।

આ. હું આપે જાઉં છું કે
 પાછો રહું છું તેની તમારે
 કે મારે દરકાર હોય
 આપણે તો જે સારું
 છે તે શોધવા ને તે પ્રમાણે
 વર્તવા માગીએ છીએ.
 આપણે કાયદાને
 માન આપનારી પ્રજા છીએ, તેનો
 ખરો અર્થ તો એ છે કે
 આપણે સત્યાગ્રહી પ્રજા
 છીએ. કાયદા પસંદ ન
 પડે ત્યારે આપણે કાયદા
 કરનારનું માથું નથી તોડતા.
 પણ આપણે તે રદ કરાવવા
 સારું લાંઘીએ છીએ.
 આપણે સારા કે નકારા
 કાયદા કબૂલ કરી લઈએ
 છીએ, એ અર્થ તો
 આજકાલનો જોવામાં આવે
 છે. પૂર્વે એવું કંઈ ન હતું.
 મરજીમાં આવે તે કાયદા

અધિપતિ: હું આપે જાઉં
 છું કે પાછો રહું છું તેની
 તમારે કે મારે દરકાર હોય
 નહીં. આપણે તો જે સારું
 છે તે શોધવા ને તે પ્રમાણે
 વર્તવા માગીએ છીએ.

આપણે કાયદાને માન
 આપનારી પ્રજા છીએ, તેનો
 ખરો અર્થ તો એ છે કે
 આપણે સત્યાગ્રહી પ્રજા
 છીએ. કાયદા પસંદ ન
 પડે ત્યારે આપણે કાયદા
 કરનારનું માથું નથી તોડતા.
 પણ આપણે તે રદ કરાવવા
 સારું લાંઘીએ છીએ.

આપણે સારા કે નકારા
 કાયદા કબૂલ કરી લઈએ
 છીએ, એ અર્થ તો
 આજકાલનો જોવામાં આવે
 છે. પૂર્વે એવું કંઈ ન હતું.
 મરજીમાં આવે તે કાયદા

Editor: Whether I go beyond them or whether I do not is a matter of no consequence to either of us. We simply want to find out what is right and to act accordingly. The real meaning of the statement that we are a law-abiding nation is that we are passive resisters. When we do not like certain laws, we do not break the heads of law-givers but we suffer and do not submit to the laws. That we should obey laws whether good or bad is a new-fangled notion. There was no such thing in former days.

સંપાદક: મੈં આમે બઢતા હૂં
 યા પીછે રહતા હૂં, ઇસકી
 પરવાહ ન આપકો હોની
 ચાહિયે, ન મુઝે. હમ તો
 જો અચ્છા હૈં ઉસે યોજના
 ચાહતે હૂં ઓર ઉસકે
 મુતાબિક વરતના ચાહતે હૂં.

હમ કાનૂનકો માનનેવાલી
 પ્રજા હૂં, ઇસકા સહી અર્થ
 તો યહ હૈં કિ હમ સત્યાગ્રહી
 પ્રજા હૂં. કાનૂન જબ પસન્દ
 ન આયેં તબ હમ કાનૂન
 બનાનેવાલોંકા સિર નહીં
 તોડતે, બલ્કિ ઉન્હેં રદ
 કરાનેકે લિએ, ખુદ ઉપવાસ
 કરતે હૂં, ખુદ દુખ ઉઠાતે હૂં.

હમેં અચ્છે યા બુરે કાનૂનકો
 માનના ચાહિયે, એસા અર્થ
 તો આજકલકા હૈં.
 પહલે એસા નહીં થા. તબ
 ચાહે જિસ કાનૂનકો

તોડો તોડતા ને તેની
સજા ઉઠાવી લેતા.
કાયદા આપણને પસંદ
ન હતો તે આપણે પ્રમાણે
આપણે આપણું અંગુ
શિશુ પણ મરદાવી વેદ
જે, ધર્મ વિરુદ્ધ છે તે
જાણીની હદ છે.

સરકારનો કહેવો
આપણે નાગા થઈને
તેમની પાસે નામનું નોશું
આપણે નામનું માન્યતાથી
રહી જોઈ નોશું નોશું સરકારને
કુલ અંગુ કાયદો નમાર
ધર્મનાં કાયદો નમાર
પાસે નાગો નથી જાણતો
નામના રો પણ નથી.
છતાં આપણે અંગુ
આપણા અંગુ અમારા
કે સરકારના નોશું
પાણી નાગા થઈ નામના
રહતાં મધારે રહ્યાંકામ

લોકો તોડતા ને તેની
સજા ઉઠાવી લેતા.

કાયદા આપણને પસંદ ન
હોવા છતાં તે પ્રમાણે ચાલવું
એવું શિક્ષણ મદદથી
વિરુદ્ધ છે, ધર્મવિરુદ્ધ છે
ને ગુલામીની હદ છે.

સરકાર તો કહેશે કે આપણે
નાગા થઈને તેમની પાસે
નાચવું. તો શું આપણે
નાચીશું? સત્યાગ્રહી હોઈ
તો હું તો સરકારને કહું:
'એ કાયદો તમારા ઘરમાં
રાખો. હું તમારી પાસે નાગો
નથી થનારો ને નાચનારો
પણ નથી.' છતાં આપણે
એવા અસત્યાગ્રહી થયા
છીએ કે, સરકારના જોડકાં
પાછળ નાગા થઈ નાચવા
કરતાં વધારે હલકાં કામ

The people disregarded those laws that they did not like and suffered the penalties for their breach. It is contrary to our manhood if we obey laws repugnant to our conscience. Such teaching is opposed to religion and means slavery. If the Government were to ask us to go about without any clothing, should we do so? If I were a passive resister, I would say to them that I would have nothing to do with their law. But we have so forgotten ourselves and become so compliant that we do not mind any degrading law.

લોકો તોડતાં થેં અને
સજા ભોગતાં થેં.

કાનૂન હમને પસંદ ન હોં તો
ભીં અનેકે મુતાબિક ચલના
ચાહિયે, યહ સિખાવન
મર્દાનગીકે ક્ષિલાફ હૈં,
ધર્મકે ક્ષિલાફ હૈં અને
ગુલામીકી હદ હૈં.

સરકાર તો કહેગી કિં હમ
સામેને નંગે હોકર
નાચેં. તો ક્યાં હમ નાચેંગે?
અગર મેં સત્યાગ્રહી હોઉં
તો સરકારસે કહૂંગા: "યહ
કાનૂન આપ અપને ઘરમેં
રખિયે. મેં ન તો આપકે
સામેને નંગા હોનેવાલા હૂં અને
ન નાચનેવાલા હૂં." લેકિન
હમ એસે અસત્યાગ્રહી હો ગયે
હેં કિં સરકારકે જુલ્મકે
સામેને કુલકર નંગે હોકર
નાચનેસે ભીં જ્યાદા નીચ કામ

કરીએ છીએ.

જે માણસ પોતે માણસાઈમાં
છે, જેને ખુદાનો જ ડર છે,
તે બીજાથી ડરવાનો નથી.
તેને બીજાના કરેલા કાયદા
બંધન કરનારા નથી. સરકાર
પણ બિચારી નથી કહેતી
કે, 'તમારે આમ જ કરવું
પડશે.' તે પણ કહે છે કે,
'તમે આમ નહીં કરો તો
તમને સજા થશે.' આપણે
અધમ દશામાં માની લઈએ
છીએ કે આપણે 'આમ
કરવું' એ આપણી ફરજ
છે, એ આપણો ધર્મ છે.
જો લોકો એક વાર
શીખી લે કે, આપણને
અન્યાયી લાગે તે

A man who has realized his manhood, who fears only God, will fear no one else. Man-made laws are not necessarily binding on him. Even the Government does not expect any such thing from us. They do not say: "You must do such and such a thing," but they say: "If you do not do it, we will punish you." We are sunk so low that we fancy that it is our duty and our religion to do what the law lays down. If man will only realize that it is unmanly to obey

કરતે हैं।

जिस आदमीमें सच्ची
इन्सानियत है, जो खुदासे ही
डरता है, वह और किसीसे
नहीं डरेगा। दूसरेके बनाये
हुए कानून उसके लिए
बंधनकारक नहीं होते।
बेचारी सरकार भी नहीं
कहती कि 'तुम्हें ऐसा करना
ही पड़ेगा।' वह कहती है
कि 'तुम ऐसा नहीं करोगे
तो तुम्हें सजा होगी।' हम
अपनी अधम दशाके कारण
मान लेते हैं कि हमें 'ऐसा ही
करना चाहिये', यह हमारा
फर्ज है, यह हमारा धर्म है।

अगर लोग एक बार
सीख लें कि जो कानून
हमें अन्यायी मालूम हो

કાયદાને માન આપવું
એ નામદર્દી છે તો પછી
આપણને કોઈનો જુલમ
બંધન કરી શકતો નથી.
તે સ્વરાજની ચાવી છે.

ઘણા માણસોને
કહ્યું એ માણસે કહ્યું
કહ્યું તે અનીશ્વરી વાર્તા
છે તે તે સ્વરાજ નરમ છે.
એક દાખલો દાખલો
મળી સામર્ય તેમાં
દાખલો કહ્યું તે ખોટું
દાખલો તે માણસે કહ્યું
પૂર્વ સામર્ય દાખલો સદા
દાખલો માણસોને
સ્વામી મળે તે માણસ
માણસોને દાખલો
કહ્યું તે દાખલો દાખલો
દાખલો કહ્યું તે દાખલો
દાખલો તે માણસે કહ્યું
દાખલો તે માણસે કહ્યું

કાયદાને માન આપવું
એ નામદર્દી છે તો પછી
આપણને કોઈનો જુલમ
બંધન કરી શકતો નથી.
તે સ્વરાજની ચાવી છે.

ઘણા માણસોએ કહ્યું એ
થોડાએ કબૂલ કરવું તે
અનીશ્વરી વાર્તા છે, તે
વહેમ છે. એવા દાખલા
હજારો મળી આવશે કે
જેમાં ઘણાએ કહ્યું તે ખોટું
હોય છે અને થોડાએ
કહ્યું એ જ સાચું હોય
છે. સઘળા સુધારા ઘણા
માણસોની સામે થઈને
થોડા માણસોએ દાખલ
કરાવ્યા છે. ઠગના ગામમાં
ઘણા કહેશે કે ઠગવિદ્યા
શીખવી જ જોઈએ. તો શું
એક સાધુ હશે તે પણ

laws that are unjust, no man's tyranny will enslave him. This is the key to Self-Rule or Home Rule.

It is a superstition and ungodly thing to believe that an act of a majority binds a minority. Many examples can be given in which acts of majorities will be found to have been wrong and those of minorities to have been right. All reforms owe their origin to the initiation of minorities in opposition to majorities. If among a band of robbers a knowledge of robbing is obligatory, is a pious man to accept

उसे मानना नामर्दगी है,
तो हमें किसीका भी जुल्म
बाँध नहीं सकता। यही
स्वराज्यकी कुंजी है।

ज्यादा लोग जो कहें उसे
थोड़े लोगोंको मान लेना
चाहिये, यह तो अनीश्वरी
बात है, एक वहम है। ऐसी
हजारों मिसालें मिलेंगी, जिनमें
बहुतोंने जो कहा वह गलत
निकला हो और थोड़े लोगोंने
जो कहा वह सही निकला
हो। सारे सुधार बहुतसे
लोगोंके खिलाफ जाकर
कुछ लोगोंने ही दाखिल
करवाये हैं। ठगोंके गाँवमें
अगर बहुतसे लोग यह कहें
कि ठगविद्या सीखनी ही
चाहिये, तो क्या कोई साधु

ઠગ બનશે? નહીં નહીં.
 આપણી કાયદાને માન
 આપવું જોઈએ એ વહેમ
 જ્યાં સુધી દૂર નહીં થાય
 ત્યાં સુધી આપણી ગુલામી
 જનારી જ નથી. અને આવો
 વહેમ માત્ર સત્યાગ્રહી
 જ દૂર કરી શકે છે.
 શરીરબળ કરવું, દારૂગોળો
 લગાવવો તે તો આપણા
 ઉપલા કાનૂનને ખલેલ
 પહોંચાડે છે. તેનો અર્થ
 તો એમ થયો કે આપણને
 પસંદ છે તે સામા માણસ
 પાસે આપણે કરાવવા
 માગીએ છીએ. જો એ
 બરોબર હોય તો પછી
 સામેનો માણસ પોતાનું
 કહેવું કરાવવા આપણી
 ઉપર દારૂગોળો ચલાવવા

the obligation? So long as the superstition that men should obey unjust laws exists, so long will their slavery exist. And a passive resister alone can remove such a superstition.

To use brute-force, to use gunpowder, is contrary to passive resistance, for it means that we want our opponent to do by force that which we desire but he does not. And if such a use of force is justifiable,

ઠગ બન જાયગા? હરગિજ નહીં. અન્યાયી કાનૂનનો માનનાં ચાહિયે, યહ વહમ જબ તક દૂર નહીં હોતા તબ તક હમારી ગુલામી જાનેવાલી નહીં હૈ. ઓર ઇસ વહમકો સિર્ફ સત્યાગ્રહી હી દૂર કર સકતા હૈ.

શરીર-બલકા ઉપયોગ કરના, ગોલા-વારુદ કામમેં લાના, હમારે સત્યાગ્રહકે કાનૂનકે ઝિલાફ હૈ. ઇસકા અર્થ તો યહ હુઆ કિ હમેં જો પસંદ હૈ વહ દૂસરે આદમીસે હમ (જબરન) કરવાનાં ચાહતે હૈં. અગર યહ સહી હો તો ફિર વહ સામેવાલા આદમી ભી અપની પસંદકા કામ હમસે કરવાનેકે લિએ હમ પર ગોલા-વારુદ ચલાનેકા

હું એમ જોઉં છું કે
સત્યાગ્રહ નબળા માણસને
ઠીક કામનો છે. તેઓ
જ્યારે સબળ થાય
ત્યારે તો તોપ ચલાવે

શ્રી. સાત્તા વર્તમાન
સત્યાગ્રહની વાત કરો.
સત્યાગ્રહ તે સર્વોપરી
છે. તે હિંમત અને બલ
કરતાં વધારે કે નહીં
જાણીએ નબળા તો
દયા કરે કે નહીં. (૧)
૧૩૫૫? સત્યાગ્રહને
સાથે જોડીને અને
નબળાની ઘટ્ટો તે
તોપબળથી પા પાસે
હોવા શકે નહીં. શું તમે
એમ માનો છો કે નમાલો
માણસ પોતાને નાપસંદ
કાયદાનો ભંગ કરી શકશે?

હું એમ જોઉં છું કે
સત્યાગ્રહ નબળા માણસને
ઠીક કામનો છે. તેઓ
જ્યારે સબળ થાય
ત્યારે તો તોપ ચલાવે.

અધિપતિ: આ તો તમે
બહુ અજ્ઞાનની વાત કરી.
સત્યાગ્રહ તે સર્વોપરી છે.
તે તોપબળ કરતાં વધારે
કામ કરે છે, તો પછી
નબળાનું હથિયાર કેમ ગણી
શકાય? સત્યાગ્રહને સારુ
જે હિંમત અને મર્દાની ઘટે
છે તે તોપબળથી પાસે
હોઈ જ શકે નહીં. શું તમે
એમ માનો છો કે નમાલો
માણસ પોતાને નાપસંદ
કાયદાનો ભંગ કરી શકશે?

resistance is a splendid weapon of the weak, but
that when they are strong they may take up arms.

Editor: This is gross ignorance. Passive resistance,
that is, soul-force, is matchless. It is superior
to the force of arms. How, then, can it be
considered only a weapon of the weak? Physical-
force men are strangers to the courage that is
requisite in a passive resister. Do you believe that
a coward can ever disobey a law that he dislikes?

મુझे लगता है कि सत्याग्रह
कमजोर आदमियोंके लिए
काफी कामका है। लेकिन
जब वे बलवान बन जायें
तब तो उन्हें तोप (हथियार)
ही चलाना चाहिये।

संपादक: यह तो आपने
बड़े अज्ञानकी बात कही।
सत्याग्रह सबसे बड़ा —
सर्वोपरी बल है। वह जब
तोपबलसे ज्यादा काम करता
है, तो फिर कमजोरोंका
हथियार कैसे माना जायगा?
सत्याग्रहके लिए जो हिम्मत
और बहादुरी चाहिये, वह
तोपका बल रखनेवालेके पास
हो ही नहीं सकती। क्या आप
यह मानते हैं कि डरपोक
और कमजोर आदमी नापसन्द
कानूनको तोड़ सकेगा?

ખેડુર ત્રિ મીસલ તોપ
 બની માલ. તેઓ કાં
 કામદાને માન આપવાનું
 માન કરી રહ્યા છે તેઓ
 તો જ દોષ નથી કહી શકો.
 તેઓ જાણી જાણી વાત
 આપવા વાળા. તેઓ પોતે
 આપવા જાણે તે માન
 આપવા કરી ત્યાં જ માન
 તમારી પાસે કામદાને
 માન આપવા માગે છે.
 તેમના ધોરણને તે જ વાત
 છાજે. પણ સત્યાગ્રહી તો
 કહેશે કે જે કાયદા તેને
 પસંદ નહીં હોય તેને તે
 કબૂલ નહીં કરે; પણ બલે
 તેને તોપને મોઢે બાંધે!
 તમે શું માનો છો?
 તોપ વછોડી સેંકડોને
 મારવામાં હિંમત જોઈએ
 છે કે તોપને મોઢે

એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ તોપબળિયા
 છે. તેઓ કાં કાયદાને માન
 આપવાની વાત કરી રહ્યા
 છે? તેઓનો હું દોષ નથી
 કાઢતો. તેઓથી બીજી
 વાત થાય જ નહીં. તેઓ
 પોતે જ્યારે અંગ્રેજને મારી
 રાજ્ય કરે ત્યારે મારી
 તમારી પાસે કાયદાને
 માન અપાવવા માગે છે.
 તેમના ધોરણને તે જ વાત
 છાજે. પણ સત્યાગ્રહી તો
 કહેશે કે જે કાયદા તેને
 પસંદ નહીં હોય તેને તે
 કબૂલ નહીં કરે; પણ બલે
 તેને તોપને મોઢે બાંધે!

તમે શું માનો છો?
 તોપ વછોડી સેંકડોને
 મારવામાં હિંમત જોઈએ
 છે કે તોપને મોઢે

Extremists are considered to be advocates of brute force. Why do they, then, talk about obeying laws? I do not blame them. They can say nothing else. When they succeed in driving out the English and they themselves become governors, they will want you and me to obey their laws. And that is a fitting thing for their constitution. But a passive resister will say he will not obey a law that is against his conscience, even though he may be blown to pieces at the mouth of a cannon.

What do you think? Wherein is courage required in blowing others to pieces from behind a cannon, or

'એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ' તોપબલ —
 પશુબલકે હિમાયતી છે. વે
 ક્યોં કાનૂનકો માનનેકી
 બાત કર રહે છે? મેં ઉનકા
 દોષ નહીં નિકાલતા. વે
 દૂસરી કોઈ બાત કર હી
 નહીં સકતે. વે ખુદ જબ
 અંગ્રેજોંકો મારકર રાજ્ય
 કરેંગે તબ આપસે ઓર હમસે
 (જબરન) કાનૂન મનવાના
 ચાહેંગે. ઉનકે તરીકેકે લિએ
 યહી કહના ઠીક છે. લેકિન
 સત્યાગ્રહી તો કહેગા કિ જો
 કાનૂન ઉસે પસંદ નહીં છે
 ઉન્હેં વહ સ્વીકાર નહીં કરેગા,
 ફિર ચાહે ઉસે તોપકે મુંહ
 પર બાંધકર ઉસકી ધજ્જિયાં
 ક્યોં ન ઉડા દી જાયેં!

આપ કયા માનતે છે? તોપ
 ચલાકર સેંકડોંકો મારનેમેં
 હિંમતકી જરૂરત છે યા
 હંસતે-હંસતે તોપકે મુંહ પર

હસતે ચહેરે બંધાતા
 હિમત નામે મો જીજાના
 તે મોતે મોતે માથે
 ન હોઈ રહે તેડે બીજાના
 મોતે ન માતાના દાખાના
 રાખે છે તે

નામદ માણસ
 મોટે ઘડે ન રસ ન હોય
 રહેવા નહિ એ માણસ
 માન નહિ

હા મોતું ખરું કે
 શરીર જોઈ શકે તે માણસ
 સત્યાગ્રહી જ હોય. મોટે
 માણસ માણસ જ હોય
 એ તે માણસ માણસ જ
 હોય. માણસ માણસ જ
 હોય તે માણસ માણસ
 માણસ જ હોય. તેને
 મોટે ઘડે તે માણસ
 મોટે ઘડે માણસ. તેને
 માણસ માણસ માણસ
 માણસ માણસ માણસ

હસતે ચહેરે બંધાતાં હિમત
 જોઈએ છે? પોતે મોત માથે
 લઈ ફરે છે તે રણવીર
 કે બીજાનાં મોત પોતાના
 હાથમાં રાખે છે તે?

નામદ માણસથી એક
 ઘડીભર સત્યાગ્રહી રહેવાય
 નહીં એ ખચીત માનજો.

હા, એટલું ખરું કે શરીરે
 ક્ષીણ હોય તે પણ
 સત્યાગ્રહી થઈ શકે. એક
 માણસ પણ થઈ શકે
 અને લાખો પણ થઈ શકે.
 ભાઈ માણસ થઈ શકે
 તેમ બાઈ માણસ થઈ
 શકે. તેને લશ્કરો તૈયાર
 કરવાની જરૂર નથી પડતી.
 તેને મલકુસ્તી શીખવાની
 જરૂર નથી પડતી. તેણે

with a smiling face to approach a cannon and be blown to pieces? Who is the true warrior – he who keeps death always as a bosom-friend, or he who controls the death of others? Believe me that a man devoid of courage and manhood can never be a passive resister.

This, however, I will admit: that even a man weak in body is capable of offering this resistance. One man can offer it just as well as millions. Both men and women can indulge in it. It does not require the training of an army; it needs no jiu-jitsu. Control

બંધ કર ધજ્જિયાં ઉડાને
 દેનેમાં હિમતની જરૂરત
 હૈ? ખુદ મૌતકો હથેલીમાં
 રખકર જો ચલતા-ફિરતા હૈ
 વહ રણવીર હૈ યા દૂસરોંકી
 મૌતકો અપને હાથમાં રખતા
 હૈ વહ રણવીર હૈ?

યહ નિશ્ચિત માનિયે કિ નામદ
 આદમી ઘડીભરકે લિઅે ખી
 સત્યાગ્રહી નહીં રહ સકતા।

હાં, યહ સહી હૈ કિ શરીરસે
 જો દુબલા હો વહ ખી
 સત્યાગ્રહી હો સકતા હૈ।
 એક આદમી ખી (સત્યાગ્રહી)
 હો સકતા હૈ ઓર લાખોં
 લોગ ખી હો સકતે હૈં। મર્દ
 ખી સત્યાગ્રહી હો સકતા હૈ;
 ઓરત ખી હો સકતી હૈ। ઉસે
 અપના લશ્કર તૈયાર કરનેકી
 જરૂરત નહીં રહતી। ઉસે
 પહલવાનોંકી કુશ્તી સીખનેકી
 જરૂરત નહીં રહતી। ઉસને

પોતાના મનની ઉપર કાબૂ
લીધો એટલે તે વનરાજ
સિંહની માફક ગર્જના કરી
શકે છે ને તેની ગર્જનાથી
દુશ્મન થઈ બેઠા હોય
તેમનાં હૃદય ચિરાય છે.

સત્યાગ્રહ એ સર્વધારી
તલવાર છે. તે જેમ વાપરો
તેમ વપરાય. વાપરનાર
તથા જેની ઉપર તે વપરાય
છે તે સુખી થાય છે. તે
લોહી કાઢતી નથી, છતાં
પરિણામ તેથી પણ ભારે
લાવી શકે છે. તેને કાટ ચડી
શકતો નથી. તે કોઈ લઈ
જઈ શકતું નથી. સત્યાગ્રહી
જો હરીફાઈ કરે તો તેમાં

over the mind is alone necessary, and when that is attained, man is free like the king of the forest and his very glance withers the enemy.

Passive resistance is an all-sided sword, it can be used anyhow; it blesses him who uses it and him against whom it is used. Without drawing a drop of blood it produces far-reaching results. It never rusts and cannot be stolen. Competition between passive resisters

અપને મનકો કાબૂમેં કિયા
કિ ફિર વહ વનરાજ —
સિંહકી તરહ ગર્જના કર
સકતા હૈ; ઓર જો ઉસકે
દુશ્મન બન બેઠે હૈં ઉનકો દિલ
ઇસ ગર્જનાસે ફટ જાતે હૈં।

સત્યાગ્રહ એસી તલવાર હૈ,
જિસકે દોનોં ઓર ધાર હૈ।
ઉસે ચાહે જૈસે કામમેં લિયા
જા સકતા હૈ। જો ઉસે
ચલાતા હૈ ઓર જિસ પર
વહ ચલાઈ જાતી હૈ, વે દોનોં
સુખી હોતે હૈં। વહ ખૂન નહીં
નિકાલતી, લેકિન ઉસસે બી
બડા પરિણામ લા સકતી હૈ।
ઉસકો જંગ નહીં લગ સકતી।
ઉસે કોઈ (ચુરાકર) લે નહીં
જા સકતા। અગર સત્યાગ્રહી
દૂસરે સત્યાગ્રહીકે સાથ
હોડમેં ઉતરતા હૈ, તો ઉસમેં

પોતાના મનની ઉપર કાબૂ
લીધો એટલે તે વનરાજ
સિંહની માફક ગર્જના કરી
શકે છે ને તેની ગર્જનાથી
દુશ્મન થઈ બેઠા હોય
તેમનાં હૃદય ચિરાય છે.

સત્યાગ્રહ એ સર્વધારી
તલવાર છે. તે જેમ વાપરો
તેમ વપરાય. વાપરનાર
તથા જેની ઉપર તે વપરાય
છે તે સુખી થાય છે. તે
લોહી કાઢતી નથી, છતાં
પરિણામ તેથી પણ ભારે
લાવી શકે છે. તેને કાટ ચડી
શકતો નથી. તે કોઈ લઈ
જઈ શકતું નથી. સત્યાગ્રહી
જો હરીફાઈ કરે તો તેમાં

મારું મોઢું નહીં. એ
સત્યાગ્રહીની તલવારને
મ્યાનની જરૂર ન મળે.
તે હિંદુસ્તાનની શકાતી
નથી. છતાં તમે સત્યાગ્રહને
સત્યાગ્રહ તો નબળાનું
હથિયાર છે એમ
ગણો એ તો કેવળ અંધરનું
કારખાનું જ ગણાય.

નાં તમારું કહ્યું કે હિંદુસ્તાનનું
તે ખાસ હથિયાર છે
તે હિંદુસ્તાનનાં
તમારું નબળાનું હથિયાર.

અ. તમારું ના હિંદુસ્તાન
એમ કહ્યું. એમ
સત્યાગ્રહ તો
ના હિંદુસ્તાન તો
કરોડો ખેડૂતો છે કે જેના
આધારે રાજા તથા આપણો
બધા વસીએ છીએ.

થાક ચડે જ નહીં.
સત્યાગ્રહીની તલવારને
મ્યાનની જરૂર ન મળે. તે
કોઈથી છીનવી શકાતી
નથી. છતાં તમે સત્યાગ્રહને
નબળાનું હથિયાર છે એમ
ગણો એ તો કેવળ અંધરનું
કારખાનું જ ગણાય.

વાચક: તમે કહ્યું કે
હિંદુસ્તાનનું તે ખાસ
હથિયાર છે, તો શું
હિંદુસ્તાનમાં તોપબળ
નથી ચાલ્યું?

અધિપતિ: તમારે મન
હિંદુસ્તાન એટલે ખોબા
જેટલા રાજાઓ છે. મારે
મન તો હિંદુસ્તાન તે
કરોડો ખેડૂતો છે કે જેના
આધારે રાજા તથા આપણો
બધા વસીએ છીએ.

does not exhaust. The sword of passive resistance does not require a scabbard. It is strange indeed that you should consider such a weapon to be a weapon merely of the weak.

Reader: You have said that passive resistance is a speciality of India. Have cannons never been used in India?

Editor: Evidently, in your opinion, India means its few princes. To me it means its teeming millions on whom depends the existence of its princes and our own.

उसे थकान लगती ही नहीं। सत्याग्रहीकी तलवारको म्यानकी ज़रूरत नहीं रहती। उसे कोई छीन नहीं सकता। फिर भी सत्याग्रहको आप कमजोरोंका हथियार मानें तब तो उसे अँधेर ही कहा जायगा।

पाठक: आपने कहा कि वह हिन्दुस्तानका खास हथियार है। तो क्या हिन्दुस्तानमें तोपके बलका कभी उपयोग नहीं

हुआ है?

संपादक: आप हिन्दुस्तानका अर्थ मुट्ठीभर राजा करते हैं। मेरे मन तो हिन्दुस्तानका अर्थ वे करोड़ों किसान हैं, जिनके सहारे राजा और हम सब जी रहे हैं।

રાજાઓ તો હથિયાર
 વાપરશે જ. તેમની તો તે
 રીત પડી. તેમને તો હુકમ
 ચલાવવો છે. પણ હુકમ
 ઉઠાવનારને તોપબળની
 જરૂર નથી. દુનિયાનો મોટો
 ભાગ હુકમ ઉઠાવનારો છે.
 તેઓને કાં તો તોપબળ કાં
 તો હથિયારબળ શીખવવું
 જોઈએ. તેઓ જ્યાં તોપબળ
 શીખે છે ત્યાં રાજા, પ્રજા
 બંને ગાંડાં જેવાં બની જાય
 છે. જ્યાં હુકમ ઉઠાવનારા
 સત્યાગ્રહ શીખ્યા છે
 ત્યાં રાજાનો જુલમ તેની
 ત્રણ ગજની તલવારથી
 છેલો જઈ શક્યો નથી ને
 હુકમ ઉઠાવનારે અન્યાયી
 હુકમની ઠરકાર કરી નથી.

રાજાઓ તો હથિયાર
 વાપરશે જ. તેમની તો તે
 રીત પડી. તેમને તો હુકમ
 ચલાવવો છે. પણ હુકમ
 ઉઠાવનારને તોપબળની
 જરૂર નથી. દુનિયાનો મોટો
 ભાગ હુકમ ઉઠાવનારો છે.
 તેઓને કાં તો તોપબળ કાં
 તો હથિયારબળ શીખવવું
 જોઈએ. તેઓ જ્યાં તોપબળ
 શીખે છે ત્યાં રાજા, પ્રજા
 બંને ગાંડાં જેવાં બની જાય
 છે. જ્યાં હુકમ ઉઠાવનારા
 સત્યાગ્રહ શીખ્યા છે
 ત્યાં રાજાનો જુલમ તેની
 ત્રણ ગજની તલવારથી
 છેલો જઈ શક્યો નથી ને
 હુકમ ઉઠાવનારે અન્યાયી
 હુકમની ઠરકાર કરી નથી.

Kings will always use their kingly weapons. To use
 force is bred in them. They want to command, but
 those who have to obey commands do not want
 guns: and these are in a majority throughout the
 world. They have to learn either body-force or
 soul-force. Where they learn the former, both the
 rulers and the ruled become like so many madmen;
 but where they learn soul-force, the commands of
 the rulers do not go beyond the point of their
 swords, for true men disregard unjust commands.

રાજા તો હથિયાર કામમાં
 લાવે છે. તેમની તો તે
 રીત પડી. તેમને તો હુકમ
 ચલાવવો છે. પણ હુકમ
 ઉઠાવનારને તોપબળની
 જરૂર નથી. દુનિયાનો મોટો
 ભાગ હુકમ ઉઠાવનારો છે.
 તેઓને કાં તો તોપબળ કાં
 તો હથિયારબળ શીખવવું
 જોઈએ. તેઓ જ્યાં તોપબળ
 શીખે છે ત્યાં રાજા, પ્રજા
 બંને ગાંડાં જેવાં બની જાય
 છે. જ્યાં હુકમ ઉઠાવનારા
 સત્યાગ્રહ શીખ્યા છે
 ત્યાં રાજાનો જુલમ તેની
 ત્રણ ગજની તલવારથી
 છેલો જઈ શક્યો નથી ને
 હુકમ ઉઠાવનારે અન્યાયી
 હુકમની ઠરકાર કરી નથી.

[illegible]

ખેડૂતો કોઈના તલવારબળને
વશ થયા નથી ને થવાના
નથી. તેઓને તલવાર
વાપરતાં આવડતી નથી,
બીજાની તલવારથી તેઓ
ડરતા નથી. મોતને હમેશાં
પોતાનો તકિયો કરી સૂનારી
તે મહાન પ્રજા છે. તેણે
મોતનો ડર છોડ્યો છે,
એટલે બધાનો ડર છોડ્યો
છે. આ હું કંઈક વધારે
પડતું ચિત્ર આપું છું, એ
બરોબર છે. પણ આપણે
જે તલવારના બળથી છક
થઈ ગયા છીએ તેને સારુ
એ ચિત્ર વધારે પડતું નથી.
વાત એ છે કે ખેડૂતોએ,
પ્રજામંડળે પોતાના

Peasants have never been subdued by the sword, and never will be. They do not know the use of the sword, and they are not frightened by the use of it by others. That nation is great which rests its head upon death as its pillow. Those who defy death are free from all fear. For those who are labouring under the delusive charms of brute-force, this picture is not overdrawn. The fact is that, in India, the nation at large has generally used passive resistance in all departments of life.

किसान किसीके तलवार-
वलके बस न तो कभी हुए
हैं, और न होंगे। वे तलवार
चलाना नहीं जानते; न
किसीकी तलवारसे वे डरते
हैं। वे मौतको हमेशा अपना
तकिया बनाकर सोनेवाली
महान प्रजा हैं। उन्होंने मौतका
डर छोड़ दिया है, इसलिए
सबका डर छोड़ दिया है।
यहाँ मैं कुछ बढ़ा-चढ़ाकर
तसवीर खींचता हूँ, यह
ठीक है। लेकिन हम जो
तलवारके वलसे चकित
हो गये हैं, उनके लिए यह
कुछ ज्यादा नहीं है।
बात यह है कि किसानोंने,
प्रजा-मंडलोंने अपने

તેમ જ રાજ્યના કારભારમાં
સત્યાગ્રહ વાપરેલ છે.
જ્યારે રાજા જુલમ કરે
છે ત્યારે રૈયત રિસાવ
છે, એ સત્યાગ્રહ છે.
મને ખ્યાલ છે કે એક
રાજસ્થાનમાં રૈયતને અમુક
હુકમ પસંદ નહીં પડ્યો
તેથી રૈયતે ગામ ખાલી
કરવાનું શરૂ કર્યું. રાજા
ગભરાયા ને રૈયતની માફી
માગી ને હુકમ પાછો
ખેંચ્યો. આવા દાખલા તો
ઘણા મળી શકે છે. પણ તે
મુખ્યત્વે કરીને ભરતભૂમિનો
જ પાક હોય. આવી જ્યાં
રૈયત છે, ત્યાં સ્વરાજ છે. તે
વિનાનું સ્વરાજ તે કુરાજ છે.

We cease to co-operate with our rulers when they displease us. This is passive resistance.

I remember an instance when, in a small principality, the villagers were offended by some command issued by the prince. The former immediately began vacating the village. The prince became nervous, apologized to his subjects and withdrew his command. Many such instances can be found in India. Real Home Rule is possible only where passive resistance is the guiding force of the people. Any other rule is foreign rule.

और राज्यके कारोबारमें
सत्याग्रहको काममें लिया है।
जब राजा जुल्म करता है तब
प्रजा रूठती है। यह सत्याग्रह
ही है।

मुझे याद है कि एक
रियासतमें रैयतको अमुक
हुक्म पसन्द नहीं आया,
इसलिए रैयतने हिजरत
करना — गाँव खाली करना
— शुरू कर दिया। राजा
घबड़ाये। उन्होंने रैयतसे माफी
माँगी और हुक्म वापस ले
लिया। ऐसी मिसालें तो बहुत
मिल सकती हैं। लेकिन वे
ज्यादातर भारत-भूमिकी ही
उपज होंगी। ऐसी रैयत जहाँ
है वहीं स्वराज्य है। इसके
बिना स्वराज्य कुराज्य है।

તેમ જ રાજ્યના કારભારમાં
સત્યાગ્રહ વાપરેલ છે.
જ્યારે રાજા જુલમ કરે
છે ત્યારે રૈયત રિસાવ
છે, એ સત્યાગ્રહ છે.

મને ખ્યાલ છે કે એક
રાજસ્થાનમાં રૈયતને અમુક
હુકમ પસંદ નહીં પડ્યો
તેથી રૈયતે ગામ ખાલી
કરવાનું શરૂ કર્યું. રાજા
ગભરાયા ને રૈયતની માફી
માગી ને હુકમ પાછો
ખેંચ્યો. આવા દાખલા તો
ઘણા મળી શકે છે. પણ તે
મુખ્યત્વે કરીને ભરતભૂમિનો
જ પાક હોય. આવી જ્યાં
રૈયત છે, ત્યાં સ્વરાજ છે. તે
વિનાનું સ્વરાજ તે કુરાજ છે.

વાં ત્યાં મને મરે નહોતે
સામાજિક જીવન
જરૂર નથી.

સા. સમુદાયમાં કોણ?
શરીર રૂપમાં વિના મનના
સમુદાય એ જીવન જ નહોતું
માણસ શરીર પંખાની જે
નજામાં ફરતો નથી જ
નશીલમાં જ નથી રહેતો
તેમણે જીવન રોય છે ને.
આં મનનાં જ નથી
જ્યાં માનવ જીવનમાં
રાખે તો સામાજિક જીવન
જીવન વિના તો ત્યાં
સામાજિક જીવન નથી
રહેતો નહીં માનવ જીવન
શરીર નથી જીવન
જીવન રોય જીવનમાં
સહી સહી નથી મરે
સહી સહી સહી સહી
જીવન માટે સહી સહી

વાચક: ત્યારે તમે એમ
કહેશો કે આપણે શરીર
કસવાની જરૂર જ નથી.

અધિપતિ: એવું તમે ક્યાં
જોયું? શરીર કસ્યા વિના
સત્યાગ્રહી થવું એ મુશ્કેલ
છે. ઘણે ભાગે જે શરીર
પંખાનીને નબળાં કરી
નાખ્યાં છે તે શરીરમાં જે
મન રહે છે તે પણ નબળું
હોય છે. ને જ્યાં મનોબળ
નથી ત્યાં આત્મબળ
ક્યાંથી હોય? આપણે
બાળલગ્ન વગેરેનો તથા
આળપંખાળવાળી રહેણીનો
કુચાલ કાઢી શરીર તો
સજવાં જ જોઈશે. રેંજીપેંજી
માણસને એકાએક તોપને
મોઢે ચઢવાનું હું કહીશ
તો તે તો મારી હાંસી

Reader: Then you will say that it is not at all necessary for us to train the body?

Editor: I will certainly not say any such thing. It is difficult to become a passive resister unless the body is trained. As a rule, the mind, residing in a body that has become weakened by pampering, is also weak, and where there is no strength of mind there can be no strength of soul. We shall have to improve our physique by getting rid of infant marriages and luxurious living. If I were to ask a man with a

પાઠક: તો ક્યા આપ યહ
કહેંગે કિ શરીરકો કસનેકી
જરૂરત હી નહીં હૈ?

સંપાદક: એસા મેં કબી નહીં
કહૂંગા. શરીરકો કસે બિના
સત્યાગ્રહી હોના મુશ્કિલ
હૈ. અકસર જિન શરીરોંકો
ગલત લાડ લડા કર યા
સહલાકર કમજોર બના દિયા
ગયા હૈ, ઉનમેં રહેનેવાલા મન
બી કમજોર હોતા હૈ. ઓર
જહાં મનકા બલ નહીં હૈ વહાં
આત્મબલ કેસે હો સકતા
હૈ? હમેં બાલ-વિવાહ વગેરાકે
કુરિવાજકો ઓર એશ-
આરામકી બુરાઈકો છોડકર
શરીરકો કસના હી હોગા.
અગર મેં મરિયલ ઓર કમજોર
આદમીકો યકાયક તોપકે
મુંહ પર ખડા હો જાનેકે લિયે
કહૂં, તો લોગ મેરી હંસી

૩૨.૧૧.૧૩.~ જશ્વિ.

વાં નાં ૩૬૫૦ તે નાં
૬૪૦. ૨૦૦ નાં ૫૦૦
સત્યાગ્રહી જાણે ૨૦૦
જો તો વાં નાં ૫૦૦
જો તો ૫૦૦ તો સત્યાગ્રહી
૩૦૦ નાં ૫૦૦
સત્યાગ્રહી ૨૦૦

૫૦. સત્યાગ્રહી જાણે ૨૦૦
૨૦૦ નાં ૫૦૦
૫૦૦ નાં ૫૦૦
૨૦૦ નાં ૫૦૦
સત્યાગ્રહી ૨૦૦
૫૦૦ નાં ૫૦૦
૫૦૦ નાં ૫૦૦
૨૦૦ નાં ૫૦૦
૫૦૦ નાં ૫૦૦
૨૦૦ નાં ૫૦૦
૫૦૦ નાં ૫૦૦
૨૦૦ નાં ૫૦૦
૫૦૦ નાં ૫૦૦
૨૦૦ નાં ૫૦૦
૫૦૦ નાં ૫૦૦

કરાવવાનું થશે.

વાચક: તમે કહો છો તે
જોતાં વળી એમ લાગે છે
કે સત્યાગ્રહી થવું એ કંઈ
જેવીતેવી વાત નથી, અને
જો તેમ હોય તો સત્યાગ્રહી
કેમ થવાય એ તમારે
સમજાવવાની જરૂર છે.

અધિપતિ: સત્યાગ્રહી
થવું એ સહેલું છે. પણ
જેટલું સહેલું છે તેટલું જ
કઠણ છે. ચૌદ વરસનો
છોકરો સત્યાગ્રહી બન્યો
એ મેં અનુભવ્યું છે. રોગી
માણસ સત્યાગ્રહી થાય
એ પણ મેં જોયું. શરીરે
જોરાવર અને બીજી રીતે
સુખી તે માણસ નથી થઈ
શક્યા એ પણ જોયું.
અનુભવે જોઈ છું કે

shattered body to face a cannon's mouth I should
make a laughing-stock of myself.

Reader: From what you say, then, it would appear
that it is not a small thing to become a passive
resister, and, if that is so, I should like you to explain
how a man may become one.

Editor: To become a passive resister is easy enough
but it is also equally difficult. I have known a lad
of fourteen years become a passive resister; I have
known also sick people do likewise; and I have also
known physically strong and otherwise happy people
unable to take up passive resistance. After a great deal
of experience it seems to me that those who want to

ઉઠાવેંગે।

પાઠક: आपके कहनेसे
तो ऐसा लगता है कि
सत्याग्रही होना मामूली बात
नहीं है, और अगर ऐसा है
तो कोई आदमी सत्याग्रही
कैसे बन सकता है, यह
आपको समझाना होगा।

સંપાદક: સત્યાગ્રહી હોના
આસાન છે. લેકિન જિતના
વહ આસાન છે ઉતના હી
મુશ્કિલ ભી છે. ચૌદહ
બરસકા એક લડકા
સત્યાગ્રહી હુઆ છે, યહ મેરે
અનુભવંકી બાત છે. રોગી
આદમી સત્યાગ્રહી હુએ હૈં,
યહ ભી મૈને દેખા છે. મૈને
યહ ભી દેખા છે કિ જો લોગ
શરીરસે બલવાન થે ઓર
દૂસરી બાતોંમેં ભી સુખી થે,
વે સત્યાગ્રહી નહીં હો સકે।
અનુભવસે મૈં દેખતા હૂં કિ

જ માણસ દેશહિતને
 કારણે સત્યાગ્રહી થવા
 માગે છે તેણે બ્રહ્મચર્ય
 પાળવું જોઈએ. ગરીબાઈ
 ધારણ કરવી જોઈએ.
 સત્યનું તો સેવન કરવું
 જ પડે અને અભયતા
 આવવી જ જોઈએ.
 બ્રહ્મચર્ય એ મહાવ્રત
 છે, અને તે વિના મનની
 ગાંઠ સજ્જડ થનાર નથી.
 અબ્રહ્મચર્યથી માણસ
 અવીર્યવાન, બાયલો અને
 હીણો થાય છે. જેનું મન
 વિષયમાં ભમે છે તેનાથી
 કશી દોડ થવાની નથી. આ
 વાત અગણિત દાખલાથી
 બતાવી શકાય છે. ત્યારે
 ઘરસંસારીએ શું કરવું એ
 સવાલ ઊભો થાય છે. પણ
 એ ઊભો થવાની કશી
 જરૂર નથી. ઘરસંસારીએ

જે માણસ દેશહિતને
 કારણે સત્યાગ્રહી થવા
 માગે છે તેણે બ્રહ્મચર્ય
 પાળવું જોઈએ. ગરીબાઈ
 ધારણ કરવી જોઈએ.
 સત્યનું તો સેવન કરવું
 જ પડે અને અભયતા
 આવવી જ જોઈએ.

બ્રહ્મચર્ય એ મહાવ્રત
 છે, અને તે વિના મનની
 ગાંઠ સજ્જડ થનાર નથી.
 અબ્રહ્મચર્યથી માણસ
 અવીર્યવાન, બાયલો અને
 હીણો થાય છે. જેનું મન
 વિષયમાં ભમે છે તેનાથી
 કશી દોડ થવાની નથી. આ
 વાત અગણિત દાખલાથી
 બતાવી શકાય છે. ત્યારે
 ઘરસંસારીએ શું કરવું એ
 સવાલ ઊભો થાય છે. પણ
 એ ઊભો થવાની કશી
 જરૂર નથી. ઘરસંસારીએ

become passive resisters for the service of the country
 have to observe perfect chastity, adopt poverty,
 follow truth, and cultivate fearlessness.

Chastity is one of the greatest disciplines without
 which the mind cannot attain requisite firmness.
 A man who is unchaste loses stamina, becomes
 emasculated and cowardly. He whose mind is
 given over to animal passions is not capable of any
 great effort. This can be proved by innumerable
 instances. What, then, is a married person to do is
 the question that arises naturally; and yet it need not.

જો દેશકે ભલેકે લિખે
 સત્યાગ્રહી હોનાં ચાહતા હૈ,
 ઉસે બ્રહ્મચર્યકા પાલન કરના
 ચાહિયે, ગરીબી અપનાની
 ચાહિયે, સત્યકા પાલન તો
 કરના હીં ચાહિયે ઓર હર
 હાલતમેં અભય બંનના ચાહિયે।

બ્રહ્મચર્ય એક મહાન વ્રત છે,
 जिसके बिना मन मजबूत नहीं
 होता। ब्रह्मचर्यका पालन न
 करनेसे मनुष्य वीर्यवान नहीं
 रहता, नामर्द और कमजोर
 हो जाता है। जिसका मन
 विषयमें भटकता है, वह
 क्या शेर मारेगा? यह बात
 अनगिनत मिसालोंसे साबित
 की जा सकती है। तब
 सवाल यह उठता है कि
 घर-संसारिको क्या करना
 चाहिये। लेकिन ऐसा सवाल
 उठनेकी कोई ज़रूरत नहीं।
 घर-संसारीने जो संग

સંગ કર્યો તે વિષય નથી
 એમ કોઈ કહી શકતું નથી.
 પ્રજાની ઉત્પત્તિને જ ખાતર
 સ્વસ્ત્રીસંગ કહ્યો છે. ત્યારે
 સત્યાગ્રહીને પ્રજોત્પત્તિની
 વાસના ન હોવી ઘટે. તેથી
 સંસારી છતાં બ્રહ્મચર્ય પાળી
 શકે છે. આ વાત વધારે
 સ્પષ્ટ કરીને લખવા જેવી
 નથી. સ્ત્રીનો શો વિચાર
 છે? કેમ એ બધું થાય?
 આવા વિચારો ઉત્પન્ન થાય
 છે. છતાં જેને મહાકાર્યમાં
 ભાગ લેવો છે તેને એ
 સવાલનું નિરાકરણ કર્યા
 વિના છૂટકો જ નથી.

જેમ બ્રહ્મચર્યની જરૂર છે
 તેમ ગરીબાઈ લેવાની જરૂર
 છે. પૈસાનો લોભ અને
 સત્યાગ્રહનું સેવન એ બની
 શકે તેવું નથી. પણ જેની

નમ જાણ મર્યાદા નરૂર છે તેમ જ ગરીબાઈ
 લેવાનો જરૂર છે પૈસાનો લોભ અને સત્યા
 ગ્રહનું સેવન એ બની શકે તેવું નથી પણ જેની

When a husband and wife gratify the passions, it is no less an animal indulgence on that account. Such an indulgence, except for perpetuating the race, is strictly prohibited. But a passive resister has to avoid even that very limited indulgence because he can have no desire for progeny. A married man, therefore, can observe perfect chastity. This subject is not capable of being treated at greater length. Several questions arise: How is one to carry one's wife with one, what are her rights, and other similar questions. Yet those who wish to take part in a great work are bound to solve these puzzles.

Just as there is necessity for chastity, so is there for poverty. Pecuniary ambition and passive resistance

ક્રિયા (સ્ત્રીકી સોહબત
 કી) વહ વિષય-ભોગ નહીં
 હૈ, એસા કોઈ નહીં કહેગા।
 સંતાન પૈદા કરનેકે લિએ હી
 અપની સ્ત્રીકા સંગ કરનેકી
 બાત કહી ગયી હૈ। ઓર
 સત્યાગ્રહીકો સંતાન પૈદા
 કરનેકી ઇચ્છા નહીં હોની
 ચાહિયે। ઇસલિએ સંસારી હોને
 પર ભી વહ બ્રહ્મચર્યકા પાલન
 કર સકતા હૈ। યહ બાત
 જ્યાદા યોલકર લિખનેકી
 જરૂરત નહીં। સ્ત્રીકા ક્યા
 વિચાર હૈ? યહ સબ કૈસે હો
 સકતા હૈ? એસે વિચાર મનમેં
 પૈદા હોતે હૈં। ફિર ભી જિસે
 મહાન કાર્યોમેં હિસ્સા લેના
 હૈ, ઉસે તો એસે સવાલોંકા
 હલ ઢૂંઢના હી હોગા।

જૈસે બ્રહ્મચર્યકી જરૂરત હૈ
 વૈસે હી ગરીબીકો અપનાનેકી
 ભી જરૂરત હૈ। પૈસેકા
 લોભ ઓર સત્યાગ્રહકા
 સેવનપાલન (દોનોં સાથ
 સાથ) કમ્બી નહીં ચલ
 સકતે। લેકિન મેરા મતલબ
 યહ નહીં હૈ કિ જિસકે

પાસે પૈસા છે તેણે તે ફેંકી દેવો એવું સમજાવવા
એક દેવો નથી પણ પૈસાને લેવે બેદરકાર રહેવાનું
નહી છે સત્યાગ્રહનું સેવન કરતા પ્રેરો માણે
એવો બેદરકાર રહેવું ઘટે છે

સત્યનું સેવન ન કરે તે સત્યનું બળ કેમ
દેખાડી શકે? એટલે સત્યની તો બરોબર જરૂર
પડશે. ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તો પણ
સત્યને નહીં છોડી શકાય. સત્યને કંઈ સતાડવાનું
નહી હોય એટલે સત્યાગ્રહીને ધુપી સેના
નહી હોઈ શકે. આ સંબંધમાં જીવ બચાવવા
જૂઠું બોલવું કે નહીં એવા સવાલ મનમાં ન
લાવવા જેને જુઠાનો બચાવ કરવો છે તેને
એવા સવાલ ફોફર ઈકાવે છે. જેને સત્યનો જ
રસ્તો લેવો છે તેને એવાં ધર્મ સંકટ આવતાં નથી
તેવો કફોડી સ્થિતિમાં આવી પડે તો પણ
સત્યાગ્રહી માણસ ઊગરી જાય છે

અભય વિના તો સત્યાગ્રહીની ગાડી
એક ડગલું પણ નહીં ચાલી શકે અભય સર્વથા
અને સર્વ વસ્તુ બાબત ઘટશે માલનો, ખોટા
માનનો, સગાંસાંઈનો, રાજદરબારનો, જખમનો,
મરણનો અભય હોય ત્યારે જ સત્યાગ્રહ પાળી
શકાય.

પાસે પૈસો છે તેણે તે ફેંકી
દેવો, એવું સમજાવવાનો
અહીં હેતુ નથી. પણ પૈસાને
વિશે બેદરકાર રહેવાની
જરૂર છે. સત્યાગ્રહનું સેવન
કરતાં પૈસો ચાલ્યો જાય
તો બેદરકાર રહેવું ઘટે છે.

સત્યનું સેવન ન કરે તે
સત્યનું બળ કેમ દેખાડી
શકે? એટલે સત્યની તો
બરોબર જરૂર પડશે જ.
ગમે તેટલું નુકસાન થતું
હોય તોપણ સત્યને નહીં
છોડી શકાય. સત્યને કંઈ
સંતાડવાનું ન જ હોય.
એટલે સત્યાગ્રહીને છૂપી
સેના ન જ હોઈ શકે. આ
સંબંધમાં, જીવ બચાવવા
જૂઠું બોલવું કે નહીં એવા
સવાલ મનમાં ન લાવવા.
જેને જુઠાનો બચાવ કરવો
છે તે જ એવા સવાલ ફોફર
ઉઠાવે છે. જેને સત્યનો જ
રસ્તો લેવો છે તેને એવાં
ધર્મસંકટ આવતાં નથી.
તેવી કફોડી સ્થિતિમાં
આવી પડે તોપણ સત્યવાદી
માણસ ઊગરી જાય છે.

અભયતા વિના તો
સત્યાગ્રહીની ગાડી એક
ડગલું પણ નહીં ચાલી શકે.
અભય સર્વથા અને સર્વ
વસ્તુ બાબત ઘટશે. માલનો,
ખોટા માનનો, સગાંસાંઈનો,
રાજદરબારનો, જખમનો,
મરણનો અભય હોય ત્યારે
જ સત્યાગ્રહ પાળી શકાય.

cannot well go together. Those who have money are not expected to throw it away, but they are expected to be indifferent about it. They must be prepared to lose every penny rather than give up passive resistance.

Passive resistance has been described in the course of our discussion as truth-force. Truth, therefore, has necessarily to be followed and that at any cost. In this connection, academic questions such as whether a man may not lie in order to save a life, etc., arise, but these questions occur only to those who wish to justify lying. Those who want to follow truth every time are not placed in such a quandary; and if they are, they are still saved from a false position.

Passive resistance cannot proceed a step without fearlessness. Those alone can follow the path of passive resistance who are free from fear, whether as to their possessions, false honour, their relatives, the government, bodily injuries or death.

પાસ પૈસા છે વહ ઉસે ફેંક
દે। ફિર બી પૈસેકે બારેમેં
લાપરવાહ રહેનેકી જરૂરત હૈ।
સત્યાગ્રહકા સેવન કરતે હુ
અગર પૈસા ચલા જાય, તો
ચિન્તા નહીં કરની ચાહિયે।

જો સત્યકા સેવન નહીં કરતા,
વહ સત્યકા બલ, સત્યકી
તાકત કૈસે દિખા સકેગા?
ઇસલિએ સત્યકી તો પૂરી-પૂરી
જરૂરત રહેગી હી। બડેસે બડા
નુકસાન હોને પર બી સત્યકો
નહીં છોડા જા સકતા। સત્યકે
લિએ કુછ છિપાનેકો હોતા હી
નહીં। ઇસલિએ સત્યાગ્રહીકે
લિએ છિપી સેનાકી જરૂરત નહીં
હોતી। જાન બચાનેકે લિએ ઝૂઠ
બોલના ચાહિયે યા નહીં, એસા
સવાલ યહાં મનમેં નહીં ઉઠાના
ચાહિયે। જિસે ઝૂઠકા બચાવ
કરના હૈ, વહી એસે બેકાર
સવાલ ઉઠાતા હૈ। જિસે સત્યકી
હી રાહ લેની હૈ, ઉસકે સામને
એસે ધર્મ-સંકટ કબી આતે હી
નહીં। એસી મુશ્કિલ હાલતમેં
આ પડે તો બી સત્યવાદી
ઉસમેં સે ઉબર જાતા હૈ।

અભયકે વિના તો સત્યાગ્રહીકી
ગાડી એક કદમ બી આગે નહીં
ચલ સકતી। અભય સંપૂર્ણ
ઔર સબ બાતોંકે લિએ હોના
ચાહિયે। જમીન-જાયદાદકા,
ઝૂઠી ઇજ્જતકા, સગે-
સમ્બન્ધિયોંકા, રાજ-દરબારકા,
શરીરકો પહુંચેનેવાલી
ચોટોંકા ઔર મરણકા
અભય હો, તબી સત્યાગ્રહકા
પાલન હો સકતા હૈ।

આ બધું કરવું મુશ્કેલ છે એમ માનીને
છોડી દેવાનું નથી. માથે આવી પડેલું સહી
લેવાની શક્તિ કુદરત માણસ માનવા
મૂકેલી છે. આવા ગુણ દેશ સેવા ન કરવી
હોય તેને પણ સેવવા યોગ્ય છે

ઉપરાંત એટલું પણ સમજાવતે મહેકે
નેને હથેલી પાર બાળ નોખવું હશે તેને
માણસ તરીકે વસ્તુની જરૂર પડશે. રણવીર
થવું એ કંઈ બધાને ઇચ્છા થઈ કે તુરત
રના પડી જાય તેમ નથી. લડવૈયાને બ્રહ્મચર્ય
પાળવું પડશે, ભિખારી થવું પડશે. રણમાં
અભયતા ન હોય તે છોડી રહ્યા. તેને સત્ય
વ્રત પાળવાની તોટલી જરૂર ન બાળાય એમ
લાખેને કોઈને લાગશે. પણ ન્યાં અભયતા
છે ત્યાં સત્યતા સહે ને વરત છે સત્ય જ્યારે
માણસ છોડે છે ત્યારે તે કોઈ પણ પ્રકારના
ભયને લીધે છોડે છે. એટલે

એટલે આ ચાર ગુણથી ડરી જવાનું
પ્રયોજન નથી. માનવની કેલોડ બીજો
કોઈ પ્રયાસ તલવાર બાજને કરવો નહીં
તે સત્યાગ્રહીને રહેતો નથી જેટલો
જિજ્ઞાસુ પ્રયાસ તલવાર બાજને કરવો પડે છે

These observances are not to be abandoned in the belief that they are difficult. Nature has implanted in the human breast ability to cope with any difficulty or suffering that may come to man unprovoked. These qualities are worth having, even for those who do not wish to serve the country. Let there be no mistake, as those who want to train themselves in the use of arms are also obliged to have these qualities more or less. Everybody does not become a warrior for the wish. A would-be warrior will have to observe chastity and to be satisfied with poverty as his lot. A warrior without fearlessness cannot be conceived of. It may be thought that he would not need to be exactly truthful, but that quality follows real fearlessness. When a man abandons truth, he does so owing to fear in some shape or form. The above four attributes, then, need not frighten anyone. It may be as well here to note that a physical-force man has to have many other useless qualities which a passive resister never needs. And you will find that

યહ સબ કરના મુશ્કિલ હૈ,
એસા માનકર ઇસે છોડ નહીં
દેના चाहिये। जो सिर पर
पड़ता है उसे सह लेनेकी
शक्ति कुदरतने हर मनुष्यको
दी है। जिसे देशसेवा न करनी
हो, उसे भी ऐसे गुणोंका
सेवन करना चाहिये।

इसके सिवा, हम यह भी
समझ सकते हैं कि जिसे
हथियार-बल पाना होगा,
उसे भी इन बातोंकी जरूरत
रहेगी। रणवीर होना कोई
ऐसी बात नहीं कि किसीने
इच्छा की और तुरन्त रणवीर
हो गया। योद्धा (लड़वैया)
को ब्रह्मचर्यका पालन करना
होगा, भिखारी बनना होगा।
रणमें जिसके भीतर अभय न
हो वह लड़ नहीं सकता। उसे
(योद्धाको) सत्यव्रतका पालन
करनेकी उतनी जरूरत नहीं
है, ऐसा शायद किसीको लगे।
लेकिन जहाँ अभय है वहाँ
सत्य कुदरती तौर पर रहता
ही है। मनुष्य जब सत्यको
छोड़ता है तब किसी तरहके
भयके कारण ही छोड़ता है।

इसलिए इन चार गुणोंसे डर
जानेका कोई कारण नहीं है।
फिर, तलवारबाजको और भी
कुछ बेकार कोशिशें करनी
पड़ती हैं, जो सत्याग्रहीको
नहीं करनी पड़तीं।
तलवारबाजको जो दूसरी
कोशिशें करनी पड़ती हैं,

આ બધું કરવું મુશ્કેલ
છે એમ માનીને છોડી
દેવાનું નથી. માથે આવી
પડેલું સહી લેવાની શક્તિ
કુદરતે માણસમાત્રમાં
મૂકેલી છે. આવા ગુણ
દેશસેવા ન કરવી હોય
તોપણ સેવવા યોગ્ય છે.

ઉપરાંત એટલું પણ
સમજાવ તેમ છે કે, જેને
હથિયારબળ મેળવવું હશે
તેને પણ આટલી વસ્તુની
જરૂર પડશે. રણવીર થવું
એ કંઈ બધાને ઇચ્છા થઈ
કે તુરત સાંપડી જાય તેમ
નથી. લડવૈયાને બ્રહ્મચર્ય
પાળવું પડશે, ભિખારી થવું
પડશે. રણમાં અભયતા ન
હોય તે લડી રહ્યા. તેને
સત્યવ્રત પાળવાની તોટલી
જરૂર ન જણાય એમ વખતે
કોઈને લાગશે. પણ જ્યાં
અભયતા છે ત્યાં સત્યતા
સહેજે વસે છે. માણસ
જ્યારે સત્ય છોડે છે ત્યારે
તે કોઈ પણ પ્રકારના
ભયને લીધે જ છોડે છે.

એટલે આ ચાર ગુણથી
ડરી જવાનું પ્રયોજન નથી.
વળી કેટલોક બીજો ફેક્ટર
પ્રયાસ તલવારબાજને કરવો
રહ્યો તે સત્યાગ્રહીને રહેતો
નથી. જેટલો બીજો પ્રયાસ
તલવારબાજને કરવો પડે

તેનું
કારણ ભય છે તેને તેને માન આપવા
આવે તો તે જ ઘડી તેની તલવાર તેના
હાથમાંથી પડી જાય તે ટેકાની તેને જરૂર
રહેતી નથી જેને વેર નહીં તેને તલવાર
નહીં સિંહની સામે આવનાર માણસ
થી નહીં મેળે જ લાકડી ઊંચકાઈ ગઈ
તે માણસે જોયું કે તેણે અભયતાનો
પાઠ માત્ર મોઢે કર્યો હતો તે
દહાડે તેણે લાકડી છોડી અને અભયવાન
થયો

છે તેનું કારણ ભય છે. જો
તેને તદ્દન અભયતા આવે
તો તે જ ઘડી તેની તલવાર
તેના હાથમાંથી પડી જાય.
તે ટેકાની તેને જરૂર રહેતી
નથી. જેને વેર નહીં તેને
તલવાર નહીં. સિંહની સામે
આવનાર માણસથી એની
મેળે જ લાકડી ઊંચકાઈ
ગઈ. તે માણસે જોયું કે
તેણે અભયતાનો પાઠ
માત્ર મોઢે કર્યો હતો. તે
દહાડે તેણે લાકડી છોડી
અને અભયવાન થયો.

whatever extra effort a swordsman needs is due to lack of fearlessness. If he is an embodiment of the latter, the sword will drop from his hand that very moment. He does not need its support. One who is free from hatred requires no sword. A man with a stick suddenly came face to face with a lion and instinctively raised his weapon in self-defence. The man saw that he had only prated about fearlessness when there was none in him. That moment he dropped the stick and found himself free from all fear.

उसका कारण भय है। अगर
उसमें पूरी निडरता आ जाय,
तो उसी पल उसके हाथसे
तलवार गिर जायगी। फिर
उसे तलवारके सहारेकी
ज़रूरत नहीं रहती। जिसकी
किसीसे दुश्मनी नहीं है, उसे
तलवारकी ज़रूरत ही नहीं
है। सिंहके सामने आनेवाले
एक आदमीके हाथकी लाठी
अपने-आप उठ गई। उसने
देखा कि अभयका पाठ उसने
सिर्फ़ ज़बानी ही किया था।
उसने लाठी छोड़ी और वह
निर्भय — निडर बना।

૨૧૦
 હિંદ સ્વરાજ
 ૫૬૨૫૧૮૫
 કેળવણી

૧૮.
 કેળવણી

વાચક: તમે આટલું બધું બોલ્યા તેમાં તમે ક્યાંયે કેળવણીની તો જરૂર જ ન બતાવી. આપણે કેળવણીની ખામીની હમેશાં રાવ ખાઈએ છીએ. ફરજિયાત કેળવણી આપવાની હિલચાલ આખા હિંદુસ્તાનમાં જોઈએ છીએ. મહારાજા ગાયકવાડે ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી છે. તેની તરફ બધાની આંખ દોરવાઈ છે. આપણે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આ બધો પ્રયાસ શું વૃથા સમજવો?

અધિપતિ: જો આપણે આપણો સુધારો સર્વોત્તમ માનીએ તો મારે દિલગીરીપૂર્વક કહેવું પડશે કે એ પ્રયાસ ઘણો ભાગે વૃથા છે. મહારાજાસાહેબ તથા બીજા આપણા ધુરંધર આગેવાનો બધાને કેળવણી આપવા મથી રહ્યા છે. એમાં તેમનો હેતુ નિર્મળ છે, તેથી તેમને ધન્યવાદ જ

વા તમે આટલું બધું બોલ્યા તેમાં તમે ક્યાંયે કેળવણીની તો જરૂર ન બતાવી. આપણે કેળવણીની ખામીની હમેશાં રાવ ખાઈએ છીએ. ફરજિયાત કેળવણી આપવાની હિલચાલ આખા હિંદુસ્તાનમાં જોઈએ છીએ. મહારાજા ગાયકવાડે ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી છે તેની તરફ બધાની આંખ દોરવાઈ છે. આપણે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આ બધો પ્રયાસ શું વૃથા સમજવો?

જે ને આપણે આપણે સુધારો સર્વોત્તમ માનીએ તો મારે દિલગીરી પૂર્વક કહેવું પડશે કે એ પ્રયાસ ઘણો ભાગે વૃથા છે. મહારાજાસાહેબ તથા બીજા આપણા ધુરંધર આગેવાનો બધાને કેળવણી આપવા મથી રહ્યા છે. એમાં તેમનો હેતુ નિર્મળ છે તેથી તેમને ધન્યવાદ જ

• 18 •

EDUCATION

Reader: In the whole of our discussion, you have not demonstrated the necessity for education; we always complain of its absence among us. We notice a movement for compulsory education in our country. The Maharaja Gaekwar has introduced it in his territories. Every eye is directed towards them. We bless the Maharaja for it. Is all this effort then of no use?

Editor: If we consider our civilization to be the highest, I have regretfully to say that much of the effort you have described is of no use. The motive of the Maharaja and other great leaders who have been working in this direction is perfectly pure. They,

૧૮
 શિક્ષા

પાઠક: આપને इतना सारा कहा, परन्तु उसमें कहीं भी शिक्षा — तालीमकी जरूरत तो बताई ही नहीं। हम शिक्षाकी कमीकी हमेशा शिकायत करते रहते हैं। लाजिमी तालीम देनेका आन्दोलन हम सारे देशमें देखते हैं। महाराजा गायकवाड़ने (अपने राज्यमें) लाजिमी शिक्षा शुरू की है। उसकी ओर सबका ध्यान गया है। हम उन्हें धन्यवाद देते हैं। यह सारी कोशिश क्या बेकार ही समझनी चाहिये?

સંપાદક: અગર હમ અપની સભ્યતાકો સબસે અછી માનતે હૈં, તબ તો મુઝે અફસોસકે સાથ કહના પડેગા કિ વહ કોશિશ જ્યાદાતર બેકાર હી હૈ। મહારાજા સાહબ ઔર હમારે દૂસરે ધુરંધર નેતા સબકો તાલીમ દેનેકી જો કોશિશ કર રહે હૈં, ઉસમેં ઉનકા હેતુ નિર્મલ હૈ। ઇસલિએ ઉન્હેં ધન્યવાદ હી

ધાતુ. પણ તેમના
દેતુનું પરિણામ
આવવાના સંભવ
ને આપણે ઠાંકી શકતા
નથી.

કેળવણી એટલે શું?
તેનો અર્થ અક્ષરજ્ઞાન
એટલો જ હોય તો તે તો
એક હથિયારરૂપ થયું. તેનો
સદુપયોગ પણ થાય અને
દુરુપયોગ પણ થાય. એક
હથિયારથી વાઢકાપ કરી
દરદીને સાજો કરાય, તે જ
હથિયાર જાન લેવાને સારુ
વપરાય. એમ અક્ષરજ્ઞાન
છે. તેનો ગેરઉપયોગ
ઘણા માણસ કરે છે એ
તો આપણે જોઈએ છીએ.
તેનો સદુપયોગ પ્રમાણમાં
ઓછા જ માણસો કરે છે.

ઘટે છે. પણ તેમના હેતુનું
પરિણામ જે આવવા
સંભવ છે તે આપણે
ઠાંકી શકતા નથી.

કેળવણી એટલે શું? જો
તેનો અર્થ અક્ષરજ્ઞાન
એટલો જ હોય તો તે તો
એક હથિયારરૂપ થયું. તેનો
સદુપયોગ પણ થાય અને
દુરુપયોગ પણ થાય. એક
હથિયારથી વાઢકાપ કરી
દરદીને સાજો કરાય, તે જ
હથિયાર જાન લેવાને સારુ
વપરાય. એમ અક્ષરજ્ઞાન
છે. તેનો ગેરઉપયોગ
ઘણા માણસ કરે છે એ
તો આપણે જોઈએ છીએ.
તેનો સદુપયોગ પ્રમાણમાં
ઓછા જ માણસો કરે છે.

therefore, undoubtedly deserve great praise. But we cannot conceal from ourselves the result that is likely to flow from their effort.

What is the meaning of education? It simply means a knowledge of letters. It is merely an instrument, and an instrument may be well used or abused. The same instrument that may be used to cure a patient may be used to take his life, and so may a knowledge of letters. We daily observe that many men abuse it and very few make good use of it;

देना चाहिये। लेकिन
उनके हेतुका जो नतीजा
आनेकी संभावना है, उसे
हम छिपा नहीं सकते।

शिक्षा: तालीमका अर्थ क्या
है? अगर उसका अर्थ सिर्फ
अक्षरज्ञान ही हो, तो वह तो
एक साधन जैसी ही हुई।
उसका अच्छा उपयोग भी हो
सकता है और बुरा उपयोग
भी हो सकता है। एक शस्त्र
से चीर-फाड़ करके बीमारको
अच्छा किया जा सकता है
और वही शस्त्र किसीकी जान
लेनेके लिए भी काममें लाया
जा सकता है। अक्षर-ज्ञानका
भी ऐसा ही है। बहुतसे लोग
उसका बुरा उपयोग करते
हैं, यह तो हम देखते ही हैं।
उसका अच्छा उपयोग प्रमाणमें
कम ही लोग करते हैं।

આ વાત બરોબર હોય
તો એમ સિદ્ધ થાય
છે કે અક્ષરજ્ઞાનથી
દુનિયાને ફાયદાને
બદલે હાનિ થઈ છે.

સાધારણ સાધારણ
કેવળવણીનો સાધારણ અર્થ
અક્ષરજ્ઞાન એ જ થાય છે.
લોકોને લખતાં, વાંચતાં,
હિસાબ ગણતાર શીખવવું
એ મૂળ અથવા પ્રાથમિક
કેવળવણી કહેવાય છે. એક
ખેડૂત પોતે પ્રામાણિકપણે
ખેતી કરી રોટી કમાય છે.
તેને સાધારણ રીતે દુન્યવી
જ્ઞાન છે. તેણે માબાપ પ્રત્યે
કેમ વર્તવું, તેણે પોતાની
સ્ત્રી પ્રત્યે કેમ વર્તવું,
છોકરાં તરફ કેમ ચાલવું,
જે ગામડામાં તે વસે છે

and if this is a correct statement, we have proved that more harm has been done by it than good.

The ordinary meaning of education is a knowledge of letters. To teach boys reading, writing and arithmetic is called primary education. A peasant earns his bread honestly. He has ordinary knowledge of the world. He knows fairly well how he should behave towards his parents, his wife, his children and his

यह बात अगर ठीक है तो इससे यह साबित होता है कि अक्षर-ज्ञानसे दुनियाको फायदेके बदले नुकसान ही हुआ है।

शिक्षाका साधारण अर्थ अक्षर-ज्ञान ही होता है। लोगोंको लिखना, पढ़ना और हिसाब करना सिखाना बुनियादी या प्राथमिक — प्राथमरी — शिक्षा कहलाती है। एक किसान ईमानदारीसे खुद खेती करके रोट्टी कमाता है। उसे मामूली तौर पर दुनियावी ज्ञान है। अपने माँ-बापके साथ कैसे बरतना, अपनी स्त्रीके साथ कैसे बरतना, बच्चोंसे कैसे पेश आना, जिस देहातमें वह बसा हुआ है

આ વાત બરોબર હોય
તો એમ સિદ્ધ થાય
છે કે અક્ષરજ્ઞાનથી
દુનિયાને ફાયદાને
બદલે હાનિ થઈ છે.

કેવળવણીનો સાધારણ અર્થ
અક્ષરજ્ઞાન એ જ થાય છે.
લોકોને લખતાં, વાંચતાં,
હિસાબ ગણતાર શીખવવું
એ મૂળ અથવા પ્રાથમિક
કેવળવણી કહેવાય છે. એક
ખેડૂત પોતે પ્રામાણિકપણે
ખેતી કરી રોટી કમાય છે.
તેને સાધારણ રીતે દુન્યવી
જ્ઞાન છે. તેણે માબાપ પ્રત્યે
કેમ વર્તવું, તેણે પોતાની
સ્ત્રી પ્રત્યે કેમ વર્તવું,
છોકરાં તરફ કેમ ચાલવું,
જે ગામડામાં તે વસે છે

ત્યાં તેણે કેમ રીતભાત
 રાખવી, આ બધાનું જ્ઞાન
 પૂરતું છે. તે નીતિના
 નિયમો સમજે છે ને પાળે
 છે. પણ તેને પોતાની સહી
 કરતાં નથી આવડતી. આ
 માણસને તમે અક્ષરજ્ઞાન
 આપી શું કરવા માગો છો?
 તેના સુખમાં શો વધારો
 કરશો? તેના ઝૂંપડાનો
 કે તેની સ્થિતિનો તમારે
 અસંતોષ ઉપજાવવો છે?
 તેમ કરવું હોય તો પણ
 તમારે તેને અક્ષરજ્ઞાન
 આપવાની જરૂર નથી.
 પશ્ચિમના પ્રતાપમાં
 દબાઈ જઈ આપણે લઈ
 ભાગીએ છીએ કે લોકોને
 કેળવણી આપવી. પણ
 તેમાં આગળપાછળનો
 વિચાર કરતા નથી.

fellow-villagers. He understands and observes the
 rules of morality. But he cannot write his own
 name. What do you propose to do by giving him
 a knowledge of letters? Will you add an inch to his
 happiness? Do you wish to make him discontented
 with his cottage or his lot? And even if you want to
 do that, he will not need such an education. Carried
 away by the flood of western thought we came to
 the conclusion, without weighing pros and cons, that
 we should give this kind of education to the people.

वहाँ उसकी चालढाल कैसी
 होनी चाहिये, इस सबका उसे
 काफी ज्ञान है। वह नीतिके
 नियम समझता है और उनका
 पालन करता है। लेकिन वह
 अपने दस्तखत करना नहीं
 जानता। इस आदमीको आप
 अक्षर-ज्ञान देकर क्या करना
 चाहते हैं? उसके सुखमें आप
 कौनसी बढ़ती करेंगे? क्या
 उसकी झोंपड़ी या उसकी
 हालतके बारेमें आप उसके
 मनमें असंतोष पैदा करना
 चाहते हैं? ऐसा करना हो तो
 भी उसे अक्षर-ज्ञान देनेकी
 जरूरत नहीं है। पश्चिमके
 असरके नीचे आकर हमने यह
 बात चलायी है कि लोगोंको
 शिक्षा देनी चाहिये। लेकिन
 उसके बारेमें हम आगे-पीछेकी
 बात सोचते ही नहीं।

હવે ઊંચી કેળવણી લઈએ.
હું ભૂગોળવિદ્યા શીખ્યો,
ખગોળવિદ્યા શીખ્યો,
બીજગણિત મને આવડ્યું,
મેં ભૂમિતિનું જ્ઞાન લીધું,
ભૂસ્તરવિદ્યાને ભૂંસી
બાળી; તેથી શું? તેથી મેં
મારું શું ઉજાળ્યું? મારી
આસપાસનાને શું ઉજાળ્યા?
મેં તે જ્ઞાન શા હેતુથી લીધું?
તેમાં મને શો ફાયદો થયો?
અંગ્રેજોના જ એક વિદ્વાને
(હક્સલીએ) આ પ્રમાણે
કેળવણી વિશે કહ્યું છે: 'તે
માણસને ખરી કેળવણી
મળી છે કે જે માણસનું
શરીર એવું કેળવાયું છે
કે તે તેના અંકુશમાં રહી
શકે છે, તે શરીર ચેનથી

अब ऊंची शिक्षाको लें। मैं भूगोल-विद्या सीखा, खगोल-विद्या (आकाशके तारोंकी विद्या) सीखा, बीजगणित (एलजब्रा) भी मुझे आ गया, रेखागणित (ज्योमेट्री) का ज्ञान भी मैंने हासिल किया, भूगर्भ-विद्याको भी मैं पी गया। लेकिन उससे क्या? उससे मैंने अपना कौनसा भला किया? अपने आसपासके लोगोंका क्या भला किया? किस मकसदसे मैंने वह ज्ञान हासिल किया? उससे मुझे क्या फायदा हुआ? एक अंग्रेज विद्वान(हक्सली)ने शिक्षाके बारेमें यों कहा है: "उस आदमीने सच्ची शिक्षा पाई है, जिसके शरीरको ऐसी आदत डाली गई है कि वह उसके बसमें रहता है, जिसका शरीर चैनसे

આને સરજતાથી તેને સોંપેલું
 તેને સારો પાઠ શિક્ષા
 કરે છે તે માણસને
 ખરી કેળવણી મળી છે
 કે જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ છે, શાંત
 છે તે ન્યાયદર્શી છે. તે
 માણસ ખરી કેળવણી લીધી
 છે કે જેનું મન કુદરતના
 કાયદાઓથી ભરેલું છે
 તે જેની ઇંદ્રિયો તેને વશ
 છે. જેની અંતર્વૃત્તિ વિશુદ્ધ
 છે, અને જે માણસ નીચ
 કામને ધિક્કારે છે તથા
 પોતાના સરખા બીજાઓને
 ગણે છે; આવો માણસ
 ખરી કેળવાયેલો ગણાય,
 કેમ કે તે કુદરતના નિયમ
 પ્રમાણે ચાલે છે. કુદરત
 તેનો સારો ઉપયોગ
 કરશે અને કુદરતનો

અને સરજતાથી તેને સોંપેલું
 કામ કરે છે. તે માણસને
 ખરી કેળવણી મળી છે કે
 જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ છે, શાંત
 છે તે ન્યાયદર્શી છે. તે
 માણસે ખરી કેળવણી લીધી
 છે કે જેનું મન કુદરતના
 કાયદાઓથી ભરેલું છે
 તે જેની ઇંદ્રિયો તેને વશ
 છે. જેની અંતર્વૃત્તિ વિશુદ્ધ
 છે, અને જે માણસ નીચ
 કામને ધિક્કારે છે તથા
 પોતાના સરખા બીજાઓને
 ગણે છે; આવો માણસ
 ખરી કેળવાયેલો ગણાય,
 કેમ કે તે કુદરતના નિયમ
 પ્રમાણે ચાલે છે. કુદરત
 તેનો સારો ઉપયોગ
 કરશે અને કુદરતનો

of his will and does with ease and pleasure all the
 work that as a mechanism it is capable of; whose
 intellect is a clear, cold, logic engine with all its
 parts of equal strength and in smooth working
 order... whose mind is stored with a knowledge of
 the fundamental truths of nature... whose passions
 are trained to come to heel by a vigorous will, the
 servant of a tender conscience... who has learnt to
 hate all vileness and to respect others as himself.
 Such a one and no other, I conceive, has had a
 liberal education, for he is in harmony with nature.

और आसानीसे सौंपा हुआ
 काम करता है। उस आदमीने
 सच्ची शिक्षा पाई है, जिसकी
 बुद्धि शुद्ध, शांत और
 न्यायदर्शी है। उसने सच्ची
 शिक्षा पाई है, जिसका मन
 कुदरती कानूनोंसे भरा है और
 जिसकी इन्द्रियाँ उसके बसमें
 हैं, जिसके मनकी भावनायें
 बिल्कुल शुद्ध हैं, जिसे नीच
 कामोंसे नफरत है और जो
 दूसरोंको अपने जैसा मानता
 है। ऐसा आदमी ही सच्चा
 शिक्षित (तालीमशुदा) माना
 जायगा, क्योंकि वह कुदरतके
 कानूनके मुताबिक चलता है।
 कुदरत उसका अच्छा उपयोग
 करेगी और वह कुदरतका

તે સારો ઉપયોગ કરશે.
 જો આ ખરી કેળવણી હોય
 તો મારે સોગનપૂર્વક કહેવું
 જોઈએ કે ઉપર હું જે
 શાસ્ત્રો ગણાવી ગયો તેનો
 ઉપયોગ મારા શરીરને કે
 મારી ઇન્દ્રિયોને વશ કરવામાં
 મારે નથી કરવો પડ્યો.
 એટલે પ્રાથમિક કેળવણી
 લો કે ઊંચી કેળવણી લો,
 પણ તેનો ઉપયોગ મુખ્ય
 વાતમાં નથી આવતો.
 તેથી આપણે માણસ નથી
 બનતા — તેથી આપણે
 આપણું કર્તવ્ય નથી જાણતા.
 વાચક: જ્યારે એમ જ
 છે ત્યારે તમને મારે
 સવાલ પૂછવો પડશે.

He will make the best of her and she of him."

If this is true education, I must emphatically say that the sciences I have enumerated above I have never been able to use for controlling my senses. Therefore, whether you take elementary education or higher education, it is not required for the main thing. It does not make men of us. It does not enable us to do our duty.

Reader: If that is so, I shall have to ask you another

અછા ઉપયોગ કરેગા!" અગર
 યહી સચ્વી શિક્ષા હો તો મૈં
 કસમ ખાકર કહૂંગા કિ
 ઉપર જો શાસ્ત્ર મૈંને ગિનાયે હૈં
 ઉનકા ઉપયોગ મેરે શરીર યા
 મેરી ઇન્દ્રિયોંકો વસમૈં કરનેકે
 લિએ મુઝે નહીં કરના પડા.
 ઇસલિએ પ્રાયમરી — પ્રાથમિક
 શિક્ષાકો લીજિયે યા ઊંચી
 શિક્ષાકો લીજિયે, ઉસકા
 ઉપયોગ મુખ્ય વાતમૈં નહીં
 હોતા. ઉસસે હમ મનુષ્ય નહીં
 બનતે — ઉસસે હમ અપના
 કર્તવ્ય નહીં જાન સકતે.

પાઠક: અગર એસા હી હૈ, તો
 મૈં આપસે એક સવાલ કરૂંગા।

તમે આ બધું બોલો છો
તે શાના પ્રતાપ? તમે
અક્ષરજ્ઞાન અને ઊંચી
કેળવણી ન લીધાં હોત તો
તમે કેમ સમજાવી શકત?

અ. તમે કહો છો કે મારા
મારો જ. પણ મારો
જ્ઞાન મને સીધાં
જ. જો મેં ઉચી કે નીચી
કેળવણી ન લીધી હોત તો
કેવી રીતે મારા માટે
સમજાવી શકત? મારા માટે
કેવી જાણીતે ઉપયોગી
જાણીતું જ. મારું જાણીતું
સમજાવી શકત. પણ
ઉપયોગી જાણીતું જ. મારું
જાણીતું જ. મારું જાણીતું
જાણીતું જ. મારું જાણીતું
જાણીતું જ. મારું જાણીતું

તમે આ બધું બોલો છો
તે શાના પ્રતાપ? તમે
અક્ષરજ્ઞાન અને ઊંચી
કેળવણી ન લીધાં હોત તો
તમે કેમ સમજાવી શકત?

અધિપતિ: તમે ઠીક સપાટો
માર્યો છે, પણ મારો જવાબ
તમને સીધો જ છે. જો મેં
ઊંચી કે નીચી કેળવણી
ન લીધી હોત તો કંઈ
હું નિરુપયોગી થાત એમ
માનતો નથી. હવે બોલીને
ઉપયોગી થવાની ઇચ્છા
રાખું છું. તેમ કરતાં જે
બાંધ્યો છું તેને કામે લગાડું
છું, અને તેનો ઉપયોગ,

question. What enables you to tell all these things to me? If you had not received higher education, how would you have been able to explain to me the things that you have?

Editor: You have spoken well. But my answer is simple: I do not for one moment believe that my life would have been wasted, had I not received higher or lower education. Nor do I consider that I necessarily serve because I speak. But I do desire to serve and in endeavouring to fulfil that desire, I make use of the education I have received. And, if I am making good

આપ એ જો સારી વાતે
કહ રહે છે, વહ કિસકી
બદૌલત કહ રહે છે? અગર
આપને અક્ષર-જ્ઞાન ઓર
ઝૂંચી શિક્ષા નહીં પાઈ
હોતી, તો એ સબ વાતે આપ
મુઝે કેસે સમજા પાતે?

સંપાદક: આપને અચ્છી
સુનાઈ. લેકિન આપકે
સવાલકા મેરા જવાબ મી
સીધા હી હૈ. અગર મૈને ઝૂંચી
યા નીચી શિક્ષા નહીં પાઈ
હોતી, તો મૈ નહીં માનતા કિ
મૈ નિકમ્મા આદમી હો જાતા. અબ એ વાતે કહકર મૈ
ઉપયોગી બનનેકી ઇચ્છા રખતા
હૂં. એસા કરતે હુએ જો કુછ
મૈને પઢા ઉસે મૈને કામમે લાતા
હૂં; ઓર ઉસકા ઉપયોગ,

જો તે ઉપયોગ હોય તો, હું
 મારા કરોડો ભાઈઓને નથી
 આપી શકતો, પણ માત્ર
 તમારા જેવા ભણેલાને આપું
 છું. તેમાં પણ મારા વિચારને
 ટેકો મળે છે. તમે અને
 હું બંને ખોટી કેળવણીના
 પંજામાં ફસાયા. હું તેમાંથી
 મુક્ત થયેલો માનું છું. હવે
 તે અનુભવ તમને આપું
 છું ને તે આપતાં લીધેલી
 કેળવણીનો ઉપયોગ કરી
 તમને તેનો સડો બતાવું છું.
 વળી તમે મને સપાટો
 મારવામાં ભૂલ્યા છો, કેમ
 કે મેં કંઈ અક્ષરજ્ઞાનને
 દરેક સ્થિતિ માટે વખોડ્યું
 નથી. માત્ર એટલું જ
 બતાવ્યું છે કે તે જ્ઞાનની

જો તે ઉપયોગ હોય તો, હું
 મારા કરોડો ભાઈઓને નથી
 આપી શકતો, પણ માત્ર
 તમારા જેવા ભણેલાને આપું
 છું. તેમાં પણ મારા વિચારને
 ટેકો મળે છે. તમે અને
 હું બંને ખોટી કેળવણીના
 પંજામાં ફસાયા. હું તેમાંથી
 મુક્ત થયેલો માનું છું. હવે
 તે અનુભવ તમને આપું
 છું ને તે આપતાં લીધેલી
 કેળવણીનો ઉપયોગ કરી
 તમને તેનો સડો બતાવું છું.
 વળી તમે મને સપાટો
 મારવામાં ભૂલ્યા છો, કેમ
 કે મેં કંઈ અક્ષરજ્ઞાનને
 દરેક સ્થિતિ માટે વખોડ્યું
 નથી. માત્ર એટલું જ
 બતાવ્યું છે કે તે જ્ઞાનની

use of it, even then it is not for the millions, but I
 can use it only for such as you, and this supports
 my contention. Both you and I have come under
 the bane of what is mainly false education. I claim
 to have become free from its ill effect, and I am
 trying to give you the benefit of my experience and
 in doing so, I am demonstrating the rottenness of
 this education.

Moreover, I have not run down a knowledge of letters
 in all circumstances. All I have now shown is that we

अगर वह उपयोग हो तो,
 मैं अपने करोड़ों भाईयोंके
 लिए नहीं कर सकता, सिर्फ
 आप जैसे पढ़े-लिखोंके लिए
 ही कर सकता हूँ। इससे
 भी मेरी ही बातका समर्थन
 होता है। मैं और आप दोनों
 गलत शिक्षाके पंजेमें फँस
 गये थे। उसमें से मैं अपनेको
 मुक्त हुआ मानता हूँ। अब
 वह अनुभव मैं आपको
 देता हूँ और उसे देते समय
 ली हुई शिक्षाका उपयोग
 करके उसमें रही सड़न मैं
 आपको दिखाता हूँ।

इसके सिवा, आपने जो बात
 मुझे सुनाई उसमें आप गलती
 खा गये, क्योंकि मैंने अक्षर-
 ज्ञानको (हर हालतमें) बुरा
 नहीं कहा है। मैंने तो इतना
 ही कहा है कि उस ज्ञानकी

આપણે મૂર્તિ પૂજા
 કરવાની. તે કંઈ આપણી
 કામધુક નથી. તેની જગ્યાએ
 તે થોભી શકે છે. અને તે
 જગ્યા તો એ છે કે જ્યારે
 મેં ને તમે આપણી ઇન્દ્રિયોને
 વશ કરી હોય, જ્યારે
 આપણે નીતિનો મજબૂત
 પાયો નાખીએ, ત્યારે
 આપણને અક્ષરજ્ઞાન લેવાની
 ઇચ્છા થાય તો તે લઈને
 તેનો સદુપયોગ કરી શકીએ
 ખરા. તે આભૂષણરૂપે
 ઠીક લાગવા સંભવ છે.
 પણ જો અક્ષરજ્ઞાનનો
 એ ઉપયોગ હોય તો
 આપણે તેવી કેળવણી
 ફરજિયાત આપવાની જરૂર
 નથી રહેતી. આપણી

આપણે મૂર્તિપૂજા નથી
 કરવાની. તે કંઈ આપણી
 કામધુક નથી. તેની જગ્યાએ
 તે થોભી શકે છે. અને તે
 જગ્યા તો એ છે કે જ્યારે
 મેં ને તમે આપણી ઇન્દ્રિયોને
 વશ કરી હોય, જ્યારે
 આપણે નીતિનો મજબૂત
 પાયો નાખીએ, ત્યારે
 આપણને અક્ષરજ્ઞાન લેવાની
 ઇચ્છા થાય તો તે લઈને
 તેનો સદુપયોગ કરી શકીએ
 ખરા. તે આભૂષણરૂપે
 ઠીક લાગવા સંભવ છે.
 પણ જો અક્ષરજ્ઞાનનો
 એ ઉપયોગ હોય તો
 આપણે તેવી કેળવણી
 ફરજિયાત આપવાની જરૂર
 નથી રહેતી. આપણી

must not make of it a fetish. It is not our *Kamadruk*.
 [Mythical cow, yielding whatever is wished for] In
 its place it can be of use and it has its place when
 we have brought our senses under subjection and
 put our ethics on a firm foundation. And then,
 if we feel inclined to receive that education, we
 may make good use of it. As an ornament it is
 likely to sit well on us. It now follows that it is
 not necessary to make this education compulsory.

हमें मूर्तिकी तरह पूजा नहीं
 करनी चाहिये। वह हमारी
 कामधेनु नहीं है। वह अपनी
 जगह पर शोभा दे सकता
 है। और वह जगह यह है:
 जब मैंने और आपने अपनी
 इन्द्रियोंको बसमें कर लिया
 हो, जब हमने नीतिकी नींव
 मजबूत बना ली हो, तब
 अगर हमें अक्षर-ज्ञान पाने
 की इच्छा हो, तो उसे पाकर
 हम उसका अच्छा उपयोग
 कर सकते हैं। वह शिक्षा
 आभूषण के रूपमें अच्छी लग
 सकती है। लेकिन अक्षर-
 ज्ञानका अगर आभूषणके तौर
 पर ही उपयोग हो, तो ऐसी
 शिक्षाको लाज़िमी करनेकी
 हमें ज़रूरत नहीं। हमारे

ઉરના નિશાનો
જસ જો તેમાં નીતે
કેવળીને પ્રથમ
મૂકી જો તે પ્રાથમિક
કેવળી જો તેના ઉપર
તે સુધી વરજરજું તે
તમા શકશે

વાં. ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ કેવળી
ના હિંમતો સ્વરાજ્યને
સાધુ તમ મળતા
તમામ જાણતી
સમજું છું

શ. હા તો ના સ્વતંત્ર
ના હિંમતો જો
કરોડો માણસને
ઇંગ્લેન્ડ કેવળી રજા
તે તેમને જુલમીમાં
નાખવા જાણતી જો
મરુતોને કેવળી
નાખવા જાણતી

પુરાણી નિશાનો બસ છે.
તેમાં નીતિની કેળવણીને
પ્રથમ મૂકી છે. તે
પ્રાથમિક કેળવણી છે.
તેની ઉપર જે ચણતર
કરીશું તે નબી શકશે.

વાચક: ત્યારે અંગ્રેજી
કેળવણીનો ઉપયોગ
સ્વરાજને સારુ તમે
ગણતા નથી. એ હું
બરોબર સમજ્યો છું?

અધિપતિ: હા અને ના
એવો મારો જવાબ છે.
કરોડો માણસોને અંગ્રેજી
કેળવણી દેવી તે તેઓને
ગુલામીમાં નાખવા
બરોબર છે. મેકોલેએ જે
કેળવણીનો પાયો રચ્યો તે

Our ancient school system is enough. Character-
building has the first place in it and that is primary
education. A building erected on that foundation
will last.

Reader: Do I then understand that you do not
consider English education necessary for obtaining
Home Rule?

Editor: My answer is yes and no. To give millions
a knowledge of English is to enslave them. The
foundation that Macaulay laid of education has

પુરાને સ્કૂલ હી કાફી હૈં।
વહૌં નીતિકો પહલા સ્થાન
દિયા જાતા હૈ। વહ સચ્વી
પ્રાથમિક શિક્ષા હૈ। ઉસ
પર હમ જો ઇમારત ખડી
કરૈંગે વહ ટિક સકેગી।

पाठक: तब क्या मेरा
यह समझना ठीक है कि
आप स्वराज्यके लिए
अंग्रेजी शिक्षाका कोई
उपयोग नहीं मानते?

संपादक: मेरा जवाब 'हाँ'
और 'नहीं' दोनों है। करोड़ों
लोगोंको अंग्रेजीकी शिक्षा
देना उन्हें गुलामीमें डालने
जैसा है। मेकॉलेने शिक्षाकी
जो बुनियाद डाली, वह

[illegible]

વેલ્સનાં છોકરાંની પાસે
વેલ્સ બોલાવવું એવો પ્રયાસ
ચાલે છે. તેમાં ઈંગ્લંડનો
ખજાનચી લોઈડ જ્યોર્જ
મુખ્ય ભાગ લે છે. ત્યારે
આપણી દશા કેવી છે?
આપણે એકબીજાને કાગળ
લખીએ તે ભૂલભરેલા
અંગ્રેજીમાં. આવા ખોડવાળા
અંગ્રેજીમાંથી સાધારણ
એમ.એ. પણ મુક્ત નથી.

systems. They are trying each division to improve its own status. Wales is a small portion of England. Great efforts are being made to revive a knowledge of Welsh among Welshmen. The English Chancellor, Mr. Lloyd George, is taking a leading part in the movement to make Welsh children speak Welsh. And what is our condition? We write to each other in faulty English, and from this even our M.A.s are not free;

वेल्सके बच्चे वेल्श भाषामें ही बोलें, ऐसी कोशिश वहाँ चल रही है। इसमें इंग्लैंडके खजांची लॉयड जॉर्ज बड़ा हिस्सा लेते हैं। और हमारी दशा कैसी है? हम एक-दूसरेको पत्र लिखते हैं तब गलत अंग्रेजीमें लिखते हैं। एक साधारण एम. ए. पास आदमी भी ऐसी गलत अंग्रेजीसे बचा नहीं होता।

સરસ સરસમાં
 સરસ વિચાર
 બતાવવાનું વાહન
 તે અંગ્રેજી સરસમાં
 ગોંધે તે અંગ્રેજીમાં
 સરસ સરસમાં
 સરસ સરસમાં
 માં નરસાયણ તાલ
 ઉત્તર સરસમાં
 સરસ સરસમાં
 પ્રભુ સરસમાં
 કેરોને તેમનો સાપ
 સરસ સરસમાં
 તોલેલો સરસમાં
 માનવ જ.
 તમારે સરસમાં
 કે અંગ્રેજી સરસમાં
 તે અંગ્રેજી સરસમાં
 ઉત્તર સરસમાં
 અંગ્રેજી સરસમાં
 દેશ, રાજ, નુત માવ.
 તમારે અંગ્રેજી સરસમાં

આપણા સરસમાં સરસ
 વિચાર બતાવવાનું વાહન તે
 અંગ્રેજી, આપણી કોંગ્રેસ તે
 અંગ્રેજીમાં ચાલે. આપણાં
 સરસ છાપાં તે અંગ્રેજીમાં.
 જો આવું લાંબી મુદત સુધી
 ચાલશે તો આપણી પછીની
 પ્રજા આપણો તિરસ્કાર
 કરશે ને તેમનો શાપ
 આપણા આત્માને લાગશે
 એમ મારું માનવું છે.

તમારે સમજવા જેવું છે
 કે અંગ્રેજી કેળવણી લઈને
 આપણે પ્રજાને ગુલામ
 બનાવી છે. અંગ્રેજી
 કેળવણીથી દંભ, રાગ,
 જુલમ વગેરે વધ્યાં.
 અંગ્રેજી ભણનારે

our best thoughts are expressed in English; the
 proceedings of our Congress are conducted in
 English; our best newspapers are printed in English.
 If this state of things continues for a long time,
 posterity will—it is my firm opinion—condemn
 and curse us.

It is worth noting that, by receiving English
 education, we have enslaved the nation. Hypocrisy,
 tyranny, etc.; have increased; English-knowing

હમારે અચ્છેસે અચ્છે વિચાર
 પ્રગટ કરનેકા જરિયા હૈ
 અંગ્રેજી; હમારી કાંગ્રેસકા
 કારોબાર ભી અંગ્રેજીમેં ચલતા
 હૈ. અગર એસા લંબે અરસે
 તક ચલા, તો મેરા માનના હૈ
 કિ આનેવાલી પીઢી હમારા
 તિરસ્કાર કરેગી ઓર ઉસકા
 શાપ હમારી આત્માકો લેગેગા।

આપકો સમજના ચાહિયે કિ
 અંગ્રેજી શિક્ષા લેકર હમને
 અપને રાષ્ટ્રકો ગુલામ બનાયા
 હૈ. અંગ્રેજી શિક્ષાસે દંભ,
 રાગ, જુલમ વગૈરા બઢે હૈં।
 અંગ્રેજી શિક્ષા પાયે હુએ

ભાડોને ધૂતવામાં, તેઓને
 તાલિ પમાડવામાં
 નથી રાખી. હવે જો
 આપણે તેઓને સારું કંઈ
 જ કરીએ છીએ તો તે
 આપણે કરેલા કરજનો એક
 કટકો વાળીએ છીએ.
 એ કંઈ થોડી જુલમની વાત
 છે કે પોતાના દેશમાં મારે
 ઇન્સાફ મેળવવો હોય તો
 મારે અંગ્રેજી ભાષા વાપરવી
 પડે! હું જ્યારે બેરિસ્ટર થાઉં
 ત્યારે મારાથી સ્વભાષામાં
 બોલાય નહીં! મારી પાસે
 બીજા ભાષાએ તરજુમો
 કરવો જોઈએ! આ કંઈ
 થોડો દંભ! આ ગુલામીની
 સીમા નથી તો શું છે? તેમાં
 હું અંગ્રેજનો દોષ કાઢું

લોકોને ધૂતવામાં, તેઓને
 ત્રાસ પમાડવામાં મણા
 નથી રાખી. હવે જો
 આપણે તેઓને સારું કંઈ
 જ કરીએ છીએ તો તે
 આપણે કરેલા કરજનો એક
 કટકો વાળીએ છીએ.

એ કંઈ થોડી જુલમની વાત
 છે કે પોતાના દેશમાં મારે
 ઇન્સાફ મેળવવો હોય તો
 મારે અંગ્રેજી ભાષા વાપરવી
 પડે! હું જ્યારે બેરિસ્ટર થાઉં
 ત્યારે મારાથી સ્વભાષામાં
 બોલાય નહીં! મારી પાસે
 બીજા ભાષાએ તરજુમો
 કરવો જોઈએ! આ કંઈ
 થોડો દંભ! આ ગુલામીની
 સીમા નથી તો શું છે? તેમાં
 હું અંગ્રેજનો દોષ કાઢું

Indians have not hesitated to cheat and strike terror into the people. Now, if we are doing anything for the people at all, we are paying only a portion of the debt due to them.

Is it not a painful thing that, if I want to go to a court of justice, I must employ the English language as a medium, that when I become a barrister, I may not speak my mother-tongue and that someone else should have to translate to me from my own language? Is not this absolutely absurd? Is it not a sign of slavery? Am I to blame the English for it or

લોગોને પ્રજાકો ઠગનેમેં, ઉસે
 પરેશન કરનેમેં કુછ બી ઉઠા
 નહીં રખા હૈ. અબ અગર હમ
 અંગ્રેજી શિક્ષા પાયે હુએ લોગ
 ઉસકે લિએ કુછ કરતે હૈં,
 તો ઉસકા હમ પર જો કર્જ
 ચઢા હુઆ હૈ ઉસકા કુછ
 હિસ્સા હી હમ અદા કરતે હૈં.

યંહ ક્યાં કમ જુલ્મકી બાત
 હૈ કિ અપને દેશમેં અગર
 મુઝે ઇન્સાફ પાના હો, તો
 મુઝે અંગ્રેજી ભાષાકા ઉપયોગ
 કરના ચાહિયે ! બૈરિસ્ટર હોને
 પર મૈં સ્વભાષામેં બોલ હી
 નહીં સકતા! દૂસરે આદમીકો
 મેરે લિએ તરજુમા કર દેના
 ચાહિયે! યહ કુછ કમ દંભ
 હૈ? યહ ગુલામીકી હદ નહીં
 તો ઔર ક્યા હૈ? ઇસમેં મૈં
 અંગ્રેજોંકા દોષ નિકાલૂં

કે મારો પોતાનો ?
 હિંદુસ્તાનને ગુલામ
 બનાવનાર તો અપણે
 અંગ્રેજી જાણનાર છીએ.
 પ્રજાની હાથ અંગ્રેજ ઉપર
 નથી પડવાની, પણ આપણી
 ઉપર પડવાની છે.
 પણ મેં તમને કહ્યું કે મારો
 જવાબ હા અને ના છે. હા
 છે કેમ તે સમજાવી ગયો.
 ના કેમ તે હવે કહું છું.
 આપણે દરદમાં એવા ઘેરાઈ
 ગયા છીએ કે તદ્દન અંગ્રેજી
 કેળવણી લીધા વિના ચાલે
 તેવો સમય રહ્યો નથી.
 જેણે તે કેળવણી લીધી
 છે તે તેનો સદુપયોગ

કે મારો પોતાનો ?
 હિંદુસ્તાનને ગુલામ
 બનાવનાર તો અપણે
 અંગ્રેજી જાણનાર છીએ.
 પ્રજાની હાથ અંગ્રેજ ઉપર
 નથી પડવાની, પણ આપણી
 ઉપર પડવાની છે.

પણ મેં તમને કહ્યું કે મારો
 જવાબ હા અને ના છે. હા
 છે કેમ તે સમજાવી ગયો.
 ના કેમ તે હવે કહું છું.
 આપણે દરદમાં એવા ઘેરાઈ
 ગયા છીએ કે તદ્દન અંગ્રેજી
 કેળવણી લીધા વિના ચાલે
 તેવો સમય રહ્યો નથી.
 જેણે તે કેળવણી લીધી
 છે તે તેનો સદુપયોગ

myself? It is we, the English-knowing Indians, that
 have enslaved India. The curse of the nation will rest
 not upon the English but upon us.

I have told you that my answer to your last question
 is both yes and no. I have explained to you why it
 is yes. I shall now explain why it is no.

We are so much beset by the disease of civilization,
 that we cannot altogether do without English
 education. Those who have already received it may

યા અપના? હિન્દુસ્તાનનો
 ગુલામ બનાવેવાલે તો હમ
 અંગ્રેજી જાણેવાલે લોગ
 હી હૈં. રાષ્ટ્રકી હાય
 અંગ્રેજોં પર નહીં પડેગી,
 બલ્કિ હમ પર પડેગી।

લેકિન મૈને આપસે કહા
 કિ મેરા જવાબ 'હૌં' ઔર
 'ના' દોનોં હૈ। 'હૌં' કૈસે સો
 મૈને આપકો સમજાયા।

અબ 'ના' કૈસે યહ બતાતા
 હૂં। હમ સભ્યતાકે રોગમેં
 એસે ફૅસ ગયે હૈં કિ અંગ્રેજી
 શિક્ષા બિલકુલ લિયે બિના
 અપના કામ ચલા સકેં
 એસા સમય અબ નહીં રહા।
 જિસને વહ શિક્ષા પાઈ હૈ,
 વહ ઉસકા અચ્છા ઉપયોગ

કરે. મને પોતે તેનો
 ઉપયોગ માન્ય કરે
 અંગ્રેજોની સાથે વહેવારમાં,
 બીજા હિંદી જેની ભાષા
 આપણે ન સમજીએ તેને
 સારુ, અને અંગ્રેજો પોતે
 પોતાના સુધારાથી કેવા
 કાયર થાય છે તે જાણવા
 સારુ. જેઓ અંગ્રેજી ભણ્યા
 છે તેમની પ્રજાને પ્રથમ
 નીતિ શીખવવી, તેઓને
 સ્વભાષા શીખવવી, તેઓને
 એક બીજા હિંદની ભાષા
 શીખવવી. પ્રજા જ્યારે
 પાકી ઉંમરે પહોંચે ત્યારે
 ભલે અંગ્રેજી કેળવણી
 લે. તે માત્ર તેનું છેદન
 કરવાના ઇરાદાથી, તેમાંથી

make good use of it wherever necessary. In our dealings with the English people, in our dealings with our own people, when we can only correspond with them through that language, and for the purpose of knowing how disgusted they (the English) have themselves become with their civilization, we may use or learn English, as the case may be. Those who have studied English will have to teach morality to their progeny through their mother-tongue and to teach them another Indian language; but when they have grown up, they may learn English, the ultimate aim being that we should not need it.

કરે। અંગ્રેજોંકે
 સાથકે વ્યવહારમેં, ऐसे
 हिन्दुस्तानियोंके साथके
 व्यवहारमें जिनकी भाषा
 हम समझ न सकते हैं और
 अंग्रेज खुद अपनी सभ्यतासे
 कैसे परेशान हो गये हैं यह
 समझनेके लिए अंग्रेजीका
 उपयोग किया जाय। जो
 लोग अंग्रेजी पढ़े हुए हैं
 उनकी संतानोंको पहले तो
 नीति सिखानी चाहिये, उनकी
 मातृभाषा सिखानी चाहिये
 और हिन्दुस्तानकी एक
 दूसरी भाषा सिखानी चाहिये।
 बालक जब पुख्ता (पक्की)
 उम्रके हो जायं तब भले
 ही वे अंग्रेजी शिक्षा पायें,
 और वह भी उसे मिटानेके
 इरादेसे, न कि उसके जरिये

કરે. પોતે તેનો ઉપયોગ
 માની જરૂર જણાય ત્યાં કરે.
 અંગ્રેજોની સાથે વહેવારમાં,
 બીજા હિંદી જેની ભાષા
 આપણે ન સમજીએ તેને
 સારુ, અને અંગ્રેજો પોતે
 પોતાના સુધારાથી કેવા
 કાયર થાય છે તે જાણવા
 સારુ. જેઓ અંગ્રેજી ભણ્યા
 છે તેમની પ્રજાને પ્રથમ
 નીતિ શીખવવી, તેઓને
 સ્વભાષા શીખવવી, તેઓને
 એક બીજા હિંદની ભાષા
 શીખવવી. પ્રજા જ્યારે
 પાકી ઉંમરે પહોંચે ત્યારે
 ભલે અંગ્રેજી કેળવણી
 લે. તે માત્ર તેનું છેદન
 કરવાના ઇરાદાથી, તેમાંથી

પૈસા પ્રાપ્ત કરવાના
ઇરાદાથી નહીં. આમ કરતાં
પણ આપણે વિચારવું પડશે
કે અંગ્રેજી શું શીખવું ને શું
ન શીખવું. કયાં શાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરવો તે વિચારવું
પડશે. સહેજ ખ્યાલ કરતાં
જણાઈ રહેશે કે જો અંગ્રેજી
ડિગ્રી વગેરે લેતાં આપણે
બંધ થઈએ તો અંગ્રેજી
રાજ્યાધિકારી ચમકશે.

વાચક: ત્યારે કેળવણી
કેવી આપવી?

અધિપતિ: તેનો જવાબ
ઉપર કંઈક આવી ગયો.
છતાં વધુ વિચારીએ.
મને તો લાગે છે કે
આપણે આપણી બધી
ભાષાને ઉજ્જવળ કરવી
ચટે છે. આપણી

ના. ત્યારે કેળવણી આ
કેવી આપવી?
તેનો જવાબ ઉપર કંઈક આવી ગયો.
છતાં વધુ વિચારીએ.
મને તો લાગે છે કે
આપણે આપણી બધી
ભાષાને ઉજ્જવળ કરવી
ચટે છે. આપણી

The object of making money thereby should be eschewed. Even in learning English to such a limited extent we shall have to consider what we should learn through it and what we should not. It will be necessary to know what sciences we should learn. A little thought should show you that immediately we cease to care for English degrees, the rulers will prick up their ears.

Reader: Then what education shall we give?

Editor: This has been somewhat considered above, but we will consider it a little more. I think that we have to improve all our languages. What subjects we should

પૈસે કમાનેકે ઇરાદેસે। એસા
કરતે હુણે ભી હમેં યહ સોચના
હોગા કિ અંગ્રેજીમેં ક્યા
સીખના ચાહિયે ઓર ક્યા નહીં
સીખના ચાહિયે। કૌનસે શાસ્ત્ર
પઢને ચાહિયે, યહ ભી હમેં
સોચના હોગા। થોડા વિચાર
કરનેસે હી હમારી સમજમેં આ
જાયગા કિ અગર અંગ્રેજી
ડિગ્રી લેના હમ બન્દ કર દેં,
તો અંગ્રેજ હાકિમ ચૌકેંગે।

પાઠક: તબ કૈસી
શિક્ષા દી જાય?

સંપાદક: ઉસકા જવાબ
ઊપર કુછ હદ તક આ
ગયા હૈ। ફિર ભી ઇસ સવાલ
પર હમ ઓર વિચાર કરેં।
મુઝે તો લગતા હૈ કિ હમેં
અપની સમી ભાષાઓંકો
ઉજ્જવલ — શાનદાર બનાના
ચાહિયે। હમેં અપની

ભાષામાં આપણે કેળવણી
 લેવી તે શું, તેનો વિસ્તાર
 કરવાની આ જગ્યા નથી.
 આપણે અંગ્રેજી પુસ્તકો જે
 કામનાં છે તેનો તરજુમો
 કરવો પડશે. ઘણાં શાસ્ત્રો
 શીખવાનો મિથ્યા ડોળ ને
 વહેમ છોડવાં. ધર્મકેળવણી
 અથવા નીતિકેળવણી તે
 પહેલાં હોવી જ જોઈએ.
 દરેક કેળવાયેલા હિંદીને
 સ્વભાષા, હિંદુને સંસ્કૃત,
 મુસલમાનને અરબી,
 પારસીને પર્શિયનનું અને
 બધાને હિંદીનું જ્ઞાન
 હોવું જોઈએ. કેટલાક
 હિંદુએ અરબી અને
 કેટલાક મુસલમાને તથા
 પારસીએ સંસ્કૃત

learn through them need not be elaborated here. Those English books which are valuable, we should translate into the various Indian languages. We should abandon the pretension of learning many sciences. Religious, that is ethical, education will occupy the first place. Every cultured Indian will know in addition to his own provincial language, if a Hindu, Sanskrit; if a Mahomedan, Arabic; if a Parsee, Persian; and all, Hindi. Some Hindus should know Arabic and Persian; some Mahomedans and Parsees, Sanskrit.

भाषामें ही शिक्षा लेनी चाहिये — इसके क्या मानी है, इसे ज्यादा समझानेका यह स्थान नहीं है। जो अंग्रजी पुस्तकें कामकी हैं, उनका हमें अपनी भाषामें अनुवाद करना होगा। बहुतसे शास्त्र सीखनेका दंभ और वहम हमें छोड़ना होगा। सबसे पहले तो धर्मकी शिक्षा या नीतिकी शिक्षा दी जानी चाहिये। हरएक पढ़े-लिखे हिन्दुस्तानीको अपनी भाषाका, हिन्दूको संस्कृतका, मुसलमानको अरबीका, पारसीको फ़ारसीका और सबको हिन्दीका ज्ञान होना चाहिये। कुछ हिन्दुओंको अरबी और कुछ मुसलमानों और पारसियोंको संस्कृत

શીખવું જોઈએ. ઉત્તર અને
 પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના હિંદીએ
 તામિલ શીખવું જોઈએ.
 આખા હિંદુસ્તાનને જોઈએ
 તે તો હિંદી હોવી જોઈએ.
 તે ઉર્દૂ અથવા નાગરી
 લિપિમાં લખવાની છૂટ ઘટે
 છે. હિંદુ-મુસલમાનના વિચાર
 ઠીક રહે, તેથી આ બંને
 લિપિ ઘણા હિંદીએ જાણી
 લેવાની જરૂર છે. આમ
 થતાં આપણે એકબીજાની
 સાથે વ્યવહાર રાખવામાં
 અંગ્રેજીને હંકારી શકીશું.
 અને આ બધું પણ કોને
 સારુ છે? આપણે કે જેઓ
 ગુલામ થયા છીએ તેને સારુ
 છે. આપણી ગુલામીએ પ્રજા

Several Northerners and Westerners should learn Tamil. A universal language for India should be Hindi, with the option of writing it in Persian or Nagari characters. In order that the Hindus and the Mahomedans may have closer relations, it is necessary to know both the characters. And, if we can do this, we can drive the English language out of the field in a short time. All this is necessary for us, slaves.

સીખની चाहिये। उत्तरी
 और पश्चिमी हिन्दुस्तानके
 लोगोंको तामिल सीखनी
 चाहिये। सारे हिन्दुस्तानके
 लिए जो भाषा चाहिये,
 वह तो हिन्दी ही होनी
 चाहिये। उसे उर्दू या नागरी
 लिपिमें लिखनेकी छूट रहनी
 चाहिये। हिन्दू-मुसलमानोंके
 संबंध ठीक रहें, इसलिए
 बहुतसे हिन्दुस्तानियोंका
 इन दोनों लिपियोंको जान
 लेना ज़रूरी है। ऐसा होनेसे
 हम आपसके व्यवहारमें
 अंग्रेजीको निकाल सकेंगे।

और यह सब किसके
 लिए ज़रूरी है? हम जो
 गुलाम बन गये हैं उनके
 लिए। हमारी गुलामीकी
 बजहसे देशकी प्रजा

ગુલામ થઈ છે. આપણે
છૂટીએ તો પ્રજા છૂટી જ છે.
વાચક: તમે ધર્મકેળવણીની
વાત કરી એ ભારે
પડતી છે.

અધિપતિ: છતાં તે વિના
છૂટકો નથી. હિંદુસ્તાન કદી
નાસ્તિક બનવાનું નથી.
નાસ્તિકનો પાક હિંદની
ભૂમિને ભાવતો નથી. કામ
વિકટ છે. ધર્મની કેળવણીનો
વિચાર કરતાં માથું ફરવા
લાગે છે. ધર્મચાર્યો દંભી
અને સ્વાર્થી જોવામાં આવે
છે. તેઓને આપણે વીનવવા
પડશે. મુલ્લાં, દસ્તૂર

Through our slavery the nation has been enslaved,
and it will be free with our freedom.

Reader: The question of religious education is very
difficult.

Editor: Yet we cannot do without it. India will never
be godless. Rank atheism cannot flourish in this
land. The task is indeed difficult. My head begins to
turn as I think of religious education. Our religious
teachers are hypocritical and selfish; they will have
to be approached. The Mullas, the Dasturs and the

ગુલામ બની છે. અગર હમ
ગુલામીસે છૂટ જાયે, તો
પ્રજા તો છૂટ હી જાયગી।

પાઠક: આપને જો ધર્મકી
શિક્ષાકી વાત કહી
વહ બડી કઠિન છે।

સંપાદક: ફિર મી ઉસકે
બિના હમારા કામ નહીં
ચલ સકતા। હિન્દુસ્તાન
કમ્મી નાસ્તિક નહીં બનેગા।
હિન્દુસ્તાનકી ભૂમિમેં નાસ્તિક
ફલ-ફૂલ નહીં પકતે।
બેશક, યહ કામ મુશ્કિલ
છે। ધર્મકી શિક્ષાકા ક્ષયાલ
કરતે હી સિર ચકરાને લગતા
છે। ધર્મકે આચાર્ય દંભી
ઔર સ્વાર્થી માલૂમ હોતે હૈં।
ઉનકે પાસ પહુંચકર હમેં નમ્ર
ભાવસે ઉન્હેં સમજાના હોગા।
ઉસકી કુંજી મુલ્લોં, દસ્તૂરોં

ગુલામ થઈ છે. આપણે
છૂટીએ તો પ્રજા છૂટી જ છે.
વાચક: તમે ધર્મકેળવણીની
વાત કરી એ ભારે
પડતી છે.

અધિપતિ: છતાં તે વિના
છૂટકો નથી. હિંદુસ્તાન કદી
નાસ્તિક બનવાનું નથી.
નાસ્તિકનો પાક હિંદની
ભૂમિને ભાવતો નથી. કામ
વિકટ છે. ધર્મની કેળવણીનો
વિચાર કરતાં માથું ફરવા
લાગે છે. ધર્મચાર્યો દંભી
અને સ્વાર્થી જોવામાં આવે
છે. તેઓને આપણે વીનવવા
પડશે. મુલ્લાં, દસ્તૂર

[illegible]

અને બ્રાહ્મણના હાથમાં
તે ચાવી છે. પણ જો
તેઓને સદ્બુદ્ધિ ન આવે
તો અંગ્રેજી કેળવણીથી જે
ઉત્સાહ આપણને આવ્યો
છે તે ઉત્સાહ વાપરી
આપણે લોકોને નીતિની
કેળવણી આપી શકીએ
છીએ. આ બહુ મુશ્કેલીની
વાત નથી. હિંદી દરિયાની
કિનારીને મેલ લાગ્યો છે.
તે મેલમાં જે ખરડાયા છે
તેમને સાફ થવું રહ્યું છે
તેવા આપણે, તે પોતાની
મેળે પણ ઘણે ભાગે સાફ
થઈ શકીએ છીએ. મારી
ટીકા કંઈ કરોડોને સારુ
નથી. હિંદુસ્તાનને મૂળ દિશા
ઉપર લાવવામાં આપણે

Brahmins hold the key in their hands, but if they will not have the good sense, the energy that we have derived from English education will have to be devoted to religious education. This is not very difficult. Only the fringe of the ocean has been polluted and it is those who are within the fringe who alone need cleansing. We who come under this category can even cleanse ourselves because my remarks do not apply to the millions. In order to restore India to its pristine condition, we have

और ब्राह्मणोंके हाथमें है। लेकिन उनमें अगर सद्बुद्धि पैदा न हो, तो अंग्रेजी शिक्षाके कारण हममें जो जोश पैदा हुआ है उसका उपयोग करके हम लोगोंको नीतिकी शिक्षा दे सकते हैं। यह कोई बहुत मुश्किल बात नहीं है। हिन्दुस्तानी सागरके किनारे पर ही मेल जमा है। उस मैलसे जो गंदे हो गये हैं उन्हें साफ होना है। हम लोग ऐसे ही हैं और खुद ही बहुत कुछ साफ हो सकते हैं। मेरी यह टीका करोड़ों लोगोंके बारेमें नहीं है। हिन्दुस्तानको असली रास्ते पर लानेके लिए हमें ही

મૂળ દિશામાં આવવું
 રહ્યું છે. બાકી કરોડો તો મૂળ
 દિશામાં જ છે. તેમાં સુધારા,
 બિગાડા, વધારા કાળાનુક્રમે
 થયા જ કરશે. પશ્ચિમના
 સુધારાને હાંકી કાઢવો એ
 જ પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. બીજું
 તેની મેળે આવી રહેશે.

મૂળ દિશામાં આવવું રહ્યું
 છે. બાકી કરોડો તો મૂળ
 દિશામાં જ છે. તેમાં સુધારા,
 બિગાડા, વધારા કાળાનુક્રમે
 થયા જ કરશે. પશ્ચિમના
 સુધારાને હાંકી કાઢવો એ
 જ પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. બીજું
 તેની મેળે આવી રહેશે.

to return to it. In our own civilization there will
 naturally be progress, retrogression, reforms, and
 reactions; but one effort is required, and that is to
 drive out Western civilization. All else will follow.

असली रास्ते पर आना
 होगा। बाकी करोड़ों लोग
 तो असली रास्ते पर ही हैं।
 उसमें सुधार, बिगाड़, उन्नति,
 अवनति समयके अनुसार
 होते ही रहेंगे। पश्चिमकी
 सभ्यताको निकाल बाहर
 करनेकी ही हमें कोशिश
 करनी चाहिये। दूसरा सब
 अपने-आप ठीक हो जायगा

સંચાકામનો સપાટો લાગ્યો
ત્યારે તો હિંદુસ્તાન પામલ
થયું. માન્ચેસ્ટરે તો આપણને
જે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે
તેની હદ બાંધી શકાતી
નથી. હિંદુસ્તાનમાંથી
કારીગરી લગભગ ગઈ તે
તો માન્ચેસ્ટરનું જ કામ.
પણ હું ભૂલું છું. માન્ચેસ્ટરને
દોષ કેમ દેવાય? આપણે
તેનાં કપડાં પહેર્યાં ત્યારે
માન્ચેસ્ટરે વણ્યાં. બંગાળની
બહાદુરીનું જ્યારે મેં વર્ણન
વાંચ્યું ત્યારે મને હર્ષ
થયો. બંગાળમાં કાપડની
મિલો નથી, તો લોકોએ
અસલ ધંધો પાછો પકડી
લીધો. બંગાળ મુંબઈની
મિલને ઉત્તેજન આપે છે
તે ઠીક જ છે, પણ જો
બંગાળે સંચાકામમાત્રની

it again my heart sickens. It is machinery that has impoverished India. It is difficult to measure the harm that Manchester has done to us. It is due to Manchester that Indian handicraft has all but disappeared.

But I make a mistake. How can Manchester be blamed? We wore Manchester cloth and this is why Manchester wove it. I was delighted when I read about the bravery of Bengal. There were no cloth-mills in that presidency. They were, therefore, able to restore the original hand-weaving occupation. It is true Bengal encourages the mill-industry of Bombay. If Bengal had proclaimed a boycott of *all* machine-

મશીનની ઝપટ લગનેસે
હી હિંદુસ્તાન પામલ હો
ગયા હૈ. મૅન્ચેસ્ટરને હમેં જો
નુકસાન પહુંચાયા હૈ, ઉસકી
તો કોઈ હદ હી નહીં હૈ।
હિંદુસ્તાનસે કારીગરી જો
કરીબ-કરીબ ખતમ હો ગઈ,
વહ મૅન્ચેસ્ટરકા હી કામ હૈ।

લેકિન મેં ભૂલતા હૂં।
મૅન્ચેસ્ટરકો દોષ કૈસે દિયા
જા સકતા હૈ? હમને ઉસકો
કપડે પહને તખી તો ઉસને
કપડે બનાયે। બંગાલકી
બહાદુરીકા વર્ણન જબ મૈને
પઢા તબ મુઝે હર્ષ હુઆ।
બંગાલમેં કપડેકી મિલેં નહીં
હેં, ઇસલિએ લોગોને અપના
અસલી ધંધા ફિરસે હાથમેં
લે લિયા। બંગાલ બમ્બઈકી
મિલોંકો બઢાવા દેતા હૈ વહ
ઠીક હી હૈ; લેકિન અગર
બંગાલને તમામ મશીનોસે

માલની આનંદ છે
 (બાબા કોટ) રાજાના
 રાજાના રાજા વિદ્યા
 નીક શાવ.
 રાંધાને કુરોપને
 ઉપાડ કરવા માંડ્યું
 ને તેને વાપરતો હતો
 આનંદ માં જે ન્યાય
 માં આપે રાધાને
 હુજાડાની મુખ્ય નિશાની
 જે ને તે માં માં ૫૪
 એમ જ નો આખું નો
 શુદ્ધ રાધા.
 મુખ્યની માં માં
 ને મુજાડાના કરે
 ને હુજાડાના ન્યાય
 ન્યાયે બે રાંધાને માં
 કાન કરે તેની દશ
 નો ને દરેક ને
 કાન કરે તેની દશ
 માં માં વરસાદ
 વાપરતો ન્યાય

આભડછેટ (બોયકોટ)
 રાખી હોત તો હજુ
 વિશેષ ઠીક થાત.

સંચાએ યુરોપને ઉજાડ
 કરવા માંડ્યું છે ને તેનો
 વાયરો હિંદુસ્તાનમાં
 છે. સંચો એ આધુનિક
 સુધારાની મુખ્ય નિશાની છે
 ને તે મહાપાપ છે એમ હું
 તો ચોખ્ખું જોઈ શકું છું.

મુંબઈની મિલોમાં જે મજૂરો
 કામ કરે છે તે ગુલામ
 બન્યા છે. જે બૈરાંઓ તેમાં
 કામ કરે છે તેમની દશ
 જોઈ હરકોઈને કમકમાટી
 આવશે. મિલનો વરસાદ
 નહોતો વરસ્યો ત્યારે કંઈ

made goods, it would have been much better.

Machinery has begun to desolate Europe. Ruination is now knocking at the English gates. Machinery is the chief symbol of modern civilization; it represents a great sin.

The workers in the mills of Bombay have become slaves. The condition of the women working in the mills is shocking. When there were no mills, these

પરહેજ કિયા હોતા, उनका
 बायकाट — बहिष्कार
 किया होता, तो और
 भी अच्छा होता।

मशीनें यूरोपको उजाड़ने
 लगी हैं और वहाँकी हवा
 अब हिन्दुस्तानमें चल रही
 है। यंत्र आजकी सभ्यताकी
 मुख्य निशानी है और वह
 महापाप है, ऐसा मैं तो
 साफ देख सकता हूँ।

बम्बईकी मिल्ओंमें जो मजदूर
 काम करते हैं, वे गुलाम
 बन गये हैं। जो औरतें
 उनमें काम करती हैं, उनकी
 हालत देखकर कोई भी
 काँप उठेगा। जब मिल्ओंकी
 वर्षा नहीं हुई थी तब

તે સરિતો મૂખે
 નહીં નરતી. આ
 સંચાનો વાયરો
 વધે તો હિંદુસ્તાનની
 બહુ દુશ્વર થશે.
 મારી વાત માટે
 પતી આપણે મૂળ
 માર કમું નહીં કરીએ
 સામાન્ય હિંદુસ્તાનમાં
 માનવો કેમ કે તમારો
 કમું ના મારે રહી
 પાસા માટે કમું કરી તમું
 મારું કાપડ ના પાડું
 એ કમું છે કેમ કે તમું
 કાપડ ના પાડવાથી
 સામાન્ય વેસ્ટન
 સામાન્ય માટે હિંદુસ્તાન
 માં માનવો સર રહ્યા પાડ
 આ સામાન્ય હિંદુસ્તાન
 હિંદુસ્તાન માં રહેશે
 પાસા તે વેસ્ટન સામાન્ય
 મારી સારો કમું કાપડ

તે ઓરતો ભૂખે નહોતી
 મરતી. આ સંચાનો વાયરો
 વધે તો હિંદુસ્તાનની બહુ
 દુઃખી દશા થશે. મારી
 વાત ભારે પડતી જણાશે,
 પણ મારે કહેવું જોઈએ કે
 આપણે હિંદુસ્તાનમાં મિલો
 કરીએ તેના કરતાં હજુ
 માન્યેસ્ટરમાં પૈસા મોકલી
 તેનું સડેલું કાપડ વાપરવું એ
 ભલું છે, કેમ કે તેનું કાપડ
 વાપરવાથી આપણો પૈસો જ
 જશે. આપણે હિંદુસ્તાનમાં
 માન્યેસ્ટર સ્થાપવાથી
 આપણો પૈસો હિંદુસ્તાનમાં
 રહેશે, પણ તે પૈસો આપણું
 લોહી લેશે, કેમ કે આપણી

women were not starving. If the machinery craze
 grows in our country, it will become an unhappy
 land. It may be considered a heresy, but I am
 bound to say that it were better for us to send
 money to Manchester and to use flimsy Manchester
 cloth than to multiply mills in India. By using
 Manchester cloth we only waste our money; but
 by reproducing Manchester in India, we shall
 keep our money at the price of our blood, because

વે ઓરતેં ભૂખોં નહીં મરતી
 થીં. મશીનકી યહ હવા
 અગર જ્યાદા ચલી, તો
 હિન્દુસ્તાનકી બુરી દશા હોગી।

મેરી વાત આપકો કુછ
 મુશ્કિલ માલૂમ હોતી હોગી।
 લેકિન મુઝે કહનાં ચાહિયે
 કિ હમ હિન્દુસ્તાનમેં મિલેં
 કાયમ કરેં, ઉસકે બજાય
 હમારા ભલાં ઇસીમેં હૈ કિ હમ
 મૈન્ચેસ્ટરકો ઓર બી રૂપયે
 ભેજકર ઉસકા સડા હુઆ
 કપડા કામમેં લેં; ક્યોંકિ
 ઉસકા કપડા કામમેં લેનેસે
 સિર્ફ હમારે પૈસે હી જાયેંગે।
 હિન્દુસ્તાનમેં અગર હમ
 મૈન્ચેસ્ટર કાયમ કરેંગે તો
 પૈસા હિન્દુસ્તાનમેં હી રહેગા,
 લેકિન વહ પૈસા હમારા ખૂન
 ચૂસેગા; ક્યોંકિ વહ હમારી

નીતિ લઈ જશે. જેઓ
 મિલોમાં કામ કરે છે
 તેમની નીતિ કેવી છે તે
 તેઓને પૂછવું. તેઓમાંથી
 જેઓએ પૈસો એકઠો કર્યો
 છે તેઓની નીતિ બીજા
 પૈસાદાર કરતાં સરસ
 હોવાનો સંભવ નથી.
 અમેરિકાના રોકફેલર
 કરતાં હિંદના રોકફેલર કંઈ
 ઊતરે એમ માનવું એ તો
 અજ્ઞાન જ ગણાય. ગરીબ
 હિંદુસ્તાન છૂટી શકશે, પણ
 અનીતિથી થયેલું પૈસાદાર
 હિંદુસ્તાન છૂટનાર જ નથી.
 મને તો લાગે છે કે આપણે
 કબૂલ કરવું પડશે કે અંગ્રેજી
 રાજ્યને નિભાવી રાખનાર
 તે પૈસાદાર માણસો છે.

our very moral being will be sapped, and I call
 in support of my statement the very mill-hands as
 witnesses. And those who have amassed wealth out
 of factories are not likely to be better than other
 rich men. It would be folly to assume that an Indian
 Rockefeller would be better than the American
 Rockefeller. Impoverished India can become free,
 but it will be hard for any India made rich through
 immorality to regain its freedom. I fear we shall
 have to admit that moneyed men support British
 rule; their interest is bound up with its stability.

નીતિકાં બિલકુલ खतम
 कर देगा। जो लोग मिलोंमें
 काम करते हैं उनकी नीति
 कैसी है, यह उन्हींसे पूछा
 जाय। उनमें से जिन्होंने
 रुपये जमा किये हैं, उनकी
 नीति दूसरे पैसेवालोंसे अच्छी
 नहीं हो सकती। अमरीकाके
 रोकफेलरोंसे हिन्दुस्तानके
 रोकफेलर कुछ कम हैं, ऐसा
 मानना निरा अज्ञान है। गरीब
 हिन्दुस्तान तो गुलामीसे छूट
 सकेगा, लेकिन अनीतिसे
 पैसेवाला बना हुआ हिन्दुस्तान
 गुलामीसे कभी नहीं छूटेगा।

मुझे तो लगता है कि
 हमें यह स्वीकार करना
 होगा कि अंग्रेजी राज्यको
 यहाँ टिकाये रखनेवाले ये
 धनवान लोग ही हैं।

તેઓનો સ્વાર્થ તેવી
 સ્થિતિમાં રહેલ છે. પૈસો
 માણસને રાંક બનાવે છે.
 એવી બીજી વસ્તુ તો
 દુનિયામાં વિષય છે. એ
 બંને વિષય વિષમય છે.
 તેનો દંશ સર્પના દંશ કરતાં
 ભૂંડો છે. સર્પ કરડે ત્યારે
 દેહ લઈને છૂટકો કરે છે.
 પૈસો અથવા વિષય કરડે છે
 ત્યારે દેહ, જીવ, મન, બધું
 લેતાં પણ છૂટકારો થતો
 નથી. એટલે આપણા દેશમાં
 મિલો થાય તેથી ખાસ રાજી
 થવા જેવું રહેતું નથી.
 વાચક: ત્યારે શું મિલોને
 બંધ કરી દેવી?

Money renders a man helpless. The other thing which is equally harmful is sexual vice. Both are poison. A snake-bite is a lesser poison than these two, because the former merely destroys the body but the latter destroy body, mind and soul. We need not, therefore, be pleased with the prospect of the growth of the mill-industry.

Reader: Are the mills, then, to be closed down?

ऐसी स्थितिमें ही उनका स्वार्थ सधेगा। पैसा आदमीको दीन बना देता है। ऐसी दूसरी चीज दुनियामें विषय-भोग है। ये दोनों विषय विषमय हैं। उनका डंक साँपके डंकसे ज्यादा जहरीला है। जब साँप काटता है तो हमारा शरीर लेकर हमें छोड़ देता है। जब पैसा या विषय काटता है तब वह शरीर, ज्ञान, मन सब-कुछ ले लेता है, तो भी हमारा छुटकारा नहीं होता। इसलिए हमारे देशमें मिलें कायम हों, इसमें खुश होने जैसा कुछ नहीं है।

पाठक: तब क्या मिलोंको बन्द कर दिया जाय ?

એ સો વાત મુશ્કેલ
 છે સ્થાયી થયેલી વસ્તુને
 વસ્તુને કાઢવી તે ભારે પડતું છે.
 પડતું છે તેણે કાઢવાને
 આગળનાં વસ્તુને પ્રથમ
 કાઢવામાં ગણાયું છે.
 મિલના ધણીની ઉપર
 આપણે તિરસ્કારની નજરે
 નથી જોઈ શકતા. તેઓની
 ઉપર દયા ખાઈએ. તેઓ
 એકાએક મિલ છોડી
 દે એ તો ન બને, પણ
 આપણે તેઓનાં સાહસ
 ન વધારવાની અરજી કરી
 શકીએ છીએ. તેઓ ભલાઈ
 કરે તો તેઓ પોતે પોતાનું
 કામ ધીમે ધીમે ટૂંકું કરે.
 તેઓ પોતે જ જૂના, પ્રૌઢ,
 પવિત્ર રેટિયા ઘેર ઘેર

અધિપતિ: એ વાત મુશ્કેલ
 છે. સ્થાયી થયેલી વસ્તુને
 કાઢવી તે ભારે પડતું છે.
 તેથી કાર્યનો અનારંભ તે
 પ્રથમ હાલપણમાં ગણાયું
 છે. મિલના ધણીની ઉપર
 આપણે તિરસ્કારની નજરે
 નથી જોઈ શકતા. તેઓની
 ઉપર દયા ખાઈએ. તેઓ
 એકાએક મિલ છોડી
 દે એ તો ન બને, પણ
 આપણે તેઓનાં સાહસ
 ન વધારવાની અરજી કરી
 શકીએ છીએ. તેઓ ભલાઈ
 કરે તો તેઓ પોતે પોતાનું
 કામ ધીમે ધીમે ટૂંકું કરે.
 તેઓ પોતે જ જૂના, પ્રૌઢ,
 પવિત્ર રેટિયા ઘેર ઘેર

Editor: That is difficult. It is no easy task to do away with a thing that is established. We, therefore, say that the non-beginning of a thing is supreme wisdom. We cannot condemn millowners; we can but pity them. It would be too much to expect them to give up their mills, but we may implore them not to increase them. If they would be good they would gradually contract their business. They can establish in thousands of households the ancient and sacred

સંપાદક: યહ વાત મુશ્કિલ
 હૈ। જો વીજ સ્થાયી વા
 મજબૂત હો ગઈ હૈ, ઉસે
 નિકાલના મુશ્કિલ હૈ।
 ઇસીલિએ કામ શુરુ ન
 કરના પહલી બુદ્ધિમાની હૈ।
 મિલ-માલિકોંકી ઓર હમ
 નફરતકી નિગાહસે નહીં
 દેખ સકતે। હમૈં ઉન પર
 દયા કરની ચાહિયે। વે
 ચકાચક મિલૈં છોડ દૈં, યહ
 તો મુમકિન નહીં હૈ; લેકિન
 હમ ઉનસે ઈસી બિનતી કર
 સકતે હૈં કિ વે અપને ઇસ
 સાહસકો બઢાયૈં નહીં। અગર
 વે દેશકા ભલા કરના ચાહૈં,
 તો ખુદ અપના કામ ધીરે
 ધીરે કમ કર સકતે હૈં।
 વે ખુદ પુરાને, પ્રૌઢ, પવિત્ર
 ચરખે દેશકે હજારોં ઘરોંમૈં

સ્થાપી શકે છે, લોકોનું
વણેલું કાપડ લઈ
વેચી શકે છે.
તેઓ તેમ ન કરે તો પણ
લોકો પોતે સંચાકામની વસ્તુ
વાપરતા બંધ થઈ શકે છે.
વાચક: એ તો કાપડનું કહ્યું.
પણ સંચાની તો અસંખ્ય
વસ્તુ છે. કાં તો પરદેશથી
લેવી, કાં તો આપણે તેવા
સંચા દાખલ કરવા.

અધિપતિ: ખરેખર,
આપણા દેવતા પણ
જર્મનીના સંચામાં ઘડાઈને
આવે છે. એટલે પછી
દીવાસળી કે ટાંકણીથી
કરી કાચના ઝુમ્મરની

handlooms and they can buy out the cloth that may be thus woven. Whether the mill-owners do this or not, people can cease to use machine-made goods.

Reader: You have so far spoken about machine-made cloth, but there are innumerable machine-made things. We have either to import them or to introduce machinery into our country.

Editor: Indeed, our gods even are made in Germany. What need, then, to speak of matches, pins and

દાખિલ કર સકતે હૈં ઔર
લોગોંકા વુના હુઆ કપડા
લેકર ઉસે બેચ સકતે હૈં।

અગર વે એસા ન કરેં તો
ભી લોગ ખુદ મશીનોંકા
કપડા ઇસ્તેમાલ કરના
બન્દ કર સકતે હૈં।

પાઠક: યહ તો કપડેકે
બારેમેં હુઆ। લેકિન યંત્રકી
બની તો અનેક चीजें હૈં। વે
चीजें या तो हमें परदेशसे
लेनी होंगी या ऐसे यंत्र हमारे
देशमें दाखिल करने होंगे।

સંપાદક: સચમુચ હમારે દેવ
(મૂર્તિયાં) ભી જર્મનીકે યંત્રોમેં
બનકર આતે હૈં; તો ફિર
દિયાસલાઈ યા આલપિનસે
લેકર કાંચકે ઝાઙ-ફાનૂસકી

શી વાત કરવી? મારો
જવાબ તો એક જ છે.
જ્યારે એ બધી વસ્તુ
સંચાની નહોતી બની ત્યારે
હિંદ શું કરતું હતું? તેવું તે
આજે પણ કરશે. જ્યાં સુધી
હાથે ટાંકણી નહીં બનાવીએ
ત્યાં લગી ટાંકણી વિના
ચલાવીશું. હાંડીઝમ્મરને
ટાંગી દઈશું. કોડિયામાં તેલ
નાખી આપણા ખેતરમાં
પાકેલા રૂની વાટ વણી
બત્તી કરીશું. તેમ કરતાં
આંખ બચશે, પૈસો બચશે
ને સ્વદેશી રહીશું, થઈશું,
સ્વરાજની ધૂણી ધખાવીશું.
આ બધું બધા માણસો
એકીવખતે કરશે

glassware? My answer can be only one. What did India do before these articles were introduced? Precisely the same should be done today. As long as we cannot make pins without machinery, so long will we do without them. The tinsel splendour of glassware we will have nothing to do with, and we will make wicks, as of old, with home-grown cotton and use hand-made earthen saucers for lamps. So doing, we shall save our eyes and money and support Swadeshi and so shall we attain Home Rule.

It is not to be conceived that all men will do all these

તો બાત હી ક્યા ? મેરા
અપના જવાબ તો એક હી
હૈ। જબ યે સબ चीजें यंत्रसे
नहीं बनती थीं तब हिन्दुस्तान
क्या करता था? वैसा ही वह
आज भी कर सकता है।
जब तक हम हाथसे आलपिन
नहीं बनायेंगे तब तक उसके
बिना हम अपना काम चला
लेंगे। झाड़-फानूसको आग
लगा देंगे। मिट्टीके दीयेमें तेल
डालकर और हमारे खेतमें
पैदा हुई रूईकी बत्ती बना कर
दीया जलायेंगे। ऐसा करनेसे
हमारी आँखें (खराब होनेसे)
बचेंगी, पैसे बचेंगे और हम
स्वदेशी रहेंगे, बनेंगे और
स्वराज्यकी धूनी जगायेंगे।

यह सारा काम सब लोग
एक ही समयमें करेंगे

અથવા તો એકીવખતે
 કેટલાક માણસો બધી
 સંચાની વસ્તુઓ છોડી દેશે.
 એમ બનવાનું નથી. પણ
 તે વિચાર ખરો હશે તો
 આપણે હમેશાં શોધ કરીશું,
 હમેશાં થોડી થોડી વસ્તુ
 મૂકતા જઈશું; તેમ કરતાં
 બીજા પણ કરશે. પ્રથમ
 તે વિચાર બંધાવાની જરૂર
 છે; પછી તે પ્રમાણે કાર્ય
 થશે. પ્રથમ એક જ માણસ
 કરશે; પછી દસ, પછી સો,
 એમ નાણિયેરની વાત માફક
 વધ્યા જ કરશે. જે મોટા
 કરે છે તે નાના કરે છે ને
 કરશે. સમજાવે તો રમત
 ઘણી ટૂંકી ને સહેલી છે.

things at one time or that some men will give up all
 machine-made things at once. But, if the thought
 is sound, we shall always find out what we can
 give up and gradually cease to use it. What a few
 may do, others will copy; and the movement will
 grow like the coconut of the mathematical problem.
 What the leaders do, the populace will gladly do in
 turn. The matter is neither complicated nor difficult.

या एक ही समयमें कुछ
 लोग यंत्रकी सब चीजें छोड़
 देंगे, यह संभव नहीं है।
 लेकिन अगर यह विचार
 सही होगा, तो हम हमेशा
 शोध-खोज करते रहेंगे और
 हमेशा थोड़ी-थोड़ी चीजें
 छोड़ते जायेंगे। अगर हम
 ऐसा करेंगे तो दूसरे लोग भी
 ऐसा करेंगे। पहले तो यह
 विचार जड़ पकड़े यह जरूरी
 है; बादमें उसके मुताबिक
 काम होगा। पहले एक ही
 आदमी करेगा, फिर दस, /
 फिर सौ — यों नारियलकी
 कहानीकी तरह लोग बढ़ते
 ही जायेंगे। बड़े लोग जो
 काम करते हैं, उसे छोटे भी
 करते हैं और करेंगे। समझें
 तो बात छोटी और सरल है।

બીજો કરે ત્યાં લગી મારે
તમારે રાહ જોવાની નથી.
આપણે તો સમજીએ કે
તુરત શરૂ કરી જ દેવાનું.
નહીં કરે તેની ગાંઠ જશે.
સમજશે છતાં નહીં કરે તે
તો માત્ર દંભી ગણાશે.

વા. લાન ગાડીનું
બેસીને બત્તીનું કેમ?

સ. સા સવાલ તમ
બહુ મોટો જીવો. રો
સવાલ નાં દેવે કે જે
અવ રહ્યો તમ. રો
તો આપણે રાહ
કેમ જોવાયેલા લાન
શું નથી કરતી? સંચો એ તો
રાહડો છે. તેમાં એક સર્પ

બીજો કરે ત્યાં લગી મારે
તમારે રાહ જોવાની નથી.
આપણે તો સમજીએ કે
તુરત શરૂ કરી જ દેવાનું.
નહીં કરે તેની ગાંઠ જશે.
સમજશે છતાં નહીં કરે તે
તો માત્ર દંભી ગણાશે.

વાચક: ટ્રામગાડી ને
વીજળીની બત્તીનું કેમ?

અધિપતિ: આ સવાલ
તમે બહુ મોડો પૂછ્યો. એ
સવાલમાં હવે કંઈ જીવ
રહ્યો નથી. રેલે જો આપણો
નાશ કર્યો છે તો વળી ટ્રામ
શું નથી કરતી? સંચો એ તો
રાહડો છે. તેમાં એક સર્પ

You and I need not wait until we can carry others
with us. Those will be the losers who will not do
it, and those who will not do it, although they
appreciate the truth, will deserve to be called
cowards.

Reader: What, then, of the tram-cars and electricity?

Editor: This question is now too late. It signifies
nothing. If we are to do without the railways we shall
have to do without the tram-cars. Machinery is like a
snake-hole which may contain from one to a hundred

આપકો ઓર મુઝે દૂસરોંકે
કરનેકી રાહ નહીં દેખના હૈ।
હમ તો જ્યોં હી સમજ લેં ત્યોં
હી ઉસે શુરુ કર દેં। જો નહીં
કરેગા વહ યોયેગા। સમજતે
હુએ ભી જો નહીં કરેગા, વહ
નિરા દંભી કહલાયેગા।

પાઠક: ટ્રામગાડી ઓર
બિજલીકી બત્તીકા ક્યા હોગા?

સંપાદક: યહ સવાલ આપને
બહુત દેરસે કિયા। ઇસ
સવાલમેં અબ કોઈ જાન નહીં
રહી। રેલને અગર હમારા.
નાશ કિયા હૈ, તો ક્યા ટ્રામ
નહીં કરતી? યંત્ર તો સાંપકા
એસા બિલ હૈ, જિસમેં એક

ન હોય પણ સેંકડો. એકની પાછળ બીજા, એમ લાગેલું જ છે. જ્યાં સંચા ત્યાં મોટાં શહેર. જ્યાં મોટાં શહેર ત્યાં ટ્રામગાડી ને રેલગાડી. ત્યાં જ વીજળીની બત્તીની જરૂર હોય. ઇંગ્લંડમાં પણ ગામડાંઓમાં વીજળીની બત્તી કે ટ્રામ નથી એ તમે જાણતા હશો. પ્રામાણિક વૈદ્ય અને દાક્તરો તમને કહી આપશે કે જ્યાં રેલગાડી, ટ્રામગાડી વગેરે સાધનો વધ્યાં છે ત્યાં લોકોની તંદુરસ્તી બગડેલી હોય છે. મને યાદ છે કે એક શહેરમાં જ્યારે પૈસાની તંગી આવી ત્યારે ટ્રામની,

नहीं बल्कि सैकड़ों साँप होते हैं। एकके पीछे दूसरा लगा ही रहता है। जहाँ यंत्र होंगे वहाँ बड़े शहर होंगे। जहाँ बड़े शहर होंगे वहाँ ट्रामगाड़ी और रेलगाड़ी होगी। वहीं बिजलीकी बत्तीकी ज़रूरत रहती है। आप जानते होंगे कि विलायतमें भी देहातोंमें बिजलीकी बत्ती या ट्राम नहीं है। प्रामाणिक वैद्य और डॉक्टर आपको बतायेंगे कि जहाँ रेलगाड़ी, ट्रामगाड़ी वगैरा साधन बढ़े हैं, वहाँ लोगोंकी तन्दुरुस्ती गिरी हुई होती है। मुझे याद है कि यूरोपके एक शहरमें जब पैसेकी तंगी हो गई थी तब ट्रामों,

તમે લાભ નથી લેવાના.
 આટલો જે ઠીક પ્રયાસ સંચે
 કર્યો કહેવાય તે પણ માત્ર
 સંચાની જાળમાં ફસાયેલા
 છે તેને જ લાગુ પડે છે.
 પણ મૂળ વાત ન ભૂલજો.
 સંચો એ ખરાબ વસ્તુ છે
 એ મનમાં દબાવવું. પછી
 આપણે તેનું ધીમે ધીમે
 છોદન કરીશું. એવો સરળ
 રસ્તો કુદરતે ઘડ્યો જ નથી
 કે જે વસ્તુની આપણને
 અભિલાષ થઈ કે તુરત
 પ્રાપ્ત થાય. સંચાની ઉપર
 આપણી મીઠી નજરને
 બદલે ઊરી નજર પડશે
 તો છેવટે તે જશે જ.

no benefits from me and the benefit that may accrue from printing will avail only those who are infected with the machinery-craze."

Do not, therefore, forget the main thing. It is necessary to realize that machinery is bad. We shall then be able gradually to do away with it. Nature has not provided any way whereby we may reach a desired goal all of a sudden. If, instead of welcoming machinery as a boon, we should look upon it as an evil, it would ultimately go.

आपको कोई फायदा नहीं होनेका।' अगर ऐसा कहा जाय कि यंत्रने इतनी ठीक कोशिश की, तो यह भी उन्हींके लिए लागू होता है जो यंत्रकी जालमें फँसे हुए हैं।

लेकिन मूल बात न भूलियेगा। मनमें यह तय कर लेना चाहिये कि यंत्र खराब चीज है। बादमें हम उसका धीरे-धीरे नाश करेंगे। ऐसा कोई सरल रास्ता कुदरतने ही बनाया नहीं है कि जिस चीजकी हमें इच्छा हो वह तुरन्त मिल जाय। यंत्रके ऊपर हमारी मीठी नज़रके बजाय ज़हरीली नज़र पड़ेगी, तो आखिर वह जायगा ही।

૨૪૭
 વિદ્યાર્થી
 ૫૩૬૮૫ ૨૦૭

છુટકારો

નં. તમારો વિચાર ઉપરથી
 હું એમ જોઉં છું કે તમે
 ત્રીજો પક્ષ સ્થાપવા
 માગો છો. તમે એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ
 નહીં તમે મોડરેટ નહીં.

અ. એ તમારું મત છે. મારા
 મનમાં ત્રીજા પક્ષનો
 વિચાર રહેતો જ નથી. બધાના
 વિચાર સરખા નથી હોતા.
 મોડરેટમાં બધા એક
 વિચારના છે એમ નથી
 કહી શકાયું. એને નોંકરી
 કેવી છૂટકું છે તેમ પણ
 જણાવું તો મને મોડરેટની
 સેવા કરી તેમજ એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ
 નો જમાં લેવાનો વિચાર જ
 મારો મનમાં પડે ત્યાં

૨૦.

છુટકારો

વાચક: તમારા વિચાર
 ઉપરથી હું એમ જોઉં છું
 કે તમે ત્રીજો પક્ષ સ્થાપવા
 માગો છો. તમે એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ
 નહીં, તેમ મોડરેટ નહીં.

અધિપતિ: એ ભૂલ થાય છે.
 મારા મનમાં ત્રીજા પક્ષનો
 વિચાર રહેતો જ નથી.
 બધાના વિચાર સરખા નથી
 હોતા. મોડરેટમાં બધા એક
 જ વિચારના છે એમ નથી
 ધારવાનું. જેને નોંકરી કરી
 છૂટકું છે તેને પક્ષ કેવા?
 હું તો મોડરેટની સેવા કરું,
 તેમ જ એક્સ્ટ્રીમિસ્ટની.
 જ્યાં તેઓના વિચારથી
 મારો મત નોખો પડે ત્યાં

• ૨૦ •

CONCLUSION

Reader: From your views I gather that you would form a third party. You are neither an extremist nor a moderate.

Editor: That is a mistake. I do not think of a third party at all. We do not all think alike. We cannot say that all the moderates hold identical views. And how can those who want only to serve have a party? I would serve both the moderates and the extremists.

૨૦

છુટકારા

પાઠક: आपके विचारोंसे
 ऐसा लगता है कि आप
 एक तीसरा ही पक्ष कायम
 करना चाहते हैं। आप
 एक्स्ट्रीमिस्ट भी नहीं हैं
 और मॉडरेट भी नहीं हैं।

સંપાદક: यहाँ आपकी भूल
 होती है। मेरे मनमें तीसरे
 पक्षका कोई खयाल नहीं है।
 सबके विचार एकसे नहीं
 रहते। मॉडरेटोंमें भी सब
 एक ही विचारके हैं, ऐसा
 नहीं मानना चाहिये। जिसे
 (लोगोंकी) सेवा ही करनी
 है, उसके लिए पक्ष कैसा? मैं
 तो मॉडरेटोंकी सेवा करूँगा
 और एक्स्ट्रीमिस्टोंकी भी
 करूँगा। जहाँ उनके विचारसे
 मेरी राय अलग पड़ेगी वहाँ

જું તારાને વિનયપૂર્વક
જણાવું ને મારું કામ કર્યું
જાઉં.

વા. ત્યારે તમારે બંનેને
કહેવું હોય તો શું કહો?

અ. અકસ્ત્રીમિસ્ટને
કહું કે તમારો હેતુ હિંદને
સ્વરાજ્ય મેળવવાનો છે.
સ્વરાજ્ય તમારું મેળવ્યું
મળે તેમ નથી. સ્વરાજ્ય
તારાને સહુને મેળવ્યું
મળે ના—કરવું જોઈએ. બીજા
મળે તે સ્વરાજ્ય નથી.
પણ મારા સ્વરાજ્ય જોયો
તમ ધર્મને કદાચ
સ્વરાજ્ય તો યુ.એ.એ.માં
તોલે નથી. મેં તમારું
સ્વરાજ્ય ને તમ માટે
તે તો જણાવે નહીં
મારું તો હવે મળે ને.

હું તેઓને વિનયપૂર્વક
જણાવું ને મારું
કામ કર્યું જાઉં.

વાચક: ત્યારે તમારે બંનેને
કહેવું હોય તો શું કહો?

અધિપતિ: એક્સ્ટ્રીમિસ્ટને હું
કહું કે તમારો હેતુ હિંદને
સારું સ્વરાજ્ય મેળવવાનો
છે. સ્વરાજ્ય તમારું મેળવ્યું
મળે તેમ નથી. સ્વરાજ્ય
તો સહુએ સહુનું લેવું
જોઈએ—કરવું જોઈએ.
બીજા મેળવે તે સ્વરાજ્ય
નથી, પણ પરરાજ્ય છે.
એટલે તમે અંગ્રેજને કાઢીને
સ્વરાજ્ય લીધું એમ ધારો તો
તે ઠીક નથી. ખરું સ્વરાજ્ય
જે તમે માગો છો તે તો
હું અગાઉ જણાવી ગયો
છું તે જ હોવું જોઈએ.

Where I differ from them, I would respectfully place my position before them and continue my service.

Reader: What, then, would you say to both the parties?

Editor: I would say to the extremists: "I know that you want Home Rule for India; it is not to be had for your asking. Everyone will have to take it for himself. What others get for me is not Home Rule but foreign rule; therefore, it would not be proper for you to say that you have obtained Home Rule if you have merely expelled the English. I have already described the true nature of Home Rule.

મેં उन्हें નમ્રતાસે बताऊंगा और अपना काम करता चलूंगा।

पाठक: अगर आप दोनोंसे कहना चाहें तो क्या कहेंगे?

संपादक: एक्स्ट्रीमिस्टोंसे मैं कहूंगा कि आपका हेतु हिन्दुस्तानके लिए स्वराज्य हासिल करनेका है। स्वराज्य आपकी कोशिशसे मिलनेवाला नहीं है। स्वराज्य तो सबको अपने लिए पाना चाहिये — और सबको उसे अपना बनाना चाहिये। दूसरे लोग जो स्वराज्य दिला दें वह स्वराज्य नहीं है, बल्कि परराज्य है। इसलिए सिर्फ अंग्रेजोंको बाहर निकाला कि आपने स्वराज्य पा लिया, ऐसा अगर आप मानते हों तो वह ठीक नहीं है। सच्चा स्वराज्य जो मैंने पहले बताया वही होना चाहिये।

તે તમે દારૂગોળાથી કદી
લેવાના નથી. દારૂગોળો
એ હિંદને સદે તેવી વસ્તુ
નથી વાસ્તે સત્યાગ્રહ ઉપર
જ ભરોસો રાખો. મનમાં
એવો વહેમ પણ ન લાવો કે
આપણને સ્વરાજ મળવામાં
દારૂગોળાની જરૂર છે.
મોડરેટને કહું કે આપણે
માત્ર આજીજી કરવા
માગીએ તે તો આપણી
હીણપત છે. તેમાં આપણે
આપણી હલકાઈ કબૂલ
કરીએ છીએ. અંગ્રેજી
સંબંધની જરૂર જ છે
એમ કહેવું એ આપણે
ઈશ્વરનાં ચોર થયા
બરોબર છે. આપણને
ઈશ્વર સિવાય કોઈની
જરૂર છે એમ તો કહેવું
ઘટે નહીં. વળી સાધારણ

તે તમે દારૂગોળાથી કદી
લેવાના નથી. દારૂગોળો
એ હિંદને સદે તેવી વસ્તુ
નથી વાસ્તે સત્યાગ્રહ ઉપર
જ ભરોસો રાખો. મનમાં
એવો વહેમ પણ ન લાવો કે
આપણને સ્વરાજ મળવામાં
દારૂગોળાની જરૂર છે.

મોડરેટને કહું કે આપણે
માત્ર આજીજી કરવા
માગીએ તે તો આપણી
હીણપત છે. તેમાં આપણે
આપણી હલકાઈ કબૂલ
કરીએ છીએ. અંગ્રેજી
સંબંધની જરૂર જ છે
એમ કહેવું એ આપણે
ઈશ્વરનાં ચોર થયા
બરોબર છે. આપણને
ઈશ્વર સિવાય કોઈની
જરૂર છે એમ તો કહેવું
ઘટે નહીં. વળી સાધારણ

This you would never obtain by force of arms. Brute force is not natural to Indian soil. You will have, therefore, to rely wholly on soul-force. You must not consider that violence is necessary at any stage for reaching our goal."

I would say to the moderates: "Mere petitioning is derogatory; we thereby confess inferiority. To say that British rule is indispensable is almost a denial of the Godhead. We cannot say that anybody or anything is indispensable except God. Moreover,

उसे आप गोला-बारूदसे कभी नहीं पायेंगे। गोला-बारूद हिन्दुस्तानको सधेगा नहीं। इसलिए सत्याग्रह पर ही भरोसा रखिये। मनमें ऐसा शक भी पैदा न होने दीजिये कि स्वराज्य पानेके लिए हमें गोला-बारूदकी ज़रूरत है।

મોડરેટોંસે મેં કહુંગા કિ હમ ખાલી આજિજી કરના ચાહેં, યહ તો હમારી હીનતા હોગી। ઉસમેં હમ અપના હલકાપન કબૂલ કરતે હેં। 'અંગ્રેજોંસે સમ્બન્ધ રખના હમારે લિએ જરૂરી હૈ' — એસા કહના હમારે લિએ, ઈશ્વરકે ચોર બનને જૈસા હો જાતા હૈ। હમેં ઈશ્વરકે સિવા ઔર કિસીકી જરૂરત હૈ, એસા કહના ઠીક નહીં હૈ। ઔર સાધારણ

વિચાર કરતાં પણ એમ
 કહેવું કે અંગ્રેજ વિના હાલ
 તો ન જ ચાલે, એ અંગ્રેજને
 અભિમાની કરવા જેવું છે.
 અંગ્રેજ ગાંસડી બાંધીને
 ચાલ્યા જશે તો કંઈ
 હિંદુસ્તાન રાંડશે એમ
 જાણવાનું નથી. તેમ થતાં
 જેઓ દાબથી બેસી રહ્યા
 હશે તે લડશે એવો સંભવ
 છે. ભરનીંગળને દાબવાથી
 કશો ફાયદો નથી. તે તો
 ફૂટે જ છૂટકો. એટલે જો
 આપણે માંહોમાંહે લડવાનું
 સરજ્યું હશે તો લડી મરીશું.
 તેમાં બીજાએ નબળાને
 બચાવવાના બહાનાથી
 પડવાની જરૂર નથી. તેમાં
 તો આપણું નબોદ વળ્યું છે.

વિચાર કરતાં પણ એમ
 કહેવું કે અંગ્રેજ વિના હાલ
 તો ન જ ચાલે, એ અંગ્રેજને
 અભિમાની કરવા જેવું છે.

અંગ્રેજ ગાંસડી બાંધીને
 ચાલ્યા જશે તો કંઈ
 હિંદુસ્તાન રાંડશે એમ
 જાણવાનું નથી. તેમ થતાં
 જેઓ દાબથી બેસી રહ્યા
 હશે તે લડશે એવો સંભવ
 છે. ભરનીંગળને દાબવાથી
 કશો ફાયદો નથી. તે તો
 ફૂટે જ છૂટકો. એટલે જો
 આપણે માંહોમાંહે લડવાનું
 સરજ્યું હશે તો લડી મરીશું.
 તેમાં બીજાએ નબળાને
 બચાવવાના બહાનાથી
 પડવાની જરૂર નથી. તેમાં
 તો આપણું નબોદ વળ્યું છે.

commonsense should tell us that to state that, for
 the time being, the presence of the English in India
 is a necessity, is to make them conceited.

"If the English vacated India, bag and baggage, it
 must not be supposed that she would be widowed.
 It is possible that those who are forced to observe
 peace under their pressure would fight after their
 withdrawal. There can be no advantage in suppressing
 an eruption; it must have its vent. If, therefore, before
 we can remain at peace, we must fight amongst
 ourselves, it is better that we do so. There is no
 occasion for a third party to protect the weak. It
 is this so-called protection which has unnerved us.

વિચાર કરનેસે મી હમેં લગેગા
 કિ 'અંગ્રેજોંકે બિના આજ
 તો હમારા કામ ચલેગા હી
 નહીં.' એસા કહના અંગ્રેજોંકો
 અભિમાની બનાને જૈસા હોગા।

અંગ્રેજ બોરિયા-બિસ્તર
 બાંધકર અગર ચલે જાયેંગે,
 તો હિન્દુસ્તાન અનાથ હો
 જાયગા એસા નહીં માનના
 ચાહિયે। અગર વે ગયે તો
 સંભવ હૈ કિ જો લોગ ઉનકે
 દવાવસે ચુપ રહે હોંગે વે
 લડેંગે। ફોડેકો દવાકર
 રખનેસે કોઈ ફાયદા નહીં।
 ઉસે તો ફૂટના હી ચાહિયે।
 ઇસલિએ અગર હમારે ભાગમેં
 આપસમેં લડના હી લિખા
 હોગા તો હમ લડ મરેંગે। ઉસમેં
 કમજોરકો બચાનેકે વહાને
 કિસી દૂસરેકો બીચમેં પડનેકી
 જરૂરત નહીં હૈ। ઇસીસે તો
 હમારા સત્યાનાશ હુઆ હૈ।

નબળાના સ્વેચ્છા બચાવ
 કરવો તે નબળાને વધારે
 નબળા બનાવવા જેવું
 છે. આ વિચાર મોડરેટે
 બરોબર કરવો ઘટે છે. તે
 વિના સ્વરાજ હોય નહીં.
 એક અંગ્રેજી પાદરીએ
 કહેલા શબ્દો તેઓને હું
 યાદ આપીશ કે, 'આપણે
 સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંધેર
 હોય તે સહન કરવા જેવું
 છે, પણ પરરાજ્યની સફાઈ
 તે દરિદ્રતા છે.' માત્ર તે
 પાદરીના સ્વરાજનો ને
 હિંદ સ્વરાજનો અર્થ જુદો
 છે. આપણે ગોરાનો કે
 હિંદીનો — કોઈનો જુલમ
 કે દાબ માગતા નથી,
 બધાને તરતાં શીખવા
 શીખવવાનું છે.

નબળાનો એમ બચાવ
 કરવો તે નબળાને વધારે
 નબળા બનાવવા જેવું
 છે. આ વિચાર મોડરેટે
 બરોબર કરવો ઘટે છે. તે
 વિના સ્વરાજ હોય નહીં.
 એક અંગ્રેજી પાદરીએ
 કહેલા શબ્દો તેઓને હું
 યાદ આપીશ કે, 'આપણે
 સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંધેર
 હોય તે સહન કરવા જેવું
 છે, પણ પરરાજ્યની સફાઈ
 તે દરિદ્રતા છે.' માત્ર તે
 પાદરીના સ્વરાજનો ને
 હિંદ સ્વરાજનો અર્થ જુદો
 છે. આપણે ગોરાનો કે
 હિંદીનો — કોઈનો જુલમ
 કે દાબ માગતા નથી,
 બધાને તરતાં શીખવા
 શીખવવાનું છે.

આમ બને તો એક્સ્ટ્રી-

Such protection can only make the weak weaker.
 Unless we realize this, we cannot have Home Rule.
 I would paraphrase the thought of an English
 divine and say that anarchy under Home Rule were
 better than orderly foreign rule. Only, the meaning
 that the learned divine attached to Home Rule is
 different from Indian Home Rule according to my
 conception. We have to learn, and to teach others,
 that we do not want the tyranny of either English
 rule or Indian rule."

If this idea were carried out, both the extremists

इस तरह कमजोरको बचाना
 उसे और भी कमजोर बनाने-
 जैसा है। मॉडरेटोंको इस बात
 पर अच्छी तरह विचार करना
 चाहिये। इसके बिना स्वराज्य
 नहीं प्राप्त हो सकता। मैं
 उन्हें एक अंग्रेज पादरीके
 शब्दोंकी याद दिलाऊंगा:
 "स्वराज्यमें अंधाधुंधी
 बरदाश्त की जा सकती है,
 लेकिन परराज्यकी व्यवस्था
 हमारी कंगालीको बताती
 है।" सिर्फ उस पादरीके
 स्वराज्यका और हिन्दुस्तानके
 स्वराज्यका अर्थ अलग है।
 हम किसीका भी जुल्म या
 दबाव नहीं चाहते — चाहे
 वह गोरा हो या हिन्दुस्तानी
 हो। हम सबको तैरना
 सीखना और सिखाना है।

अगर ऐसा हो तो एक्स्ट्री-

૨૫૨

મીર તથા મોડરેટ બંને
મળે. મળી શકે - મળવાં
મળે છે. એકબીજાથી
બીવાની કે અવિશ્વાસ
રાખવાની જરૂર નથી.

વા. સ. ૧૫૦ તમ બંને મળવું
હશે. જે મળે તે શું કહેશે?

મ. તેમને કું વિનય પૂર્વક
કરી શકે તમ મારા
રાજા મારા. તમ તમારી
તલવારથી પકડે મારી
જરૂર છે એ રાજાની
સમજિ મારે રાજાની જરૂર
નથી. તમે મારા દેશમાં
રહો તેનારે પણ મને એમ
નથી. પણ તમારે રાજા
પણ નહિ રાજી ને
રહ્યું પડશે. તમારું
કહ્યું મારા નહિ પણ
મારું કહ્યું તમારે

મિસ્ટ તથા મોડરેટ બંને
મળે—મળી શકે—મળવા
જોઈએ; એકબીજાથી
બીવાની કે અવિશ્વાસ
રાખવાની જરૂર નથી.

વાચક: એટલું તમે બે પક્ષને
કહો. અંગ્રેજને શું કહેશે?

અધિપતિ: તેમને હું
વિનયપૂર્વક કહીશ કે તમે
મારા રાજા બરા. તમે
તમારી તલવારથી છો
કે મારી ઇચ્છાથી છો,
એ સવાલની ચર્ચા મારે
કરવાની જરૂર નથી. તમે
મારા દેશમાં રહો તેનો
પણ મને દ્વેષ નથી. પણ
તમારે રાજા છતાં નોકર
થઈને રહેવું પડશે. તમારું
કહ્યું અમારે નહીં, પણ
અમારું કહ્યું તમારે

and the moderates could join hands. There is no occasion to fear or distrust one another.

Reader: What, then, would you say to the English?

Editor: To them I would respectfully say: "I admit you are my rulers. It is not necessary to debate the question whether you hold India by the sword or by my consent. I have no objection to your remaining in my country, but although you are the rulers, you will have to remain as servants of the people. It is not we who have to do as you wish, but it is you who have

મિસ્ટ ઓર મોડરેટ
દોનોં મિલેંગે—મિલ
સકેંગે—દોનોંકો મિલના
ચાહિયે; દોનોંકો એક-દૂસરેકા
ડર રખનેકી યા અવિશ્વાસ
કરનેકી જરૂરત નહીં હૈ.

પાઠક: ઇતના તો આપ
દોનોં પક્ષોસે કહેંગે. પરન્તુ
અંગ્રેજોસે ક્યા કહેંગે?

સંપાદક: ઉનસે મૈં વિનયસે
કહૂંગા કિ આપ હમારે રાજા
જરૂર હૈં. આપ અપની
તલવારસે હમારે રાજા હૈં
યા હમારી ઇચ્છાસે, ઇસ
સવાલકી ચર્ચા મુઝે કરનેકી
જરૂરત નહીં. આપ હમારે
દેશમેં રહેં ઇસકા મી મુઝે
દ્વેષ નહીં હૈ. લેકિન રાજા
હોતે હુએ મી આપકો હમારે
નોકર બનકર રહના હોગા.
આપકા કહા હમેં નહીં,
બલ્કિ હમારા કહા. આપકો

કરવું પડશે. આજ લગી
તમે આ દેશમાંથી જે ધન
લઈ ગયા તે તમને પચ્યું
પણ હવે તમે તેમ કરશો તે
નહીં ફાવે. તમે હિંદુસ્તાનનું
સિપાઈગરું કરવાની ઇચ્છા
રાખો તો રહી શકાય તેવું
છે. તમારે અમારી સાથે
વેપારની લાલચ છોડવી.
તમે જે સુધારાની હિમાયત
કરો છો તેને અમે કુધારો
જાણીએ છીએ. અમારા
સુધારાને અમે તમારા કરતાં
અત્યંત ચઢિયાતો માનીએ
છીએ. તેમ તમને સૂઝી
આવે તો તમારો લાભ છે.
તેમ તમને ન સૂઝે તોપણ
તમારી જ કહેવત પ્રમાણે
તમારે અમારા દેશમાં

to do as we wish. You may keep the riches that you have drained away from this land, but you may not drain riches henceforth. Your function will be, if you so wish, to police India; you must abandon the idea of deriving any commercial benefit from us. We hold the civilization that you support to be the reverse of civilization. We consider our civilization to be far superior to yours. If you realize this truth, it will be to your advantage and, if you do not, according to your own proverb, you should only live in our country

કરના હોગા। આજ તક
આપ इस देशसे जो धन ले
गये, वह भले आपने हजम
कर लिया। लेकिन अब
आगे आपका ऐसा करना
हमें पसन्द नहीं होगा। आप
हिन्दुस्तानमें सिपाहगिरी करना
चाहें तो रह सकते हैं। हमारे
साथ व्यापार करनेका लालच
आपको छोड़ना होगा। जिस
सभ्यताकी आप हिमायत
करते हैं, उसे हम नुकसानदेह
मानते हैं। अपनी सभ्यताको
हम आपकी सभ्यतासे कहीं
ज्यादा ऊँची समझते हैं।
आपको भी ऐसा लगे तो
उसमें आपका लाभ ही है।
लेकिन ऐसा न लगे तो भी
आपको, आपकी कहावतके
मुताबिक, हमारे देशमें

દેશી થઈને રહેવું જોઈશે.
 તમારાથી અમારા ધર્મને
 બાધ આવે તેમ ન થવું
 જોઈએ. તમારો ધર્મ છે
 કે, તમારે રાજ્યકર્તા હોઈ
 હિંદુના માનને ખાતર
 ગાયના માંસનો આહાર
 છોડવો અને મુસલમાનના
 માનને ખાતર તમારે બૂરા
 જનાવરનો આહાર છોડવો.
 અમે દબાયેલા તેથી બોલી
 શક્યા નથી, પણ અમારી
 લાગણી નથી દુખાઈ એમ
 તમારે સમજવાનું નથી.
 અમે સ્વાર્થ કે બીજા ભયથી
 તમને કહી નથી શક્યા,
 પણ હવે કહેવું એ અમારી
 ફરજ છે. તમે સ્થાપેલી
 નિશાળો અને અદાલતો
 કંઈ કામની નથી એમ

in the same manner as we do. You must not do
 anything that is contrary to our religions. It is your
 duty as rulers that for the sake of the Hindus you
 should eschew beef, and for the sake of Mahomedans
 you should avoid bacon and ham. We have hitherto
 said nothing because we have been cowed down, but
 you need not consider that you have not hurt our
 feelings by your conduct. We are not expressing our
 sentiments either through base selfishness or fear, but
 because it is our duty now to speak out boldly. We
 consider your schools and law courts to be useless.

હિન્દુસ્તાની હોકર રહના
 હોગા। આપકો એસા કુછ નહીં
 કરના ચાહિયે, જિસસે હમારે
 ધર્મકો બાધા પહુંચે। રાજકર્તા
 હોનેકે નાતે આપકા ફર્જ
 હૈ કિ હિન્દુઓંકી ભાવનાકા
 આદર કરનેકે લિએ આપ
 ગાયકા માંસ ખાના છોડ દેં
 ઔર મુસલમાનોંકે ખાતિર
 બુરે જાનવર- (સૂઅર)કા માંસ
 ખાના છોડ દેં। હમ દબ ગયે
 થે ઇસલિએ બોલ નહીં સકે,
 લેકિન આપ એસા ન સમજેં
 કિ આપકે ઇસ બરતાવસે
 હમારી ભાવનાઓંકો ચોટ નહીં
 પહુંચી હૈ। હમ સ્વાર્થ યા દૂસરે
 ભયસે આજ તક કહ નહીં
 સકે, લેકિન અબ યહ કહના
 હમારા ફર્જ હો ગયા હૈ। હમ
 માનતે હૈં કિ આપકી કાયમ
 કી હુર્ શાલાઈ ઔર અદાલતેં
 હમારે કિસી કામકી નહીં

માનીએ છીએ. તેને
બદલે અમારી અસલી
અદાલતો ને શાળાઓ
હતી તે અમારે જોઈશે.
હિંદુસ્તાનની ભાષા અંગ્રેજી
નથી પણ હિંદી છે. તે
તમારે શીખવી ઘટશે ને
અમે તો તમારી સાથે
વ્યવહાર અમારી જ
ભાષામાં રાખી શકીશું.
તમે રેલવે અને સોલ્જરોમાં
અખૂટ પૈસા વાપરો છો તે
અમે દેખી શકતા નથી,
તેની અમને જરૂર નથી
જણાતી. રશિયાની બીક
તમને હશે, અમને નથી.
તે આવશે ત્યારે અમે
જોઈ લઈશું; તમે હશે તો
આપણે સાથે જોઈ લઈશું.

માનીએ છીએ. તેને
બદલે અમારી અસલી
અદાલતો ને શાળાઓ
હતી તે અમારે જોઈશે.

હિંદુસ્તાનની ભાષા અંગ્રેજી
નથી પણ હિંદી છે. તે
તમારે શીખવી ઘટશે ને
અમે તો તમારી સાથે
વ્યવહાર અમારી જ
ભાષામાં રાખી શકીશું.

તમે રેલવે અને સોલ્જરોમાં
અખૂટ પૈસા વાપરો છો તે
અમે દેખી શકતા નથી,
તેની અમને જરૂર નથી
જણાતી. રશિયાની બીક
તમને હશે, અમને નથી.
તે આવશે ત્યારે અમે
જોઈ લઈશું; તમે હશે તો
આપણે સાથે જોઈ લઈશું.

We want our own ancient schools and courts to be restored. The common language of India is not English but Hindi. You should, therefore, learn it. We can hold communication with you only in our national language.

"We cannot tolerate the idea of your spending money on railways and the military. We see no occasion for either. You may fear Russia; we do not. When she comes we shall look after her. If you are with us, we may then receive her jointly.

हैं। उनके बजाय हमारी
पुरानी असली शालाएँ और
अदालतें ही हमें चाहिये।

हिन्दुस्तानकी आम भाषा
अंग्रेजी नहीं बल्कि हिन्दी
है। वह आपको सीखनी
होगी और हम तो आपके
साथ अपनी भाषामें
ही व्यवहार करेंगे।

आप रेलवे और फौजके लिए
बेशुमार रुपये खर्च करते हैं,
यह हमसे देखा नहीं जाता।
हमें उसकी ज़रूरत नहीं मालूम
होती। रूसका डर आपको
होगा, हमें नहीं है। रूसी
आयेंगे तब हम उनसे निबट
लेंगे; आप होंगे तो हम दोनों
मिलकर उनसे निबट लेंगे।

અમારે કાપડ તમારા જેવું
 કે પુરતી કાપડ ન જોઈએ.
 આ દેશમાં પેદા થયેલી
 વસ્તુઓથી અમે ચલાવી
 લઈશું. તમારાથી એક આંખ
 માન્ચેસ્ટર ઉપર ને બીજી
 અમારી ઉપર, એમ નહીં
 પરવડે. તમારો અને અમારો
 એક જ સ્વાર્થ છે એમ તમે
 વર્તો ત્યારે સાથ ચાલી શકે.
 તમારી સાથે આ વાત
 તોછડાઈથી નથી કરી.
 તમારી પાસે હથિયારબળ
 છે, નૌકાસૈન્ય ભારે છે.
 તેની સામે અમે તેવા જ
 બળથી નહીં લડી શકીએ.
 પણ જો તમને ઉપલી
 વાત કબૂલ નહીં હોય
 તો અમે તમારી સાથે

અમારે વિલાયતી કે
 યુરોપી કાપડ ન જોઈએ.
 આ દેશમાં પેદા થયેલી
 વસ્તુઓથી અમે ચલાવી
 લઈશું. તમારાથી એક આંખ
 માન્ચેસ્ટર ઉપર ને બીજી
 અમારી ઉપર, એમ નહીં
 પરવડે. તમારો અને અમારો
 એક જ સ્વાર્થ છે એમ તમે
 વર્તો ત્યારે સાથ ચાલી શકે.

તમારી સાથે આ વાત
 તોછડાઈથી નથી કરી.
 તમારી પાસે હથિયારબળ
 છે, નૌકાસૈન્ય ભારે છે.
 તેની સામે અમે તેવા જ
 બળથી નહીં લડી શકીએ.
 પણ જો તમને ઉપલી
 વાત કબૂલ નહીં હોય
 તો અમે તમારી સાથે

We do not need any European cloth. We shall manage with articles produced and manufactured at home. You may not keep one eye on Manchester and the other on India. We can work together only if our interests are identical.

"This has not been said to you in arrogance. You have great military resources. Your naval power is matchless. If we wanted to fight with you on your own ground, we should be unable to do so, but if the above submissions be not acceptable to you, we cease to

હમેં વિલાયતી યા યૂરોપી
 કપડા નહીં ચાહિયે। इस
 देशमें पैदा होनेवाली चीजोंसे
 ही हम अपना काम चला
 लेंगे। आपकी एक आँख
 मैन्चेस्टर पर और दूसरी
 हम पर रहे, यह अब नहीं
 पुसायेगा। आपका और
 हमारा स्वार्थ एक ही है, इस
 तरह आप वरतेंगे तभी हमारा
 साथ बना रह सकता है।

आपसे यह सब हम बेअदबीसे
 नहीं कह रहे हैं। आपके पास
 हथियार-बल है, भारी जहाजी
 सेना है। उसके खिलाफ़ वैसी
 ही ताकतसे हम नहीं लड़
 सकते। लेकिन आपको अगर
 ऊपर कही गई बात मंजूर
 न हो, तो आपसे हमारी

નહીં રમીએ. તમારી
 મરજીમાં આવે તો અને
 બને તો તમે અમને
 કાપજો; મરજીમાં આવે તો
 તોપે ઉડાવજો. અમને જે
 પસંદ નથી તે તમે કરો
 તેમાં અમે તમને મદદ
 નથી કરવાના, ને અમારી
 મદદ વિના તમારાથી ડગ
 ભરી શકાય તેમ નથી.
 આ વાત તમે તમારી
 સત્તાના મદમાં હસી
 કાઢશો એવો સંભવ છે.
 આજકાલમાં તમારું હસવું
 મિથ્યા છે એમ તો તમને
 વખતે નહીં દેખાડી શકાય,
 પણ જો અમારામાં દમ
 હશે તો તમે જોશો કે
 તમારો મદ નકામો છે
 ને તમારું હસવું તે

play the part of the ruled. You may, if you like, cut
 us to pieces. You may shatter us at the cannon's
 mouth. If you act contrary to our will, we shall not
 help you; and without our help, we know that you
 cannot move one step forward.

"It is likely that you will laugh at all this in the
 intoxication of your power. We may not be able to
 disillusion you at once; but if there be any manliness
 in us, you will see shortly that your intoxication is

નહીં વનેગી। આપકી મરજીમાં
 આયે તો ઔર મુમકિન હો
 તો આપ હમેં તલવાર સે કાટ
 સકતે હૈં, મરજીમાં આયે તો
 હમેં તોપસે ઉડા સકતે હૈં। હમેં
 જો પસંદ નહીં હૈ વહ અગર
 આપ કરેંગે, તો હમ આપકી
 મદદ નહીં કરેંગે; ઔર બગૈર
 હમારી મદદકે આપ એક
 કદમ બી નહીં ચલ સકેંગે।

સંભવ હૈ કિ અપની સત્તાકે
 મદમેં હમારી ઇસ બાતકો આપ
 હૈંસીમેં ઉડા દેં। આપકા હૈંસના
 બેકાર હૈ, એસા આજ શાયદ
 હમ નહીં દિખા સકેં। લેકિન
 અગર હમમેં કુછ દમ હોગા,
 તો આપ દેખેંગે કિ આપકા
 મદ બેકાર હૈ ઔર આપકા
 હૈંસના (વિનાશ-કાલકી)

વિપરીત બુદ્ધિની
 નિશાની હતું.
 અમે તો માનીએ છીએ
 કે તમે હાડે ધર્મી પ્રજાના
 માણસ છો. અમે તો
 ધર્મસ્થાનમાં જ વસીએ
 છીએ. તમે ને અમે કેમ
 સાથે થયા તે વિચારવું ફોકટ
 છે. પણ આપણા સંબંધનો
 આપણે બંને સદુપયોગ
 કરી શકીએ છીએ.
 તમે હિંદમાં આવનાર
 અંગ્રેજો તે અંગ્રેજી પ્રજાનો
 ખરો નમૂનો નથી. તેમ અમે
 અર્ધા અંગ્રેજ જેવા બનેલા
 હિંદીઓ પણ ખરી હિંદી
 પ્રજાનો નમૂનો કહેવાઈ
 શકતા નથી. અંગ્રેજી
 પ્રજા જો બધું સમજે તો
 તમારા કાર્યની સામે થાય.
 હિંદી પ્રજાએ તો તમારી

વિપરીત બુદ્ધિની
 નિશાની હતું.

અમે તો માનીએ છીએ
 કે તમે હાડે ધર્મી પ્રજાના
 માણસ છો. અમે તો
 ધર્મસ્થાનમાં જ વસીએ
 છીએ. તમે ને અમે કેમ
 સાથે થયા તે વિચારવું ફોકટ
 છે. પણ આપણા સંબંધનો
 આપણે બંને સદુપયોગ
 કરી શકીએ છીએ.

તમે હિંદમાં આવનાર
 અંગ્રેજો તે અંગ્રેજી પ્રજાનો
 ખરો નમૂનો નથી. તેમ અમે
 અર્ધા અંગ્રેજ જેવા બનેલા
 હિંદીઓ પણ ખરી હિંદી
 પ્રજાનો નમૂનો કહેવાઈ
 શકતા નથી. અંગ્રેજી
 પ્રજા જો બધું સમજે તો
 તમારા કાર્યની સામે થાય.
 હિંદી પ્રજાએ તો તમારી

suicidal and that your laugh at our expense is an
 aberration of intellect. We believe that at heart
 you belong to a religious nation. We are living in
 a land which is the source of religions. How we
 came together need not be considered, but we can
 make mutual good use of our relations.

"You, English, who have come to India are
 not good specimens of the English nation, nor
 can we, almost half-Anglicized Indians, be
 considered good specimens of the real Indian
 nation. If the English nation were to know all
 you have done, it would oppose many of your
 actions. The mass of the Indians have had few

વિપરીત બુદ્ધિની નિશાની છે।

હમ માનતે હૈં કિ આપ
 સ્વભાવસે ધાર્મિક રાષ્ટ્રકી
 પ્રજા હૈં। હમ તો ધર્મસ્થાનમેં
 હી બસે હુએ હૈં। આપકા ઓર
 હમારા કૈસે સાથ હુઆ, હસમેં
 ઉતરના ફિજૂલ હૈં। લેકિન
 અપને હસ સમ્બન્ધકા હમ દોનોં
 અછ્છા ઉપયોગ કર સકતે હૈં।

આપ હિન્દુસ્તાનમેં આનેવાલે
 જો અંગ્રેજ હૈં વે અંગ્રેજ
 પ્રજાકે સચ્ચે નમૂને નહીં હૈં;
 ઓર હમ જો આધે અંગ્રેજ
 જૈસે બન ગયે હૈં વે થી
 સચ્ચી હિન્દુસ્તાની પ્રજાકે
 નમૂને નહીં કહે જા સકતે।
 અંગ્રેજ પ્રજાકો અગર આપકી
 કરતૂતોંકે બારેમેં સબ માલૂમ
 હો જાય, તો વહ આપકે
 કામોંકે ખિલાફ હો જાય।
 હિન્દકી પ્રજાને તો આપકે

[illegible]

dealings with you. If you will abandon your so-called civilization and search into your own scriptures, you will find that our demands are just. Only on condition of our demands being fully satisfied may you remain in India; and if you remain under those conditions, we shall learn several things from you and you will learn many from us. So doing we shall benefit each other and the world. But that will happen only when the root of our relationship is sunk in a religious soil.”

थोड़ा सीखना है वह हम सीखेंगे और हमसे आपको जो बहुत सीखना है वह आप सीखेंगे। इस तरह हम (एक-दूसरेसे) लाभ उठावेंगे और सारी दुनियाको लाभ पहुँचावेंगे। लेकिन यह तो तभी हो सकता है जब हमारे संबंधकी जड़ धर्मक्षेत्रमें जमे।

૨૪૦

વા. પ્રજાને શું કહેશે?

અ. પ્રજાને કોણ?

વા. સત્યાગ્રહનો વર્મ
જે સમર્થમાં વાપરો છો
તે પ્રજા. સતે તેઓ
યુરોપી સિદ્ધાંતો પ્રત્યક્ષ
જો, જે સારિયારા નથી
ધર્મી ૩૬૬ ૧૬૧ ૧૭૮

અ. આ પ્રજાને શું
કહેશે? જે સત્યાગ્રહનો
ધર્મી જે માટે નથી
જો સત્યાગ્રહનો વર્મ
તે પ્રજાને માટે છે
જે સત્યાગ્રહનો વર્મ
તેઓને ૨૬૧ ૧૭૮
વર્મી ૧૬૧ ૧૭૮
ધર્મી સત્યાગ્રહનો વર્મ
જે સત્યાગ્રહનો વર્મ
ધર્મી ૩૬૬ ૧૬૧ ૧૭૮

વાચક: પ્રજાને શું કહેશે?

અધિપતિ: પ્રજા તે કોણ?

વાચક: અત્યારે તો તમે જે
અર્થમાં વાપરો છો તે જ
પ્રજા; એટલે જેઓ યુરોપી
સુધારાથી ખરડાયેલા છે,
જેઓ સ્વરાજનો ધ્વનિ
કાઢી રહ્યા છે તે.

અધિપતિ: આ પ્રજાને હું
કહીશ કે જે હિંદીને ખરી
ખુમારી ચઢી હશે તે જ
ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજને
કહી શકશે ને તેઓના
રુઆબમાં નહીં દબાય.

ખરી ખુમારી તો તેને
જ ચઢે કે જે જ્ઞાનપૂર્વક
માને કે, હિંદી સુધારો

Reader: What will you say to the nation?

Editor: Who is the nation?

Reader: For our purposes it is the nation that you and I have been thinking of, that is, those of us who are affected by European civilization, and who are eager to have Home Rule.

Editor: To these I would say: "It is only those Indians who are imbued with real love who will be able to speak to the English in the above strain without being frightened, and only those can be said to be so imbued who conscientiously believe that Indian civilization is

પાઠક: રાષ્ટ્રસે આપ
ક્યા કહેંગે?

સંપાદક: રાષ્ટ્ર કોન?

પાઠક: અમી તો આપ જિસ
અર્થમેં યહ શબ્દ કામમેં લેતે
હેં ઉસી અર્થવાલા રાષ્ટ્ર, યાની
જો લોગ યૂરોપકી સભ્યતામેં
રંગે હુએ હેં, જો સ્વરાજ્યકી
આવાજ ઉઠા રહે હેં।

સંપાદક: ઇસ રાષ્ટ્રસે મેં
કહૂંગા કિ જિસ હિન્દુસ્તાનીકો
(સ્વરાજ્યકો) સચ્વી ખુમારી
યાની મસ્તી ચઢી હોગી,
વહી અંગ્રેજોંસે ઊપરકી
બાત કહ સકેગા ઓર
ઉનકે રોવસે નહીં દવેગા।

સચ્વી મસ્તી તો ઉસીકો ચઢ
સકતી હૈ, જો જ્ઞાનપૂર્વક —
સમજબૂઝકર — યહ માનતા
હો કિ હિન્દકી સભ્યતા

તે સર્વોપરી છે ને યુરોપી
 સુધારો તે ત્રણ દહાડાનો
 તમાશો છે. એવા સુધારા તો
 કંઈ થઈ ગયા ને રોળાયા;
 કંઈ થશે ને રોળાશે.
 ખરી ખુમારી તેને જ હોઈ
 શકશે કે જે આત્મબળ
 અનુભવી શરીરબળથી નહીં
 દબાતાં નીડર રહેશે અને
 તોપબળનો સ્વાખે પણ
 ઉપયોગ કરવા નહીં ધારે.
 ખરી ખુમારી તેને જ રહેશે
 કે જે હિંદી અત્યારની
 દયામણી દશાથી બહુ જ
 અકળાયો હશે ને જેણે
 ઝેરનો પ્યાલો પહેલેથી
 જ પી લીધો હશે.
 તેવો હિંદી એક જ હશે
 તો તે પણ ઉપર

the best and that the European is a nine day's wonder. Such ephemeral civilizations have often come and gone and will continue to do so. Those only can be considered to be so imbued who, having experienced the force of the soul within themselves, will not cower before brute-force, and will not, on any account, desire to use brute-force. Those only can be considered to have been so imbued who are intensely dissatisfied with the present pitiable condition, having already drunk the cup of poison.
 "If there be only one such Indian, he will speak as

सबसे अच्छी है और यूरोपकी सभ्यता चार दिनकी चाँदनी है। वैसे सभ्यतायें तो आज तक कई हो गयीं और मिट्टीमें मिल गयीं, आगे भी कई होंगी और मिट्टीमें मिल जायगीं।

सच्ची खुमारी उसीको हो सकती है, जो आत्मबल अनुभव करके शरीर-बलसे नहीं दबेगा और निडर रहेगा तथा सपनेमें भी तोप-बलका उपयोग करनेकी बात नहीं सोचेगा।

सच्ची खुमारी उसी हिन्दुस्तानीको रहेगी, जो आजकी लाचार हालतसे बहुत ऊब गया होगा और जिसने पहलेसे ही ज़हरका प्याला पी लिया होगा।

ऐसा हिन्दुस्तानी अगर एक ही होगा, तो वह भी ऊपरकी

ઉપરની ઇંગ્લેન્ડ તે કહેશે
 અને તે ઇંગ્લેન્ડ તે
 સાંભળવું જોઈશે.
 ઉપરની માગણી
 તે માગણી નથી પણ
 દેશી સૂચવે છે. માગ્યું
 નહીં મળે; લીધું લેવાશે.
 લેવાનું બળ જોઈશે. તે
 બળ તો તેને જ હશે કે:
 ૧. જે ઇંગ્લેન્ડ
 ભાષાનો ઉપયોગ ન
 ચાલતાં જ કરશે.
 ૨. જે વકીલ હોઈ પોતાની
 વકીલાત છોડી દેશે
 ને પોતે ઘરમાં રેંટિયો
 લઈ લૂગડાં વણશે.
 ૩. જે વકીલ હોઈ
 પોતાનું જ્ઞાન માત્ર લોકોને
 સમજાવવામાં ને ઇંગ્લેન્ડની
 આંખ ઉઘાડવામાં

મુજબ ઇંગ્લેન્ડને કહેશે
 અને તે ઇંગ્લેન્ડને
 સાંભળવું જોઈશે.

ઉપરની માગણી તે માગણી
 નથી, પણ હિંદીના મનની
 દશા સૂચવે છે. માગ્યું
 નહીં મળે; લીધું લેવાશે.
 લેવાનું બળ જોઈશે. તે
 બળ તો તેને જ હશે કે:

૧. જે ઇંગ્લેન્ડ
ભાષાનો ઉપયોગ ન
ચાલતાં જ કરશે.
૨. જે વકીલ હોઈ પોતાની
વકીલાત છોડી દેશે
ને પોતે ઘરમાં રેંટિયો
લઈ લૂગડાં વણશે.
૩. જે વકીલ હોઈ
પોતાનું જ્ઞાન માત્ર લોકોને
સમજાવવામાં ને ઇંગ્લેન્ડની
આંખ ઉઘાડવામાં

above to the English and the English will have to listen to him.

“These are not demands, but they show our mental state. We shall get nothing by asking; we shall have to take what we want, and we need the requisite strength for the effort and that strength will be available to him only who will act thus:

1. He will only on rare occasions make use of the English language.
2. If a lawyer, he will give up his profession, and take up a hand-loom.
3. If a lawyer, he will devote his knowledge to enlightening both his people and the English.

બાત ઇંગ્લેન્ડોસે કહેગા
 ઓર ઇંગ્લેન્ડોકો ઉસકી
 બાત સુનની પડેગી।

ઉપરની માંગ માંગ નહીં છે;
 વહ હિન્દુસ્તાનિયોંકે મનકી
 દશાકો બતાતી છે। માંગનેસે
 કુછ નહીં મિલેગા; વહ તો હમેં
 હુદ લેના હોગા। ઉસે લેનેકી
 હમમેં તાકત હોની ચાહિયે।
 યહ તાકત ઉસીમેં હોગી:

૧. જો ઇંગ્લેન્ડી ભાષાકા
ઉપયોગ લાચારીસે હી કરેગા।
૨. જો વકીલ હોગા તો
અપની વકાલાત છોડ દેગા
ઓર હુદ ઘરમેં ચરખા
ચલાકર કપડે બુન લેગા।
૩. જો વકીલ હોનેકે કારણ
અપને જ્ઞાનકા ઉપયોગ
સિર્ફ લોગોંકો સમજાને ઓર
લોગોંકી આંખેં ખોલનેમેં

૪૮૫૨૧.
 (૪) જે વકીલ હોઈ વાદી
 ન તિલાંજલિના કબજામાં
 પડે તેમજ પછી સદા સજા
 તે તજશે ન પામી ના
 અંગુળ વેળાડે તેને
 દેડે વાળતું ની મનવરડે
 (૫) વકીલ હોઈ જાણી
 નહીં ન વાળ વકીલ પછી
 દેડે તેને નહીં નહીં
 નહીં દેડે.
 (૬) જે દાકતર હોઈ પોતાનો
 ધર્મ દોષ નહીં તે સમજશે
 નહીં ના માન મુજબ
 જુનાં નહીં ના માન
 મુજબ તે સંજોઈ ના
 કરી તેને કાન ના પાવ.
 (૭) જે દાકતર હોઈ સમજશે
 કે પોતે ગમે તે ધર્મનો
 હોય જાણી નહીં
 મુજબ નહીં મુજબ
 ૪૮૫૨૧. (૮) વાપરવામાં

ગાળશે.

૪. જે વકીલ હોઈ
 વાદીપ્રતિવાદીના કબજામાં
 પડશે નહીં, પણ
 અદાલતોને તજશે ને
 પોતાના અનુભવે લોકોને
 તે છોડવાનું સમજાવશે.

૫. જે વકીલ હોવા છતાં
 જેમ વકીલપણું છોડશે તેમ
 જડજપણું પણ છોડશે.

૬. જે દાકતર હોઈ પોતાનો
 ધંધો તજશે ને સમજશે
 કે લોકોનાં આમ ચૂંથવા
 કરતાં લોકોના આત્માને
 ચૂંથી તેનું સંશોધન કરી
 તેમને સાજા બનાવવા.

૭. જે દાકતર હોઈ સમજશે
 કે પોતે ગમે તે ધર્મનો
 હોય છતાં જે ઘાતકીપણું
 જીવો ઉપર અંગ્રેજી
 વૈદકશાળાઓમાં વાપરવામાં

4. If a lawyer, he will not meddle with the quarrels between parties but will give up the courts, and from his experience induce the people to do likewise.

5. If a lawyer, he will refuse to be a judge, as he will give up his profession.

6. If a doctor, he will give up medicine, and understand that rather than mending bodies, he should mend souls.

7. If a doctor, he will understand that no matter to what religion he belongs, it is better that bodies remain diseased rather than that they are cured

કરેગા.

૪. જો વકીલ હોઈ
 વાદી-પ્રતિવાદી — મુદર્દ
 ઓર મુદાલેહ — કે ફગાડોમાં
 નહીં પડે, અદાલતોનો
 છોડે દેગા ઓર અપને
 અનુભવસે દૂસરોનો અદાલતે
 છોડેનેકે લિએ સમજાવેગા.

૫. જો વકીલ હોતે હુએ ખી
 જૈસે વકાલત છોડેગા વૈસે
 ન્યાયાધીશપન ખી છોડેગા.

૬. જો ડૉક્ટર હોતે હુએ ખી
 અપના પેશા છોડેગા ઓર
 સમજેગા કિ લોગોંકી ચમડી
 ચોંથનેકે બજાય બેહતર હૈ
 કિ ઉનકી આત્માકો છુઆ
 જાય ઓર ઉસકે બારેમેં
 શોધ-ખોજ કરકે ઉન્હેં
 તંદુરસ્ત બનાયા જાય.

૭. જો ડૉક્ટર હોનેસે સમજેગા
 કિ ખુદ ચાહે જિસ ધર્મકા હો,
 લેકિન અંગ્રેજી વૈદકશાલાઓં
 — ફાર્મસિયોં — મેં જીવોં
 પર જો નિર્દયતા કી

આપણે તે ઘાતકીપણા
દ્વારા શરીર સાજું થતું
હોય તોપણ તે ન થાય
ને માંદું રહે તે ઠીક છે.

(૮) જે ડાક્ટર હોવા છતાં
રેંટિયો પોતે પણ લેશે ને
લોકો જે માંદા હશે તેમને
તેમની માંદગીનું કારણ
બતાવી તે કારણ દૂર
કરવા કહેશે; પણ નકામી
દવાઓ આપી તેમને
પંપાળશે નહીં. તે સમજશે
કે નકામી દવા નહીં લેતાં
તેવા માંદાનું શરીર પડી
જશે તો દુનિયા રંડાવાની
નથી, ને તે માણસની ઉપર
ખરી દયા વાપરી ગણાશે.

(૯) જે ધનાઢ્ય હશે
છતાં પોતાના

આવે છે તે ઘાતકીપણા
દ્વારા શરીર સાજું થતું
હોય તોપણ તે ન થાય
ને માંદું રહે તે ઠીક છે.

૮. જે ડાક્ટર હોવા છતાં
રેંટિયો પોતે પણ લેશે ને
લોકો જે માંદા હશે તેમને
તેમની માંદગીનું કારણ
બતાવી તે કારણ દૂર
કરવા કહેશે; પણ નકામી
દવાઓ આપી તેમને
પંપાળશે નહીં. તે સમજશે
કે નકામી દવા નહીં લેતાં
તેવા માંદાનું શરીર પડી
જશે તો દુનિયા રંડાવાની
નથી, ને તે માણસની ઉપર
ખરી દયા વાપરી ગણાશે.

૯. જે ધનાઢ્ય હશે
છતાં પોતાના

through the instrumentality of the diabolical vivisection that is practised in European schools of medicine.

8. Although a doctor, he will take up a hand-loom, and if any patients come to him, will tell them the cause of their diseases, and will advise them to remove the cause rather than pamper them by giving useless drugs; he will understand that if by not taking drugs, perchance the patient dies, the world will not come to grief and that he will have been really merciful to him.

9. Although a wealthy man, yet regardless of his

જાતી છે, વૈસી નિર્દયતાસે
(બની हुई दवाओंसे) शरीरको
चंगा करनेके बजाय बेहतर
है कि शरीर रोगी रहे।

૮. જો ડૉક્ટર હોને પર મી
ખુદ ચરખા ચલાયેગા ઓર
જો લોગ બીમાર હોંગે ઉન્હેં
उनकी बीमारीका सही कारण
बताकर उसे दूर करनेके
लिए कहेगा; निकम्मी दवाएँ
देकर उन्हें गलत लाड़ नहीं
लड़ायेगा। वह तो यही
समझेगा कि निकम्मी दवाएँ न
लेनेसे बीमारीकी देह अगर गिर
भी जाय, तो उससे दुनिया
अनाथ नहीं हो जायगी, और
यही मानेगा कि उसने बीमार
पर सच्ची दया की है।

૯. જો ધની હોને પર મી

પૈસાની દરકાર રાખ્યા
 વિના જે મનમાં છે તે જ
 બોલશે ને ચરમબંધીની
 પરવા નહીં રાખે.
 ૧૦. જે ધનાઢ્ય હોઈ
 પોતાનો પૈસો રેંટિયા
 સ્થાપવામાં વાપરશે ને
 પોતે માત્ર સ્વદેશી માલ
 પહેરી, વાપરી બીજાને
 ઉત્તેજન આપશે.
 ૧૧. બધા હિંદી સમજશે
 કે આ સમય પશ્ચાત્તાપનો,
 પ્રાયશ્ચિત્તનો, શોકનો છે.
 ૧૨. બધા સમજશે કે
 અંગ્રેજનો દોષ કાઢવો તે
 વ્યર્થ છે. તેઓ આપણે વાંકે
 આવ્યા, આપણે વાંકે રહ્યા
 છે ને આપણો વાંક દૂર
 થયે જશે અથવા બદલાશે.
 ૧૩. બધા સમજશે કે
 શોકદશામાં મોજશોખ

wealth, he will speak out his mind and fear no one.

10. If a wealthy man, he will devote his money to establishing hand-looms, and encourage others to use hand-made goods by wearing them himself.

11. Like every other Indian, he will know that this is a time for repentance, expiation and mourning.

12. Like every other Indian, he will know that to blame the English is useless, that they came because of us, and remain also for the same reason, and that they will either go or change their nature only when we reform ourselves.

13. Like others, he will understand that at a time of mourning, there can be no indulgence, and that,

ધનકી પરવાહ કિયે વિના
 અપને મનમેં હોગા વહી કહેગા
 ઓર બડે-સે-બડે સત્તાધીશકી
 ભી પરવાહ ન કરેગા।

૧૦. જો ધની હોનેસે અપના
 રૂપયા ચરખે ચાલૂ કરનેમેં
 खरचेगा और खुद सिर्फ
 स्वदेशी मालका इस्तेमाल
 करके दूसरोंको भी ऐसा
 करनेके लिए बढ़ावा देगा।

૧૧. દૂસરે હર હિન્દુસ્તાનીકી
 તરહ જો યહ સમજેગા કિ
 યહ સમય પશ્ચાત્તાપકા,
 प्रायश्चित्तका और
 शोकका है।

૧૨. જો દૂસરે હર
 हिन्दुस्तानीकी तरह यह
 समझेगा कि अंग्रेजोंका
 कसूर निकालना बेकार है।
 हमारे कसूरकी वजहसे वे
 हिन्दुस्तानमें आये, हमारे
 कसूरके कारण ही वे यहाँ
 रहते हैं और हमारा कसूर
 दूर होगा तब वे यहाँसे चले
 जायेंगे या बदल जायेंगे।

૧૩. દૂસરે હિન્દુસ્તાનિયોંકી
 તરહ જો યહ સમજેગા કિ
 मातमके वक्त मौज-शौक

૨૩૭
 ૧૭. બધા હિંદી સમજશે
 કે આપણે જે પાપ
 અંગ્રેજોને તેમના સુધારામાં
 ઉત્તેજન આપીને કર્યું
 છે તેનું નિવારણ કરવા
 દેહાંત લગી આંદામાનમાં
 રહીએ તો જરાયે વધારે
 પડતું નથી થયું.
 ૧૮. બધા હિંદી સમજશે
 કે કોઈ પણ પ્રજા દુઃખ
 વેઠ્યા વિના ચઢી નથી.
 રણસંગ્રામમાં પણ કસોટી
 તે દુઃખ છે, બીજાને
 મારવા તે નથી. તેમ જ
 સત્યાગ્રહ વિશે છે.
 ૧૯. બધા હિંદી સમજશે
 કે 'બીજા કરે ત્યારે આપણે
 કરીશું' એ ન કરવાનું
 બહાનું છે. આપણને
 સારું લાગે છે વાસ્તે

શકીશું.

૧૭. બધા હિંદી સમજશે
 કે આપણે જે પાપ
 અંગ્રેજોને તેમના સુધારામાં
 ઉત્તેજન આપીને કર્યું
 છે તેનું નિવારણ કરવા
 દેહાંત લગી આંદામાનમાં
 રહીએ તો જરાયે વધારે
 પડતું નથી થયું.

૧૮. બધા હિંદી સમજશે
 કે કોઈ પણ પ્રજા દુઃખ
 વેઠ્યા વિના ચઢી નથી.
 રણસંગ્રામમાં પણ કસોટી
 તે દુઃખ છે, બીજાને
 મારવા તે નથી. તેમ જ
 સત્યાગ્રહ વિશે છે.

૧૯. બધા હિંદી સમજશે
 કે 'બીજા કરે ત્યારે આપણે
 કરીશું' એ ન કરવાનું
 બહાનું છે. આપણને
 સારું લાગે છે વાસ્તે

17. Like others, he will understand that deportation for life to the Andamans is not enough expiation for the sin of encouraging European civilization.

18. Like others, he will know that no nation has risen without suffering; that, even in physical warfare, the true test is suffering and not the killing of others, much more so in the warfare of passive resistance.

19. Like others, he will know that it is an idle excuse to say that we shall do a thing when the others also

સકેંગે।

૧૭. જો દૂસરે
 હિન્દુસ્તાનિયોંકી તરહ સમજેગા
 કિ અંગ્રેજોંકી સમ્મતાકો
 બઢાવા દેકર હમને જો પાપ
 કિયા હૈ, ઉસે ધો ડાલનેકે
 લિઅ અગર હમેં મરને તક
 બી અંદમાનમેં રહના પડે, તો
 વહ કુછ જ્યાદા નહીં હોગા।

૧૮. જો દૂસરે
 હિન્દુસ્તાનિયોંકી તરહ સમજેગા
 કિ કોઈં બી રાષ્ટ્ર દુખ સહન
 કિયે બિના ઉપર ચઢા નહીં
 હૈ। લડાઈકે મૈદાનમેં બી દુખ
 હી કસૌટી હોતા હૈ, ન કિ
 દૂસરેકો મારના। સત્યાગ્રહકે
 બારેમેં બી એસા હી હૈ।

૧૯. જો દૂસરે હિન્દુસ્તાનિયોંકી
 તરહ સમજેગા કિ યહ
 કહના કુછ ન કરનેકે
 લિઅ એક બહાના ભર હૈ
 કિ 'જબ સબ લોગ કરેંગે
 તબ હમ બી કરેંગે'। હમેં
 ટીક લગતા હૈ ઇસલિઅ

શ્રી ૫૭૩૪૦ બીજાને
 તારા શરૂનાર ને રસને
 જોઈ કરવાનો રસોઈ
 મને રસ ૧ વેળે મળે
 મને ૧ માં આવીને
 લેનાં જ બીજાને
 રાત્રીના મળે. ઉપર
 ઉપર ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫
 ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫
 ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫
 ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫
 ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫
 ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫
 ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫ ૫

શ્રી ૫૭૩૪૦ બીજાને
 કરે ને કરાઈ પારસાવે?

શ્રી ૫૭૩૪૦ બીજાને
 કરે ને કરાઈ પારસાવે?
 શ્રી ૫૭૩૪૦ બીજાને
 કરે ને કરાઈ પારસાવે?

આપણે કરો, બીજાને
 ભાસશે ત્યારે તે કરશે;
 એ જ કરવાનો રસ્તો
 છે. મને સ્વાદિષ્ટ ભોજન
 જોવામાં આવે તે લેતાં હું
 બીજાની રાહ નથી જોતો.
 ઉપર મુજબ પ્રયત્ન કરવો,
 દુઃખ ભોગવવું એ સ્વાદિષ્ટ
 ભોજન છે. અકળાઈને કરવું,
 દુઃખ ઉઠાવવું તે વેઠમાત્ર છે.

વાચક: આમ સૌ ક્યારે
 કરે ને ક્યારે આરો આવે?

અધિપતિ: તમે વળી
 ભૂલ્યા. સૌની સાથે મારે
 ને તમારે પરવા નથી.
 'આપ આપકી ફોડિયો,
 મેં મેરી સમાલતા હું'

do it: that we should do what we know to be right,
 and that others will do it when they see the way;
 that when I fancy a particular delicacy, I do not wait
 till others taste it; that to make a national effort and
 to suffer are in the nature of delicacies; and that to
 suffer under pressure is no suffering."

Reader: This is a large order. When will all carry
 it out?

Editor: You make a mistake. You and I have nothing

હમ करें, जब दूसरोंको ठीक
 लगेगा तब वे करेंगे — यही
 करनेका सच्चा रास्ता है।
 अगर मैं स्वादिष्ट भोजन
 देखता हूँ, तो उसे खानेके
 लिए दूसरेकी राह नहीं
 देखता। ऊपर कहे मुताबिक
 प्रयत्न करना, दुख सहना
 यह स्वादिष्ट भोजन है।
 ऊबकर लाचारीसे करना या
 दुख सहना निरा बेगार है।

पाठक: सब ऐसा कब
 करेंगे और कब उसका
 अंत आयेगा?

संपादक: आप फिर भूलते
 हैं। सबकी न तो मुझे परवाह
 है, न आपको होनी चाहिये!
 'आप अपना देख लीजिये,
 मैं अपना देख लूँगा' —

એ સ્વાર્થ વચન ગણાય
 છે, પણ તે પરમાર્થ વચન
 છે. હું મારું ઉજાળીશ તો
 જ બીજાનું કરીશ. મારું
 કર્તવ્ય મારે કરી લેવું તેમાં
 બધી કાર્યસિદ્ધિ આવે છે.
 તમને છોડ્યા પહેલાં
 વળી હું કહી જવાની
 રજા લઉં છું—
 ૧, સ્વરાજ તે આપણા
 મનનું રાજ્ય છે.
 ૨, તેની ચાવી સત્યાગ્રહ,
 આત્મબળ કે દયાબળ છે.
 ૩, તે બળ અજમાવવા
 સર્વથા સ્વદેશી
 પકડવાની જરૂર છે.
 ૪, જે આપણે કરવા
 માંગીએ છીએ તે અંગ્રેજની
 ઉપર દ્વેષભાવે નહીં,
 તેમને દંડ કરવાને

to do with the others. Let each do his duty. If I do my duty, that is, serve myself, I shall be able to serve others. Before I leave you, I will take the liberty of repeating:

1. Real home-rule is self-rule or self-control.
2. The way to it is passive resistance: that is soul-force or love-force.
3. In order to exert this force, Swadeshi in every sense is necessary.
4. What we want to do should be done, not because

यह स्वार्थ-वचन माना जाता है, लेकिन यह परमार्थ-वचन भी है। मैं अपना उजालूंगा — अपना भला करूंगा, तभी दूसरेका भला कर सकूंगा। अपना कर्तव्य मैं कर लूँ, इसीमें कामकी सारी सिद्धियाँ समाई हुई हैं।

आपको बिदा करनेसे पहले फिर एक बार मैं यह दोहरानेकी इजाजत चाहता हूँ कि:

- ૧, अपने मनका राज्य स्वराज्य है।
- ૨, उसकी कुंजी सत्याग्रह, आत्मबल या करुणा-बल है।
- ૩, उस बलको आजमानेके लिए स्वदेशीको पूरी तरह अपनानेकी ज़रूरत है।
- ૪, हम जो करना चाहते हैं वह अंग्रेजोंके लिए (हमारे मनमें) द्वेष है इसलिए या उन्हें सजा देनेके

ખાતર નહીં, પણ તેમ કરવું
એ આપણું કર્તવ્ય છે, એટલે
કે અંગ્રેજ નિમકવેરો કાઢી
નાખે, લીધેલું ધન પાછું
આપે, બધા હિંદીને મોટા
હોદ્દા આપે, લશ્કર ખેંચી
લે, તો કંઈ આપણે તેમના
સંચાનું કાપડ પહેરીશું કે
અંગ્રેજી ભાષા વાપરીશું
અથવા તેમની હુન્નરકળાનો
ઉપયોગ કરીશું એમ નથી.
તે બધું વસ્તુતાએ ન
કરવા જેવું છે વાસ્તે નથી
કરવાના, એ સમજવાનું છે.
જે કંઈ મેં કહ્યું છે તે
અંગ્રેજના દ્વેષભાવે
નહીં, પણ તેમના
સુધારાના દ્વેષભાવે

लिए नहीं करें, बल्कि इसलिए करें कि ऐसा करना हमारा कर्तव्य है। मतलब यह कि अंग्रेज अगर नमक-महसूल रद्द कर दें, लिया हुआ धन वापस कर दें, सब हिन्दुस्तानियोंको बड़े बड़े ओहदे दे दें और अंग्रेजी लश्कर हटा लें, तो हम उनकी मिलोंका कपड़ा पहनेंगे, या अंग्रेजी भाषा काममें लायेंगे, या उनकी हुनर-कलाका उपयोग करेंगे सो बात नहीं है। हमें यह समझना चाहिये कि वह सब दरअसल नहीं करने जैसा है, इसलिए हम उसे नहीं करेंगे। मैंने जो कुछ कहा है वह अंग्रेजोंके लिए द्वेष होनेके कारण नहीं, बल्कि उनकी सभ्यताके लिए द्वेष होनेके कारण

હું છું
 મને લાગે છે કે
 સ્વરાજ્યનું નામ લીધું છે
 પણ તેનું સ્વરૂપ સમજ્યા
 નથી. તે જેવું હું સમજ્યો છું
 તેવું સમજાવવા મેં પ્રયત્ન
 કર્યો છે. તેવું સ્વરાજ દેવા
 ખાતર આ દેહ અર્પણ છે,
 એમ મન સાક્ષી પૂરે છે.

કહ્યું છે.

મને લાગે છે કે આપણે
 સ્વરાજ્યનું નામ લીધું છે
 પણ તેનું સ્વરૂપ સમજ્યા
 નથી. તે જેવું હું સમજ્યો છું
 તેવું સમજાવવા મેં પ્રયત્ન
 કર્યો છે. તેવું સ્વરાજ દેવા
 ખાતર આ દેહ અર્પણ છે,
 એમ મન સાક્ષી પૂરે છે.

but I do towards their civilization.

In my opinion, we have used the term "Swaraj"
 without understanding its real significance. I have
 endeavoured to explain it as I understand it, and
 my conscience testifies that my life henceforth is
 dedicated to its attainment.

કહા છે।

મુझे लगता है कि हमने
 स्वराज्यका नाम तो लिया,
 लेकिन उसका स्वरूप हम
 नहीं समझे हैं। मैंने उसे
 जैसा समझा है वैसा यहाँ
 बतानेकी कोशिश की है।

मेरा मन गवाही देता है कि
 ऐसा स्वराज्य पानेके लिए
 मेरा यह शरीर समर्पित है।

પરિશિષ્ટ

કેટલાક સંદર્ભગ્રંથો

અને

પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના અભિપ્રાય

૧.

કેટલાક સંદર્ભગ્રંથો

હિંદ સ્વરાજમાં ચર્ચેલા વિષયોના વિસ્તૃત
અધ્યયન માટે સૂચિત પુસ્તકો :

ધિ કિંગડમ ઓફ ગોડ ઇઝ વિથિન યૂ
—ટોલ્સ્ટોય

વોટ ઇઝ આર્ટ? —ટોલ્સ્ટોય

ધિ સ્લેવરી ઓફ અવર ટાઇમ્સ —ટોલ્સ્ટોય

ધિ ફર્સ્ટ સ્ટેપ —ટોલ્સ્ટોય

હાઉ શેલ વી એસ્કેપ —ટોલ્સ્ટોય

લેટર ટુ એ હિન્દુ —ટોલ્સ્ટોય

ધિ વાઈટ સ્લેવ્ઝ ઓફ ઇંગ્લંડ —શેરાર્ડ

સિવિલાઇઝેશન, ઇટ્સ કોઝ એન્ડ ક્યોર
—કાર્પેન્ટર

ધિ ફેલ્સી ઓફ સ્પીડ —ટેલર

એ ન્યૂ ક્રુસેડ —બ્લાઉન્ટ

ઓન ધ ડ્યૂટી ઓફ સિવિલ
ડિસઓબીડિયન્સ —થોરો

લાઈફ વિધાઉટ પ્રિન્સિપલ —થોરો

અન્ટુ ધિસ લાસ્ટ —રસ્કિન

એ જોય ફોર એવર —રસ્કિન

ડ્યૂટીઝ ઓફ મેન —મેઝિની

ડિફેન્સ એન્ડ ડેથ ઓફ સોક્રેટીસ
—પ્લેટોમાંથી

પેરાડોક્સિસ ઓફ સિવિલાઇઝેશન
—મેક્સ નોરડો

પોવર્ટી એન્ડ અન-બ્રિટિશ રૂલ ઇન ઇન્ડિયા
—દાદાભાઈ નવરોજી

ઇકોનોમિક હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા —દત્ત

વિલેજ કમ્યુનિટીઝ —મેઇન

APPENDICES

Some Authorities

and

Testimonies By Eminent Men

I.

SOME AUTHORITIES

The following books are recommended for perusal to follow up the study of the foregoing:

The Kingdom of God is within You —Tolstoy

What is Art? —Tolstoy

The Slavery of Our Times —Tolstoy

The First Step —Tolstoy

How Shall We Escape? —Tolstoy

Letter to a Hindoo —Tolstoy

The White Slaves of England —Sherard

Civilization, Its Cause and Cure —Carpenter

The Fallacy of Speed —Taylor

A New Crusade —Blount

On the Duty of Civil Disobedience —Thoreau

Life without Principle —Thoreau

Unto This Last —Ruskin

A Joy for Ever —Ruskin

Duties of Man —Mazzini

Defence and Death of Socrates —From Plato

Paradoxes of Civilization —Max Nordau

Poverty and Un-British Rule in India —Naoroji

Economic History of India —Dutt

Village Communities —Maine

પરિશિષ્ટ

કુછ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ

ઔર

પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિયોં કી સાક્ષી

૧.

કુછ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ

હિંદ સ્વરાજ્ય મેં પ્રતિપાદિત વિષય કે અધિક
અધ્યયન કે લિપે સૂચિત પુસ્તકેં :

દ કિંગડમ ઓફ ગોડ ઇઝ વિથિન યૂ
—ટોલ્સ્ટોય

વ્હોટ ઇઝ આર્ટ? —ટોલ્સ્ટોય

દ સ્લેવરી ઓફ અવર ટાઇમ્સ —ટોલ્સ્ટોય

દ ફર્સ્ટ સ્ટેપ —ટોલ્સ્ટોય

હાઉ શેલ વી એસ્કેપ? —ટોલ્સ્ટોય

લેટર ટુ એ હિન્દૂ —ટોલ્સ્ટોય

દ વ્હાઇટ સ્લેવ્ઝ ઓફ ઇંગ્લેન્ડ —શેરાર્ડ

સિવિલાઇઝેશન, ઇટ્સ કોઝ એન્ડ ક્યોર
—કારપેન્ટર

દ ફેલ્સી ઓફ સ્પીડ —ટેલર

એ ન્યૂ ક્રુસેડ —બ્લાઉન્ટ

ઓન ધ ડ્યૂટી ઓફ સિવિલ
ડિસઓબીડિયન્સ —થોરો

લાઈફ વિધાઉટ પ્રિન્સિપલ —થોરો

અન્ટુ ધિસ લાસ્ટ —રસ્કિન

એ જોય ફોર એવર —રસ્કિન

ડ્યૂટીઝ ઓફ મેન —મેઝિની

ડિફેન્સ એન્ડ ડેથ ઓફ સોક્રેટીઝ
—પ્લેટો

પેરાડોક્સેઝ ઓફ સિવિલાઇઝેશન
—મેક્સ નાર્દયૂ

પાવર્ટી એન્ડ અનબ્રિટિશ રૂલ ઇન ઇન્ડિયા
—નોરોજી

ઇકાનામિક હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા —દત્ત

વિલેજ કમ્યુનિટીઝ —મેઇન

૨.

પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના અભિપ્રાય

મિ. આલ્ફ્રેડ વેબના મૂલ્યવાન ગ્રંથમાંથી નીચે ઉદ્ધૃત કરેલાં અવતરણો પરથી જણાય છે કે, હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને આધુનિક સંસ્કૃતિ પાસેથી કશું પણ શીખવાનું નથી.

જે. સીમોર કે, બ્રિટિશ સંસદ સભ્ય,
હિંદમાં બેંકર અને હિંદ માટેના એજન્ટ,
(૧૮૮૩માં લખે છે)

હિંદુસ્તાનમાંની આપણી સ્થિતિ કોઈ પણ અંશે, જંગલી જાતિઓને સુધારવા ગયેલા સુધારકોની ક્યારેય રહી નથી એ આપણે સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ. આપણે હિંદુસ્તાનમાં પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં આપણે એક એવી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ જોઈ જે હજારો વર્ષોના સમય દરમિયાન ત્યાંના ખૂબ જ બુદ્ધિમાન જાતિઓના ચારિત્ર્ય સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હતી અને તેમની જરૂરિયાતો સાથે તેનો મેળ જામ્યો હતો. આ સંસ્કૃતિ ઉપરછલ્લી ન હતી, તે સાર્વત્રિક અને સર્વવ્યાપી હતી. તેણે દેશમાં માત્ર રાજકીય પદ્ધતિઓ જ સ્થાપી ન હતી, પરંતુ ખૂબ જ ફૂલેલી ફાલેલી સામાજિક અને કૌટુંબિક સંસ્થાઓ પણ ઊભી કરી હતી. આ સંસ્થાઓએ હિંદુઓના ચારિત્ર્યનું જે ઘડતર કર્યું હતું તે પરથી તે કેવી હિતકારક હતી તે એકંદરે સમજી શકાય તેમ છે. દુનિયામાં બીજી એવી કોઈ પ્રજા નથી જેની સભ્યતાની તેના ચારિત્ર્ય પર આવી હિતકારી અસર પડી હોય. તે વેપારમાં ચતુર, બુદ્ધિમાં તેજસ્વી, મિતવ્યયી, ધર્મભીરુ, સંયમી, પરગજુ, માબાપની આજ્ઞાનું પાલન કરનાર, વૃદ્ધો પ્રત્યે વિનયી, સરળ, કાયદાનું

II.

TESTIMONIES BY EMINENT MEN

The following extracts from Mr. Alfred Webb's valuable collection show that the ancient Indian civilization has little to learn from the modern :

J. Symbour Keay, M. P.
Banker in India and India Agent
(Writing in 1883)

It cannot be too well understood that our position in India has never been in any degree that of civilians bringing civilization to savage races. When we landed in India we found there a hoary civilization, which, during the progress of thousands of years, had fitted itself into the character and adjusted itself to the wants of highly intellectual races. The civilization was not perfunctory, but universal and all-pervading—furnishing the country not only with political systems, but with social and domestic institutions of the most ramified description. The beneficent nature of these institutions as a whole may be judged from their effects on the character of the Hindu race. Perhaps there are no other people in the world who show so much in their characters the advantageous effects of their own civilization. They are shrewd in business, acute in reasoning, thrifty, religious sober, charitable,

૨.

પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિયોં કી સાક્ષી

શ્રી અલ્ફ્રેડ વેબકે મૂલ્યવાન સંગ્રહ સે દિે જા રહે ઇન ઉદ્ધરણોં સે જ્ઞાત હોગા કિ ભારત કી પ્રાચીન સભ્યતા કો આધુનિક પાશ્ચાત્ય સભ્યતા સે કુછ ભી નહીં સીખના હૈ :

જે. સીમોર કે, બ્રિટિશ સંસદ-સદસ્ય
યહ લેખક ભારત મેં બેંક-વ્યવસાયી રહા થા
(૧૮૮૩ મેં લિખિત)

યહ બાત અછી તરહ સમજ લેની ચાહિે કિ હમારી સ્થિતિ ભારત મેં જંગલી જાતિયોં કે બીચ સભ્યતા કા પ્રકાશ લેકર પહુંચે હુે સભ્ય લોગોં કી કમી નહીં રહી. હમ જબ ભારત પહુંચે તો હમને દેખા કિ વહાં ઁ લોગોં કે પાસ ઁક પ્રાચીન સભ્યતા હૈ જો પિછલે હજારોં સાલોં મેં વહાં રહનેવાલી અતિશય બુદ્ધિમાન જાતિયોં કે ચરિત્ર મેં ધુલ-મિલ ગઈ હૈ ઁર ઁનકી સારી જરૂરતોં કો પૂરા કરતી હૈ. ઁનકી યહ સભ્યતા સતહી નહીં હૈ, વહ સર્વસ્પર્શી ઁર સર્વવ્યાપી હૈ — ઁસને ઁસ દેશકો ન કેવલ સમાજ કે રાજનીતિક જીવન કે ગઠન કી પદ્ધતિયોં દી હૈં બલ્કિ સામાજિક ઁર કૌટુંબિક જીવન કી અત્યંત વિવિધ ઁર સમૃદ્ધ સંસ્થાઁ ભી દી હૈં. યે સારી સંસ્થાઁ કુલ મિલાકર કિતની હિતકારી હૈં, યહ બાત હિંદૂ જાતિ કે ચરિત્ર પર ઁનકે પ્રભાવ કો દેખકર જાની જા સકતી હૈ. ઇસ દેશકી જનતા કે ચરિત્ર મેં ઁસકી સભ્યતા કા યહ હિતકારી પ્રભાવ જિતના સ્પષ્ટ હૈ ઁતના કિસી અન્ય દેશ કી જનતા મેં શાયદ હી મિલે. વે વ્યાપાર મેં ચતુર હૈં, વિચાર ઁર વિવેચન કી ગહરાઈયોં મેં જાનેવાલી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ રખતે હૈં, મિતવ્યયી, ધર્મ-પરાયણ, સંયમશીલ, ઁદાર,

पद्धतिना स्थापक

ફેડરલ મેક્સ મૂલર

obedient to parents, reverential to old age, amiable, law-abiding, compassionate towards the helpless and patient under suffering."

On the other hand when we read with attention the poetical and philosophical movements of the East, above all, those of India, which are beginning to spread in Europe, we discover there so many truths, and truths, so profound, and which make such a contrast with the meanness of the results at which the European genius has some times stopped, that we are constrained to bend the knee before that of the East, and do see in this cradle of the human race the native land of the highest philosophy.

If I were to ask myself from what literature we here in Europe, we who have been nurtured almost exclusively on the thoughts of Greeks and Romans, and of one Semitic race, the Jewish, may draw that corrective which is most wanted in order to make our inner life more perfect, more comprehensive, more universal, in fact more truly human, a life, not for this life only, but a transfigured and eternal life—again I should point to India.

विक्टर कज़िन (१७९२-१८६७)

दूसरी ओर जब हम पूर्व के और खास कर भारत के काव्य या दार्शनिक चिंतन का आंदोलनों का, जिनका प्रभाव अब यूरोप में भी फैलता दिखाई दे रहा है, ध्यान से अध्ययन करते हैं तो हमें वहाँ इतने अधिक और इतने गहरे सत्यों का साक्षात्कार होता है कि हम पूर्व की प्रतिभा के सामने घूटने के लिए विवश हो जाते हैं और यह माने बिना नहीं रह सकते कि मनुष्य-जाति के पालने-जैसी यह भूमि उच्चतम दार्शनिक चिंतन की जन्मभूमि है। यूरोप की प्रतिभा जिन परिणामों तक पहुँचकर रुक गई है उनकी क्षुद्रता और पूर्व की प्रतिभा द्वारा प्रकाशित इन सत्यों के महदन्तर को देखकर सचमुच आश्चर्य होता है।

हमारा सारा पालन-पोषण यूनानियों, रोमनों और केवल एक ही सामी जाति, अर्थात् यहूदियों की विचार-सम्पद् पर हुआ है। यदि मैं अपने-आपसे यह प्रश्न करूँ कि अपना आंतरिक जीवन अधिक संपूर्ण, अधिक व्यापक, अधिक सर्वस्पर्शी या ऐसा कहें सही अर्थों में अधिक मानवतापूर्ण बनाने के लिए जिस वस्तु की आवश्यकता है वह हम यूरोपवासियों को कहाँ से मिल सकती है तो मैं फिर भारत का ही नाम लूँगा।

ફ્રેડરિક વોન શ્લેગેલ

પ્રાચીન કાળના હિંદીઓને સાચા ઈશ્વરનું જ્ઞાન હતું એ વાતનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. તેમનાં સઘળાં લખાણો, ઉદાત્ત, સ્પષ્ટ અને ભવ્ય ભાવો ને ઉદ્ગારોથી ભરેલાં છે. તેમની ગંભીરતા અને તેમાં વ્યક્ત થતો ભક્તિભાવ, માનવીની કોઈ પણ ભાષામાં ઈશ્વર વિશેનાં લખાણોની ગંભીરતા અને ભક્તિભાવથી જરાયે ઊતરતાં નથી. જે દેશો પાસે પોતાનું દર્શન અને તત્ત્વજ્ઞાન છે અને જેના ચિંતનમાં તે આનંદ માણે છે તેવા દેશોમાં—અત્યારે જર્મની છે અને જૂના સમયમાં ગ્રીસની ગણના થતી હતી—કાળની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનનો નંબર પ્રથમ આવે છે.

એબે જે. એ. દુબો

મૈસૂરમાંના એક ખ્રિસ્તી મિશનરી:

૧૫, ડિસેમ્બર ૧૮૨૦ના રોજ શ્રીરંગપટ્ટમથી
લખવામાં આવેલા એક પત્રમાંથી ઉતારો.

વિવાહિત સ્ત્રીઓ પોતાના કુટુંબમાં પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કુટુંબની વ્યક્તિઓમાં સુવ્યવસ્થા અને શાંતિ જાળવવા માટે કરે છે, અને આમાંની મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ તેમનું આ મહત્ત્વનું કર્તવ્ય જે ડહાપણ અને વિવેકથી બજાવે છે, તેનો જોટો યુરોપમાં ભાગ્યે જ મળે છે. પરિણીત અને છોકરાં-છાંયાવાળાં ઉંમરે પહોંચેલાં દીકરાઓ અને દીકરીઓ, માતા કે સાસુના વડપણ હેઠળ એકસાથે રહેતાં હોય તેવાં, ત્રીસથી ચાલીસ કે વધારે સભ્યોવાળાં ઘણાં કુટુંબો મેં જોયાં છે. મેં જોયું છે કે આ વૃદ્ધા સારી રીતે ઘર ચલાવીને અને પુત્રવધૂઓના મિજાજને અનુકૂળ થઈને, સંજોગો પ્રમાણે ક્યારેક દબત્તા અને ક્યારેક સહનશીલતા

Frederick Von Schlegel

It cannot be denied that the early Indians possessed a knowledge of the true God; all their writings are replete with sentiments and expressions, noble, clear and severely grand, as deeply conceived and reverently expressed as in any human language in which men have spoken of their God.... Among nations possessing indigenous philosophy and metaphysics together with an innate relish for these pursuits, such as at present characterizes Germany, and in olden times was the proud distinction of Greece, Hindustan holds the first rank in point of time.

Abbe J. A. Dubois

Missionary in Mysore: Extracts from a letter dated Seringapatan, 15th December, 1820.

The authority of married women within their houses is chiefly exerted in preserving good order and peace among the persons who compose their families; and a great many among them discharge this important duty with a prudence and a discretion which have scarcely a parallel in Europe. I have known families composed of between thirty and forty persons, or more, consisting of grown up sons and daughters, all married and all having children, living together under the superintendence of an old matron—their mother

ફ્રેડરિક વોન શ્લેગેલ

इससे इनकार नहीं किया जा सकता कि पूर्वकालीन भारतीयों को ईश्वर का सच्चा ज्ञान था। उनकी रचनाएँ उदात्त, प्रांजल और भव्य भावों और उद्गारों से परिपूर्ण हैं। उनकी गहराई और उनमें प्रतिबिम्बित भक्ति की भावना विविध भाषाओं के साहित्य में प्राप्त ईश्वर परक रचनाओं की गहराई या भक्ति-भावना से किसी भी प्रकार कम नहीं है। ... ऐसे राष्ट्रों में जिनके पास अपना दर्शन और तत्त्वज्ञान है और जो इन विषयों के प्रति स्वाभाविक रुचि रखते हैं — समय की दृष्टि से भारत का स्थान पहला है।

એબે જે. એ. દુબોઈ

મૈસૂર મેં ઈસાઈ ધર્મ-પ્રચારક: યહ ઉદ્ધરણ

૧૫ ડિસેમ્બર, ૧૮૨૦ કો શ્રીરંગપટ્ટમ સે લિખિ ગઈ
એક ચિટ્ઠી સે લિયા ગયા હૈ।

વિવાહિત સ્ત્રિયાં અપને ઘરોં મેં અપને અધિકાર કા ઉપયોગ પરિવાર કે સદસ્યોં મેં શાંતિ ઔર વ્યવસ્થા બનાવેં રખને મેં કરતી હૈં; ઔર અપનેં સે અધિકાંશ ઇસ મહત્ત્વપૂર્ણ કર્તવ્ય કો જિસ વિવેક ઔર દૂરદર્શિતા સે નિબાહતી હૈં અપની તુલના યૂરોપ મેં મુશ્કિલ સે હી મિલેગી। બડે-બડે લડકે ઔર બડી-બડી લડકિયાં ઔર અપને બચ્ચોં સે નિર્મિત, તીસ-તીસ, ચાલીસ-ચાલીસ વ્યક્તિયોં કે પરિવારોં કો મૈને કિસી બડી-બૂઠી સ્ત્રી, અપની બડે લડકે-લડકિયોં કી માં યા સાસકી અધ્યક્ષતા મેં ઇકટૂટે રહતે દેખા હૈ। મૈને દેખા-કિ યહ વૃદ્ધા અપને વ્યવસ્થા-કૌશલ સે, અપની અન બહુઓં સે અપને સ્વભાવ કે અનુસાર વ્યવહાર કરકે, પરિસ્થિતિયોં કે અનુસાર કમી કઠોર હોકર ઔર કમી ક્ષમા

દાખવીને, કર્કશ સ્વભાવ ધરાવતી આટલી બધી સ્ત્રીઓની વચમાં રહીને ઘણાં વર્ષો સુધી શાંતિ અને સુમેળ જાળવી રાખે છે. હું પૂછું છું કે આપણા દેશોમાં, જ્યાં એક છાપરા હેઠળ રહેતી બે સ્ત્રીઓ વચ્ચે મેળ રાખવાનું ભાગ્યે જ બની શકે છે ત્યાં ઉપર કદા તેવા સંજોગો હેઠળ એવી સિદ્ધિ હાંસલ કરવાનું શક્ય છે ખરું?

હકીકતમાં, કોઈ પણ સુસંસ્કારી દેશમાંની એક પણ એવી પ્રામાણિક કામગીરી નથી, જેમાં હિંદુ સ્ત્રીઓ યોગ્ય ભાગ ન લેતી હોય. ખેડૂતની દીકરીઓ અને સ્ત્રીઓએ ઘર ચલાવવું પડે છે અને ઉપર કદા પ્રમાણે તેમના અધિકાર હેઠળના કુટુંબની સંભાળ પણ રાખવી પડે છે. પરંતુ આ ફરજો બંજાવવા ઉપરાંત પણ તેમણે તેમના પિતાઓ અને પતિઓને ખેતીના કામકાજમાં મદદ કરવાની હોય છે. એ જ પ્રમાણે વેપારીની દીકરીઓ અને પત્નીઓ તેમના પિતા અને પતિના વેપારના કામકાજમાં મદદ કરે છે. દુકાનદારોને તેમની સ્ત્રીઓ અને દીકરીઓ દુકાનના કામકાજમાં સહાય કરે છે. ઘણી સ્ત્રીઓ જાતે દુકાનદારીનું કામકાજ કરે છે અને બારાખડીનો એક પણ હરફ કે પલાખાં ભણ્યા વિના, બીજી રીતે તેમનો હિસાબ સરસ રીતે રાખે છે અને વેપારી આપલેમાં તેમના પુરુષો કરતાં વધારે કાબેલ ગણાય છે.

or mother-in-law. The latter, by good management, and by accommodating herself to the temper of the daughters-in-law, by using, according to circumstances firmness or forbearance, succeeded in preserving peace and harmony during many years amongst so many females, who had all jarring tempers. I ask you whether it would be possible to attain the same end, in the same circumstances, in our countries, where it is scarcely possible to make two women living under the same roof to agree together

In fact, there is perhaps no kind of honest employment in a civilized country in which the Hindu females have not a due share. Besides the management of the household, and the care of the family which (as already noticed) is under their control the wives and daughters of husbandmen attend and assist their husbands and fathers in the labours of agriculture. Those of tradesmen assist theirs in carrying on their trade. Merchants are attended and assisted by theirs in their shops. Many females are shopkeepers on their own account; and *without a knowledge of the alphabet* or of the decimal scale, they keep by other means their accounts in excellent order, and are considered as still shrewder than the males themselves in their commercial dealings.

और उदारता दिखाकर बरसों तक प्रतिकूल स्वभाववाली उन सारी स्त्रियों में शांति और सौहार्द रखने में सफल होती है। मैं पूछता हूँ कि क्या यह चीज़ ऐसी परिस्थितियों में हम अपने देशों में सिद्ध करने की उम्मीद कर सकते हैं? हमारे देशों में तो हम इतना भी नहीं कर पाते कि एक ही घरमें रहनेवाली दो स्त्रियाँ आपस में मिल-जुलकर रहें।

કિસી સમ્ય દેશ મેં ઈમાનદારી સે કિયે જાને યોગ્ય જો ભી કાર્ય હોતે હૈં ઉનમેં શાયદ હી કોઈ એસા હો જિસમેં હિંદૂ સ્ત્રિયાં સમુચિત હિસ્સા ન લેતી હોં। ઘર-ગૃહસ્થી કી વ્યવસ્થા ઔર પરિવાર કી સાર-સંભાલ કે સિવા કિસાનોં કી પત્નિયાં ઔર લડકિયાં અપને પતિયોં ઔર પિતાઓં કો ખેતી-કિસાની મેં મદદ પહુંચાતી હૈં। વ્યાપાર-ધંધા કરનેવાલોં કી સ્ત્રિયાં ઉન્હેં ઉનકી દૂકાન ચલાને મેં મદદ કરતી હૈં। કિતંગી હી સ્ત્રિયાં અપને બલ પર દૂકાનેં ચલાતી હૈં; ઉન્હેં અક્ષર યા અંકોં કા જ્ઞાન નહીં હોતા ફિર ભી વે અપના હિસાબ-કિતાબ દૂસરી યુક્તિયોં કે દ્વારા બહુત અચ્છી તરહ રખતી હૈં ઔર વ્યાપારિક સૌદે કરને મેં વે પુરુષોં સે ભી ચતુર માની જાતી હૈં।

જે. યંગ

સેવોન મિકેનિક ઇન્સ્ટિટ્યૂટના મંત્રી

નૈતિક રીતે જોતાં હિંદુસ્તાનની વિવિધ જાતિઓ, દુનિયાની સૌ પ્રજાઓમાં વધારે નોંધપાત્ર છે. તેમને શ્વાસેશ્વાસે નૈતિક પવિત્રતાનો આસ્વાદ મળે છે, જે વાતની પ્રશંસા કર્યા વિના રહી શકાતું નથી. ખાસ કરીને ગરીબ લોકોની બાબતમાં આ વાત વધારે સાચી છે. તેઓ ગરીબાઈની આપત્તિઓ છતાં સુખી અને સંતુષ્ટ જણાય છે. પ્રકૃતિનાં સાચાં બાળકો તરીકે, તેઓ આવતી કાલની ફિકર કર્યા વિના અને ઈશ્વર જે કંઈ આપે તે બદલ તેનો પાડ માનીને નિત્યનું જીવન વિતાવે છે. દિવસભરની કાળી મજૂરી જે કેટલીક વાર સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી ચાલે છે, તે કર્યા પછી સાંજે ઘરે પાછાં ફરતાં સ્ત્રી અને પુરુષ મજૂરોને જોઈએ તો એ દશ્ય અદ્ભુત લાગે છે. અવિરત મહેનત કરીને થાકેલાં હોવા છતાં, મોટા ભાગે તેઓ, પ્રફુલ્લ અને આનંદી હોય છે. તેઓ પરસ્પર ખુશમિજાજથી વાતો કરતાં હોય છે અને વચ્ચે વચ્ચે હળવાં ગીત પણ લલકારતાં હોય છે. આમ છતાં જેને તેઓ ઘર કહે છે તેવાં તેમનાં ખોરડાંમાં પાછાં ફર્યા પછી તેમને શું મળે છે? ખોરાકમાં ભાત અને પથારીમાં જમીન! કુટુંબસુખ તો આ દેશી લોકો અચૂક ભોગવતાં જ હોય છે, અને માબાપો જ બધું ગોઠવતાં હોય એવા લગ્નના રિવાજો ખ્યાલમાં રાખતાં તો આ વાત વધારે વિચિત્ર લાગે છે. ઘણાં હિંદી કુટુંબો ઉચ્ચ અને પરિપૂર્ણ પરિણીત જીવનનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ધર્મશાસ્ત્રોનો ઉપદેશ અને પરિણીત જીવનની જવાબદારી બાબતમાં

J. Young

Secretary, Savon Mechanics
Institutes

(Within recent years)

Those races (the Indian viewed from a moral aspect) are perhaps the most remarkable people in the world. They breathe an atmosphere of moral purity, which cannot but excite admiration, and this is especially the case with the poorer classes, who, notwithstanding the privations of their humble lot, appear to be happy and contented. True children of nature, they live on from day to day, taking no thought for the morrow and thankful for the simple fare which Providence has provided for them. It is curious to witness the spectacle of coolies of both sexes returning home at nightfall after a hard day's work often lasting from sunrise to sunset. In spite of fatigue from the effects of the unremitting toil, they are, for the most part gay and animated, conversing cheerfully together and occasionally breaking into snatches of light-hearted song. Yet what awaits them on their return to the hovels which they call home? A dish of rice for food, and the floor for a bed. Domestic felicity appears to be the rule among the Natives, and this is the more strange when the customs of marriage are taken into account, parents arranging all such matters. Many Indian households afford

જે. યંગ

સેક્રેટરી, સેવોન મેકેનિક્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

ભારત में बसनेवाली ये जातियाँ नैतिक दृष्टि से दुनिया में शायद सबसे ज्यादा विशिष्ट हैं। उनके व्यक्तित्व और स्वभाव से नैतिक पवित्रता टपकती मालूम होती है जिसकी हम सराहना किए बिना नहीं रह सकते। गरीब वर्गों के बारे में यह बात खास तौरपर लागू होती है जो गरीबी से उत्पन्न अभावों के बावजूद सुखी और संतुष्ट दिखाई पड़ते हैं। वे प्रकृति के सच्चे बालक हैं और अपना जीवन कल की चिंता किए बिना और विधाता ने उन्हें रूखा-सूखा जो भी दे रखा है, उसके लिए उसका आभार मानते हुए, संतोष से बिताते हैं। स्त्री और पुरुष मजदूरों को दिन-भरकी कड़ी मजदूरी के बाद, जो कभी-कभी तो सूर्योदय से सूर्यास्त तक चलती रहती है, शाम के समय घर वापस आते हुए देखिए तो आपको विस्मय होगा। लगातार कड़ी मेहनत करने के फलस्वरूप होनेवाली थकान के बावजूद वे लोग ज्यादातर खुश नज़र आते हैं, उनके हाथ-पाँवों में तब भी सजीवता होती है, आपस में उत्साहपूर्वक बातचीत करते होते हैं और बीच-बीच में किसी गीत की कड़ी गुँजा उठते हैं। किंतु जिन्हें वे अपना घर कहते हैं उन झोंपड़ों में पहुँचने के बाद उन्हें मिलता क्या है? भोजन के नाम पर थोड़ा-सा चावल और सोने के लिए मिट्टी का फर्श। भारतीय घरों में पारिवारिक सौहार्द तो सामान्यतः मिलता ही है। भारत में प्रचलित विवाह-संबंध की रीति का खयाल किया जाए तो वह कुछ अजीब-सी मालूम होती है क्योंकि विवाह संबंध जोड़ने का काम वहाँ माता-पिता

જે કડક આદેશો આપવામાં આવે છે તેને લીધે આ શક્ય બનતું હશે; પરંતુ એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે પતિઓ સામાન્ય રીતે પત્નીઓ પ્રત્યે એકનિષ્ઠાથી પ્રેમ રાખે છે અને મોટે ભાગે પત્નીઓ પોતાના પતિઓ પ્રત્યેની ફરજો બાબતમાં ઘણો ઊંચો આદર્શ ધરાવે છે.

કર્નલ ટૉમસ મનરો

(હિંદુસ્તાનમાં બત્રીસ વર્ષની સેવા)

કૃષિની સુંદર પદ્ધતિ, અસાધારણ હુન્નરકળા, સુખ-સગવડ અને મોજશોખને સંતોષે તેવી સામગ્રીનું ઉત્પાદન કરવાની શક્તિ; દરેક ગામમાં લેખન, વાચન અને ગણિત શીખવતી શાળા, અરસપરસમાં અતિથિસત્કાર અને પરસ્પર સદ્ભાવ; અને વિશેષ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનો વિશ્વાસ, સન્માન અને કોમળતાભર્યો વર્તવ, આ બધાંને એક સુસંસ્કારી પ્રજાનાં લક્ષણો ગણાવવામાં આવે તો યુરોપની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં એ બાબતમાં હિંદુઓ કોઈ પણ રીતે ઊતરતી કોટિના નથી. અને આ બે દેશો વચ્ચે સભ્યતા કે સંસ્કૃતિનો વિનિમય થાય તો એ દેશમાંથી જે કંઈ આવશે એથી આ દેશ(ઇંગ્લંડ)ને જરૂર લાભ થશે.

examples of the married state in its highest degree of perfection. This may be due to the teachings of the Shastras, and to the strict injunctions which they inculcate with regard to marital obligation; but it is no exaggeration to say that husbands are generally devotedly attached to their wives, and in many instances the latter have the most exalted conception of their duties towards their husbands.

Colonel Thomas Munro

(Thirty-two Years' Service in India)

If a good system of agriculture, unrivalled manufacturing skill, a capacity to produce whatever can contribute to convenience or luxury; schools established in every village, for teaching reading, writing and arithmetic; the general practice of hospitality and charity among each other; and, above all, a treatment of the female sex, full of confidence, respect and delicacy, are among the signs which denote a civilized people, then the Hindus are not inferior to the nations of Europe; and if civilization is to become an article of trade between the two countries, I am convinced that this country (England) will gain by the import cargo.

કરતે હો. અધિકતર ઘર-પરિવાર હર તરહ સે સુસંપન્ન શ્રેષ્ઠ વૈવાહિક જીવન કા ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરતે હો. ઇસકા કારણ શાયદ ઉનકે શાસ્ત્રોં કી શિક્ષા ઓર વૈવાહિક કર્તવ્યોં કે વિષય મેં ઉનકે મહાન આદેશ હો. લેકિન યહ કહને મેં ખી કોઈ અત્યુક્તિ નહીં કિ પતિ સામાન્યતઃ અપની પત્નિયોં સે ગહરા પ્રેમ કરતે હો ઓર અધિકાંશ પત્નિયોં પતિ કે પ્રતિ અપને કર્તવ્યોં કે બારે મેં બહુત ઝૂંચે આદર્શ રખતી હો.

કર્નલ ટામસ મનરો

(ભારત મેં ૩૨ વર્ષ તક સરકારી નૌકર)

ખેતી કી અચ્છી પદ્ધતિ, અદ્વિતીય વસ્તુ-નિર્માણ-કૌશલ, ઈસી સારી ચીજેં પૈદા કરને કી ક્ષમતા જિનસે સુવિધાઓં મેં યા સુખોપભોગ મેં વૃદ્ધિ હોતી હો, લિખના-પઢના ઓર ગણિત આદિ સિખાને કે લિપે હરેક ગાંવ મેં પાઠશાલાએ, અભ્યાગત કા સ્વાગત-સત્કાર કરને કી સર્વસામાન્ય પ્રથા ઓર ઈક-દૂસરે કે પ્રતિ પ્રેમ ઓર સદ્ભાવ કા ગુણ ઓર સબસે બઢકર સ્ત્રીજાતિ કે પ્રતિ વિશ્વાસ, આદર ઓર કોમલતા કા વ્યવહાર — યદિ ઇન્હેં કિસી જાતિ કે સભ્ય હોને કા ચિહ્ન માના જાએ તો હિંદૂ જાતિ યૂરોપ કે કિસી ખી રાષ્ટ્ર સે ઘટકર નહીં હો; ઓર યદિ ઇન દોનોં દેશોં કે બીચ સભ્યતા કા લેન-દેન હોતા હો તો મુઝે નિશ્ચય હો કિ ઇસ દેશ સે હમ જો ખી લેંગે ઇસસે લાભ હી હોગા.

સર વિલિયમ વેડરબર્ન, બારિસ્ટર

આમ હિંદુસ્તાનનું ગામડું સૈકાઓ થયાં રાજકીય ગેરવ્યવસ્થા સામે એક અજેય દુર્ગ જેવું પુરવાર થયું છે, અને હિંદુસ્તાનનું ઘર સરળ કૌટુંબિક અને સામાજિક સદ્ગુણોના ધામ જેવું બની રહ્યું છે. ગ્રામજીવનના એક ઉત્તમ એકમ અને સ્વાભાવિક સામાજિક ઘટક જેવી આ પ્રાચીન સંસ્થાની ફિલસૂફીએ અને ઇતિહાસકારોએ પ્રશંસા કરી છે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.... આ એકમો સ્વયંપૂર્ણ, ઉદ્યમી, શાંતિવાંદુ, અને રૂઢિચુસ્ત શબ્દના શ્રેષ્ઠ અર્થમાં રૂઢિચુસ્ત છે. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાં સામાજિક અને કૌટુંબિક જીવનનું સ્વરૂપ સુંદર અને આકર્ષક છે એ મારી વાતને આપ ટેકો આપશો એવું હું માનું છું. માનવીના જીવનનું એ નિર્દોષ અને સુખી સ્વરૂપ છે. વિશેષમાં તેનાં શુભ અને વ્યવહારુ પરિણામ પણ કંઈ ઓછાં નથી.

Sir William Wedderburn, Bart

The Indian village has thus for centuries remained a bulwark against political disorder, and the home of the simple domestic and social virtues. No wonder, therefore, that philosophers and historians have always dwelt lovingly on this ancient institution which is the natural social unit and the best type of rural life: self-contained, industrious, peace-loving, conservative in the best sense of the word.... I think you will agree with me that there is much that is both picturesque and attractive in this glimpse of social and domestic life in an Indian village. It is a harmless and happy form of human existence. Moreover, it is not without good practical outcome.

સર વિલિયમ વેડરબર્ન, બૈરિસ્ટર

ભારતીય ગાંવે આ પ્રકારે સદિયોં તક રાજનીતિક અવ્યવસ્થાની બાંધ રોકવાની દીવાર અને સાદે, ઘરેલૂ અને સામાજિક ગુણોનો ધામ રહ્યો છે. આથી કોઈ આશ્ચર્ય નહીં કે તત્ત્વવેત્તાઓ અને ઇતિહાસ-લેખકોં ને આ પ્રાચીન સંસ્થાની હૃદય સે સરાહનાની છે. ગ્રામ-સંસ્થા સ્વાભાવિક સામાજિક ઇકાઈ અને ગ્રામ-જીવનનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે : સ્વયંપૂર્ણ, ઉદ્યોગશીલ, શાંતિ-પ્રેમી અને શબ્દના ઉત્તમ અર્થમાં પ્રાચીનતા-પ્રેમી. ... મેરો ખ્યાલ છે કે આપ મુજબ આ વાતમાં સહમત હોઈશો કે ભારતીય ગાંવેના સામાજિક અને ઘરેલૂ જીવનની આ ઝલકમાં એવો બહુત-કુછ છે જો સુહાવનાની છે અને લુભાવનાની છે. વહ મનુષ્યની જીવન પદ્ધતિનો એક નિર્દોષ અને સુખી નમૂનો છે. આના સિવાય, આના વ્યવહારિક પરિણામની બહુત અચ્છે રહે છે.

નોંધ

હિંસાની વિચારધારાને આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ તેથી વધુ અનુમોદન પ્રાપ્ત છે. હિંસાના હિમાયતીઓના બે વર્ગ છે. અલ્પ અને વધુ અલ્પ થતો જતો એક સંમુદાય હિંસામાં માને છે અને એ મુજબ આચરણ કરવા તૈયાર હોય છે. બીજો અતિ મોટો એક વર્ગ હંમેશા રહ્યો છે જે હિંસામાં આસ્થા ધરાવે છે ખરો, પણ, હમણાના આંદોલનની નિષ્ફળતાના કડવા અનુભવ પછી, એમની એ આસ્થા આચરણમાં પરિણમતી નથી. કાર્યસિદ્ધિ માટે જબરદસ્તી સિવાય બીજા માર્ગ એમની પાસે હોતા નથી. હિંસામાં એમનો ઇતબાર એવો જડબેસલાક હોય છે કે બીજાં બધાં કામો કરવાને અને કશાનો ભોગ આપવાને રસ્તે જતા એ અટકે છે. આ બેઉ અનિષ્ટ જબરાં છે.

હિંસાનાં તમામ સ્વરૂપોને આપણે તિલાંજલિ નહીં આપીએ અને ઇતર પરિબળને આપણું ચાલકબળ નહીં બનાવીએ ત્યાં સુધી આપણી આ માતૃભૂમિના નવનિર્માણની આશા મિથ્યા છે. હિંસાચારના નકારનો તકાજો આજે છે એટલો કદી નહોતો. આ ધ્યેયસિદ્ધિ માટે શ્રી ગાંધીના આ વિખ્યાત પુસ્તકના પ્રકાશન અને તેના વિશાળ ફેલાવાથી બહેતર બીજો કયો રસ્તો હોઈ શકે?

આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટેની વિનંતી ઊલટભેર ઝીલી લઈને ગણેશ એન્ડ કંપનીએ ઊંચી રાષ્ટ્રભાવના દાખવી છે.

સત્યાગ્રહ સભા,

મદ્રાસ, ૬-૬-૧૯

[અંગ્રેજી પરથી]

ચ. રાજગોપાલાચાર

[હિંદની પહેલી અંગ્રેજી આવૃત્તિ, મદ્રાસ, ગણેશ એન્ડ કંપની, ૧૯૧૯]

ઉપોદ્ધાત

લૉર્ડ લોધિયન રોવાગ્રામ આવ્યા ત્યારે તેમણે માંરી પાસે હિંદ સ્વરાજની નકલ માગી હતી. એમણે કહેલું: 'ગાંધીજી અત્યારે જે કંઈ ઉપદેશી રહ્યા છે તે આ નાનકડી ચોપડીમાં બીજરૂપે પડેલું છે; અને ગાંધીજીને બરાબર સમજવા માટે એ ચોપડી ફરી ફરી વાંચવી ઘટે છે.'

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એ જ અરસામાં શ્રીમતી સોફિયા વાડિયાએ હિંદ સ્વરાજ વિશે એક લેખ લખેલો, તેમાં આપણા સર્વ પ્રધાનોને, ધારાસભાઓના સભ્યોને, ગોરા તેમ જ હિંદી સિવિલિયનોને, તેટલું જ નહીં પણ અત્યારના લોકશાસનના અહિંસક પ્રયોગની સફળતા ઇચ્છનાર દરેક જણને એ પુસ્તક ફરી ફરીને વાંચવાની ભલામણ કરેલી. તેમણે લખેલું:

અહિંસક માણસ પોતાના જ ઘરમાં આપખુદી કેમ ચલાવી શકે? તે શરાબ કેમ વેચી શકે? જો તે વકીલ હોય તો પોતાના અસીલને અદાલતમાં જઈને લડવાની સલાહ કેમ આપી શકે? આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ આપતાં અતિ અગત્યના એવા રાજદ્વારી પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો આવશ્યક થઈ પડે છે. હિંદ સ્વરાજમાં આ પ્રશ્નોની સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરેલી છે. તેથી એ પુસ્તક લોકોમાં બહોળા પ્રમાણમાં વંચાવું જોઈએ, ને તેમાંનાં લખાણ વિશે લોકમત કેળવવો જોઈએ.

શ્રીમતી વાડિયાની વિનંતી સવેળાની છે. ૧૯૦૮[૧૯૦૯]માં ગાંધીજીએ વિલાયતથી પાછા ફરતાં આગબોટ પર આ પુસ્તક લખેલું. હિંસક સાધનોમાં વિશ્વાસ ધરાવનારા કેટલાક હિંદીઓ જોડે વિલાયતમાં તેમને જે ચર્ચાઓ થયેલી તે પરથી તેમણે આ પુસ્તક મૂળ ગુજરાતીમાં લખ્યું, અને ઇન્ડિયન ઓપિનિયન સાપ્તાહિકમાં એ લેખમાળા પ્રસિદ્ધ કરેલી. પછી તે પુસ્તકાકારે છપાવ્યું, અને મુંબઈ સરકારે જપ્ત કર્યું. ગાંધીજીએ મિ. [હર્મન] કેલનબેકને માટે એ પુસ્તકનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો હતો, તે મુંબઈ સરકારના હુકમના જવાબરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો. ગોખલેજી ૧૯૧૨માં દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા ત્યારે તેમણે તે અનુવાદ જોયો. તેમને એ લખાણ એટલું અણઘડ લાગ્યું ને એમાંના વિચારો એવા ઉતાવળે બાંધેલા લાગ્યા કે તેમણે ભવિષ્ય ભાખ્યું કે ગાંધીજી હિંદમાં એક વરસ રહ્યા પછી જાતે જ એ પુસ્તકનો

વર્ધા, ૨-૨-'૩૮
[અંગ્રેજી પરથી]

નાશ કરશે. ગોખલેજીની એ ભવિષ્યવાણી સાચી પડી નથી. ૧૯૨૧માં ગાંધીજીએ એ પુસ્તક વિશે લખતાં કહેલું:

તે દ્વેષધર્મની જગ્યાએ પ્રેમધર્મ શીખવે છે; હિંસાને સ્થાને આપભોગને મૂકે છે; પશુબળની સામે ટક્કર ઝીલવા આત્મબળને ખડું કરે છે. એમાંથી મેં ફક્ત એક જ શબ્દ—ને તે એક મહિલા મિત્રની ઇચ્છાને માન આપીને—રદ કરેલો છે; તે સિવાય કશો ફેરફાર કર્યો નથી. આ પુસ્તકમાં આધુનિક સુધારાની સખત ઝાટકણી છે. તે ૧૯૦૮[૧૯૦૯]માં લખાયું હતું. મારી જે પ્રતીતિ એમાં પ્રગટ કરી છે તે આજે અગાઉના કરતાં વધારે દઢ થયેલી છે... પણ હું વાચકને એક ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. તે એમ ન માની બેસે કે આ પુસ્તકમાં જે સ્વરાજનો ચિતાર આપ્યો છે તેવા સ્વરાજની સ્થાપના માટે હું આજે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હું જાણું છું કે હિંદુસ્તાન હજુ એને માટે તૈયાર નથી. એમ કહેવામાં કદાચ ઉદ્વેગનો ભાસ થાય, પણ મારી એવી પાકી ખાતરી છે. એમાં જે સ્વ-રાજનું ચિત્ર આલેખેલું છે તેવું સ્વ-રાજ મેળવવાને હું વ્યક્તિગત રીતે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું ખરો. પણ આજે મારી સામુદાયિક પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય હિંદુસ્તાનની પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણેનું પાર્લમેન્ટરી ઢબનું સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનું છે એ વિશે કશી શંકા નથી.

૧૯૩૮માં પણ ગાંધીજીને, કેટલીક જગ્યાએ ભાષા બદલવા ઉપરાંત, કશો ફેરફાર કરવા જેવો લાગતો નથી. એટલે આ પુસ્તક કશી કાપકૂપ વિના મૂળ જેવું હતું તેવું જ, પુનઃપ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

પણ એમાં આલેખેલા સ્વરાજને માટે હિંદુસ્તાન તૈયાર હોય કે ન હોય, પણ હિંદીઓ આ બીજરૂપ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરે એ ઉત્તમ છે. સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોના સ્વીકારમાંથી અંતે શું શું ફલિત થાય છે તેનો ચિતાર એમાં આપેલો છે. એ વાંચીને, એ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે ત્યાગ, એનો નિશ્ચય વાચકોએ કરવો ઘટે છે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

[નવજીવનની પહેલી અંગ્રેજી આવૃત્તિ, અમદાવાદ, ૧૯૩૮]

આર્યન પાથ ને સંદેશો

જે સિદ્ધાંતોના સમર્થનને સારુ હિંદ સ્વરાજ લખાયું હતું^૧ તે સિદ્ધાંતોને તમે જાહેરાત આપવા ધારો છો એ મને ગમે છે. મૂળ પુસ્તક મેં ગુજરાતીમાં લખેલું, ને અંગ્રેજી આવૃત્તિ એ ગુજરાતીનો અનુવાદ છે. એ પુસ્તક મારે આજે ફરી લખવાનું હોય તો હું ક્યાંક ક્યાંક તેની ભાષા બદલું. પણ એ લખ્યા પછીનાં જે ત્રીસ વરસ મેં અનેક ઝંઝાવાતોમાં પસાર કર્યાં છે તેમાં એ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચારોમાં ફેરફાર કરવાનું કંઈ કારણ મળ્યું નથી. વાચક એટલું ધ્યાનમાં રાખે કે કેટલાક કાર્યકર્તાઓ, જેમાંના એક કટ્ટર અરાજકતાવાદી હતા, તેમની સાથે મારે જે વાતચીતો થયેલી તે જેવી ને તેવી મેં એ પુસ્તકમાં ઉતારેલી છે. વાચક એ પણ જાણે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓમાં જે સડો પેસવાની અણી પર હતો તે આ લખાણે અટકાવ્યો હતો. આની સામે બીજા પક્ષમાં મૂકવાને વાચક મારા એક સ્વર્ગસ્થ મિત્રનો એ અભિપ્રાય પણ જાણે કે ‘આ મૂરખ માણસની કૃતિ છે’.^૨

સેવાગ્રામ,

મો. ક. ગાંધી

જુલાઈ ૧૪, ૧૯૩૮

[અંગ્રેજી પરથી]

[બીજી સંવર્ધિત અંગ્રેજી આવૃત્તિ, નવજીવન, અમદાવાદ, ૧૯૩૯]

૧ એ વખતે હિંદ સ્વરાજ વિશે જ ઇ આર્યન પાથનો આખો અંક કાઢવાની યોજના ચાલતી હતી. એ અંક સપ્ટેમ્બરમાં પ્રગટ થયો હતો. એમાં ફેડરિક સોડી, જી. ડી. એચ. કોલ, સી. ડિલાઇલ બર્ન્સ, જોન મિડલટન મરી, આઈન્સન ફોસેટ, જેરલ્ડ હર્ડ અને આઈરીન રેથબોન જેવા વિખ્યાત પશ્ચિમના વિચારકોના લેખોનો સમાવેશ થયો હતો.

૨ જુઓ ‘ઉપોદઘાત’માં સમાવિષ્ટ ગોખલેજીનો અભિપ્રાય. (પૃ. ૨૮૨)

નવી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

[હિંદ સ્વરાજની આ નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે તેના ઉપોદ્ઘાતરૂપે, આર્યન પાથ માસિકના 'હિંદ સ્વરાજ' અંક'ની જે સમાલોચના હરિજનમાં મેં અંગ્રેજીમાં લખેલી તેનો અનુવાદ આપવો અનુચિત નહીં ગણાય. હિંદ સ્વરાજની પ્રથમ આવૃત્તિમાં દર્શાવેલા ગાંધીજીના વિચારો બદલાયા નથી એ સાચું, પણ તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ તો થતો જ ગયો છે. મારા નીચે આપેલા લેખમાં એ વિકાસ વિશે કંઈક વિવેચન કરેલું છે, તે વાચકની આગળ ગાંધીજીના વિચારોને વધારે વિશદ કરવામાં સહાયકર્તા થશે એવી આશા છે.

વર્ધા, ૧૧-૧૨-૧૯૩૮

મ. હં. દે.

મહત્વનું પ્રકાશન

આર્યન પાથ માસિકે હમણાં જ હિંદ સ્વરાજ અંક પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એવો અંક કાઢવાની કલ્પના જેમ અપૂર્વ છે, તેમ તેનાં રૂપરંગ પણ સુંદર છે. એની પ્રસિદ્ધિ શ્રીમતી સોફિયા વાડિયાના ભક્તિભાવભર્યા શ્રમને આભારી છે. તેમણે હિંદ સ્વરાજની નકલો પરદેશમાં અનેક મિત્રોને મોકલેલી, ને તેમાં જે અગ્રેસર હતા તેમને એ પુસ્તક વિશેના પોતાના વિચાર લખી જણાવવા કહેલું. શ્રીમતી વાડિયાએ પોતે તો એ પુસ્તક વિશે ખાસ લેખો લખ્યા જ હતા, અને એમાં ભારતવર્ષના ભવિષ્ય માટે ઉજ્જવળ આશા રહેલી છે એવા વિચાર પ્રગટ કરેલા. પણ એમાં યુરોપની અંધાધૂંધીનું પણ નિવારણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે એમ તેમને યુરોપનાં વિચારકો અને લેખક-લેખિકાઓ પાસે કહેવડાવવું હતું, એટલે તેમણે આ યોજના કાઢી. તેનું પરિણામ સરસ આવ્યું છે. આ ખાસ અંકમાં અધ્યાપક સોડી, કોલ, ડિલાઇલ બર્ન્સ, મિડલટન મરી, બેરેસફર્ડ, હ્યુ ફોસેટ, કલોડ હૂટન, જિરાલ્ડ હર્ડ, કુમારી રેથબોન વગેરે અનેક નામાંકિત લેખક-લેખિકાઓના લેખો આવેલા છે. એમાંનાં કેટલાંક શાંતિવાદી ને સમાજવાદી તરીકે જાણીતાં છે. પણ જેમના વિચારો શાંતિવાદ અને સમાજવાદની વિરુદ્ધ છે એવાંઓના લેખ પણ આ અંકમાં આવ્યા હોત તો એ અંક કેવો બનત! જે લેખો આપેલા છે તેની ગોઠવણ એવી રીતે કરી છે કે 'શરૂઆતના લેખોમાં જે ટીકાઓ ને વાંધાઓ દર્શાવાયાં છે તેમાંથી ઘણાંખરાંના ઉત્તર પાછળના લેખોમાં અપાયા છે.' પણ એકબે ટીકા લગભગ સર્વ લેખકોએ કરી છે, એટલે તેનો વિચાર અહીં કરવો ઘટે છે; કેટલીક વસ્તુઓ કહેવાઈ છે તેનો તરત સ્વીકાર કરી લેવા જેવો છે. દાખલા તરીકે, અધ્યાપક સોડીએ લખ્યું છે કે તે પોતે

હમણાં જ હિંદુસ્તાન આવી ગયા હતા, ને ત્યાં તેમણે એવું કંઈ ન જોયું જે બહારથી જોતાં એમ લાગે કે હિંદ સ્વરાજમાં દર્શાવેલા સિદ્ધાંતોને કંઈ ઝાઝી સફળતા મળી છે. આ સાવ સાચી વાત છે. એટલી જ સાચી વાત મિ. કોલે કહી છે કે 'ગાંધીજી કેવળ વ્યક્તિગત દષ્ટિએ વિચારતાં આવા સ્વરાજની નજીક માણસથી પહોંચાય એટલા પહોંચ્યા છે ખરા; પણ તે ઉપરાંત એક બીજો પ્રશ્ન રહે છે: મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચેની જે ખાઈ છે, પોતે એકલા અમુક આચરણ કરવું અને બીજાઓને તેમની મતિ પ્રમાણે આચરવામાં મદદ કરવી, એ બેની વચ્ચે જે અંતર છે, તે કેમ પૂરી શકાય એનો. આ બીજી વસ્તુને અંગે બીજાઓનો સાથે રહીને, તેમનામાંના એક બનીને, તેમની સાથે તાદાત્મ્ય સાધીને આચરણ કરવું પડે છે—એકી જ વખતે પોતાનું અસલ વ્યક્તિત્વ અને બીજાનું ધારણ કરેલું વ્યક્તિત્વ (જેનાં પોતે નિરીક્ષણ, ટીકા ને મૂલ્યાંકન કરી શકે) એમ બે રીતનાં વર્તન રાખવાં પડે છે. ગાંધીજીએ પોતાના આચરણની સાધના પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી છે ખરી, પણ આ બીજા પ્રશ્નનો ઉકેલ તેઓ પોતાને સંતોષ થાય એવી રીતે લાવી શક્યા નથી.' વળી જોન મિડલટન મરી કહે છે તે પણ ખરું છે કે 'અહિંસાને માત્ર રાજનૈતિક દબાણના એક સાધન તરીકે વાપરવામાં આવે ત્યારે તેની શક્તિ જલદી ખૂંટી જાય છે,'—અને પછી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે 'એવી અહિંસાને સાચી અહિંસા કહી શકાય ખરી?'

પણ આ આખી ક્રિયા એ અનવધિ વિકાસની છે. એ સાધ્યની સિદ્ધિને માટે મથતાં મથતાં માણસ સાધનની સંપૂર્ણતાને માટે પણ મથતો જાય છે. અહિંસા અને પ્રેમનો સિદ્ધાંત બુદ્ધ અને ઈશુ ખ્રિસ્તે સેંકડો વરસ પર ઉપદેશ્યો

હતો. એ સેંકડો વરસમાં છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓએ નાના નાના ને મર્યાદિત પ્રમાણવાળા પ્રશ્નોમાં એનો પ્રયોગ કરેલો છે. ગાંધીજીને વિશે એક વસ્તુ સ્વીકારાઈ ચૂકી છે, ને તેનો ઉલ્લેખ કરતાં આ લેખસંગ્રહમાં જિરાલ્ડ હર્ડે કહ્યું છે કે ‘ગાંધીજીના પ્રયોગમાં આખા જગતને રસ છે ને તેનું મહત્ત્વ યુગો સુધી કાયમ રહેશે, તેનું કારણ એ છે કે એમણે એ વસ્તુનો પ્રયોગ સામુદાયિક અથવા રાષ્ટ્રીય પાયા પર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.’ એ પ્રયોગની મુશ્કેલીઓ તો સ્પષ્ટ છે, પણ ગાંધીજીને વિશ્વાસ છે કે એ મુસીબતો પાર કરવી અશક્ય નથી. હિંદુસ્તાનમાં ૧૯૨૧માં એ પ્રયોગ અશક્ય લાગ્યો અને છોડી દેવો પડ્યો હતો, પણ જે તે વખતે અશક્ય હતું તે ૧૯૩૦માં શક્ય થયું. હજુ પણ ઘણી વાર એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ‘અહિંસક સાધન એટલે શું?’ એ શબ્દનાં સર્વસ્વીકૃત અર્થ અને મર્યાદા ઘડતાં અને તેને પ્રચલિત કરતાં પહેલાં અહિંસાના દીર્ઘ કાળના પ્રયોગ અને આચરણની જરૂર રહેશે. પશ્ચિમના વિચારકો ઘણી વાર ભૂલી જાય છે કે અહિંસાના આચરણમાં પ્રથમ અનિવાર્ય ને આવશ્યક વસ્તુ તે પ્રેમ છે, અને શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ એ મન અને શરીરની નિષ્કલંક શુદ્ધિ વિના અશક્ય, અપ્રાપ્ય છે.

હિંદ સ્વરાજની સ્તુતિભરેલી સમાલોચના કરતાં સર્વ લેખકે એક વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે: તે ગાંધીજીનો યંત્રો સામેનો વિરોધ. એ વિરોધને આ સમાલોચકો અકારણ ને અયોગ્ય માને છે. મિડલટન મરી કહે છે, ‘ગાંધીજી તેમના વિચારની તીવ્રતામાં એ ભૂલી જાય છે કે જે રૅટિયો તેમને અતિપ્રિય છે તે પણ એક યંત્ર જ છે, અને કુદરતે નહીં પણ માણસે સરજેલી એક કૃત્રિમ વસ્તુ છે. તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો તેનો પણ નાશ કરવો પડે.’ ડિલાઇલ બર્ન્સ કહે છે, ‘આ ધરમૂળનો વિચારદોષ છે. તેમાં ગર્ભિત રીતે એમ સૂચવેલું છે કે જે કોઈ સાધનનો દુરુપયોગ થાય તેને આપણે નૈતિક દૃષ્ટિએ હીન ગણવું જોઈએ. પણ રૅટિયો પણ યંત્ર જ છે, અને નાક પરનાં ચશ્માં એ પણ આંખને મદદ કરવા સારુ યોજેલું એક યંત્ર જ છે. હળ પણ યંત્ર છે; અને પાણી ખેંચવાનાં જૂનામાં જૂનાં યંત્રો પણ કદાચ માનવી જીવન સુધારવાના મનુષ્યના હજારો વરસના સતત પ્રયત્નનાં છેવટ છેવટનાં ફળ હશે. ... કોઈ પણ યંત્રનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ રહે છે ખરો; પણ તેમ હોય તો તેમાંની નૈતિક હીનતા યંત્રમાં નહીં, પણ તેનો દુરુપયોગ કરનાર માણસમાં રહેલી છે.’ મારે

એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે ગાંધીજીએ ‘તેમના વિચારની તીવ્રતામાં’ યંત્રો વિશે અણઘડ ભાષા વાપરી છે. અને આજે જો તેઓ એ પુસ્તક ફરી સુધારવા બેસે તો એ ભાષા પોતે જ બદલે. કેમ કે મારી ખાતરી છે કે મેં ઉપર આપ્યાં છે એ આ સમાલોચકોનાં બધાં કથનો ગાંધીજી સ્વીકારે; અને જે નૈતિક ગુણો યંત્રો વાપરનાર માણસમાં રહેલા છે તે ગુણોનું આરોપણ તેમણે યંત્રોને વિશે કદી કર્યું નથી. દાખલા તરીકે, ૧૯૨૪માં તેમણે જે ભાષા વાપરેલી તે ઉપર આપેલાં બે અવતરણોની યાદ આપે છે. એ વરસે દિલ્હીમાં થયેલો એક સંવાદ હું અહીં ઉતારું છું:

‘આપ યંત્રમાત્રની વિરુદ્ધ છો શું?’ રામચન્દ્રનના સરળ ભાવે પુછાયેલા આ પ્રશ્ન ઉપર સ્મિત કરતાં ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: ‘હું કેમ હોઈ શકું? જ્યારે હું જાણું છું કે આ શરીર પણ એક અતિશય નાજુક યંત્ર છે. ખુદ રૅટિયો પણ યંત્ર જ છે; નાની દાંતખોતરણી પણ યંત્ર છે. મારો વાંધો યંત્રો સામે નહીં, પણ યંત્રોની ઘેલછા સામે છે. આજે તો જેને શ્રમનો બચાવ કરનારાં યંત્રો કહેવામાં આવે છે તેની લોકોને ઘેલછા લાગી છે. શ્રમનો બચાવ થાય છે ખરો, પણ લાખો લોકો કામ વિનાના થઈ ભૂખે મરતા રસ્તા ઉપર ભટકે છે. સમય અને શ્રમનો બચાવ હું પણ ઇચ્છું છું, પરંતુ તે અમુક વર્ગનો નહીં, આખી માનવજાતિનો થવો જોઈએ. થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા પાસે સંપત્તિનો સંચય થાય એમ નહીં. પણ સૌની પાસે થાય એમ હું ઇચ્છું છું. આજે તો થોડા માણસોને કરોડોની કાંધ ઉપર ચડી બેસવામાં યંત્રો મદદગાર થઈ રહ્યાં છે. યંત્રોના ઉપયોગની પાછળ પ્રેરક કારણ શ્રમના બચાવનું નથી, પણ ધનના લોભનું છે, અત્યારની આ ચાલુ અર્થવ્યવસ્થા સામે મારી તમામ શક્તિ ખર્ચીને હું યુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છું.’

રામચન્દ્રને આતુરતાથી કહ્યું: ‘ત્યારે તો, બાપુજી, તમારો ઝઘડો યંત્રોની સામે નહીં, પણ અત્યારે ચાલી રહેલા યંત્રોના દુરુપયોગની સામે છે?’

‘જરાયે આનાકાની વિના હું કહું છું કે “હા”, પરંતુ એટલું ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે યાંત્રિક સંશોધનો અને વિજ્ઞાન એ પહેલપ્રથમ લોભનાં સાધનો મટી જવાં જોઈએ. પછી કામદારો પાસે ગજા ઉપરાંત કામ કરાવવામાં નહીં આવે, અને યંત્રો નડતરરૂપ થવાને બદલે સહાયતારૂપ થઈ પડશે. મારો ઉદ્દેશ યંત્રમાત્રનો વિનાશ કરવાનો નથી, પણ યંત્રોની મર્યાદા આંકવાનો છે.’

રામચન્દ્રને કહ્યું: 'એ દલીલ આગળ લંબાવીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં અને ભારે અટપટાં એવાં તમામ યંત્રોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.'

ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું: 'ત્યાગ કરવોયે પડે. પણ હું એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરીશ. આપણે જે કાંઈ કરીએ તેમાં પ્રધાન વિચાર માનવહિતનો હોવો જોઈએ. માણસનાં અંગોને કામને અભાવે જડ અને નિરુપયોગી કરી નાખવા તરફ યંત્રોની પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. એટલા માટે હું યંત્રોનો વિવેક કરું. દાખલા તરીકે, સિંગરના સીવવાના સંચાને હું વધાવી લઉં છું. સઘળી આધુનિક શોધોમાં બહુ ઉપયોગી એવી થોડી ચીજોમાંની આ એક છે. એની શોધની પાછળ અદ્ભુત ઇતિહાસ છે. પોતાની સ્ત્રીને સીવવાનું ને ઓટવાનું કંટાળાભરેલું કામ કરતાં સિંગરે જોઈ. પત્ની પ્રત્યેના તેના પ્રેમે તેને અનાવશ્યક શ્રમમાંથી ઉગારી લેવા આ સંચાની યોજના કરવા પ્રેર્યો. આ શોધ કરીને તેણે માત્ર પોતાની પત્નીનો જ શ્રમ બચાવ્યો નથી, પણ તેનો સીવવાનો સંચો ખરીદી શકે તે સહુને હાથે સીવવાના કંટાળાભરેલા શ્રમમાંથી મુક્ત કર્યા છે.'

રામચન્દ્રને કહ્યું: 'પરંતુ સિંગરના સીવવાના સંચા બનાવવાને તો મોટું કારખાનું જોઈએ. અને તેમાં ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો જ પડે!'

રામચન્દ્રનના ઉત્કંઠિત વિરોધ પ્રત્યે સ્મિત કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું: 'હા, પરંતુ હું એટલો સમાજવાદી તો છું જ કે આવાં કારખાનાં રાષ્ટ્રની માલકીનાં હોય. અથવા પ્રજાકીય સરકાર તરફથી ચાલતાં હોય એમ કહું. અત્યંત સુંદર અને આદર્શ પરિસ્થિતિમાં આવાં કારખાનાં ચાલતાં હોય. તેની હસ્તી નફાને માટે નહીં પણ લોકહિતને અર્થે હોય. લોભને સ્થાને પ્રેમને સ્થાપવાનો એનો ઉદ્દેશ હોય. મારે તો એ જોઈએ છે કે મજૂરોની સ્થિતિમાં સુધારો થાય. ધન પાછળ આજની ગાંડી દોડ અટકવી જોઈએ. મજૂરોને કેવળ સારી રોજી મળે એટલું જ નહીં, પણ તેમનાથી થઈ શકે એવું કામ દરરોજ મળી રહેવું જોઈએ. આવી સ્થિતિમાં યંત્ર સરકારને અથવા તેના માલિકને જેટલો લાભ કરશે તેટલો જ લાભ તે ચલાવનાર કામદારને પણ કરશે. મારી કલ્પનામાં યંત્રો વિશે કેટલાક અપવાદો છે તેમાંનો આ એક છે. સિંગરના સંચાની પાછળ પ્રેમ રહેલો હતો, એટલે માનવસુખનો વિચાર પ્રધાન હતો. માનવશ્રમનો

બચાવ એ યંત્રનો ઉદ્દેશ છે. તેનો ઉપયોગ કરવાની પાછળ હેતુ ધનના લોભનો નહીં, પણ પ્રામાણિક રીતે દયાનો હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, ઠરડાયેલી ત્રાકોને સીધી કરવાના યંત્રનો હું બહુ સત્કાર કરું, પણ લુહારો ત્રાકો બનાવતા બંધ થઈ જાય એવો ઉદ્દેશ હું ન રાખું. ત્રાક ઠરડાય ત્યારે દરેક કાંતનાર પાસે સીધી કરી લેવાનું યંત્ર હોય એટલું જ હું ઇચ્છું. માટે લોભને સ્થાને પ્રેમને સ્થાપો. એટલે સૌ રૂડાં વાનાં થશે.'

મને નથી લાગતું કે ઉપરના સંવાદમાં ગાંધીજીએ કહેલી વસ્તુની સામે આ ટીકાકારોમાંથી કોઈને સિદ્ધાંતનો કશો વાંધો હોય. દેહની પેઠે યંત્ર પણ, એ જો આત્માના વિકાસમાં મદદ કરે તો, અને જેટલે અંશે મદદ કરે તેટલે અંશે જ, ઉપયોગી છે.

એવું જ પશ્ચિમના સુધારાને વિશે. 'પશ્ચિમનો સુધારો મનુષ્યના આત્માનો મહાશત્રુ છે,' એ કથનનો વિરોધ કરતાં મિ. કોલ લખે છે: 'હું કહું છું કે સ્પેન અને ઓબિસીનિયાના ભીષણ સંહારો, અમારે માથે નિરંતર ઝઝૂમી રહેલો ભય, સર્વ પ્રકારની રિદ્ધિસિદ્ધિ પેદા કરવાની શક્તિ મોજૂદ હોવા છતાં કરોડોને ભોગવવું પડતું દારિદ્ર્ય, એ અમારા પશ્ચિમના સુધારાનાં દૂષણ છે, ગંભીર દૂષણ છે. પણ એ સ્વભાવસિદ્ધ નથી, એ સુધારાની જડ નથી. ... હું એમ નથી કહેતો કે અમે અમારા આ સુધારાને સુધારીશું; પણ એ સુધારી શકે એવો રહ્યો જ નથી એમ હું નથી માનતો. જે વસ્તુઓ માનવી આત્માને સારુ આવશ્યક છે તેના નર્ચા ઇનકાર પર એ સુધારાની રચના થયેલી છે એમ હું નથી માનતો.' સાવ સાચી વાત છે. અને ગાંધીજીએ એ સુધારાનાં જે દૂષણ બતાવ્યાં તે સ્વભાવસિદ્ધ દૂષણ નહોતાં, પણ તેની પ્રવૃત્તિઓમાં રહેલાં દૂષણ હતાં, અને આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીનો હેતુ હિંદી સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ પશ્ચિમના સુધારાની પ્રવૃત્તિઓથી કેટલી ભિન્ન છે તે બતાવવાનો હતો. પશ્ચિમનો સુધારો સુધારવો અશક્ય નથી એ મિ. કોલની વાતમાં ગાંધીજી પૂર્ણપણે સંમત થાય; તેઓ એ પણ કબૂલ કરે કે પશ્ચિમને પશ્ચિની ઢબનું સ્વરાજ જ જોઈશે; અને તેઓ એ પણ સહેજે સ્વીકારે કે એ સ્વરાજ 'ગાંધીના જેવા આત્મનિગ્રહવાળા પુરુષોની કલ્પના અનુસાર ઘડાયેલું હોય ખરું, પણ એ પુરુષો અમારી પશ્ચિમની ધાટીના હોય, ને એ ધાટી ગાંધીજીની કે હિંદુસ્તાનની નથી પણ પશ્ચિમની નિરાળી છે.'

સિદ્ધાંતની મર્યાદા

અધ્યાપક કોલે નીચેનો કોયડો રજૂ કર્યો છે :

જ્યારે જર્મન અને ઇટાલિયન વિમાનીઓ સ્પેનિશ પ્રજાનો સંહાર કરી રહ્યા છે, જ્યારે જાપાની વિમાનીઓ ચીનનાં શહેરમાં સહસ્રાવધિ માણસોની કતલ ચલાવી રહ્યા છે, જ્યારે જર્મન સેનાઓ ઑસ્ટ્રિયામાં ધસી ચૂકી છે ને ઝેકોસ્લોવેકિયામાં ધસી જવાની ધમકી આપી રહી છે, જ્યારે એબિસીનિયા પર બોમ્બના વરસાદ વરસાવી તેને તાબે કરવામાં આવ્યું છે, એવે આજને વખતે આ સિદ્ધાંત ટકી શકે ખરો? બેએક વરસ ઉપર હું સર્વ સંજોગોમાં યુદ્ધનો ને મૃત્યુજનક હિંસાનો વિરોધ કરતો હતો. પણ આજે, યુદ્ધ વિશે મારા મનમાં અણગમો ને તિરસ્કાર હોવા છતાં, આ હત્યાકાંડો અટકાવવાને સારુ હું લડાઈનું જોખમ ખેડું ખરો.

એમના મનમાં આ પરસ્પરવિરોધી વિચારો કેવું તુમુલ યુદ્ધ મચાવી રહ્યા છે તે એમનાં નીચેનાં વાક્યો પરથી દેખાઈ આવે છે. તેઓ કહે છે :

હું યુદ્ધનું જોખમ ખેડું તો ખરો; અને છતાં હજુ અત્યારે પણ, મારું પેલું બીજું વ્યક્તિત્વ માણસની હત્યા કરવાના વિચારથી ડઘાઈ જઈ, આંચકો ખાઈને પાછું પડે છે. મને પોતાને તો બીજા માણસનો જીવ લેવા કરતાં મારો પોતાનો જીવ જતો કરવાનું ગમે. પણ જાતે મરી છૂટવા કરતાં સામાનો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ અમુક સંજોગોમાં મારે માટે કર્તવ્યરૂપ ન હોય? ગાંધી કદાચ એવો ઉત્તર આપે કે જે માણસે વ્યક્તિગત સ્વરાજ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની સામે આવું ધર્મસંકટ આવી પડે જ નહીં. હું પોતે એવું વ્યક્તિગત સ્વરાજ મેળવ્યું હોવાનો દાવો કરતો નથી. પણ માનો કે મેં એવું સ્વરાજ મેળવ્યું છે; તોપણ તેથી કરીને પશ્ચિમ યુરોપમાં આજની ઘડીએ મારી સામે એ કોયડો જરાયે ઓછા ઉગ્ર રૂપમાં આવી પડે એવી મારા મનની ખાતરી થતી નથી.

મિ. કોલે જણાવ્યા છે એવા પ્રસંગો માણસની શ્રદ્ધાની કસોટી કરે છે ખરા, પણ ગાંધીજી એનો જવાબ અનેક વાર આપી ચૂક્યા છે; જોકે તેમણે પોતાનું વ્યક્તિગત સ્વરાજ તો પૂર્ણપણે મેળવ્યું નથી, કેમ કે પોતાના ઇતર દેશબંધુઓ જ્યાં સુધી સ્વરાજથી વંચિત હોય ત્યાં સુધી પોતાને મળેલા સ્વરાજને

તેઓ અધૂરું જ માને છે. પણ તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવે છે, અને અહિંસા વિશેની તેમની શ્રદ્ધા ઇટાલી કે જાપાને કરેલા હત્યાકાંડોનું નામ દેવાતાવેંત ડગમગવા લાગતી નથી. કેમ કે હિંસામાંથી હિંસાનાં પરિણામ જ પેદા થાય અને એ ચીલામાં એક વાર પડ્યા કે પછી એનો છોડો જ ન આવે. ‘ચીનનો પક્ષ લઈને તમારે લડવું જોઈએ,’ એમ કહેનાર એક ચીનવાસી મિત્રને જવાબ આપતાં વૉર રેઝિસ્ટર પત્રમાં ફિલિપ મમફર્ડે લખ્યું છે :

તમારી શત્રુ તો જાપાનની સરકાર છે; જાપાનના ખેડૂતો ને સૈનિકો કંઈ તમારા શત્રુ નથી. એ અભાગી ને અશિક્ષિત માણસોને તો ખબર પણ નથી કે તેમને શાને સારુ લડવાનો હુકમ કરવામાં આવે છે. છતાં, જો તમે તમારા દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્નિત લશ્કરી રીતોનો ઉપયોગ કરો, તો તમારે આ નિરપરાધ લોકોને—જે તમારા ખરા શત્રુ નથી તેમને—જ મારવા રહ્યા. ચીન જો માત્ર ગાંધીજીએ હિંદમાં વાપરેલી અહિંસાની રીત અખત્યાર કરીને તે વાટે પોતાની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે—અને ગાંધીજીની એ રીત ચીનના મહાન ધર્મગુરુઓના ઉપદેશ જોડે ઘણી વધારે બંધબેસતી આવે છે—તો, હું બેધડકપણે કહું છું કે, યુરોપની શસ્ત્રયુદ્ધની રીતોનું અનુકરણ કરવા કરતાં આ અહિંસાની રીતે ઘણી વધારે સફળતા મેળવી શકાશે. ... ચીનવાસીઓ, જે જગતની સૌથી વધારે શાંતિસેવી પ્રજા છે તે, જગતની કોઈ પણ લડાયક પ્રજાના કરતાં વધારે લાંબો કાળ પોતાને તેમ જ પોતાની સંસ્કૃતિને ટકાવી રહ્યા છે, એ હકીકત જ માનવજાતિને એક પદાર્થપાઠ પૂરો પાડે છે. જે શૂરા ચીનવાસીઓ પોતાના દેશની રક્ષા માટે લડી રહ્યા છે તેમને વિશે અમને આદર નથી એમ ન માનશો. અમે એમનાં આપભોગ અને બલિદાન વિશે ભારે આદર ધરાવીએ છીએ, અને સમજીએ છીએ કે તેઓ અમારા કરતાં ભિન્ન સિદ્ધાંતને માનનારા છે. છતાં અમે તો માનીએ છીએ કે હિંસા એ સર્વ સંજોગોમાં બૂરી છે ને તેમાંથી સુફળ નીપજવું અશક્ય છે. અહિંસાનું અનુશીલન તમને દુઃખમાત્રમાંથી ઉગારી તો નહીં લે, પણ હું માનું છું કે ભાવિ વિજેતાની સામે તમારાં

સર્વ શસ્ત્રાસ્રો ને લશ્કરના કરતાં અહિંસા લાંબે ગાળે વધારે પ્રભાવશાળી શસ્ત્ર નીવડશે; અને સૌથી વધારે અગત્યનું તો એ છે કે એથી તમારી પ્રજાના આદર્શો જીવતા સચવાઈ રહેશે.

કુમારી રેથબોને એવી જ એક સમસ્યા રજૂ કરી છે. તે લખે છે: ‘જુલમગાર આગળ માથું નમાવીને ને પોતાના અંતરનાદની વિરુદ્ધ વર્તીને જો નાનાં કુમળાં છોકરાછોકરીઓને ઉગારી શકાતાં હોય તો આ પૃથ્વી પરનો કયો માનવી—સામાન્ય કે સંતપુરુષ—તેમની હત્યા થવા દેશે?’ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગાંધી આપતા નથી. તેમણે આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો સરખો નથી... એ વિષયમાં ઈશુ ખ્રિસ્તનું કહેવું વધારે સ્પષ્ટ છે... તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે: ‘મારા પર આસ્થા ધરાવનાર આ ગભરુ બાળુડાંઓની સામે જે કોઈ હાથ ઉગામે તેને વિશે બહેતર છે કે તેને ગળે ઘંટીનું પડિયું બાંધવામાં આવે, અને તેને સમુદ્રના પાણીમાં ડુબાડી દેવામાં આવે.’ ... આમ આ બાબતમાં ગાંધી કરતાં ઈશુ ખ્રિસ્ત તરફથી આપણને વધારે મદદ મળે છે. ...

મને લાગે છે કે ઈશુનાં વચનો કેવળ એમનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રગટ કરે છે, અને એમણે જે પગલું સૂચવ્યું છે તે ગુનેગારને બીજા કોઈ માણસે કરવાની સજારૂપે નથી, પણ અપરાધીએ

પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પોતાને કરવાની સજા છે. અને કુમારી રેથબોનને એવી પાકી ખાતરી છે શું કે તેઓ જેને ખ્રિસ્તનો ઉપાય માને છે તે અજમાવીને તેઓ બાળકને મોતમાંથી ઉગારી શકશે? ગાંધીજીએ આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો જ નથી એમ તેઓ માને છે એ ખરું નથી. તેમણે એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે, ને તેનો બેધડકપણે જવાબ આપ્યો છે; જેમ ૧,૩૦૦ વરસ પર પેલા અમર મુસ્લિમ શહીદોએ પણ એ સવાલ ઉઠાવ્યો હતો ને પોતાના કાર્ય વડે એનો જવાબ આપ્યો હતો. જાલિમને નમવું ને પોતાના અંતરાત્માને છોડ દેવો એના કરતાં તેમણે પોતાનાં સ્ત્રીબાળકોને ભૂખે-તરસે તરફડતાં મરી જવા દેવાનું પસંદ કર્યું હતું. કેમ કે જાલિમની આગળ નમીએ ને આપણા અંતરનાદને છોડ દઈએ એનું પરિણામ એ જ આવે છે કે જાલિમને નવા નવા ત્રાસ ગુજારવાનું ઉત્તેજન મળે છે.

પણ કુમારી રેથબોને પણ હિંદ સ્વરાજને ‘પ્રચંડ પ્રભાવવાળું પુસ્તક’ કહ્યું છે, અને લખ્યું છે કે ‘એ વાંચી, એમાં રહેલી પ્રખંડ પ્રામાણિકતા જોઈને મને મારી પોતાની પ્રામાણિકતા કેટલી છે તે ખોળવાની ફરજ પડી છે. લોકોને મારી વિનંતી છે કે તેઓ આ પુસ્તક ખસૂસ વાંચે.’

‘આર્યન પાથ’ માસિકના તંત્રીઓએ આ ‘હિંદ સ્વરાજ અંક’ કાઢીને શાંતિ અને અહિંસાના કાર્યની નિર્વિવાદ સેવા કરી છે એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી.

હરિજન, ૧૦-૯-૧૯૩૮

[અંગ્રેજી પરથી]

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

[બીજી સંવર્ધિત અંગ્રેજી આવૃત્તિ, નવજીવન, અમદાવાદ, ૧૯૩૯]

ગાંધીજીએ લંડનથી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા વળતી વખતે રસ્તામાં જે સંવાદ લખ્યો હતો તે હિંદ સ્વરાજના નામે છપાયો. તેને આજે પચાસ વરસ પૂરાં થયાં છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેનારા ભારતીઓના હક્કો માટે સતત લડત ચલાવતા ગાંધીજી સને ૧૯૦૮માં લંડન ગયા હતા. ત્યાં કેટલાક સ્વરાજપ્રેમી ક્રાંતિકારી ભારતીય યુવાનો તેમને મળ્યા હતા. તે બધાની સાથે ગાંધીજીની જે વાતો થઈ તેનો જ સાર ગાંધીજીએ એક કાલ્પનિક સંવાદ તરીકે વણી કાઢ્યો હતો. આ સંવાદમાં ગાંધીજીના તે ગાળાના બધા જ મહત્વપૂર્ણ વિચારો સમાયેલા છે. પુસ્તક વિશે ગાંધીજીએ પોતે કહ્યું છે કે, “મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ચોપડી એવી છે જે બાળકના હાથમાં પણ મૂકી શકાય. તે દ્વેષધર્મની જગાએ પ્રેમધર્મ શીખવે છે; હિંસાને સ્થાને આપભોગને મૂકે છે; પશુબળની સામે ટક્કર ઝીલવા આત્મબળને ખડું કરે છે.” ગાંધીજી એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા હતા કે પશ્ચિમના દેશોમાં; યુરોપ-અમેરિકામાં જે આધુનિક સભ્યતા ઊભરાઈ રહી છે, તે કલ્યાણકારી નથી. માનવીનાં હિતોની દૃષ્ટિએ તે સત્યાનાશકારી છે. ગાંધીજીનું માનવું હતું કે ભારતમાં અથવા આખા વિશ્વમાં પ્રાચીન કાળથી જે સભ્યતા ચાલી આવેલી છે તે જ સાચી સભ્યતા છે.

ગાંધીજી કહેતા હતા કે ભારતમાંથી અંગ્રેજોને તેમ જ તેમના રાજને કાઢી નાખવાથી સાચી સભ્યતાવાળું સ્વરાજ્ય મળવાનું નથી. આપણે અંગ્રેજોને કાઢી નાખીએ અને તેમની સભ્યતા તેમ જ તેમના આદર્શોને વળગી રહીએ એથી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. આપણે આપણા આત્માને નમાવી લેવાનો છે. ભારતના કેટલાક ભણેલા-ગણેલા લોકો પશ્ચિમના મોહમાં ફસાયા છે. જે લોકો પશ્ચિમના પ્રભાવમાં નથી આવ્યા તે બધાને ભારતની ધર્મપરાયણ નૈતિક સભ્યતામાં વિશ્વાસ છે. તેમને જો આત્મશક્તિનો પ્રયોગ કરવાની પદ્ધતિ શિખવાડવામાં આવે, સત્યાગ્રહનો રસ્તો બતાડવામાં આવે; તો તેઓ પશ્ચિમની રાજ્યપદ્ધતિનો અને તેના વડે થઈ રહેલા અન્યાયનો મુકાબલો કરી શકશે અને શસ્ત્રબળ વાપર્યા સિવાય ભારતને આઝાદ કરીને સમગ્ર વિશ્વને પણ નમાવી શકશે.

પશ્ચિમનું શિક્ષણ તેમ જ પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન આપણા દેશમાં અંગ્રેજોનું આધિપત્યના જોર પર આવ્યું. સંસ્કૃતિના ઉત્થાન

માટે તેમની ટ્રેનો, તેમની ચિકિત્સા અને હોસ્પિટલો, તેમનાં ન્યાયાલયો તથા તેમની ન્યાયપદ્ધતિઓ વગેરે અગત્યનાં નથી; બલકે વિનાશક જ છે—જેવી વાતો ગાંધીજીએ સ્પષ્ટપણે આ પુસ્તકમાં કહી છે.

આ પુસ્તક મૂળ તો ગુજરાતીમાં લખાયું હતું. એના હિંદુસ્તાનમાં આવતાની સાથે જ મુંબઈ સરકારે એને આક્ષેપકારી ઠરાવીને જપ્ત કરી લીધું. પછી ગાંધીજીએ વિચાર્યું કે હિંદ સ્વરાજમાં મેં જે કંઈ લખ્યું છે, તેને તે જ સ્વરૂપમાં અંગ્રેજી જાણનારા મિત્રો અને વિવેચકો આગળ મૂકવું જોઈએ. ગુજરાતી હિંદ સ્વરાજનો તેમણે પોતે જ અનુવાદ કર્યો અને છપાવરાવ્યું. મુંબઈ સરકારે તેને પણ આક્ષેપાર્દ ઠરાવ્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકાનું તેમનું બધું કામ પૂરું કરીને ગાંધીજી સને ૧૯૧૫માં ભારત આવ્યા. તે પછી જ્યારે સત્યાગ્રહ કરવાનો પહેલો અવસર આવ્યો, ત્યારે તેમણે મુંબઈ સરકારના હુકમના વિરોધમાં હિંદ સ્વરાજનું પ્રકાશન કરાવરાવ્યું. મુંબઈ સરકારે એનો વિરોધ કર્યો ન હતો. ત્યારથી આ પુસ્તક મુંબઈ રાજ્યમાં, આખા ભારતમાં તેમ જ વિશ્વમાં ગંભીર વિચારકોની વચ્ચે ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક વંચાય છે.

સ્વ. ગોખલેજીએ આ પુસ્તકના વિશ્લેષણને કાર્યું કહીને નાપસંદ કર્યું હતું અને આશા રાખેલી કે ભારતમાં પાછા આવીને ગાંધીજી જાતે પણ આ ચોપડીને રદ કરશે. પણ આવું થયું નહીં. ગાંધીજીએ થોડુંઘણું ફેરબદલ કરીને કહ્યું કે, જો હું આજે આ પુસ્તકને ફરીથી લખત તો આની ભાષામાં નક્કી થોડાંક સુધારાવધારા કરત, પણ મારા મૂળ વિચારો તે જ છે; જે મેં આ પુસ્તકમાં વ્યક્ત કર્યા છે.

ગાંધીજી પ્રત્યે આદર તેમ જ તેમના વિચારો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખનાર વિશ્વના મોટા મોટા વિચારકોએ હિંદ સ્વરાજ વિશે જે પ્રતિભાવ આપ્યો છે, તેનો સાર શ્રી મહાદેવભાઈએ નવી આવૃત્તિની એમની સરસ પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો જ છે.

અહિંસાની શક્તિ, યંત્રવાદ વિશે ગાંધીજીનો વિરોધ તેમ જ પશ્ચિમની સભ્યતા આ ત્રણેય વિશે અને સત્યાગ્રહની છેવટની ભૂમિકા વિશે પશ્ચિમના લોકોએ એમનો વિરોધ સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યો છે.

ગાંધીજીનાં બધાં જીવનકાર્યોના મૂળમાં જે શ્રદ્ધાએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યા કર્યો હતો તે બધું જ હિંદ સ્વરાજમાં

જોવા મળે છે. તેથી ગાંધીજીના વિચારસાગરમાં આ નાનકડી ચોપડીનું મહત્ત્વ અસાધારણ છે.

ભારત ગાંધીજીએ દોરેલા અહિંસક માર્ગે ચાલીને સ્વતંત્ર થયું. અસહયોગ, સવિનય કાનૂનભંગ તેમ જ સત્યાગ્રહ; આ ત્રણે પગલાં વડે ગાંધીજીએ સ્વરાજ્યનો રસ્તો પાર કર્યો. આપણે એને ચમત્કારમય બનાવોનો ત્રિવિક્રમ કહી શકીએ.

વિશ્વની અન્ય શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓના પ્રયત્નોના જે હાલ થતા આવ્યા છે તેવા જ હાલ ગાંધીજીના પ્રયત્નોના થયા.

ભારતે, ભારતના આગેવાનોએ અને એક રીતે કહી શકાય કે ભારતની પ્રજાએ પણ ગાંધીજીના પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વરાજ્યરૂપી ફળને આવકારી લીધું; પરંતુ તેમની જીવનદષ્ટિને પૂરેપૂરી અપનાવી નહીં. આજે ભારતમાં એવી શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ છે જેમાં ધર્મપરાયણ, નીતિપ્રધાન જૂની સંસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠા થતી નથી. ન્યાયદાન પશ્ચિમની પદ્ધતિથી થઈ રહ્યું છે. એની તાલીમ આજે પણ અંગ્રેજોના વખત જેવી જ છે. અધ્યાપક, વકીલ, ડૉક્ટર, એન્જિનિયર તેમ જ રાજકારણી આગેવાનો; આ પાંચે ભેગા થઈને ભારતના સામાજિક જીવનને પશ્ચિમની પદ્ધતિ સાથે ચલાવી રહ્યા છે. આપણે જો પશ્ચિમના વિજ્ઞાન અને યાંત્રિક કૌશલ્ય(ટેક્નોલોજી)નો આધાર ન લઈએ અને ગાંધીજીના જ સાંસ્કૃતિક આદર્શોનો સ્વીકાર કરીએ તો ભારત જેવો મહાન દેશ સઉદી અરેબિયા જેવા નજીવા દેશોના ધોરણે પહોંચી જશે—એવો ભય આજના ભારતના બધા પ્રજાનો આગેવાનોને છે.

ભારત શાંતિવાદી છે, યુદ્ધવિરોધી છે. વિશ્વના સામ્રાજ્યવાદ, ઉપનિવેશવાદ, શોષણવાદ, રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે વ્યાપ્ત ઊંચનીચ ભાવના—આ બધાંના વિરોધનું મીઠળ ભારત સરકારે એના હાથ પર બાંધ્યું છે. છતાં પણ ગાંધીજીએ એમના પુસ્તક હિંદ સ્વરાજમાં જે આદર્શને પુરસ્કૃત કર્યો છે તેને તો એણે અસ્વીકાર્ય જ ગણ્યો છે. આ પ્રમાણેના નવા ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષાનો જ પ્રભાવ વ્યાપી રહે; તે સહજ છે. એકલું અમેરિકા જ નહીં, પણ રશિયા, જર્મની, ચેકોસ્લોવાકિયા, જાપાન વગેરે વિજ્ઞાનપરાયણ દેશોની મદદથી ભારત યંત્ર-સંસ્કૃતિ તરફ ધસી રહ્યું છે અને એની આંતરિક નિષ્ઠા એવું માની રહી છે કે આ જ સાચો રસ્તો છે. પૂ. ગાંધીજીના વિચારો જેવા છે, તેવા બિલકુલ ન ચાલી શકે.

આ નવી નિષ્ઠા એકલા નેહરુજીની જ નહીં; પણ મોટે ભાગે આખા દેશની છે. શ્રી વિનોબા ભાવે ગાંધીજીના આત્મવાદનો,

સર્વોદયનો અને શોષણ વિહીન અહિંસક સમાજરચનાનો પ્રચાર જોરશોરથી કરી રહ્યા છે. તેઓ ગ્રામરાજની સ્થાપના, શાંતિસેનાની મારફતે, નવી તાલીમના માધ્યમથી અને સ્ત્રી જાગૃતિ દ્વારા માનસપરિવર્તન, જીવનપરિવર્તન અને સમાજપરિવર્તનનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. ભૂદાન અને ગ્રામદાન વડે સામાજિક જીવનમાં સમગ્ર ક્રાંતિ લાવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. પણ એમણે પણ જોઈ લીધું છે કે પશ્ચિમના વિજ્ઞાન અને યંત્રકૌશલ્ય સિવાય સર્વોદય અધૂરો જ રહેવાનો છે.

જ્યારે વિશ્વ સમક્ષ અમેરિકાનો પ્રજાસત્તાવાદ, રશિયા અને ચાઇનાનો સામ્યવાદ, ભારત જેવા બીજા દેશોનો સમાજવાદ અને ગાંધીજીનો સર્વોદય સ્વયંવર માટે ઊભા છે, ત્યારે ગાંધીજીની યુગાંતરકારી નાનકડી ચોપડીનું અધ્યયન વધારે મોટા પાયા પર થવું જોઈએ. ગાંધીજી જાતે પણ ઇચ્છતા ન હતા કે આપણે એમની વાતોને શબ્દ-પ્રમાણને નામે તેવા ને તેવા રૂપમાં જ ગ્રહણ કરીએ.

હિંદ સ્વરાજની પ્રસ્તાવનામાં ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે વ્યક્તિ તરીકે એમનો બધો જ પ્રયત્ન હિંદ સ્વરાજમાં વર્ણવેલા આધ્યાત્મિક સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવા માટે જ છે, પરંતુ એમણે ભારતમાં અનેક મિત્રોની મદદથી સ્વરાજ્યની જે ચળવળ ચલાવી; કોંગ્રેસ જેવા રાષ્ટ્રીય રાજનૈતિક સંગઠનનું માર્ગદર્શન કર્યું, તે પ્રવૃત્તિઓ પાર્લામેન્ટરી સ્વરાજ્ય માટે જ હતી.

સ્વરાજ્ય માટે અન્યાય, શોષણ અને પરદેશી સરકારનો વિરોધ કરતી વખતે અહિંસાનો આશરો લેવો, આ એક જ આગ્રહ તેમણે રાખ્યો હતો. તેથી ભારતની સ્વરાજ્ય પ્રવૃત્તિનો અર્થ તેમના આ વામનમૂર્તિ પુસ્તક હિંદ સ્વરાજથી ન કાઢવો.

ગાંધીજીએ આ ચેતવણી સ્વરાજ્ય આંદોલનનો વિપર્યાસ કરનારા કોંગ્રેસીઓ માટે આપી હતી. જેઓ આજે ભારતનું રાજ ચલાવી રહ્યા છે; તેમની તરફેણમાં પણ આ સૂચનને વાપરી શકાય. ભારતના રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે રાતદિવસ ચિંતન કરી રહેલાઓ તેમ જ આગેવાનો પણ કહી શકે છે કે ગાંધીજીએ આપણા માથે હિંદ સ્વરાજના આદર્શોનો ભાર મૂક્યો ન હતો.

આ છતાં જો ગાંધીજીની વાત સાચી હોય અને ભારતનું તેમ જ વિશ્વનું હિંદ સ્વરાજમાં પ્રતિબિંબિત થતા સાંસ્કૃતિક આદર્શોથી જ થવાનું હોય, તો આનું ચિંતન તેમ જ નવગ્રથન અને વહેવારમાં મૂકવાનો ભાર કોઈને માથે તો હોવો જોઈએ.

મેં એક વખતે ગાંધીજીને કહ્યું કે, ‘તમે તમારી સ્વરાજ્ય—

સેવાની શરૂઆતમાં હિંદ સ્વરાજ નામનું જે પુસ્તક લખ્યું હતું તેમાં તમારા મૌલિક વિચારો છે; છતાં શંકા રહે છે કે તે વિચારો રસ્કિન, થોરો, એડ્વર્ડ કારપેન્ટર, ટેલર, મૅક્સનાર્ડ વગેરેના ચિંતનથી પ્રભાવિત છે. આ લોકોએ આધુનિક સભ્યતાની ખામીઓ ગણાવી છે. વિશ્વબંધુત્વના પાયા પર ઊભેલી જૂની સભ્યતાનું આ લોકોએ સન્માન કર્યું છે. એટલે તમારા હિંદ સ્વરાજનું વાંચન કરતાં એવું લાગે છે કે તમે ભૂતકાળને ફરીથી જાગૃત કરવામાં માનો છો. તમારે વારે-વારે કહેવું પડે છે કે તમે ભૂતકાળના ઉપાસક નથી. માણસ જાતે ખોટે રસ્તે ચાલીને જેટલો વિકાસ કર્યો છે; પાછા વળીને તેટલું જ ચાલ્યા પછી સામે રસ્તે વળીને તમે ફરીથી નીતિનિષ્ઠ, આત્મનિષ્ઠ માર્ગથી નવો વિકાસ કરવા ઇચ્છતા હો તો :

‘આપનું જીવનકાર્ય લગભગ પૂરું થવા આવ્યું છે. ભારતનું સ્વરાજ્ય સ્થાપિત થઈ જવાની તૈયારી છે. આવે વખતે તમે તમારી આખી જિંદગીના અનુભવો તેમ જ ચિંતનના પાયા પર ફરીથી એક આવું જ નવું પુસ્તક કેમ નથી લખતા; જેમાં ભાવિનાં એક હજાર વર્ષની મહામાનવ સંસ્કૃતિનાં બીજ વિશ્વને

મળી રહે?’ તેઓ પોતાનાં કાર્યોમાં એવા અટવાયેલા હતા અને આડે પાટે ચડેલા મુદ્દાઓને સવળે પાટે લાવવાના પ્રયત્નો કરવા માટે ઊંડે સુધી એટલા ચિંતિત હતા કે મારું સૂચન અથવા વિનંતીને સાંભળવાની પણ નવરાશ તેમને ન હતી.

હવે જ્યારે ગાંધીજીનું સાંસારિક જીવન પૂરું થયું છે અને તેમનાં લખાણો, ભાષણો, પત્રો, મુલાકાતો વગેરેના સંગ્રહો તૈયાર થઈ રહ્યા છે, ત્યારે આદર્શ સંસ્કૃતિ વિશે અને તેને સ્થાપિત કરવા વિશે ગાંધીજીના વિચારોને એકઠા કરીને કોઈક યોગ્ય વ્યક્તિ વડે આવું એક પ્રભાવશાળી ચિત્ર તૈયાર થવું જોઈએ; જેને આપણે હિંદ સ્વરાજની પરિણત આવૃત્તિ નહીં કહીએ; એને તો સ્વરાજ્યભોગી ભારતનું વિશ્વકાર્ય જેવું કશુંક કહેવું પડશે.

જે પણ હોય. આવા એક ગ્રંથની ઘણી જ જરૂર છે.

આનો અર્થ એમ નથી કે તે પુસ્તક આ હિંદ સ્વરાજનું સ્થાન લઈ શકશે. આ અમર કૃતિનું સ્થાન ભારતીય જીવનમાં કાયમ માટે રહેવાનું જ છે.

૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૯

[હિંદી પરથી]

કાકા કાલેલકર

[પહેલી હિંદી આવૃત્તિ, નવજીવન, અમદાવાદ, ૧૯૫૯]

NOTE

The doctrine of violence is more widely believed in than is generally realised. The votaries of violence can be divided into two classes. Some, a small and dwindling class, believe in it and are prepared to act according to their faith. Others, a very large class always, and now, after bitter experiences of the failure of constitutional agitation, larger than ever, believe in violence, but that belief does not lead them to action. It disables them from work on any basis other than force. The belief in violence serves to dissuade them from all other kinds of work or sacrifice. In both cases the evil is great.

There can be no reconstruction or hope for this land of ours, unless we eradicate the worship of force in all its forms, and establish work on a basis other than violence. A refutation of the doctrine of violence is, in the present situation of the affairs of our country, more necessary than ever.

To this end, nothing better can be conceived than the publication and wide distribution of Mr. Gandhi's famous book.

It was extremely patriotic of Messrs. Ganesh and Company to have readily agreed to undertake the work when they were approached with the request.

Satyagraha sabha,
Madras
6-6-19

C. Rajagopalachar

[Original English]

[First Indian English edition, Madras: Ganesh & Co., 1919]

PREFACE

When Lord Lothian was at Segaoon he asked me if I could give him a copy of *Hind Swaraj*, for, as he said, all that Gandhiji was teaching now lay in the germ in that little book which deserved to be read and re-read in order to understand Gandhiji properly.

Curiously enough about the same time, Shrimati Sophia Wadia was writing an article on the book exhorting all our Ministers and MLAs, all the British and Indian civil servants, indeed everyone who wanted the present non-violent experiment in democracy to succeed, to read and re-read the book. "How can a non-violent man be a dictator in his own home?" She asks. "How can he be a wine-bibber? How can a lawyer advise his client to go to court and fight?" The answers to all these questions raise highly important practical issues. The people's education in *Hind Swaraj*, in which these problems are dealt with from the point of view of principles, should be extensively carried on.

Her appeal is timely. The book was written in 1908 [1909], during Gandhiji's return voyage from London, in answer to the Indian school of violence and published serially in the columns of the *Indian Opinion*, edited by Gandhiji. Then it was published in book form, to be proscribed by the Bombay Government. Gandhiji had translated the book for Mr. [Herman] Kallenback. In answer to the Bombay Government's action, he published the English translation. When Gokhale saw the translation, on his visit to South Africa in 1912, he thought it so crude and hastily conceived that he prophesied that Gandhiji himself would destroy the book after spending a year in India. With deference

to the memory of the great teacher, I may say that his prediction has failed to come true. In 1921, Gandhiji, writing about it, said: "It teaches the gospel of love in place of that of hate. It replaces violence with self-sacrifice. It pits soul force against brute force. I withdraw nothing except one word of it, and that in deference to a lady friend. The booklet is a severe condemnation of 'modern civilization'. It was written in 1908 [1909]. My conviction is deeper today than ever... But I would warn the reader against thinking that I am today aiming at the Swaraj described therein. I know that India is not ripe for it. It may seem an impertinence to say so. But such is my conviction. I am individually working for the self-rule pictured therein. But today my corporate activity is undoubtedly devoted to the attainment of parliamentary Swaraj, in accordance with the wishes of the people of India." Even in 1938 he would alter nothing in the book, except perhaps the language in some parts. It is being presented to the reader unabridged.

But whether India may be ripe for it or not, it is best for Indians to study the seminal book which contains the ultimate logical conclusion of the acceptance of the twin principles of Truth and Non-violence, and then decide whether these principles should be accepted or rejected. On being told that the book had been out of print for some time and that a few copies of its Madras edition were available at eight annas a copy, Gandhiji said that it should be published immediately at a nominal price, so that it may be within easy reach of those who may wish to read it. The Navajivan Publishing House is therefore publishing it at practically the cost price.

Mahadev Desai

Wardha
2-2-'38

[Original English]

[First Indian English edition by Navajivan, Ahmedabad, 1938]

A MESSAGE TO *THE ARYAN PATH*

I welcome your advertising the principles in defence of which *Hind Swaraj* was written.¹ The English edition is a translation of the original which was in Gujarati. I might change the language here and there if I had to rewrite the booklet. But after the stormy thirty years through which I have since passed, I have seen nothing to make me alter the views expounded in it. Let the reader bear in mind that it is a faithful record of conversations I had with workers, one of whom was an avowed anarchist. He should also know that it stopped the rot that was about to set in among some Indians in South Africa. The reader may balance against this the opinion of a dear friend, who, alas, is no more, that it was the production of a fool.²

Seagaon
July 14th, 1938

M. K. Gandhi

[Original English] [*Second Indian English edition by Navajivan, Ahmedabad, 1939*]

-
- 1 A special issue of *The Aryan Path* exclusively devoted to *Hind Swaraj*, then being planned, came out in September. The contributors included such eminent Western thinkers as Frederick Soddy, G.D.H. Cole, C. Delisle Burns, John Middleton Murry, Hugh I'Anson Fausset, Gerald Heard and Irene Rathbone.
 - 2 See Gokhale's observations in 'Preface', p. 293

PREFACE TO THE NEW EDITION

[In issuing this new edition of *Hind Swaraj* it may not be inappropriate to publish the following that I wrote in the *Harijan* in connection of the 'Hind Swaraj Special Number' of *The Aryan Path*. Though Gandhiji's views as expressed in the first edition of *Hind Swaraj* have remained in substance unchanged, they have gone through a necessary evolution. My article copied below throws some light on this evolution. The proof of this edition has been revised by numerous friends to whom I am deeply indebted.

Wardha, 11-12-'38

— M.D.]

An Important Publication

Unique in its conception and beautifully successful in its execution is the 'Special *Hind Swaraj* Number' of *The Aryan Path*. It owes its appearance mainly to the devoted labours of that gifted sister Shrimati Sophia Wadia who sent copies of *Hind Swaraj* (*Indian Home Rule*) to numerous friends abroad and invited the most prominent of them to express their views on the book. She had herself devoted special articles to the book and seen in it the hope for future India, but she wanted the European thinkers and writers to say that it had in it the potency to help even Europe out of its chaos, and therefore she thought of this plan. The result is remarkable. The special number contains articles by Professor Soddy, G.D.H. Cole, C. Delisle Burns, John Middleton Murry, J. D. Beresford, Hugh Fausset, Claude Houghton, Gerald Heard and Irene Rathbone. Some of these are of course well-known pacifists and socialists. One wonders what the number would have been like, if it had included in it articles by non-pacifist and non-socialist writers ! The articles are so arranged "that adverse criticisms and objections raised in earlier articles are mostly answered in subsequent one". But there are one or two criticisms which have been made practically by all the writers, and it would be worth while considering them here. There are certain things which it would be well to recognize at once. Thus Professor Soddy remarks that, having just returned from a visit to India, he saw little outwardly to suggest that the doctrine inculcated in the book had attained any considerable measure of success. That is quite true. Equally true is Mr. G.D.H. Cole's remark that though Gandhiji is "as near as a man

can be to Swaraj in a purely personal sense", "he has never solved, to his own satisfaction, the other problem—that of finding terms of collaboration that could span the gulf between man and man, between acting alone and helping others to act in accordance with their lights, which involves acting with them and as one of them—being at once one's self and someone else, someone one's self can and must regard and criticize and attempt to value". Also as John Middleton Murry says, "the efficacy of non-violence is quickly exhausted when used as a mere technique of political pressure",—when the question arises, 'Is non-violence *fante de mieux*, really non-violence at all?'

But the whole process is one of endless evolution. In working for the end, man also works for perfecting the means. The principle of non-violence and love was enunciated by Buddha and Christ centuries ago. It has been applied through these centuries by individual people with success on small clear-cut issues. As it has been recognized, and as Gerald Heard has pointed out, "the world-wide and age-long interest of Mr. Gandhi's experiment lies in the fact that he has attempted to make the method work in what may be called the wholesale or national scale". The difficulties of that application are obvious, but Gandhiji trusts that they are not insurmountable. The experiment seemed impossible in India in 1921 and had to be abandoned, but what was then impossible became possible in 1930. Even now the question often arises: 'What is non-violent means?' It will take long practice to standardize the meaning and content of this term. But the means thereof is self purification and more self-

purification. What Western thinkers often lose sight of is that the fundamental condition of non-violence

is love, and pure unselfish love is impossible without unsullied purity of mind and body.

The Attack on Machinery and Civilization

What is a common feature of all the other appreciative reviews of the book is in the reviewers' opinion Gandhiji's unwarranted condemnation of machinery. "He forgets, in the urgency of his vision," says Middleton Murry, "that the very spinning wheel he loves is also a machine, and also unnatural. On his principles it should be abolished". "This," says Prof. Delisle Burns, "is a fundamental philosophical error. It implies that we are to regard as morally evil any instrument which may be misused. But even the spinning wheel is a machine; and spectacles on the nose are mere mechanisms for 'bodily' eyesight. The plough is a machine; and the very earliest mechanisms for drawing water are themselves only the later survivals of perhaps ten thousand years of human effort to improve the lives of men.... Any mechanism may be misused; but if it is, the moral evil is in the man who misuses it, not in the mechanism". I must confess that in 'the urgency of his vision' Gandhiji has used rather crude language about machinery, which if he were revising the book he would himself alter. For I am sure Gandhiji would accept all the statements I have quoted here, and he has never attributed to mechanisms moral qualities which belong to the men who use them. Thus in 1924 he used language which is reminiscent of the two writers I have just quoted. I shall reproduce a dialogue that took place in Delhi. Replying to a question whether he was against ALL machinery, Gandhiji said:

"How can I be when I know that even this body is a most delicate piece of machinery? The spinning wheel is a machine; a little toothpick is a machine. What I object to is the craze for machinery, not machinery as such. The craze is for what they call labour-saving machinery. Men go on 'saving labour' till thousands are without work and thrown on the open streets to die of starvation. I want to save time and labour not for a fraction of mankind but *for all*. I want the concentration of wealth, not in the hands

of a few, but in the hands of all. Today machinery merely helps a few to ride on the backs of millions. The impetus behind it all is not the philanthropy to save labour, but greed. It is against this constitution of things that I am fighting with all my might.... The supreme consideration is man. The machine should not tend to atrophy the limbs of man. For instance, I would make intelligent exceptions: Take the case of the Singer's Sewing Machine. It is one of the few useful things ever invented, and there is a romance about the device itself."

"But," asked the questioner, "there would have to be a factory for making these sewing machines, and it would have to contain power-driven machinery of ordinary type."

"Yes," said Gandhiji, in reply. "But I am socialist enough to say that such factories should be nationalized, State-controlled.... The saving of the labour of the individual should be the object, and not human greed the motive. Thus, for instance, I would welcome any day a machine to straighten crooked spindles. Not that blacksmiths will cease to make spindles; they will continue to provide spindles but when the spindle goes wrong every spinner will have a machine to get it straight. Therefore replace greed by love and everything will be all right."

"But," said the questioner, "if you make an exception of the Singer's Sewing Machine and your spindle, where would these exceptions end?"

"Just where they cease to help the individual and encroach upon his individuality. The machine should not be allowed to cripple the limbs of man."

"But, ideally, would you not rule out all machinery? When you except the sewing machine, you will have to make exceptions of the bicycle, the motor car, etc."

"No, I don't," he said, "because they do not satisfy any of the primary wants of man; for it is not the primary need of man to traverse distances

with the rapidity of a motor car. The needle on the contrary happens to be an essential thing in life, a primary need."

But he added: "Ideally, I would rule out all machinery, even as I would reject very body, which is not helpful to salvation, and seek the absolute liberation of the soul. From that point of view I would reject all machinery, but machines will remain because, like the body, they are inevitable. The body itself, as I told you, is the purest piece of mechanism; but if it is a hindrance to the highest flights of the soul, it has to be rejected."

I do not think any of the critics would be in fundamental disagreement with this position. The machine is, like the body, useful if and only to the extent that it subserves the growth of the soul.

Similarly about Western civilization Mr. G. D. H. Cole counters the proposition that "Western civilization is of sharp necessity at enmity with the

human soul": "I say that the horrors of Spain and Abyssinia, the perpetual fear that hangs over us, the destitution in the midst of potential plenty, are defects, grave defects, of our Western civilization but are not of its very essence.... I do not say that we shall mend this civilization of ours; but I do not believe it to be past mending. I do not believe that it rests upon a sheer denial of what is necessary to the human soul." Quite so, and the defects Gandhiji pointed out were not inherent defects, but the defects of its tendencies, and Gandhiji's object in the book was to contrast the tendencies of the Indian civilization with those of the Western. Gandhiji would agree with G. D. H. Cole that Western civilization is not past mending, also that the West will need a "Home Rule" after the fashion of the West, and also conceived by "leaders who are masters of themselves, as Gandhi is, but masters after our Western fashion, which is not his, or India's."

Limitations of the Doctrine

G. D. H. Cole has put the following poser: "Is it so when German and Italian airmen are massacring the Spanish people, when Japanese airmen are slaughtering thousands upon thousands in Chinese cities when German armies have marched into Austria and are threatening to march into Czechoslovakia, when Abyssinia has been bloodily bombed into defeat? Until two years or so ago, I believed myself opposed to war and death dealing violence under all circumstances. But today, hating war, I would risk war to stop these horrors." How acute is the struggle within himself is apparent from the sentences that follow: "I would risk war; and yet, even no, that second self of mine shrinks back appalled at the thought of killing a man. Personally, I would much sooner die than kill. But may it not be my duty to try to kill rather than to die? Gandhi might answer that no such dilemma could confront a man who had achieved his personal Swaraj. I do not claim to have achieved mine; but I am unconvinced that the dilemma would confront me, here and now in Western Europe, less disturbingly if I had."

Occasions like those Mr. Cole has mentioned test one's faith, but the answer has been given by Gandhiji more than once, though he has not completely achieved his Swaraj, for the simple reason that for him Swaraj is incomplete so long as his fellow beings are bereft of it. But he lives in faith, and the faith in non-violence does not begin to shake at the mention of Italian or Japanese barbarities. For violence breeds the results of violence, and once you start the game there is no limit to be drawn. Philip Mumford in *The War Resister* has replied as follows to a Chinese friend urging action on behalf of China:

Your enemy is the Japanese Government and not the Japanese peasants and soldiers—unfortunate and uneducated people who do not even know why they are being asked to fight. Yet, if you use ordinary military methods of defending your country, it is these guiltless people who are not your real enemies whom you must kill. If only China would try and preserve herself by the non-violence tactics used by Gandhiji in India, tactics which are indeed

far more in accordance with the teaching of her great religious leaders, she would, I venture to say, be far more successful than she will by copying the militarist methods of Europe.... Surely it is a lesson to mankind in general that the Chinese, the most pacific people on earth, have preserved themselves and their civilization for a longer period in history than any of the warlike races. Please do not think we do not honour those gallant Chinese who are fighting in defence of their country. We honour their sacrifice and recognize that they hold different principles from ourselves. None the less we believe that killing is evil in all circumstances and out of it good cannot come. Pacifism will not spare you from all suffering, but in the long run, it is, I believe, a more effective weapon against the would-be conqueror than all your fighting forces; and what is most important, it will keep alive the ideals of your race.

Miss Irene Rathbone poses a similar question:

“What human being on this earth, normal or saint-like, can endure that small boys and girls should perish if, by bowing to the tyrant and denying his own conscience, he can save them?” That question Gandhi does not answer. He does not even pose it.... Christ is clearer.... Here are his words: “But whoso shall offend one of these little ones, which believe in me, it were better

that millstone were hanged about his neck and that he were drowned in the depth of the sea”...

Christ is a greater help to us than Gandhi....

I do not think Christ's words express anything more than his wrath, and the action suggested is not by way of punishment to be imposed by another on the offender, but one to be imposed on himself by himself. And is Miss Rathbone sure that she can, by using what she supposes to be Christ's method, save the child? She is wrong in thinking that Gandhiji has not posed the question. He has posed it and answered it emphatically, as it was posed and answered in action by those immortal Muslim martyrs 1300 years ago who suffered women and children to die of hunger and thirst rather than bow to the tyrant and deny their own conscience. For, in bowing to the tyrant and denying your own conscience, you encourage the tyrant to perpetrate further horrors.

But even Miss Irene Rathbone call *Hind Swaraj* “an enormously powerful book”, and says that by virtue of it she has found “myself forced by its tremendous honesty to search my own honesty. I would implore people to read it.”

The Editors of the *Aryan Path* have done a distinct service to the cause of peace and non-violence by issuing their *Hind Swaraj Special Number*.

Harijan, 10-9-1938

[Original English]

Mahadev Desai

[Second English edition by Navajivan, Ahmedabad, 1939]

TWO WORDS

Fifty years have gone since Gandhiji wrote those conversations, on board a boat on his way back from London to South Africa, and got it published as *Hind Swaraj*.

Gandhiji had travelled to London in 1909 in connection with the ongoing struggle for the rights of the Indian immigrants in South Africa. In London, he met many revolutionary freedom-loving Indian young men. Gandhiji shared with them his thoughts [on the ethos of India] and put these down in the form of imaginary dialogues. This constituted the essence of his thinking at the time. Gandhiji himself has said about *Hind Swaraj* that “In my opinion it is a book which can be put into the hands of a child. It teaches the gospel of love in the place of that of hate. It replaces violence with self-sacrifice. It pits soul-force against brute force”. He was convinced that the modern civilization that thrived in the West had failed to promote human welfare, was rather an onslaught on it. The civilization based on ethics and spirituality that flourished in ancient India and the world over is the eternal, real civilization, he believed.

Gandhiji had said that India would not stand liberated just by removing the British rule and making the rulers leave the country. Ousting the Englishmen but retaining their culture and ideas would not liberate us, he sought to convince. We have to save and preserve our soul. A few educated Indians were infatuated by the superficial attractions of the Western culture. Those who stayed uninfluenced by the West, stuck to the genuine spiritual culture of India. If these people were taught how to harness the soul-force, and were led to the path of *satyagraha*, they would be able to withstand the injustice embedded in the western statecraft, would be able to free India without using force, and thus would save humanity too.

The British domination brought Western education and science to India. Their railways, their healthcare system and hospitals, their law-courts and jurisprudence—all these are not prerequisites

of an ideal civilization, rather are detrimental to it: these are among so many other things that Gandhiji has unreservedly propounded in the book.

The book was originally written in Gujarati. Its copies were confiscated by the British authorities when these landed in Mumbai. At that time Gandhiji thought of presenting *Hind Swaraj* in English for the friends and critics who read English, and translated it. This too was banned as being unlawful.

With Gandhiji's mission in South Africa over, he returned to India in 1915. His first *satyagraha* was to publish the book again defying the Bombay Government diktat. However, that time the government did not mind its publication. Since then, the book is being widely read among the thinking people in India and around the world.

Gokhaleji had rejected the critique in the book as an immature exercise and had hoped that Gandhiji himself would withdraw the book upon his return to India. But that was not to be. Gandhiji made some changes, and said that if he was to write the book anew he would improve upon the language, but would stand by his original views, and they remained unaltered.

Prominent thinkers around the world who respected Gandhiji and his ideas have responded with sympathy to what he said in *Hind Swaraj*. Mahadev Desai has beautifully interpreted these observations in his introduction of the new edition. (p. 295)

The western world has amply expressed its disagreement on the power of non-violence, Gandhiji's rejection of the machine, of western civilization as also the ultimate role of *satyagraha*.

The power of conviction is perceived to be the basis of his life-work. It is again found replicated in *Hind Swaraj*. That makes this little book special in the gamut of his thinking.

India walked to freedom on the non-violent path as shown by Gandhiji. Non-cooperation, civil

disobedience, and satyagraha—harnessing these three together made Gandhiji chart our road to freedom. This miraculous happening may perhaps be called a *trivikram*, the three magical steps of his path.

Gandhiji's efforts met the same fate as did those of other great men the world over. India, its leaders and, in a way, its people too welcomed the freedom that Gandhiji won for them, but they did not fully adopt the way of life he propounded. The country has chosen a system of education that lacks the ethical spirit of its ancient civilization. Its system of justice follows the western model. The teacher, the lawyer, the doctor, the engineer, and the political leader—these five together conduct the national life in the way the English did. The political leaders of various hues are convinced that the country would slip into the condition like that of a backward country like Saudi Arabia if it discards modern technology and adopts Gandhian cultural tenets.

India is a peace-loving, anti-war nation. The government in India has taken upon itself to oppose imperialism, colonialism, inequality among nations. However, the country has rejected the ideals that Gandhiji's book has put forth. It is obvious that the English language would be strongly favoured in new India. Modern technology is being pushed aided by not only America, but also the other industrial nations like Russia, Germany, Czechoslovakia and Japan. It genuinely believes that this is the correct path to development; Gandhiji's ideas are not workable in their original shape. Not only Nehru, but almost the entire country is so convinced. Vinoba Bhave has been strongly advocating Gandhiji's spiritualism and his ideals of *sarvodaya* and non-violent, non-exploiting society. He has been striving to this end through the promotion of village self-rule, through *shanti-senias*, through basic education, using women's development as a means to change mindsets, transform lives, bring about social change. He has been trying to achieve revolutionary social change through his *bhoodan* and *gram-dan* mission. However, he too realises that *sarvodaya* would not be fully achieved without the

use of western science and technology.

At the time when the world has to make a choice from among different ideologies such as American republicanism, the Russian and the Chinese communism, the socialistic pattern of India and some other countries, and Gandhian *sarvodaya*, Gandhiji's epoch-making little book ought to be widely studied. Gandhiji himself never expected that his words be followed verbatim. In his foreword Gandhiji makes it clear that he personally has been striving to attain the spiritual *swaraj* envisaged in the book. However, the struggle for freedom that he and his friends of the Congress are engaged in, aims at the attainment of parliamentary form of independence only. His only insistence has been that any opposition to injustice and exploitation, and confrontation of the foreign government should necessarily be non-violent. Therefore, India's freedom aspirations should not be interpreted in the light of this little book. Through these words Gandhiji wanted to caution those who tried to misinterpret India's freedom movement. These words may be used in defence of those who conduct the present-day independent India. The people who strive for India's development day and night would also agree that Gandhiji did not burden them with his ideals as propounded in *Hind Swaraj*.

But if we perceive that Gandhiji's ideals of cultural independence as spelt out in *Hind Swaraj* are true and capable of doing good to India and the world, it would be proper if these are responsibly thought over and over again, interpreted afresh, and practised by someone.

I had an occasion to speak to Gandhiji: "The ideas that you presented in your book *Hind Swaraj* in the early days of your services to the country's freedom appeared original. But one would imagine the ideas of great thinkers like Ruskin, Thoreau, Edward Carpenter, Taylor, Max Nordau and the like have influenced your thinking. These men found flaws in modern civilization. They have also advocated the old civilization based on universal fellowship. Therefore, reading *Hind Swaraj* makes one think that you want to see the old world order

revived. You have to strain yourself to repeatedly clarify that you are not a worshipper of the past. Mankind has traversed on the wrong path to achieve material progress; and you appear wanting to take the route back and then seek to proceed on an ethical, self-attaining path. In that case, I have to say this: your lifework is nearing its conclusion. India is on the threshold of freedom. At this stage, why don't you think of writing a new book presenting a blueprint for the evolution of mankind during the coming millennium, weaving in it the essence of your lifelong experiences and thinking?" Alas, his preoccupation with mending the mess was so

August 1, 1959

[From Hindi]

intense that he could not afford to listen to what I had to urge or suggest.

At a time when Gandhiji's worldly life is over, and his complete writings and the spoken word are being collected and compiled, it is hoped that a complete design of the ideal world he envisaged will be presented to us by a competent authority. It will not be just a revised, updated edition of *Hind Swaraj*; we may call it Contribution of Independent India to the New World Order. Whatever it may be, such a book is badly needed. It never means that the new book will ever replace *Hind Swaraj*, the classic that has an eternal place in India's life.

Kaka Kalelkar

[First Hindi edition by Navajivan, Ahmedabad, 1959]

टिप्पण

हिंसा की विचारधारा को हमे साधारणतया प्रतीत होता है उससे अधिक अनुमोदन प्राप्य है। हिंसा के हिमायती दो वर्ग में विभाजित हैं। अल्प और अल्पतम होता एक समुदाय हिंसा में मानता है और उस पर आचरण करने को तत्पर होता है। दूसरा एक विशाल वर्ग हमेशा से रहा है जो हिंसा में आस्था तो रखता है, पर, हाल के आंदोलन की निष्फलता के कटु अनुभव के पश्चात्, उनकी यह आस्था आचरण में परिवर्तित नहीं होती। कार्यसिद्धि के लिए ज़बरदस्ती सिवा दूसरा मार्ग उनके पास नहीं होता। हिंसा के प्रति उनका दृढ़ इतबार उन्हें अन्य किसी काम करने से या भोग देने के रास्ते पर चलने से रोकता है। यह दोनों ही बातें भारी आपत्तिपूर्ण हैं।

जब तक हम हिंसा के तमाम स्वरूपों को तिलांजलि नहीं दे देते और अहिंसक परिवर्तनों को अपना चालकबल नहीं बनने देते तब तक अपनी यह मातृभूमि के नवनिर्माण की आशा मिथ्या है। हिंसाचार के नकार की आवश्यकता जितनी आज है इतनी पहले कभी न थी। इस ध्येयसिद्धि के लिए गांधीजी के यह विख्यात पुस्तक का प्रकाशन और उसके विशाल प्रचार से बहेतर मार्ग और क्या हो सकता है?

इस पुस्तक के प्रकाशन की विनती का सहर्ष स्वीकार कर गणेश ऐन्ड कंपनी ने उच्च राष्ट्रभावना दिखाई है।

सत्याग्रह सभा,
मद्रास, ६-६-'९९

च० राजगोपालाचार

[अंग्रेजी से]

[हिंद में पहला अंग्रेजी संस्करण, मद्रास: गणेश ऐन्ड कंपनी, १९१९]

उपोद्घात

लॉर्ड लोथियन जब सेवाग्राम आये थे तब उन्होंने मुझसे 'हिन्द स्वराज्य' की नकल मांगी थी। उन्होंने कहा था: 'गांधीजी आजकल जो कुछ भी कह रहे हैं वह इस छोटीसी किताबमें बीजके रूपमें है, और गांधीजीको ठीकसे समझनेके लिए यह किताब बार-बार पढ़नी चाहिये।'

अचरजकी बात यह है कि उसी अरसेमें श्रीमती सोफिया वाडियाने 'हिन्द स्वराज्य' के बारेमें एक लेख लिखा था, जिसमें उन्होंने हमारे सब मंत्रियोंसे, धारासभाके सदस्योंसे, गोरे और भारतीय सिविलियनोंसे, इतना ही नहीं, आजके लोक-शासनके अहिंसक प्रयोगकी सफलता चाहनेवाले हर एक नागरिकसे यह किताब बार-बार पढ़नेकी सिफारिश की थी। उन्होंने लिखा था: 'अहिंसक आदमी अपने ही घरमें तानाशाही कैसे चला सकता है? वह शराब कैसे बेच सकता है? अगर वह वकील हो तो अपने मुवक्किलको अदालतमें जाकर लड़नेकी सलाह कैसे दे सकता है? इन सारे सवालोंने जवाब देते समय बहुत ही महत्त्वके राजनीतिक सवालोंने विचार करना ज़रूरी हो जाता है। 'हिन्द स्वराज्य' में इन प्रश्नोंकी सिद्धान्तकी दृष्टिसे चर्चा की गई है। इसलिए वह पुस्तक लोगोंमें ज़्यादा पढ़ी जानी चाहिये और उसमें जो कहा गया है उसके बारेमें लोकमत तैयार करना चाहिये।'

श्रीमती वाडियाकी बिनती ठीक वक्त पर की गई है। १९०९ में गांधीजीने विलायतसे लौटते हुए जहाज पर यह पुस्तक लिखी थी। हिंसक साधनोंमें विश्वास रखनेवाले कुछ भारतीयोंके साथ जो चर्चाएँ हुई थीं, उन परसे उन्होंने मूल पुस्तक गुजरातीमें लिखी थी और 'इण्डियन ओपीनियन' नामक साप्ताहिकमें सिलसिलेवार लेखोंमें उसे प्रगट किया गया था। बादमें उसे पुस्तकके रूपमें प्रगट किया गया और बम्बई सरकारने उसे ज़ब्त किया। गांधीजीने मि. कैलनबैकके लिए उस किताबका अंग्रेजीमें जो अनुवाद किया था, उसे बम्बई सरकारके हुक्मके जवाबके रूपमें प्रकाशित किया गया। गोखलेजी १९१२ में जब दक्षिण अफ्रीका गये तब उन्होंने वह अनुवाद देखा। उन्हें उसका मजमून इतना अनगढ़ लगा और उसके विचार ऐसे जल्दबाज़ीमें बने हुए लगे कि उन्होंने भविष्यवाणी की कि गांधीजी

एक साल भारतमें रहनेके बाद खुद ही उस पुस्तकका नाश कर देंगे। गोखलेजीकी वह भविष्यवाणी सच नहीं निकली। १९२१ में गांधीजीने उस पुस्तकके बारेमें लिखते हुए कहा था:

'वह द्वेषधर्मकी जगह प्रेमधर्म सिखाती है; हिंसाकी जगह आत्मबलिदानको रखती है; पशुबलसे टक्कर लेनेके लिए आत्मबलको खड़ा करती है। उसमें से मैंने सिर्फ एक ही शब्द—और वह एक महिला मित्रकी इच्छाको मान कर रद किया है। उसे छोड़कर कुछ भी फेरबदल नहीं किया है। इस किताबमें आधुनिक सभ्यताकी सख्त टीका की गई है। यह १९०९ में लिखी गई थी। इसमें मैंने जो मान्यता प्रगट की है, वह आज पहलेसे ज्यादा मजबूत बनी है।... लेकिन मैं पाठकोंको एक चेतावनी देना चाहता हूँ। वे ऐसा न मान लें कि इस किताबमें जिस स्वराज्यकी तसवीर मैंने खड़ी की है, वैसा स्वराज्य कायम करनेके लिए आज मेरी कोशिशें चल रही हैं, मैं जानता हूँ कि अभी हिन्दुस्तान उसके लिए तैयार नहीं है। ऐसा कहनेमें शायद ढिठाईका भास हो, लेकिन मुझे तो पक्का विश्वास है। उसमें जिस स्वराज्यकी तसवीर मैंने खींची है, वैसा स्वराज्य पानेकी मेरी निजी कोशिश ज़रूर चल रही है। लेकिन इसमें कोई शक नहीं कि आजकी मेरी सामूहिक प्रवृत्तिका ध्येय तो हिन्दुस्तानकी प्रजाकी इच्छाके मुताबिक पार्लियामेन्टरी ढंगका स्वराज्य पाना है।'

१९३८ में भी गांधीजीको कुछ जगहों पर भाषा बदलनेके सिवा और कुछ फेरबदल करने जैसा नहीं लगा। इसलिए यह किताब किसी भी प्रकारकी काट-छांटके बिना मूल रूपमें ही फिरसे प्रकाशित की जाती है।

लेकिन इसमें बताये हुए स्वराज्यके लिए हिन्दुस्तान तैयार हो या न हो, हिन्दुस्तानियोंके लिए यही उत्तम है कि वे इस बीजरूप ग्रंथका अध्ययन करें। सत्य और अहिंसाके सिद्धान्तोंके स्वीकारसे अंतमें क्या नतीजा आयेगा, उसकी तसवीर इसमें है। इसे पढ़कर उन सिद्धान्तोंको स्वीकार करना चाहिये या उनका त्याग, यह तो पाठक ही तय करें।

महादेव हरिभाई देसाई

[नवजीवन द्वारा पहला अंग्रेजी संस्करण, अहमदाबाद, १९३८]

वर्धा, २-२-'३८

[अंग्रेजी के गुजराती अनुवाद से]

संदेश : आर्यन पाथ को

जिन सिद्धांतों के पक्षपोषण के लिए हिंद स्वराज लिखा गया,^१ आप उनका प्रचार कर रहे हैं, यह मेरे लिए बड़ी खुशी की बात है। अंग्रेजी संस्करण मूल गुजराती पुस्तक का अनुवाद है। अगर इसे फिर से लिखना पड़े तो हो सकता है, इसकी भाषा में मैं जहाँ-तहाँ कुछ परिवर्तन करूँ। लेकिन तब से मेरे जीवन के जो तीस कर्म-संकुल वर्ष बीते हैं, उनमें मेरे देशने में ऐसा कुछ नहीं आया जिसके आधार पर मैं इस पुस्तिका में प्रतिपादित विचारों में कोई परिवर्तन करूँ। पाठक यह याद रखें कि इसमें कुछ कार्यकर्ताओं के साथ — जिनमें से एक तो पक्का विप्लववादी था — मेरी जो बातचीत हुई, उसको ही ईमानदारी के साथ लिपिबद्ध किया गया है। उन्हें यह भी याद रखना चाहिए कि दक्षिण आफ्रिका में रहनेवाले भारतीयों के जीवन में जो एक सड़ाँघ आ जाने का खतरा पैदा हो गया था, उसे भी इस पुस्तक ने रोक दिया। और पाठक चाहें तो इस राय के मुकाबले दूसरे पलड़ेपर मेरे एक प्रिय मित्रकी (अफसोस कि अब वे हमारे बीच नहीं रहे) इस राय को रख सकते हैं कि यह तो एक मूर्ख व्यक्ति की कृति है।^२

सेगाँव

मो. क. गांधी

जुलाई १४, १९३८

[अंग्रेजी के गुजराती अनुवाद से]

[दूसरी संवर्धित अंग्रेजी आवृत्ति, नवजीवन, अहमदाबाद, १९३९]

१ हिंद स्वराज पर सितम्बर में आर्यन पाथ का एक विशेषांक निकला था। उसमें फ्रेड्रिक सोडी, जी. डी. एच. कोल, सी. डेलिसल बर्न्स, जॉन मिडिलटन मरी, ह्यूग आइ'आनसन फोसेट, गेराल्ड हर्ड और इरेन रेंथबोन जैसे पाश्चात्य विचारकों के लेख थे। यद्यपि उनमें से कोई भी हिंद स्वराज में प्रतिपादित मत से पूर्णतया सहमत नहीं था, फिर भी सभीने उस कृति को अत्यंत महत्वपूर्ण माना था।

२ देखिए 'उपोद्घात' (पृ. ३०३)

नई आवृत्ति की प्रस्तावना

[हिन्द स्वराज्य की यह जो नई आवृत्ति प्रकाशित होती है, उसके दीबाचे के तौर पर आर्यन पाथ मासिकके हिन्द स्वराज्य अंक की जो समालोचना मैंने हरिजन में अंग्रेजी में लिखी थी, उसका तरजुमा देना यहां नामुनासिब नहीं होगा। यह सही है कि हिन्द स्वराज्य की पहली आवृत्ति में गांधीजीके जो विचार दिखाये गये हैं, उनमें कोई फेरबदल नहीं हुआ है। लेकिन उनका उत्तरोत्तर विकास तो हुआ ही है। मेरे नीचे दिये हुए लेख में उस विकास के बारेमें कुछ चर्चा की गई है। उम्मीद है कि उससे गांधीजी के विचारों को ज्यादा साफ समझने में मदद होगी।

वर्धा, ११-१२-१९३८

— म० ह० दे०]

महत्त्व का प्रकाशन

आर्यन पाथ मासिक ने अभी अभी हिन्द स्वराज्य अंक प्रकाशित किया है। जिस तरफ ऐसा अंक निकालने का विचार अनोखा है, उसी तरह उसका रूप-रंग भी बढ़िया है। इसका प्रकाशन श्रीमती सोफिया वाडिया के भक्तिभाव-भरे श्रम का आभारी है। उन्होंने हिन्द स्वराज्य की नकलें परदेश में अपने अनेक मित्रों को भेजी थीं और उनमें जो मुख्य थे उन्हें उस पुस्तक के बारेमें अपने विचार लिख भेजने के लिए कहा था। खुद श्रीमती वाडिया ने तो उस पुस्तक के बारेमें लेख लिखे ही थे और ये विचार जाहिर किये थे कि उसमें भारतवर्ष के उजले भविष्यकी आशा रही है। लेकिन उस पुस्तक में यूरोपकी अंधाधुंधी को भी मिटाने की शक्ति है, ऐसा यूरोप के विचारकों और लेखक-लेखिकाओं से उन्हें कहलाना था। इसलिए उन्होंने यह योजना निकाली। उसका नतीजा अच्छा आया है। इस खास अंकमें अध्यापक सौडी, कोल, डिलाइल बर्न्स, मिडलटन मरी, बेरेसफर्ड, ह्यू फोसेट, क्लोड हूटन, ज़िराल्ड हर्ड, कुमारी रैथबोन वगैरा अनेक नामी लेखक-लेखिकाओं के लेख छपे हैं। उनमें से कुछ तो शांतिवादी और समाजवादी के तौर पर मशहूर हैं। लेकिन जिनके विचार शांतिवाद और समाजवाद के खिलाफ हैं, ऐसे लोगों के लेख भी इस अंकमें आये होते तो अंक कैसा होता! जो लेख दिये गये हैं उनकी व्यवस्था इस तरह की गई है कि 'शुरू के लेखों में जो आलोचनाएँ और उज्र आये हैं, उनमें से बहुतों के जवाब बाद के लेखों में आ जाते हैं।' लेकिन दो-एक टीकाएँ लगभग सब लेखकों ने की हैं, इसलिए पहले उनका विचार करना ठीक होगा। कुछ बातें ऐसी कही गई हैं, जिन्हें तुरन्त स्वीकार कर लेना चाहिये। अध्यापक सौडी ने लिखा है कि वे हाल में ही हिन्दुस्तान आये थे और यहाँ उन्होंने ऐसा कुछ भी नहीं देखा जिसे ऊपर-ऊपर से देखने पर ऐसा लगे कि हिन्द स्वराज्य में बताये हुए सिद्धान्तों को कुछ ज्यादा सफलता मिली है। यह बिलकुल सच बात है। ऐसी ही सही बात मि० कोल

ने कही है कि गांधीजी की 'सिर्फ अकेले की बात सोचनी हो तो वे ऐसे स्वराज्य के नजदीक इनसान जितना पहुँच सकता है उतना पहुँच ही चुके हैं। लेकिन उसके अलावा एक और सवाल रहता है; वह यह कि इनसान इनसान के बीच जो खाई है, खुद अकेले अमुक आचरण करना और दूसरों को उनकी बुद्धि के मुताबिक आचरण करने में मदद करना — इन दोनों के बीच जो अंतर है उसे कैसे पाटा जाय? इस दूसरी चीज के लिए तो औरों के साथ रह कर, उनमें से एक बन कर, उनके साथ तादात्म्य — एकता साध कर मनुष्य को आचरण करना पड़ता है; एक ही समय में अपना असली रूप और दूसरे का धारण किया हुआ रूप यानी व्यक्तित्व (जिसे खुद जाँच सके, जिसकी टीका-टिप्पणी कर सके और जिसकी कीमत आंक सके), ऐसे दो तरह के वरताव रखने पड़ते हैं। गांधीजी ने अपने आचरण की साधना को आखिरी हद तक पहुँचाया जरूर है, लेकिन इस दूसरे सवाल को, खुद को संतोष हो इस तरह; वे हल नहीं कर पाये हैं।' फिर जॉन मिडलटन मरी कहते हैं वह भी सही है कि 'अहिंसा को अगर सिर्फ राजनीतिक दबाव के एक साधन के तौर पर इस्तेमाल किया जाय, तो उसकी शक्ति जल्दी खतम होती है।' और फिर सवाल यह उठता है कि 'ऐसी अहिंसा को क्या सच्ची अहिंसा कहा जा सकता है?'

लेकिन यह सारी क्रिया लगातार विकास की क्रिया है। उस साध्य की सिद्धि के लिए कोशिश करते करते मनुष्य साधन की संपूर्णता के लिए भी कोशिश करता रहता है। सैकड़ों बरस पहले बुद्ध और ईसा मसीह ने अहिंसा और प्रेम के सिद्धान्त का उपदेश किया था। इन सैकड़ों बरसों में इक्केदुक्के व्यक्तियों ने छोटे-छोटे और सीमित प्रश्नों में उसका प्रयोग किया है। गांधीजी के बारे में एक बात स्वीकार हो चुकी है, जिसका जिक्र करते हुए इस लेख-संग्रह में ज़िराल्ड हर्ड ने कहा है कि 'गांधीजी के प्रयोगमें सारे जगत को

दिलचस्पी है, और उसका महत्त्व युगों तक कायम रहेगा। इसका कारण यह है कि उन्होंने 'समूह को लेकर या राष्ट्रीय पैमाने पर उसका प्रयोग करने की कोशिश की है।' उस प्रयोग की कठिनाइयाँ तो साफ हैं, लेकिन गांधीजी को भरोसा है कि इन मुसीबतों को पार करना नामुमकिन नहीं है। हिन्दुस्तान में १९२१ में वह प्रयोग नामुमकिन मालूम हुआ और उसे छोड़ देना पड़ा। लेकिन जो बात उस समय नामुमकिन थी, वह १९३० में मुमकिन हुई। अब भी बहुत बार यह सवाल उठता है कि 'अहिंसक साधन का अर्थ क्या है?' उस शब्द का सब को मंजूर हो ऐसा अर्थ और उसकी मर्यादा तय करने और उसे चालू करने से पहले अहिंसा का लंबे अरसे तक प्रयोग और आचरण करने की ज़रूरत है। पश्चिम के विचारक अक्सर भूल जाते हैं कि अहिंसा के आचरण में सब से ज़रूरी और न टाली जा सकने वाली चीज प्रेम है; और शुद्ध निःस्वार्थ प्रेम मन की और शरीर की बेदाग—निष्कलंक शुद्धि के बिना संभव नहीं है और प्राप्त नहीं किया जा सकता।

हिन्द स्वराज्य की प्रशंसाभरी समालोचना में सब लेखकों ने एक बात का जिक्र किया है : वह है गांधीजी का यंत्रों के बारे में विरोध।

समालोचक इस विरोध को नामुनासिब और अकारण मानते हैं। मिडलटन भी कहते हैं : 'गांधीजी अपने विचारों के जोश में यह भूल जाते हैं कि जो चरखा उन्हें बहुत प्यारा है, वह भी एक यंत्र ही है और कुदरत की नहीं लेकिन इनसान की बनायी हुई एक अकुदरती—कृत्रिम चीज है। उनके उसूल के मुताबिक तो उसका भी नाश करना होगा।' डिलाइल बर्न्स कहते हैं : 'यह तो बुनियादी विचार-दोष है। उसमें छिपे रूप से यह बात सूचित की गई है कि जिस किसी चीज का बुरा उपयोग हो सकता है, उसे हमें नैतिक दृष्टि से हीन मानना चाहिये। लेकिन चरखा भी तो एक यंत्र ही है। और नाक पर लगाया हुआ चश्मा भी आंख की मदद करने को लगाया हुआ यंत्र ही है। हल भी यंत्र है। और पानी खींचने के पुराने से पुराने यंत्र भी शायद मानव-जीवन को सुधारने की मनुष्य की हजारों बरस की लगातार कोशिश के आखिरी फल होंगे।... किसी भी यंत्र का बुरा उपयोग होने की संभावना रहती है। लेकिन अगर ऐसा हो तो उसमें रही हुई नैतिक हीनता यंत्र की नहीं, लेकिन उसका उपयोग करने वाले मनुष्य की है।'

मुझे इतना तो कबूल करना चाहिये कि गांधीजी ने 'अपने विचारों के जोश में' यंत्रों के बारे में अनगढ़ भाषा इस्तेमाल की है और आज अगर वे इस पुस्तक को फिर से सुधारने बैठें तो उस भाषा को वे खुद बदल देंगे। क्यों कि मुझे यकीन है कि मैंने ऊपर समालोचकों के जो कथन दिये हैं उनका गांधीजी स्वीकार करेंगे;

और जो नैतिक गुण यंत्र का इस्तेमाल करने वाले में रहे हैं, उन गुणों को उन्होंने यंत्र के गुण कभी नहीं माना। मिसाल के तौर पर १९२४ में उन्होंने जो भाषा इस्तेमाल की थी वह ऊपर दिये हुए दो कथनों की याद दिलाती है। उस साल दिल्ली में गांधीजी का एक भाई के साथ जो संवाद हुआ था, वह मैं नीचे देता हूँ :

'क्या आप तमाम यंत्रों के खिलाफ हैं?' रामचन्द्रन् ने सरल भाव से पूछा।

गांधीजी ने मुस्कराते हुए कहा : 'वैसा मैं कैसे हो सकता हूँ, जब मैं जानता हूँ कि यह शरीर भी एक बहुत नाजुक यंत्र ही है? खुद चरखा भी एक यंत्र ही है, छोटी दांत-कुरेदनी भी यंत्र है। मेरा विरोध यंत्रों के लिए नहीं है, बल्कि यंत्रों के पीछे जो पालगपन चल रहा है, उसके लिए है। आज तो जिन्हें मेहनत बचाने वाले यंत्र कहते हैं, उनके पीछे लोग पागल हो गये हैं। उनसे मेहनत ज़रूर बचती है, लेकिन लाखों लोग बेकार होकर भूखों मरते हुए रास्तों पर भटकते हैं। समय और श्रम की बचत तो मैं भी चाहता हूँ, परन्तु वह किसी खास वर्ग की नहीं, बल्कि सारी मानव-जाति की होनी चाहिये। कुछ गिने-गिनाये लोगों के पास संपत्ति जमा हो ऐसा नहीं, बल्कि सब के पास जमा हो ऐसा मैं चाहता हूँ। आज तो करोड़ों की गरदन पर कुछ लोगों के सवार हो जाने में यंत्र मददगार हो रहे हैं। यंत्रों के उपयोग के पीछे जो प्रेरक कारण है वह श्रम की बचत नहीं है, बल्कि धन का लोभ है। आज की इस चालू अर्थ-व्यवस्था के खिलाफ मैं अपनी तमाम ताकत लगा कर युद्ध चला रहा हूँ।'

रामचन्द्रन् ने आतुरता से पूछा : 'तब तो, बापूजी, आप का झगड़ा यंत्रों के खिलाफ नहीं, बल्कि आज यंत्रों का जो बुरा उपयोग हो रहा है उसके खिलाफ है?'

'जरा भी आनाकानी किये बिना मैं कहता हूँ कि 'हां'। लेकिन मैं इतना जोड़ना चाहता हूँ कि सबसे पहले यंत्रों की खोज और विज्ञान लोभ के साधन नहीं रहने चाहिये। फिर मजदूरों से उनकी ताकत से ज़्यादा काम नहीं लिया जायगा, और यंत्र रुकावट बनने के बजाय मददगार हो जायेंगे। मेरा उद्देश्य तमाम यंत्रों का नाश करने का नहीं है, बल्कि उनकी हद बांधने का है।'

रामचन्द्रन् ने कहा : 'इस दलील को आगे बढ़ायें तो उसका मतलब यह होता है कि भौतिक शक्ति से चलने वाले और भारी पेचीदा तमाम यंत्रों का त्याग करना चाहिये।'

गांधीजी ने मंजूर करते हुए कहा : 'त्याग करना भी पड़े। लेकिन एक बात मैं साफ करना चाहूँगा। हम जो कुछ करें उसमें मुख्य विचार इनसान के भले का होना चाहिये। ऐसे यंत्र नहीं होने चाहिये जो काम न रहने के कारण आदमी के अंगों को जड़ और

बेकार बना दें। इसलिए यंत्रों को मुझे परखना होगा। जैसे, सिंगर की सीने की मशीन का मैं स्वागत करूंगा। आज की सब खोजों में जो बहुत काम की थोड़ी खोजें हैं, उनमें से एक यह सीने की मशीन है। उसकी खोज के पीछे अद्भुत इतिहास है। सिंगर ने अपनी पत्नी को सीने और बखिया लगाने का उकताने वाला काम करते देखा। पत्नी के प्रति रहे उसके प्रेम ने गैर-ज़रूरी मेहनत से उसे बचाने के लिए सिंगर को ऐसी मशीन बनाने की प्रेरणा की। ऐसी खोज करके उसने न सिर्फ अपनी पत्नी का ही श्रम बचाया, बल्कि जो भी ऐसी सीने की मशीन खरीद सकते हैं उन सब को हाथ से सीने के ऊबाने वाले श्रम से छुड़ाया है।

रामचन्द्रन् ने कहा : 'लेकिन सिंगर की सीने की मशीनें बनाने के लिए तो बड़ा कारखाना चाहिये और उसमें भौतिक शक्ति से चलने वाले यंत्रों का उपयोग करना ही पड़ेगा।'

रामचन्द्रन् के इस विरोध में सिर्फ ज्यादा जानने की इच्छा ही थी। गांधीजी ने मुस्कराते हुए कहा : 'हां, लेकिन मैं इतना कहने की हद तक समाजवादी तो हूँ ही कि ऐसे कारखानों का मालिक राष्ट्र हो या जनता की सरकार की ओर से ऐसे कारखाने चलाये जायें। उनकी हस्ती नफे के लिए नहीं बल्कि लोगों के भले के लिए हो। लोभ की जगह प्रेम को कायम करने का उसका उद्देश्य हो। मैं तो यह चाहता हूँ कि मज़दूरों की हालत में कुछ सुधार हो। धन के पीछे आज जो पागल दौड़ चल रही है वह रूकनी चाहिये। मज़दूरों को सिर्फ अच्छी रोजी मिले, इतना ही बस नहीं है। उनसे हो सके ऐसा काम उन्हें रोज मिलना चाहिये। ऐसी हालत में यंत्र जितना सरकार को या उसके मालिक को लाभ पहुंचायेगा, उतना ही लाभ उसके चलाने वाले मज़दूर को पहुंचायेगा। मेरी कल्पना में यंत्रों के बारे में जो कुछ अपवाद हैं, उनमें से एक यह है। सिंगर मशीन के पीछे प्रेम था, इसलिए मानव-सुख का विचार मुख्य था। उस यंत्र का उद्देश्य है मानव-श्रम की बचत। उसका इस्तेमाल करने के पीछे मक़सद धन के लोभ का नहीं होना चाहिये, बल्कि प्रामाणिक रीति से दया का होना चाहिये। मसलन्, टेढ़े तकुवे को सीधा बनाने वाले यंत्र का मैं बहुत स्वागत करूंगा। लेकिन लुहारों का तकुवे बनाने का काम ही

खतम हो जाय, यह मेरा उद्देश्य नहीं हो सकता। जब तकुवा टेढ़ा हो जाय तब हरएक कातने वाले के पास तकुवा सीधा कर लेने के लिए यंत्र हो, इतना ही मैं चाहता हूँ। इसलिए लोभ की जगह हम प्रेम को दें। तब फिर सब अच्छा ही अच्छा होगा।'

मुझे नहीं लगता कि ऊपर के संवाद में गांधीजी ने जो कहा है, उसके बारे में इन आलोचकों में से किसी का सिद्धान्त की दृष्टि से विरोध हो। देह की तरह यंत्र भी, अगर वह आत्मा के विकास में मदद करता हो तो, और जितनी हद तक मदद करता हो उतनी हद तक ही, उपयोगी है।

पश्चिम की सभ्यता के बारे में भी ऐसा ही है। 'पश्चिम की सभ्यता मनुष्य की आत्मा की महाशत्रु है'—इस कथन का विरोध करते हुए मि. कोल लिखते हैं : 'मैं कहता हूँ कि स्पेन और एबिसीनिया के भयंकर संहार, हमारे सिर पर हमेशा लटकने वाला भय, सब तरह की रिद्धि-सिद्धि पैदा करने की शक्ति मौजूद होने पर भी करोड़ों का दारिद्र्य, ये सब पश्चिमी सभ्यता के दूषण हैं, गंभीर दूषण हैं। लेकिन वे कुदरती नहीं हैं, सभ्यता की जड़ नहीं हैं। . . . मैं यह नहीं कहता कि हम अपनी इस सभ्यता को सुधारेंगे; लेकिन वह सुधार ही नहीं सकती, ऐसा मैं नहीं मानता। जो चीज़ें मानव की आत्मा के लिए ज़रूरी हैं, उनके साफ इनकार पर उस सभ्यता की रचना हुई है ऐसा मैं नहीं मानता।' बिल्कुल सही बात है। और गांधीजी ने उस सभ्यता के जो दूषण बताये वे कुदरती नहीं थे, बल्कि उस सभ्यता की प्रवृत्तियों में रहे हुए दूषण थे; और इस पुस्तक में गांधीजी का मक़सद भारतीय सभ्यता की प्रवृत्तियां पश्चिम की सभ्यता की प्रवृत्तियों से कितनी भिन्न हैं यही दिखाने का था। पश्चिम की सभ्यता को सुधारना नामुमकिन नहीं है, मि. कोल की इस बात से गांधीजी पूरी तरह सहमत होंगे; उनको यह भी मंजूर होगा कि पश्चिम को पश्चिम के ढंग का ही स्वराज्य चाहिये; वे आसानी से यह भी स्वीकार करेंगे कि वह स्वराज्य 'गांधी जैसे आत्म-निग्रह वाले पुरुषों के विचार के अनुसार तो होगा, लेकिन वे पुरुष हमारे पश्चिम के ढंग के होंगे; और वह ढंग गांधी या हिन्दुस्तान का नहीं, पश्चिम का अपना निराला ही ढंग होगा।'

सिद्धान्त की मर्यादा

अध्यापक कोल ने नीचे की उलझन सामने रखी है :

जब जर्मन और इटालियन विमानी स्पेन की प्रजा का संहार कर रहे हों, जब जापान के विमानी चीन के शहरों में हजारों लोगों को कत्ल कर रहे हों, जब जर्मन सेनाएँ आस्ट्रिया में घुस चुकी हों और चेकोस्लोवाकिया

में घुस जाने की धमकियाँ दे रही हों, जब एबिसीनिया पर बम बरसाकर उसे जीत लिया गया हो, तब आज के ऐसे समय में क्या यह (अहिंसा का) सिद्धान्त टिक सकेगा? दो-एक बरस पहले मैं तमाम संजोगों में युद्ध का और मृत्युकारी हिंसा का विरोध करता था। लेकिन

आज, युद्ध के बारे में मेरे दिल में नापसन्दगी और नफरत होने पर भी, इन कत्लेआमों — हत्याकांडों को रोकने के लिए मैं युद्ध का खतरा ज़रूर उठाऊंगा।

उनके मन में एक-दूसरे के विरोधी ये विचार कैसा सख्त संघर्ष मचा रहे हैं, यह नीचे की सतहों से जाहिर होता है। वे कहते हैं :

मैं युद्ध का खतरा ज़रूर उठाऊंगा, परन्तु अभी भी मेरा वह दूसरा व्यक्तित्व इनसान की हत्या करने के विचार से घबराकर, चोट खाकर पीछे हटता है। मैं खुद तो दूसरे की जान लेने के बजाय अपनी जान देना ज़्यादा पसन्द करूंगा। लेकिन अमुक संजोगों में खुद मर-मिटने के बजाय दूसरे की जान लेने की कोशिश करना क्या मेरा फर्ज नहीं होगा? गांधी शायद जवाब देंगे कि जिसने व्यक्तिगत स्वराज्य पाया है, उसके सामने ऐसा धर्मसंकट पैदा ही नहीं होगा। ऐसा व्यक्तिगत स्वराज्य मैंने पाया है, यह मेरा दावा नहीं है। लेकिन खयाल कीजिये कि मैंने ऐसा स्वराज्य पा लिया है, तो भी उससे पश्चिम यूरोप में आज के समय मेरे लिए यह सवाल कुछ कम ज़ोरदार हो जायेगा ऐसा मुझे विश्वास नहीं होता।

मि० कॉल ने जो संजोग बताये हैं, वे मनुष्य की श्रद्धा की कसौटी ज़रूर करते हैं। लेकिन इसका जवाब गांधीजी अनेक बार दे चुके हैं, हालांकि उन्होंने अपना व्यक्तिगत स्वराज्य पूरी तरह पाया नहीं है; क्योंकि जब तक दूसरे देशबन्धुओं ने स्वराज्य नहीं पाया है, तब तक वे अपने पाये हुए स्वराज्य को अधूरा ही मानते हैं। लेकिन वे श्रद्धा के साथ जीते हैं और अहिंसा के बारे में उनकी जो श्रद्धा है वह इटली या जापान के किये हुए कत्लेआमों की बात सुनते ही डगमगाने नहीं लगती। क्योंकि हिंसा में से हिंसा के ही नतीजे पैदा होते हैं; और एक बार उस रास्ते पर जा पहुंचे कि फिर उसका कोई अन्त ही नहीं आता। 'चीन का पक्ष लेकर आपको लड़ना चाहिये' ऐसा कहने वाले एक चीनी मित्र को जवाब देते हुए वार रेजिस्टर नामक पत्र में फिलिप ममफर्ड ने लिखा है :

आपकी शत्रु तो जापान की सरकार है; जापान के किसान और सैनिक आपके दुश्मन नहीं हैं। उन अभागों और अनपढ़ लोगों को तो मालूम भी नहीं कि उन्हें क्यों लड़ने का हुक्म किया जाता है। फिर भी, अगर आप अपने देश के बचाव के लिए मौजूदा लश्करी तरीकों का उपयोग करेंगे, तो आपको इन बेकसूर लोगों को ही — जो आपके सच्चे दुश्मन नहीं हैं उन्हींको — मारना

पड़ेगा। अहिंसा की जो रीति गांधीजी ने हिन्दुस्तान में आजमाई, उसीके ज़रिये अगर चीन अपनी रक्षा करने की कोशिश करेगा — और गांधीजी की वह रीति चीन के महान धर्म-गुरुओं के उपदेश से बहुत ज्यादा मेल खाती है — तो मैं बेधड़क कहूंगा कि यूरोप के शस्त्रयुद्ध की रीति की नकल करने के बजाय इस अहिंसा की रीति से उसे बहुत ज्यादा सफलता मिलेगी।...चीन की जनता, जो जगत की सब से ज्यादा शांतिप्रिय प्रजा है, जगत की किसी भी लड़ाकू प्रजा के बनिस्वत ज़्यादा लंबे अरसे तक अपने को और अपनी संस्कृति को कायम रख सकी है, यह हकीकत ही मानव-जाति के लिए एक सबक है। जो शूरवीर चीनी अपने देश के बचाव के लिए लड़ रहे हैं, उनके लिए हमें आदर नहीं है ऐसा आप न मानें। हम उनके त्याग और बलिदान की भारी कदर करते हैं और समझते हैं कि वे हमसे भिन्न सिद्धान्तों में मानने वाले हैं। फिर भी हम तो मानते हैं कि हिंसा सब संजोगों में बुरी है और उसमें से अच्छे फल निकलना असंभव है। अहिंसा का पालन आपको तमाम दुखों से उबार तो नहीं लेगा, लेकिन मैं मानता हूँ कि आपके सब शस्त्र-अस्त्रों और लश्करी के बनिस्वत अहिंसा एक अरसे के बाद आपके भावी विजेता के खिलाफ़ ज़्यादा असरकारक साबित होगी; और सबसे ज्यादा महत्त्व की बात तो यह है कि इससे आपकी प्रजा के आदर्श जीवित रहेंगे।

कुमारी रैथबोन ने ऐसी ही एक समस्या रखी है। वे लिखती हैं :

'जालिम के सामने सिर झुका कर और अपनी अंदर की आवाज़ के विरुद्ध चल कर अगर छोटे मुलायम बच्चों और बच्चियों को बचाया जा सकता हो, तो इस दुनिया में ऐसा कौन आदमी — सामान्य या संतपुरुष — है, जो उनकी हत्या होने देगा?' गांधी इस सवाल का जवाब नहीं देते। उन्होंने यह सवाल उठाया तक नहीं है।...इस बारे में ईसा मसीह का कहना ज़्यादा स्पष्ट है।...उनके शब्द ये हैं : 'भुझ पर श्रद्धा रखने वाले इन नन्हें मुन्नों के खिलाफ़ जो कोई हाथ उठाये, उसके गले में चक्की का पाट लटका कर उसे समुद्र के पानी में डुबो दिया जाय।' ... यों हमें इस बारे में गांधीजी के बनिस्वत ईसा मसीह की ओर से ज़्यादा मदद मिलती है...।

मुझे लगता है, ईसा मसीह के वचन सिर्फ उनका पुण्य-प्रकोप प्रकट करते हैं, और उन्होंने जो कदम उठाने की बात कही है, वह गुनहगारों को कोई और आदमी सजा करे इसलिए नहीं, बल्कि गुनहगार खुद अपने को प्रायश्चित्त के तौर पर सजा दे इसलिए है। और क्या कुमारी रैथबोन को पक्का यकीन है कि जिसे वे ईसा का उपाय मानती हैं, उसे आजमाकर वे बालकों को मौत से बचा सकेंगी? गांधीजी ने यह सवाल उठाया ही नहीं है, ऐसा उनका मानना सही नहीं है। उन्होंने यह सवाल उठाया है और उसका साफ़ साफ़ जवाब भी दिया है; जैसे १३०० बरस पहले उन अमर मुस्लिम शहीदों ने भी यह सवाल उठाया था और अपने काम से उसका जवाब दिया था। जालिम के सामने झुकने और अपनी अंतर-आत्मा को धोखा देने के बजाय अपने बीबी-बच्चों को भूख-प्यासे तड़पते हुए मरने

देना ही उन्होंने ज्यादा पसन्द किया था; क्योंकि जालिम के सामने झुकने और अपनी अंतर-आत्मा को धोखा देने का परिणाम यही होता है कि जालिम को नये नये जुल्म गुजारने का बढ़ावा मिलता है।

लेकिन कुमारी रैथबोन ने भी हिन्द स्वराज्य को 'बहुत भारी असरकारक पुस्तक' कहा है और लिखा है कि 'उसे पढ़कर, उसमें रही भारी प्रामाणिकता को देखकर अपनी प्रामाणिकता की जांच करना मेरे लिए ज़रूरी हो गया है। लोगों से मेरी विनती है कि वे इस पुस्तक को ज़रूर पढ़ें।'

आर्यन पाथ मासिक के संपादकों ने यह हिन्द स्वराज्य अंक निकाल कर शांति और अहिंसा के कार्य की निर्विवाद सेवा की है, ऐसा हमें कहना होगा।

हरिजन, १०-९-१९३८

महादेव हरिभाई देसाई

[अंग्रेजी के गुजराती अनुवाद से]

[दूसरी संवर्धित अंग्रेजी आवृत्ति, नवजीवन, अहमदाबाद, १९३९]

लंदन से दक्षिण अफ्रीका लौटते हुए गांधीजी ने रास्ते में जो संवाद लिखा और *हिन्द स्वराज्य* के नाम से छपवाया, उसे आज पचास बरस हो गये।

दक्षिण अफ्रीका के भारतीय लोगों के अधिकारों की रक्षा के लिए सतत लड़ते हुए गांधीजी १९०९ में लंदन गये थे। वहां कई क्रांतिकारी स्वराज्य-प्रेमी भारतीय नवयुवक उन्हें मिले। उनसे गांधीजी की जो बातचीत हुई उसीका सार गांधीजी ने एक काल्पनिक संवाद में ग्रथित किया है। इस संवाद में गांधीजी के उस समय के महत्त्व के सब विचार आ जाते हैं। किताब के बारे में गांधीजी ने स्वयं कहा है कि 'मेरी राय में यह किताब ऐसी है कि यह बालक के हाथ में भी दी जा सकती है। यह द्वेषधर्म की जगह प्रेमधर्म सिखाती है; हिंसा की जगह आत्म-बलिदान को रखती है; पशुबल से टक्कर लेने के लिए आत्मबल को खड़ा करती है।' गांधीजी इस निर्णय पर पहुंचे थे कि पश्चिम के देशों में, यूरोप-अमेरिका में जो आधुनिक सभ्यता जोर कर रही है, वह कल्याणकारी नहीं है, मनुष्य-हित के लिए वह सत्यानाशकारी है। गांधीजी मानते थे कि भारत में और सारी दुनिया में प्राचीन काल से जो धर्म-परायण नीति-प्रधान सभ्यता चली आयी है वही सच्ची सभ्यता है।

गांधीजी का कहना था कि भारत से केवल अंग्रेजों को और उनके राज्य को हटाने से भारत को अपनी सच्ची सभ्यता का स्वराज्य नहीं मिलेगा। हम अंग्रेजों को हटा दें और उन्हींकी सभ्यता का और उन्हींके आदर्श का स्वीकार करें तो हमारा उद्धार नहीं होगा। हमें अपनी आत्मा को बचाना चाहिये। भारत के लिखे-पढ़े चंद लोग पश्चिम के मोह में फंस गये हैं। जो लोग पश्चिम के असर तले नहीं आये हैं, वे भारतकी धर्म-परायण नैतिक सभ्यता को ही मानते हैं। उनको अगर आत्मशक्ति का उपयोग करने का तरीका सिखाया जाय, सत्याग्रह का रास्ता बताया जाय, तो वे पश्चिमी राज्य-पद्धति का और उससे होने वाले अन्याय का मुकाबला कर सकेंगे तथा शस्त्रबल के बिना भारत को स्वतंत्र कर के दुनिया को भी बचा सकेंगे।

पश्चिम का शिक्षण और पश्चिम का विज्ञान अंग्रेजों के अधिकार के जोर पर हमारे देश में आये। उनकी रेलें, उनकी चिकित्सा और रुग्णालय, उनके न्यायालय और उनकी न्यायदान-पद्धति आदि सब बातें अच्छी संस्कृति के लिए आवश्यक नहीं है, बल्कि विघातक ही हैं—वगैरा बातें बिना किसी संकोच के गांधीजी ने इस किताब में दी हैं।

मूल किताब गुजराती में लिखी गयी थी। उसके हिन्दुस्तान आते ही बंबई सरकार ने आक्षेपार्ह बताकर उसे जब्त किया। तब गांधीजी ने सोचा कि *हिन्द स्वराज* में मैंने जो कुछ भी लिखा है, वह जैसा का वैसा अपने अंग्रेजी जानने वाले मित्रों और टीकाकारों के सामने रखना चाहिये। उन्होंने स्वयं गुजराती *हिन्द स्वराज* का अंग्रेजी अनुवाद किया और उसे छपाया। उसे भी बम्बई सरकार ने आक्षेपार्ह घोषित किया।

दक्षिण अफ्रीका का अपना सारा काम पूरा करके सन् १९१५ में गांधीजी भारत आये। उसके बाद सत्याग्रह करने का जब पहला मौका गांधीजी को मिला, तब उन्होंने बंबई सरकार के हुक्म के खिलाफ *हिन्द स्वराज* फिर से छपवाकर प्रकाशित किया। बम्बई सरकार ने इसका विरोध नहीं किया। तब से यह किताब बम्बई सरकार ने राज्य में, सारे भारत में और दुनिया के गंभीर विचारकों के बीच ध्यान से पढ़ी जाती है।

स्व. गोखलेजी ने इस किताब के विवेचन को कच्चा कह कर उसे नापसन्द किया था और आशा की थी कि भारत लौटने के बाद गांधीजी स्वयं इस किताब को रद्द कर देंगे। लेकिन वैसा नहीं हुआ। गांधीजी ने एकाध सुधार कर के कहा कि आज मैं इस किताब को अगर फिर से लिखता, तो उसकी भाषा में जरूर कुछ सुधार करता। लेकिन मेरे मूलभूत विचार वही हैं, जो इस किताब में मैंने व्यक्त किये हैं।

गांधीजी के प्रति आदर और उनके विचारों के प्रति सहानुभूति रखने वाले दुनिया के बड़े बड़े विचारकों ने *हिन्द स्वराज* के बारे में जो संमति प्रगट की है, उसका सार श्री महादेव देसाई ने नई आवृत्ति की अपनी सुन्दर प्रस्तावना में दिया ही है। (पृ. ३०५)

अहिंसा का सामर्थ्य, यंत्रवाद का गांधीजी का विरोध और पश्चिमी सभ्यता तीनों के बारे में और सत्याग्रह की अंतिम भूमिका के बारे में भी पश्चिम के लोगों ने अपना मतभेद स्पष्ट रूप से व्यक्त किया है।

गांधीजी के सारे जीवन-कार्य के मूल में जो श्रद्धा काम करती रही, वह सारी *हिन्द स्वराज्य* में पायी जाती है। इसलिए गांधीजी के विचारसागर में इस छोटीसी पुस्तक का महत्त्व असाधारण है।

गांधीजी के बताये हुए अहिंसक रास्ते पर चल कर भारत स्वतंत्र हुआ। असहयोग, कानूनों का सविनय भंग और सत्याग्रह — इन तीनों कदमों की मदद से गांधीजी ने स्वराज्य का रास्ता तय किया। हम इसे चमत्कारपूर्ण घटना का त्रिविक्रम कह सकते हैं।

गांधीजीके प्रयत्न का वही हाल हुआ, जो दुनिया की अन्य श्रेष्ठ विभूतियों के प्रयत्नों का होता आया है।

भारत ने, भारत के नेताओं ने और एक ढंग से सोचा जाय तो भारत की जनता ने भी गांधीजी के द्वारा मिले हुए स्वराज्य-रूपी फल को तो अपनाया, लेकिन उनकी जीवन-दृष्टि को पूरी तरह अपनाया नहीं है। धर्मपरायण, नीति-प्रधान पुरानी संस्कृति की प्रतिष्ठा जिसमें नहीं है, ऐसी ही शिक्षा-पद्धति भारत में आज प्रतिष्ठित है। न्यायदान पश्चिमी ढंग से ही हो रहा है। इसकी तालीम भी जैसी अंग्रेजों के दिनों में थी वैसी ही आज है। अध्यापक, वकील, डॉक्टर, इंजीनियर और राजनीतिक नेता—ये पांच मिलकर भारत के सार्वजनिक जीवनको पश्चिमी ढंग से चला रहे हैं। अगर पश्चिम के विज्ञान और यंत्रिक कौशल्य (Technology) का सहारा हम न लें और गांधीजी के ही सांस्कृतिक आदर्श का स्वीकार करें, तो भारत जैसा महान देश साउदी अरेबिया जैसे नगण्य देश की कोटि तक पहुंच जायगा, यह डर भारतके आज के सभी पक्ष के नेताओं को है।

भारत शांततावादी है, युद्ध-विरोधी है। दुनिया का साम्राज्यवाद, उपनिवेशवाद, शोषणवाद, राष्ट्र-राष्ट्र के बीच फैला हुआ उच्च-नीच भाव—इन सब का विरोध करने का कंकण भारत-सरकार ने अपने हाथ में बांधा है। तो भी जिस तरह के आदर्श का गांधीजी ने अपनी किताब *हिन्द स्वराज्य* में पुरस्कार किया है, उसका तो उसने अस्वीकार ही किया है। स्वाभाविक है कि इस तरह के नये भारत में अंग्रेजी भाषा का ही बोलबाला रहे। सिर्फ अमेरिका ही नहीं, किन्तु रशिया, जर्मनी, चेकोस्लोवाकिया, जापान आदि विज्ञान-परायण राष्ट्रों की मदद से भारत यंत्र-संस्कृति में जोरों से आगे बढ़ रहा है। और उसकी आंतरिक निष्ठा मानती है कि यही सच्चा मार्ग है। पू० गांधीजी के विचार जैसे हैं वैसे नहीं चल सकते।

यह नई निष्ठा केवल नेहरूजी की नहीं, किन्तु करीब करीब सारे राष्ट्र की है। श्री विनोबा भावे गांधीजी के आत्मवाद का, सर्वोदय का और अहिंसक शोषण-विहीन समाज-रचना का जोरों से पुरस्कार कर रहे हैं। ग्रामराज्य की स्थापना से, शांतिसेना के द्वारा, नई तालीम के ज़रिये, स्त्री-जाति की जागृति के द्वारा वे मानस-परिवर्तन, जीवन-परिवर्तन और समाज-परिवर्तन का पुरस्कार कर रहे हैं। भूदान और ग्रामदान के द्वारा सामाजिक जीवन में आमूलाग्र क्रांति करने की कोशिश कर रहे हैं। लेकिन उन्होंने भी देख लिया है कि पश्चिम के विज्ञान और यंत्र-कौशल्य के बिना सर्वोदय अधूरा ही रहेगा।

जब अमेरिका का प्रजासत्तावाद, रशिया और चीन का साम्यवाद, दूसरे और देशों का और भारत का समाजसत्तावाद और गांधीजी का सर्वोदय दुनिया के सामने स्वयंवर के लिए खड़े हैं, ऐसे अवसर पर

गांधीजी की इस युगांतरकारी छोटीसी किताब का अध्ययन जोरों से होना चाहिये। गांधीजी स्वयं भी नहीं चाहते थे कि शब्द-प्रमाण की दुहाई देकर हम उनकी बातें जैसी की वैसी ग्रहण करें।

हिन्द स्वराज्य की प्रस्तावना में गांधीजी ने स्वयं लिखा है कि व्यक्तिशः उनका सारा प्रयत्न *हिन्द स्वराज्य* में बताया हुआ आध्यात्मिक स्वराज्य की स्थापना करने के लिए ही है। लेकिन उन्होंने भारत में अनेक साधियों की मदद से स्वराज्य का जो आन्दोलन चलाया, कांग्रेस के जैसी राजनीतिक राष्ट्रीय संस्था का मार्गदर्शन किया, वह उनकी प्रवृत्ति पार्लियामेन्टरी स्वराज्य के लिए ही थी।

स्वराज्य के लिए अन्याय का, शोषण का और परदेशी सरकार का विरोध करने में अहिंसा का सहारा लिया जाय, इतना एक ही आग्रह उन्होंने रखा है। इसलिए भारत की स्वराज्य-प्रवृत्ति का अर्थ उनकी इस वामनमूर्ति पुस्तक *हिन्द स्वराज्य* से न किया जाय।

गांधीजी की यह चेतावनी कांग्रेस के स्वराज्य-आन्दोलन का विपर्यास करने वालों के लिए थी। आज जो लोग भारत का स्वराज्य चला रहे हैं, उनके बचाव में भी यह सूचना काम आ सकती है। भारत के राष्ट्रीय विकास का दिन-रात चिंतन करने वाले चिंतक और नेता भी कह सकते हैं कि हमारे सिर पर *हिन्द स्वराज्य* के आदर्श का बोझा गांधीजी ने नहीं रखा था।

लेकिन अगर गांधीजी की बात सही है और भारत का और दुनिया का भला *हिन्द स्वराज्य* में प्रतिबिम्बित सांस्कृतिक आदर्श से ही होनेवाला है, तो इसके चिंतन का, नव-ग्रन्थन का और आचरण का भार किसी के सिर पर तो होना ही चाहिये।

मैंने एक दफे गांधीजी से कहा था कि 'आपने अपनी स्वराज्यसेवा के प्रारम्भ में *हिन्द स्वराज्य* नामक जो पुस्तक लिखी उसमें आपके मौलिक विचार हैं, तो भी शंका होती है कि वे रस्किन, थोरो, एडवर्ड कारपेन्टर, टेलर, मैक्स नाई आदि लोगों के चिंतन से प्रभावित हैं। इन लोगों ने आधुनिक सभ्यता के दोष दिखाये हैं। विश्व-बंधुत्व की बुनियाद पर स्थापित पुरानी सभ्यता का इन लोगों ने पुरस्कार किया, इसलिए आपका *हिन्द स्वराज्य* पढ़ने से यही खयाल होता है कि आप भूतकाल को फिर से जाग्रत करने के पक्ष में हैं। आपको बार-बार कहना पड़ता है कि आप भूतकाल के उपासक नहीं हैं। मानव-जाति ने गलत रास्ते जितनी प्रगति की उतना रास्ता पीछे चलकर सच्चे रास्ते पर लगने के बाद आप फिर नीतिनिष्ठ, आत्मनिष्ठ रास्ते से नई ही प्रगति करना चाहते हैं। तो:

"आपका जीवन-कार्य करीब करीब समाप्त होने आया है। भारत का स्वराज्य स्थापित होने की तैयारी है। ऐसे समय पर आप फिर से अपने जीवनभर के अनुभव और चिंतन की बुनियाद पर ऐसी

एक नयी ही किताब क्यों नहीं लिखते, जिसमें भविष्य की एक हजार साल की महामानव संस्कृति का बीज दुनिया को मिले?" वे अपने कार्य में इतने व्यस्त थे और बिगड़ता हुआ मामला सुधारने की प्राणपण से चेष्टा करने के लिए इतने चिंतित थे कि मेरी सूचना या प्रार्थना सुनने की भी उनकी तैयारी नहीं थी।

अब जब गांधीजी का दुनियावी जीवन पूरा हो चुका है और उनके लेखों का, भाषणों का, पत्रों का और मुलाकातों का अंशेष संग्रह तैयार हो रहा है, तब आदर्श-संस्कृति के बारे में और उसे

स्थापित करने के बारे में गांधीजी के विचार इकट्ठा कर के ऐसा एक प्रभावशाली चित्र किसी अधिकारी व्यक्ति को तैयार करना चाहिये, जिसे हम हिन्द स्वराज्य की परिणत आवृत्ति नहीं कहेंगे; उसे तो स्वराज्य-भोगी भारतका विश्वकार्य या ऐसा ही कुछ कहना होगा।

जो हो, ऐसी एक किताब की बहुत ही ज़रूरत है।

इसके मानी यह नहीं कि वह किताब इस हिन्द स्वराज्य का स्थान ले सकेगी। इस अमर किताब का स्थान तो भारतीय जीवन में हमेशा के लिए रहेगा ही।

१ अगस्त, १९५९

[मूल हिंदी]

काका कालेलकर

[पहला हिंदी संस्करण, नवजीवन, अमदावाद, १९५९]

